ACTA MUSEI MILITARIS IN HUNGARIA

A HADTÖRTÉNETI MÚZEUM ÉRTESÍTŐJE

19

A HADTÖRTÉNETI MÚZEUM ÉRTESÍTŐJE 19.
ACTA MUSEI MILITARIS IN HUNGARIA

ACTA MUSEI MILITARIS IN HUNGARIA

A HADTÖRTÉNETI MÚZEUM ÉRTESÍTŐJE

19

HADTÖRTÉNETI MÚZEUM
BUDAPEST, 2019

A szerkesztőbizottság tagjai
Bán Attila, Jakusch Gabriella, Kreutzer Andrea, Makai Ágnes (elnök), Sallay Gergely Pál, Soós Péter, Szoleczky Emese, Tóth Orsolya (titkár), Závodi Szilvia

Szerkesztette
Sallay Gergely Pál – Závodi Szilvia

Az angol fordítás Sallay Gergely Pál és Chris Sullivan, a német fordítás Forgács Márton és Németh Ildikó munkája

A fotókat Szikits Péter készítette

A kötet támogatója:
Nemzeti Kulturális Alap

A borítón a Magyar Érdemrend Szent Koronával ékesített nagykeresztje hadiszalagon, kardokkal, és csillaga látható.

HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM

Felelős kiadó: dr. Kovács Vilmos ezredes, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnoka
A kötetet és a borítót tervezte Renkó Marcsi
Nyomtatta WOW Stúdió Kft.

ISSN 0238–4442

TARTALOM

ÉRTEKEZÉSEK, TANULMÁNYOK 9
SZOLECZKY EMESE: A háború virágai 11
JAKUSCH GABRIELLA: Törekvések a katonai ünnepek szabályozására a magyar királyi Honvédségben 49

KÖZLEMÉNYEK 73
SAMU BOTOND GERGŐ: Történelem alulnézetből. Válogatás az Országos Széchényi Könyvtár szöveges plakátjaiból 75
PROHÁSZKA LÁSZLÓ: Berán Lajos első világháborúval kapcsolatos plasztikai alkotásai 91
SZÁNTÓ NÓRA: Basch Árpád Kárpátok védői című festményének története 125
HUSZÁR MIHÁLY: Marcali zsidó katonák az első világháborúban és 1918–19-ben – A közösségi emlékezet egy helyi példája 143
GÁL ATTILA: Tárgyi emlékek egy hadapródiskolás mindennapjaiból 163
ZÁVODI SZILVIA: Háborús receptek, avagy a Meinl Gyula r. t. Háztartásgazdasági Tanácsadója 171
ARANYOSSY-PÉTER MÁTÉ: Adatok a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum belföldi hadisírgondozóinak 2018. évi feladatellátásához 185
POLGÁR BALÁZS: A második világháborús bajai hadifogolytábor régészeti kutatása (2018–2019) 197

GYŰJTEMÉNYI MUNKA 209
MARÓTI BOGLÁRKA – HORVÁTH GERGELY: Egy bronz lándzsahegy XRF vizsgálata a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményéből 211
GONDOS LÁSZLÓ: Rendszeresített orosz gyalogsági puskák a Hadtörténeti Múzeum Korai Lőfegyver Gyűjteményében 219
SZATMÁRI ANDRÁS: 19. század végi orosz hátultöltős gyalogsági puskák a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében 229
BÁLINT FERENC: Az osztrák–magyar haditengerészet emlékei az Egyenruha és Felszerelés Gyűjteményben 265
FORGÁCS MÁRTON: Válogatás Palkovics Ferenc közép-ázsiai vonatkozású első világháborús hadifogoly-képeslapjaiból 283
POLGÁR BALÁZS: Hadifogolytáborok régészeti kutatása – Tárgyi emlékek az ostffyasszonyfai hadifogolytáborból (1915–1918) 307
MAKAI ÁGNES: Kitüntetés-vita 1920-ban. Alapítások és adományozások lehetősége a kormányzói jogkör alapján 329
BÖHM MARTIN: A Magyar Érdemkereszt és Magyar Érdemrend külföldi kitüntetettjeinek emlékei a Hadtörténeti Múzeum Fotóarchívumában 345

MÚZEUMUNK ÉLETÉBŐL, TÖRTÉNETÉBŐL 361
KÁPLÁR ZSOLT: 19. századi erődök múltja és jelene Európában. Konferencia beszámoló (2019) 363

RESTAURÁLÁS 371
PÁLLNÉ GYULAI ORSOLYA: Érdekességek a hajós emlékzászlókról 373

KÖNYVISMERTETÉS 385
JAKUSCH GABRIELLA: A „Háborús hétköznapok” tanulmánykötet-sorozat 387

A KÖTET SZERZŐI 397

KÉPMELLÉKLET 399

CONTENTS

ESSAYS AND STUDIES 9
EMESE SZOLECZKY: Chapters from the History of the Use of Flowers during the First World War 11
GABRIELLA JAKUSCH: Endeavours to Regularise Military Holidays in the Royal Hungarian Defence Forces 49

PUBLICATIONS 73
BOTOND GERGŐ SAMU: Looking up at History. A Selection of Text-bearing Posters from the National Széchényi Library 75
LÁSZLÓ PROHÁSZKA: Lajos Berán's Plastic Art Linked to the First World War 91
NÓRA SZÁNTÓ: The History of Árpád Basch's Painting 'Defenders of the Carpathians' 125
MIHÁLY HUSZÁR: Jewish Soldiers from Marcali during the First World War and in the Events of 1918–1919 – An Example of Collective Memory in One Locality 143
ATTILA GÁL: Material Relics from the Everyday Life of a Cadet School Pupil 163
SZILVIA ZÁVODI: Wartime Recipes, or Housekeeping Tips from Julius Meinl Ltd. 171
MÁTÉ ARANYOSSY-PÉTER: Data on the Activities of the Domestic Department of the Military Heritage and War Graves Directorate of the Hungarian Military History Institute and Museum in 2018 185
BALÁZS POLGÁR: Archaeological Research on the Site of a Second World War Prisoner-of-War Camp at Baja 197

COLLECTIONS 209
BOGLÁRKA MARÓTI – GERGELY HORVÁTH: The XRF Analysis of a Copper Spearhead in the Military History Museum's Collection 211
LÁSZLÓ GONDOS: Russian Infantry Rifles from the Mid-19th Century in the Collection of the Military History Museum 219
ANDRÁS SZATMÁRI: Late 19th-Century Breech-loading Rifles in the Military History Museum's Collection 229
FERENC BÁLINT: Relics of the Austro-Hungarian Navy in the Uniforms and Equipment Collection 265
MÁRTON FORGÁCS: A Selection of Picture Postcards from Central Asia, Belonging to Second Lieutenant Ferenc Palkovics, a POW during the First World War 283
BALÁZS POLGÁR: Archaeological Research on the Sites of One-time POW Camps – Finds from the POW Camp at Ostffyasszonyfa, Hungary (1915–1918) 307
ÁGNES MAKAI: The Honours Debate in 1920. Possibilities for the Establishment and Awarding of Honours on the Basis of the Powers Invested in the Regent 329
MARTIN BÖHM: Pictures of Foreign Recipients of the Hungarian Cross of Merit and the Hungarian Order of Merit in the Military History Museum's Photograph Archives 345

FROM THE LIFE AND HISTORY OF THE MUSEUM 361
ZSOLT KÁPLÁR: 19th-Century Fortresses in Europe – Past and Present. Conference Report 363

RESTORATION 371
ORSOLYA PÁLL GYULAI: Points of Interest Regarding Flags Commemorating Sea Voyages 373

REVIEWS 385
GABRIELLA JAKUSCH: The 'Everyday Life in Wartime' Series of Study Volumes 387

AUTHORS OF THE VOLUME 397

PLATES 399

INHALT

ABHANDLUNGEN UND STUDIEN 9
EMESE SZOLECZKY: Auslese aus der Kulturgeschichte der Blumen im Ersten Weltkrieg 11
GABRIELLA JAKUSCH: Bestrebungen zur Regulierung der militärischen Feiern in der Königlich Ungarischen Honvéd-Armee 49

MITTEILUNGEN 73
BOTOND GERGŐ SAMU: Geschichte aus der Untersicht. Eine Auswahl von Textplakaten der Nationalen Széchényi-Bibliothek 75
LÁSZLÓ PROHÁSZKA: Plastiken von Lajos Berán mit Bezug auf den Ersten Weltkrieg 91
NÓRA SZÁNTÓ: Die Geschichte des Gemäldes „Die Verteidiger der Karpaten" von Árpád Basch 125
MIHÁLY HUSZÁR: Jüdische Soldaten aus Marcali im Ersten Weltkrieg – Ein lokales Beispiel für gemeinschaftliche Erinnerung 143
ATTILA GÁL: Objektandenken aus dem Alltag eines Kadettenschulen-Zöglings 163
SZILVIA ZÁVODI: Kriegsrezepte oder der Haushaltswirtschaftliche Ratgeber der Julius Meinl AG 171
MÁTÉ ARANYOSSY-PÉTER: Daten zur versehenen Arbeit der inländischen Kriegsgräberfürsorger des Instituts und Museums für Militärgeschichte im Jahr 2018 185
BALÁZS POLGÁR: Die archäologische Erforschung des Kriegsgefangenenlagers aus dem Zweiten Weltkrieg bei Baja 197

SAMMLUNGEN UND WERKSTÄTTENARBEIT 209
BOGLÁRKA MARÓTI – GERGELY HORVÁTH: XRF-Analyse einer bronzenen Speerspitze aus der Sammlung des Instituts und Museums für Militärgeschichte 211
LÁSZLÓ GONDOS: Russische Infanteriegewehre aus der Mitte des 19. Jahrhunderts in der Sammlung des Museums für Militärgeschichte 219
ANDRÁS SZATMÁRI: Russische Hinterlader-Infanteriegewehre vom Ende des 19. Jahrhunderts in der Sammlung des Museums für Militärgeschichte 229
FERENC BÁLINT: Die Andenken der österreichisch-ungarischen Kriegsmarine in der Uniform- und Ausrüstungssammlung 265
MÁRTON FORGÁCS: Eine Auswahl der Ansichtskarten von Ferenc Palkovics aus dem Ersten Weltkrieg mit Bezug auf Mittelasien 283
BALÁZS POLGÁR: Archäologische Erforschung von Kriegsgefangenenlagern – Funde aus dem Kriegsgefangenenlager bei Ostffyasszonyfa (1915–1918) 307
ÁGNES MAKAI: Auszeichnungs-Streit in 1920. Möglichkeiten von Stiftungen und Verleihungen aufgrund der Befugnis des Reichsverwesers 329
MARTIN BÖHM: Andenken der ausländischen Ordensträger des Ungarischen Verdienstkreuzes und des Ungarischen Verdienstordens im Fotoarchiv des Museums für Militärgeschichte 345

AUS DEM LEBEN UND GESCHICHTE UNSERES MUSEUMS 361
ZSOLT KÁPLÁR: Vergangenheit und Gegenwart von Festungen aus dem 19. Jahrhundert – Konferenzbericht 363

RESTAURATION 371
ORSOLYA PÁLLNÉ GYULAI: Interessante Beiträge zu den Andenkenflaggen von Schiffen 373

REZENSIONEN 385
GABRIELLA JAKUSCH: Die Studienband-Reihe „Kriegsalltage" 387

DIE AUTOREN DES BANDES 397

BILDBEILAGE 399

ÉRTEKEZÉSEK, TANULMÁNYOK

Szoleczky Emese

A HÁBORÚ VIRÁGAI

Amikor az első világháborúról beszélünk, legkevésbé a virág jut az időszakkal kapcsolatban eszünkbe. Pedig a virág jelen volt az egész korszakban, és természetes helyére lelt nemcsak a hátrahagyott hátországi otthonokban, hanem többféle módon kapcsolódott a háborúhoz, végigkísérte az egész eseménysort. Áttekintésünk során több oldalról közelítjük meg a témát.

I. A virág „világháborús alkalmazásai". Az alap: bevonulás, sebesülés, temetés

A háború kitörésekor is már felvirágozott zászlókkal tüntettek a polgárok.[1] Különös fejlemény volt az a *Népszava* által megemlített eset, amikor a zsolnai főtéri gyűlést a polgármester azzal akadályozta, hogy nem lehet a főtéren csoportosulni, mert összetapossák a virágokat.[2]

Hagyományosan virággal díszítették békeévekben a bevonuló ifjak sapkáját, ruházatát, fegyverét, ki-ki, ízlése szerint. Ugyanez a jelenség figyelhető meg a világháború során mozgósított hadfiak esetében is. Országszerte nemcsak a katonák, hanem az őket a harctérre szállító vonatok is szabályosan úsztak a virágesőben. „*Virág körül a sipkán, külön minden gomblyukban, kis bokréták a zsebekben, virág a kézben és nemzetiszín szalag átkötve a felső testen, keskenyebb szalag körül a sipkán, drága szép magyar nóta az ajkon: a vőfélyek mennek így az esküvőre, mint ezek a katonák a csatába*"[3] – idézte fel az eseményeket az egykori hírlap. Ugyanezt a lázas hangulatot az alakulattörténetek is megőrizték: „*Mindenki izgatott, mindenki búcsúztatja őket, mintha családtagjuk volna. Akinek a felesége, a menyasszonya, gyermeke itt van, még eltölthet vele egy-két órát. Aki magányos ember, az sem árva ezen a napon: szíves szeretettel tömik tele a kenyérzsákját útravalóval, díszítik a sapkáját virággal, pántlikával.*"[4] „*Amikor az indulás napja elérkezett, Kassa is, Nyíregyháza is meleg szeretettel búcsúzott daliás huszárjaitól s nemcsak a huszárnak, hanem a lovának is*

1 *Heti Szemle* [Szatmárnémeti], 1914. július 29. 23. évf. 30. sz. 1. o., *Nagybánya*, 1914. augusztus 6.12. évf. 32. sz. 2. o., *Kecskeméti Napló*, 1914. július 29. 3. évf. 174. sz. 2. o., uo. 1914. július 31. 177. sz. 2. o.

2 *Népszava*, 1914. július 26. 42. évf. 175. sz. 9. o.

3 *Az Est*, 1914. augusztus 12. 5. évf. 199. sz. 1. o.

4 *Balassa* 1933. 13. o.

Szentiványi Károly hadapród bevonuláskor (HTM Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény 71.898.1/KE, Vincze József hagyatéka)

jutott bokréta. Virágesős, lelkes volt ez az augusztus."[5] Budapesten, a pályaudvaron maguk a katonák dobáltak virágot a harctérre induló József főherceg nemzeti-színű zászlóval ékített vonatára.[6] A máramarosi hölgyek Szigeten megkoszorúzták háziezredük zászlaját, virággal és szivarral árasztották el a hadba indulókat; Kiskunfélegyházán az éljenző tömeg jelenlétében a „*virággal, nemzeti és kunsági zászlókkal díszített vonat a Himnusz hangjai között robogott ki a pályaudvarról.*" A harctérre való vonatozás során is „*virággal hintette, kaláccsal szegte*" a hadfiak útját a nemzeti lelkesedés. Még az apró Nógrádverőce is kitett magáért, „*ez a kedves, lombos dunamenti község, a melynek az állomásán félszáznál több katonavonat robogott át naponkint a mozgósítás megindulása óta. Vitték a vonatok a katonát a monarkia minden nemzetiségéből és a hogyan egyforma lelkesedés égett valamennyi szivében, egyforma szeretettel halmozta el őket a község népe minden tőle telhető jóval: virággal, süteménnyel, szivarral.*"[7] Nem volt ez másképp akkor sem, amikor a katonavonatok egyre sűrűbben követték egymást: a háború első két évében mindig akadt virág, sütemény, szivar és lelkesedés, aztán előbbinek a fokozódó ellátási nehézségek vetettek véget, utóbbit egyre inkább felváltotta a békevágy.

A nyalka kassai 5-ös honvéd huszárok 1914. augusztus elején még a harctér közelében járva is megdobogtatták a lakosság szívét: „*Drohobje*[8] *színlengyel*

5 A volt m. kir. kassai 5. honvéd-huszárezred története, 1868–1918. Budapest, 1935. 42. o.
6 *Délmagyarország*, 1914. augusztus 4. 3. évf. 188. sz. 1. o.
7 *Budapesti Hírlap*, 1914. augusztus 12. 34. évf. 192. sz. 7. o.
8 Ma: Drohobics (Дрогобич), Ukrajna; Lembergtől (Lviv) délre fekvő galíciai nagyváros.

lakossága is épp oly lelkesen ünnepelte a magyar huszárokat, akár a magyar lakosság, magyar földön. Az út is virágesős diadalmenet volt s a lakosság minden elképzelhető jóval árasztotta el a huszárokat, akik daloltak, mintha hosszú szabadságra mennének és szilaj jókedvükben, győzelmi tudatukban, viszonzásul a virágcsokrokért, moszkvai képeslapokat ígértek a lányoknak. – A virágok elhervadtak és hány lány sírta azóta vörösre idehaza is a szemét, mert képeslapot se Moszkvából, se máshonnan nem kapott; mert bizony az ígérők paráderа szép, de háborúra gyilkosan rikító ruhájukban, fergetegként rohantak az ellenségre s fékezhetetlen bátorságukkal, vakmerő elszántságukkal sokan meghalva bár, de kivívták maguknak és fegyvernemüknek a halhatatlanná vált »vörös ördög« nevet."[9]

Hasonlóképp virágok fogadták az első hazatért sebesülteket is, akik a szerb harctérről kerültek a fővárosba: minden nap érkezett egy-két vonat Budapestre néhány kocsi sebesülttel. Érdekesség, hogy például augusztus 2-án a Budapestre Zimonyból befutott postavonattal érkező 110, majd az azt egy órával követő kórházvonat 150 sebesültjét a Vöröskereszt, a Mentőegyesület és egy hölgy-fogadóbizottság várta: a királyi váróterem mellett lévő parkban elhelyezve a Vöröskereszt üdítő-állomásán kávéval, rum nélküli teával, málna- és citromszörppel, hideg fölvágottal, gyümölcsökkel és cigarettával látták el a sebesült katonákat.[10] Ezt követően a XVI. számú helyőrségi kórház fogadta be a lőtt sebbel érkezőket, a többieket más egészségügyi intézményekbe osztották el. A főváros közönségének sorfala közt a virággal telehintett vasúti kocsik mellett a súlyosabb sebesültek mellére került virágbokréta, a könnyebb sebesülteknek a sapkája mellett viszont őszirózsa virított. Meglepő mai szemmel nézve, hogy az autókba átrakott sebesülteket a Rákóczi úton a házak ablakaiból kihajoló kíváncsi nézősereg olyan mennyiségben szórta meg virággal, hogy az már szinte kellemetlen volt a sebesült katonáknak.[11] Az ünneplés augusztus folyamán nem csökkent: „*A közönség is tudomást szerzett persze a sebesültek érkezéséről és nagy tömeg verődött hamarosan egybe a pályaudvaron. Amint az első katonát megpillantotta a közönség, hatalmas éljenriadalomban tört ki s a tüntetés megismétlődött és tartott tovább az utcán is. A közönség körülfogta a sebesülteket és szakadatlan meleg ovációban részesítette őket. Virágokat szórtak rájuk, bokrétákat adtak át nekik. Élelmiszereket és szivarokat is akartak a betegeknek adni, ezt azonban az orvosok nem engedték meg.*"[12] Virággal felszerelkezett tömegek fogadták augusztus 30-án a majdnem 800 sebesülttel érkező első kórházhajót is a fővárosban.[13] „*Megérkeztek az első sebesültek, akiket ünnepélyesen fogadott a főváros lakossága. A pályaudvarokon lelkes beszédekkel, virággal, ajándékokkal, cigarettával és süteménnyel traktálták őket a lelkes magyar asszonyok és leányok. A háború immár testet öltött. Vérző valósággá vált.*"[14] Egy évvel később már az úgynevezett csererokkantak első szállítmánya érkezett meg a magyar fővárosba: „*A mikor híre jött, hogy az Oroszországból hazatérő rokkantak első csoportja ebben*

9 A volt m. kir. kassai 5. honvéd huszárezred története, 1868–1918. Budapest, 1935. 42. o.
10 *Népszava*, 1914. augusztus 19. 42. évf. 199. sz. 8. o.
11 *Budapesti Hírlap*, 1914. augusztus 21. 34. évf. 201. sz. 1–2. o.
12 *Népszava*, 1914. augusztus 17. 42. évf. 197. sz. 6. o.
13 *Pesti Napló*, 1914. augusztus 30. 65. évf. 210. sz. 8. o.
14 *Paulovits* 1940. 30. o.

„A nemesszívű gyermekek virágot hoznak a katonáknak" (Tolnai Világlapja – Gyermekvilág, 1914. október 18. 14. évf. 42. (21.) sz. 34. o.)

a hadikórházban fog elhelyezést találni, tanulóink egy része önként vállalkozott, hogy virággal várja meg az érkezőket, majd pedig Gróf Teleki Sándorné felszólítására rövid üdvözlő ünnepély rendezésére is vállalkoztak."[15]

A virágot megérdemelte a sebesült hősök mindegyike, akár ismerős volt, akár ismeretlen. A kor erkölcsi és nevelési kódexe szerint természetes volt, hogy pedagógiai célzattal a sebesült hősök meglátogatásába bevonták a teljesen apró gyermeket is, sőt azok maguktól is rendkívül erős késztetést éreztek erre. Természetesen az ártatlan gyermek-látogatók hírét a média azonnal a szárnyára vette. A nemzeti pántlikás, virágcsokrot szorongató lurkókat, valamint a könnyebben megsebesült katonát, rossz minőségben bár, de fényképfelvételeken is közzétették.

Rendkívül tanulságos, hogy a kórházba eljutott sebesülteket is – otthoni környezetük felidézése, vagy éppen kórházi közegük barátságosabbá tételének jegyében – igyekeztek szintén minél derűsebbé tenni, egyrészt kis vázákban elhelyezett virágcsokrokkal, másrészt hatalmas egzotikus cserepes növényekkel, amelyek néha méretükkel is uralták a teret, ugyanakkor exkluzivitásukkal valóságosan elkápráztatták az ehhez nem szokott egyszerű katonákat. *„A virág a háború szenvedéseiben is reményt és vigaszt fakaszt és azok, akik a véres ütközetekből súlyos*

15 Az ünnepély a rokkantak érkezése napján, 1915. május 7-én, vasárnap délután 4 órakor folyt le a VI. kerületi m. kir. állami főgimnázium udvarán, amelyben 1914. október 26-tól a Munkácsy utcai hadikórház működött. – A budapesti VI. kerületi magy. kir. állami főgimnázium tizennyolcadik évi értesítője az 1915–16-ik iskolai évről. Szerk. *Finály Gábor*. Budapest, 1916. 12. o. Az épület ma a Kölcsey Ferenc Gimnázium (1063 Budapest, Munkácsy Mihály utca 26.).

A Pénzintézetek Hadikórházának virágokkal díszített kórterme (HTM Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény 2014.425.4/KL)

sebekből vérezve a kórházakba kerültek, ahol szeretettel veszik őket körül, a virág, a növény az, amely a fájdalmat, sebet hamar behegeszti. Tény gyanánt meg lehet állapitani, hogy azokban a kórházakban, amelyek kertben vannak, ahol a kórtermekben virágok vannak, a sebesültek kedélye sokkal jobb és a gyógyulás is gyorsabb. A virág a szivhez, a lélekhez szólva, gyógyítja a testet" – érvelt a gyógyhelyek virággal-növénnyel való ellátása mellett a kertészek szaklapja.[16] Például az eredetileg üzemcsarnoknak épült Pénzintézetek Hadikórháza hatalmas kórtermeiben egzotikus, délszaki növényeket helyeztek el.[17] De igyekeztek a szerényebb helyeket is otthonosabbá varázsolni: *„A Menház-utca 1–3. számú házában ezelőtt esténkint az élet hajótöröttjei vették be magukat éjszakára. A szegénységnek ebben a hajlékában most fehérre húzott ágyakban feküsznek a sebesültek. Az ágyak mellett egy-egy cserép virág, a könnyebben sebesült harcosok olvasnak, halk beszéddel töltik az időt."*[18]

Végül, de nem utolsó sorban a hősök hazatérésének legkegyetlenebb módját is virág kísérte. Ma úgy gondolnánk, hogy a temetők többsége a harcterekhez közel kapott csak virágdíszt, azonban számos család, köztük az egyszerűbbek is – különösen a háború első éveiben – mindenképpen szerették volna, ha a távolban elhunyt szerettük hazai földben, közel hozzájuk nyugszik. Részvét és emlékező

16 *A Kert*, 1915. április 15. 21. évf. 8. sz. 252. o.

17 *Budapesti Hírlap*, 1915. április 4. 35. évf. 94. sz. 42. o., *Manninger – John – Parassin* 1916. XIX–XXX. o. – Képeslapon: HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténeti Múzeum (a továbbiakban: HTM) Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény 2014.425.4/KL („Kórterem").

18 *Budapesti Hírlap*, 1915. április 4. 35. évf. 94. sz. 33. o.

ifj. Pálfi Péter középiskolai tanárjelölt, hadapród 1915. szeptember hó 1-jén, a Strypa melletti ütközetben, ellenséges golyótól találva a csatamezőn halt hősi halált. Sírjáról a család csak két fényképet és a sírhalmáról származó földet kapott, amelyet Mária húga őrzött meg háborús naplójában. (HTM Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény 86.143.1/KE)

kegyelet kísérte utolsó útjára a hazahozatott 26 éves Filipecz Ferenc okleveles középiskolai tanárt is, aki 29. gyalogezredbeli zászlósként a volhíniai „*Osztrozecnél*[19] *1915. évi június 3-án, az éjjeli támadás alkalmával két ellenséges golyótól fején találva*" halt hősi halált – fél esztendőbe telt a hazahozatala: „*A temetés 1916. évi január hó 23-án délután 3 órakor ment végbe a XVI. számú helyőrségi kórház halottasházából. Onnan vitték ki az egyszerű fekete koporsót katonai dísszel, gyászinduló zenehangjai mellett az új köztemetőbe, a hősök sírhelyére; hamvai ott pihennek az áldott hazai föld ölén, a hazai föld friss virágaival elárasztott sírdomb alatt. E virágok az ő fiatalon elmúlt életének hervadó jelképei, de a kegyelet virágai, melyeket hősi áldozatának felemelő emléke sziveinkben fakaszt, nem fognak elhervadni soha…*"[20] Furcsa belegondolni, de a temetkezési vállalatok szempontjából a világháború végig prosperáló időszak maradt, egymás után érkeztek haza a leforrasztott koporsók. Még 1917-ben is, a román frontra családtagok sokasága utazott el, hogy ideiglenesen elhantolt szeretteik hazaszállításáról, exhumálásáról gondoskodjon.[21] A „hazatért" hősök koporsóját dúsan borította virág az első években, s bár 1918-ra már megfogyatkozott, de a hazahozatali szándék végig megmaradt. Ám nagy számban voltak olyan családok, akik ezt nem tehették meg, mert – mint a Monte Grappa mellett 1918. június 15-én 19 évesen elesett Mihályi Hugó főhadnagy gyászjelentése közli – „*drága hamvai idegen földben ismeretlen helyen*" nyugodtak.[22]

19 Ma: Ostrozec (Острожець), Ukrajna; Lembergtől (Lviv) nyugat-délnyugatra 70 km.

20 *Az Est*, 1915. szeptember 11. 6. évf. 255. sz. 5. o., A budapesti VI. kerületi magy. kir. állami főgimnázium tizennyolcadik évi értesítője az 1915-16-ik iskolai évről. Szerk. *Finály Gábor*. Budapest, 1916. 6–7. o.

21 HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár és Térképtár (a továbbiakban: HL) II. 624. M. kir. 315. hgye. 1917. december 10. 4. pont; például HTM Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény 2.004/Em (a cs. és kir. aradi 33. gyalogezredben szolgált Strohoffer Lajos őrnagy gyászjelentése).

22 HTM Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény 1.957/Em

Ha elesett katonáról beszélünk, mindenképpen meg kell említenünk Magyari István csomakőrösi[23] származású szakaszvezető feleségéhez írott levelét, aki a galíciai harctéren sebesült meg súlyosan, és a debreceni kórházban halt meg. Kideríthetetlen, hogy a nyilvánosságra hozatal előtt stilizálta-e valaki – talán az ápolónő vagy a szerkesztő? – vagy tényleg ilyen csiszoltan és summázottan sikerült neki magának megfogalmaznia utolsó üzenetét: „*Magyari István csomakőrösi származású szakaszvezető, aki a galíciai harctéren súlyosan megsebesült és a debreceni kórházban meghalt, halála előtt ápolónőjének a következő levelet diktálta fiatal feleségéhez: – »Istvánodtól! Az utolsó útra megtértem. Isten így akarta. Nyugodj meg, tarts meg emlékedben és ha majd olykor virágot látsz, jussak eszedbe! Hisz 22 évvel mint virág törtem le. De egy tudat mindig boldogíthat: hazámért haltam meg és így sok könnyet ne hullass, mert hős katonát illik emlékedben megtartanod, de nem siratni! Hisz emlék lesz a megmentett haza, virág terem és gazdagon a búza. A katonát mostan senki se sirassa! Emlékfám lesz, jöjj el majd, ha csendes lesz az élet és hazánkban újra virul minden. Egy koszorút elfogadok tőled, hisz te felőled álmodtam és úgy haltam meg. Virág lesz belőlem.«*”[24] Nem véletlen, hogy közkincsként kezelték a fenti sorokat: íme, az elhunyt katona, – ráadásul Kőrösi Csoma Sándor szülőfalujából, – aki a horatiusi „Dulce et decorum est pro patria mori” sokat hangoztatott elvét a gyakorlatban bizonyította.[25] Az ápolónőnek lediktált levél 1914. december közepén a *Sárospataki Református Lapok*ban jelent meg, egy héten belül átvették a fővárosi és a vidéki lapok, de például Márki Sándor történész, a kolozsvári egyetem rektora is e levélre hivatkozott és ebből a levélből idézett az 1915-ös doktori avatáson.[26]

Aki otthonától távol hunyt el, annak is kijárt a részvét, a virág és a népes temetés: „*Ipolyságról jelentik: Az itten lévő Vörös Kereszt-kórházban Kis János gyergyócsomafalvai hős székely katona belehalt sérüléseibe. A vitéz katonát a város egész közönségének részvétele mellett ma temették el díszsírhelyen, a melyet töméntelen koszorú és virág borított. Az elhunytat sebesült bajtársai kisérték el utolsó útjára. Sírjánál Ivánka István főispán megható búcsúbeszédet mondott.*”[27] De a Monarchia más részén is temettek magyarokat: „*Október 25-én került a karlszbadi*[28] [!] *kórházba nagy-hódasi Pallay Sándor egy szatmármegyei magyar baka, a ki az északi harctéren sebesült meg, a hol az egyik gépfegyver-osztaghoz volt beosztva. A hős fiú, mint Karlszbadból*

23 Ma: Chiuruș, Románia. Itt született Kőrösi Csoma Sándor (1784–1842) Ázsia-kutató, utazó, a tibetológia megalapítója, a tibeti-angol szótár megalkotója.

24 Magyari István szakaszvezető a cs. és kir. brassói 2. gyalogezred 10. századának szakaszvezetője volt. Csomakőrösön született 1892-ben, és lövés következtében szerzett sérülésbe halt bele 1914. október 29-én a debreceni tartalékkórházban, ugyanott temették el a katolikus temető 43. sz. sírjába. Nachrichten über Verwundete und Verletzte Nr. 116. 1914. december 2. 27. o.; *Sárospataki Református Lapok*, 1914. november 15–22. 10. évf. 46–47. sz. 391. o.; *Az Est*, 1934. december 1. 25. évf. 271. sz. 8. o. idézte még fel torz adatokkal a húsz éve történteket.

25 Hasonló gondolatokat fogalmazott meg Szántó Pál, a m. kir. székesfehérvári 17. honvéd gyalogezred tartalékos zászlósa, szüleinek írt levelében: *Ha pedig meg halok ott ahol Magyarországnak már annyi derék fia halt meg, nyugodjanak bele, hisz olyan eseményért küzdeni és meghalni szép dolog mint amilyenért Milliók küzdenek! Tartsanak meg az emlékezetükben s néha-néha gondoljanak rám”* – HTM Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény 94.34.1/KE

26 *Nagykőrös és Vidéke*, 1915. február 14. 5. évf. 19. sz. 1. o.

27 *Budapesti Hírlap*, 1914. október 28. 34. évf. 269. sz. 10. o.

28 Ma: Karlovy Vary, Csehország.

jelentik november 4-én belehalt sebébe s temetése tegnap délután volt. A temetés nagy és szép tüntetés volt vitéz katonáink mellett. Sok ezer főnyi közönség gyűlt össze a temetésre nemcsak a városból, de a környékbeli közösségekből is, hogy elkísérje utolsó útjára a hős magyar fiút, a ki az első halott volt a városban ápolt sebesült katonák közül."[29] Mondhatnánk, ez még a világháború elején történt. Íme, egy sokkal későbbi eset: „*A háború hosszú ideje alatt számtalan felemelő példáját láttuk az önzetlen hazaszeretetnek és a hős katonáink iránt való áldozatkészségnek. Mindezek közt is párját ritkító azonban az a megható kegyeletnyilvánítás, amellyel egy brassói úricsalád rótta le háláját a haza védelmében hősi halált halt ifj. Szabó Gergely 14-es honvédhadnagy, Szabó Gergely érsekkétyi ref. tanító derék fia iránt, aki 1917. aug. 19.-én hunyt el az egyik brassói hadikórházban. A fiatal, 21 éves hős fiút nagy katonai dísszel Brassó város közönségének nagyarányú részvételével temették. A lesújtott szülők fájdalmát már ez az imponáló részvét is enyhítette. A nemrég felszabadult Brassó és a megmentett Erdély hálája nyilatkozott-e meg felemelő módon e temetésen a felszabadítás, megmentés egyik hőse iránt. A szép temetés után még kedvesebb részvétnyilvánításban volt része a fiukat vesztett szülőknek. Kádár Sándorné brassói úriasszony ugyanis felajánlotta, hogy a hős fiú sírját állandó gondozásban fogja részesíteni, dacára annak, hogy őt eddig egyáltalán nem ismerte s csak annyit tud róla, hogy Erdély egyik felszabadítója, aki vérét ontotta a haza védelmében. – A szülők könnyek között köszönték meg a nemeslelkű úriasszony ajánlatát és szinte megnyugodva tértek vissza otthonukba, hiszen nem lesz kedves fiuk sírja elhagyott, lesz gondozója, ápolója! Nemrégiben azonban még felemelőbb hír érkezett részükre Brassóból fénykép kíséretében, Kádár Sándor és neje a teljesen ismeretlen hősi halált halt Szabó Gergely hadnagy sírján gyönyörű emlékkövet állítottak, mely éppen a reformáció 400 éves jubileumára készült el. Az emlékkő és a virágokkal elhalmozott sír fényképét elküldötték a szülőknek, akik annyi önzetlenség és hála láttára nyugodtak lehetnek, hogy fiuk nem hiába halt meg; megérdemelte Erdély és a magyar haza a nagy áldozatot, mert ilyen gyermekei is vannak! Adjon isten sok ilyen szivet a magyar hazának!*"[30]

Megesett, hogy a település tisztiorvosa, aki addig a kis vöröskeresztes kórházat egy személyben felügyelte, működtette, halt bele súlyos betegségébe, mint a hátország szorgalmas, önfeláldozó hőse: „*Halálának híre mély részvétet keltett mindenfelé. A városházára, a Kaszinóra, a polgári fiúiskolára, a Korponai Népbankra azonnal kitűzték a gyászlobogót; az elhunyt ravatalára pedig egymás után érkeztek az élő és művirág koszorúk.*"[31]

S volt, aki katonaként, a világháború idején, de koránál fogva, természetes halállal hunyt el. Közéjük tartozott például Görgei Artúr, a szabadságharc legendás tábornoka, akit először lakhelyén, majd a Magyar Nemzeti Múzeumban ravataloztak fel: „*Mária Valéria-utczai lakásának legelrejtettebb, legbelsőbb szobájában nyugszik halottas ágyán Görgei Artúr tábornok. Szép pátriárkai arczát a halál alig változtatta el. Fekete diszmagyarjában fekszik a fehér lepedővel letakart divánon. Két keze mellén keresztbe téve. Mellette, a vánkoson frissen szedett ibolya, a tábornok kedves*

29 *Nagykároly és Vidéke*, 1914. november 18. 41. évf. 46. sz. 3. o.
30 *Esztergom és Vidéke*, 1918. január 1. 40. évf. 1. sz. 2. o. – Érsekkéty: ma Ket', Szlovákia Lévai járásában.
31 Dr. Jórend József (1868–1915) *Korponai Közlöny*, 1915. november 21.

virága. Ma reggel hozták számára Visegrádról.” – „A ravatal mellett fekete bársonyvánkoson Görgei első és második osztályú vitézségi érmeit helyezték el. A ravatal lépcsőjén szép rendben helyezték el a rokonság, a kormány, a főváros és a tisztelők tömegének koszorúit. Négy sarkán hatalmas amforákban borszeszlángok lobognak. Tegnap és ma igen sok koszorú érkezett, de még egyre hozzák a virágot és a pálmaágat koszorúba fonva Görgei ravatalára. Délben 12 órakor nyitották meg a muzeum[32] *kapuit és este 7-ig igen sokan tekintették meg a koporsót. Holnap, csütörtökön a közönséget 9 órától újból bebocsátják a ravatalhoz, déli 12 óráig: ekkor a temetésre való előkészületek miatt elzárják. Ezen időn tul már csak a családtagokat és a meghívottakat bocsátják be.*”[33]

1918. április 12-én ágyban, párnák közt, élete 75-ik évében szenderült jobblétre dr. Berks Lajos nyugalmazott cs. és kir. vezértörzsorvos, több tudományos társulat tagja, a nagybányai Vöröskereszt-egylet városi választmányának elnöke is. „*Istenhez költözött kedves halottunk hült tetemét f. évi április hó 14-én vasárnap d. e. 11 órakor fogjuk a róm. kath. egyház szertartása szerint Rák-utca 7. számú gyászházban leendő be szentelés után az anyaföldnek visszaadni*” – adta hírül a gyászoló rokonság, megjegyezvén: „*Az elhunyt kívánsága az, hogy ő miatta egy szál virágot se áldozzunk az enyészetnek. Áldás és béke poraira!*”[34]

II. Intermezzo: Üzenetet hozott a posta a tuzlai temetőből[35]

A jobb kezére béna Elek István budapesti hírlapíró[36] – a Magyarország kiküldött munkatársa a szerb fronton – 1914. november 2-án érkezett vonattal a Bosznia-Hercegovina északkeleti részén fekvő Tuzlába, s csatlakozott az osztrák–magyar haderő Drina-menti főhadiszállásához, hogy a Potiorek táborszernagy környezetében gyűjtött információt jelentésekben, a saját benyomásait tárcákban a lap olvasóinak tudomására hozza. Jó megfigyelő lévén sorait valószínűleg

32 A Magyar Nemzeti Múzeum.

33 *Az Ujság*, 1916. május 22. 14. évf. 142. sz. 4. o., *Budapesti Hírlap*, 1916. május 25. 36. évf. 145. sz. 8. o.

34 *Felsőbányai Hírlap*, 1918. április 16. 23. évf. 8. sz.

35 *Magyarország*, 1915. január 31. 22. évf. 31. sz. 9–10. o.

36 *Az Ujság*, 1909. december 24. 7. évf. 304. sz. 11. o., *Pesti Hírlap*, 1909. december 24. 31. évf. 304. sz. 14. o., *Az Ujság*, 1910. március 31. 8. évf. 76. sz.. 18. o., *Pesti Hírlap*, 1918. október 15. 40. évf. 241. sz. 9. o., *8 Órai Ujság*, 1918. október 16. 4. évf. 242. sz. 4. o., *Pesti Napló*, 1918. október 17. 69. évf. 243. sz. 10. o., *Az Est*, 1918. október 18. 9. évf. 244. sz. 5. o. – Elek István rendőri riporter volt, később a *Magyarorszá*gnál, majd *Az Est*nél dolgozott és eleven érdeklődéssel, lelkesedéssel, sok készséggel látta el tisztét. 1910-től a Budapesti Ujságírók Egyesületének tagja volt. Kartársai becsülték és szerették. 1918. október 14-én másfél hónapos szenvedés után 35 évesen hunyt el a Fasor szanatóriumban. „*Tizenöt éven keresztül volt lelkes, ambiciózus riporter, aki, bár soha nem hivalkodott a népszerűséget hajhászók sorában, erős tehetségével és lankadatlan szorgalmával, meg ritka becsületességével mégis a legelsők közé küzdötte fel magát. Elek István halálát özvegye, Fényes Paula és négy apró leánygyermeke gyászolja*” – írta róla a *8 Órai Ujság*. Temetése október 16-án délután a Kerepesi úti halottasházból történt: „*A végtisztességen megjelent Sándor László főkapitány, Krecsányi Kálmán és Bónis István főkapitányhelyettesek, Jeszenszky Gellért detektívfőnök, Beniczky Tamás rendőrfőparancsnok, „Az Est” egész szerkesztősége és kiadóhivatala, Miklós Andor főszerkesztő és Sebestyén Arnold kiadóhivatali igazgató vezetésével. Megjelent ezenkívül a rendőri sajtóiroda egész személyzete Cserny István helyettes vezetővel az élén. A beszentelést Novák István erzsébetvárosi apátplébános végezte. A Jókai-lepellel letakart koporsó előtt Tarján Vilmos mondott búcsúztatót, a rendőri sajtóiroda, „Az Est« és az ujságirótestületek nevében.*”

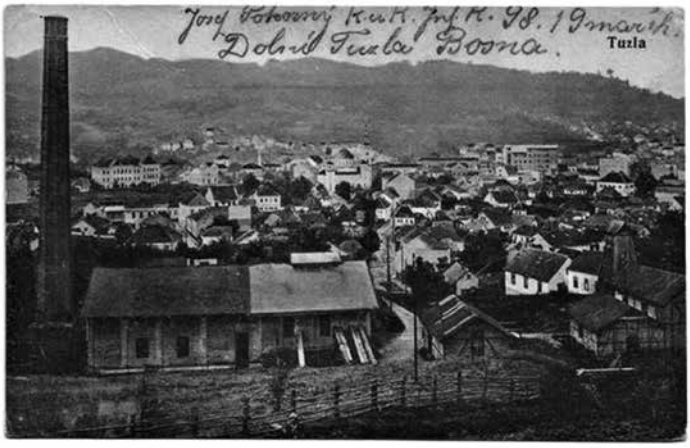

Tuzla városa észak felől egy korabeli képeslapon (magángyűjtemény)

a kortársak is szívesen olvasták, mert mindenre felfigyelt, ami hasznos vagy érdekes lehetett a hátországiak szemszögéből. Például a bosna-brodi vasútállomáson a tábori postacsomagok irtózatos mennyiségére, amelyben romlásnak indultak a hazulról küldött élelmiszerek – nincs tehát értelme húsfélét, süteményt küldeni, tanácsolta – mert mire megérkezik a címzetthez, már csak szemétre való, a posta idejében képtelen ezt a nagy forgalmat lebonyolítani, ezért engedik meg mindig csak néhány napra a tábori postacsomagok feladását. Odautaztában megemlítette a 3–5 napos karantént, amellyel a kolera terjedésének sikerrel vetettek gátat a hadszíntéren; a girbe-gurba völgyeket, a sebesülteket szállító és katonaság által privilegizált vasúti kocsikat, a muníciót és élelmet szállító szerelvényeket. Autóval egészen a tűzvonal mögötti részig jutott el, közvetlen közelről látta a lövészárkokat, a harcok nyomait. Meghatározó élménye volt a „hegyekkel koszorúzott városkában" az éttermeket, szálláshelyeket teljességgel elfoglaló haderő, a rengeteg magyar szó, a háromnapos Bajram-ünnepet[37] a mecsetek kivilágításával megülő muzulmánok, a képeslap-hiány, a drágaság, a Vöröskereszt hatalmas raktára kötszerrel és élelmiszerrel a háromemeletes áruház épp elkészült épületében.[38] A település bemutatását az alábbi gondolattal zárta: „*A főhadiszállás legmeghatóbb része a városka végében levő kis temető. Ott, ahol a dombok kezdődnek, egy körülárkolt, kopár helyen sorakozik egymás mellé 5-600 apró kis frissen hantolt sírhalom. Mindegyik tetejében barna kis fakereszt, rajta írás. Mindenféle hangzású nevek. A legtöbb persze itt is a magyar, de cseh és német is akad elég ... Virág, koszorú nincs a sírokon, még a tisztekén sem, akik külön sarokban pihennek hantok alatt. Egész Boszniában nem láttam virágot. Itt csak vérrózsák nyílnak most a hegyek közt.*"[39]

37 A *bajrám* török kifejezés az ünnepnapok általános megnevezése, itt: a *ramazán bajrámi*ról van szó, ami a böjt megtörésének háromnapos „mozgó" ünnepe. – Forgács Márton szíves közlése alapján.
38 *Magyarország*, 1914. november 22. 21. évf. 278. sz. 2–3. o.
39 *Magyarország*, 1914. november 23. 21. évf. 279. sz. 3. o.

A hírlapíró továbbutazott, azonban a Vöröskereszt-egylet zentai fiókjának kezdeményezője és megalapítója, a községi polgári iskolában rajzot és testnevelést tanító Solymos Beatrice festőművésznő[40] magára vette a kopár sírok ügyét. Az odavetett bekezdésből így lett kedves történet, amely végig is követhető az alábbi Elek István-tárca alapján. „*Gyönyörű, meleg októbervégi napsugár ragyogott a tuzlai hegyek sárga falombjain, amikor a tuzlai temetőben jártam. Akkor kezdődött a második szerbiai offenzivánk. A Gucevon és Brasinahanon dörögtek már az ágyúink, s nap-nap után több lakója lett a csendes tuzlai temetőnek. Minden nap uj meg uj sirok sorakoztak egymás mellé, pedig már akkor hatszáz hős aludta örök álmát a rögös boszniai hantok alatt. Hatszáz apró, frissen hántolt, puszta sir, sehol egy virág, sehol egy fűszál, csak a hősi nevek a kis fakereszteken voltak a sirok egyetlen ékessége.*

Sokáig jártam a csupasz sirok között, beszéltem az apró fakeresztekkel, olvastam a jó magyar neveket, aztán hazamentem és megírtam egy cikkben az otthoniaknak a magyar hősök kopár, dísztelen sirhalmait.

A cikk hatása alatt Zenta hazafias hölgyei Solymos Beatrice festőművésznek, a zentai Vöröskereszt alelnöknőjének kezdeményezésére letépték kertjük utolsó virágait, hatszáz csokrot kötöttek belőlük és halottak napjára elküldték a tuzlai temető elárvult sirdombjaira.

A csokrok egyikére Solymos Beatrice egy levelet kötött, amely nekem volt címezve. A csokrok megérkeztek, az idegen hant alatt pihenő hősök megkapták a hazai virágokat, de engem már nem talált meg a levél. Már akkor messze földön jártam idegen országban, dicsőségesen előrenyomuló seregeink nyomában. A levelem tehát rajt maradt a csokron észrevétlen és a fonnyadó virágok között feküdt valamelyik hős magyar keresztfája

40 1914 novemberében a cs. és kir. szabadkai 86., valamint a 6. honvéd gyalogezred újoncainak – akik között sok zentai fiú volt – Zenta közönsége két selyemzászlót csináltatott. A zászlókra Solymos Beatrice festett egy-egy remek Szűz Mária-képet. Solymos Beatrice (1889–1974) így vallott magáról a *Pesti Napló*, 1912. december 25. 63. évf. 304. sz. 1. o., Tábori Kornél szerkesztette Magyar művésznők című mellékletében: „*Születésem éve 1889, szülővárosom Mitrovica. Korán elhalt, nagytudásu édes apám az egyiptomi kormány műszaki tanácsosa lévén – mint mérnök ember – afrikai tartózkodása alatt egész kis gyűjteményt rajzolt össze mükedvelésből. Ez a vázlatkönyv volt első impresszióm a rajzoláshoz. […] Két félévet töltöttem a Képzőművészeti Főiskola művésznövendékei közt, Frischauf iskolájában folytattam, majd Nagybányán plenert festettem Réti korrektúrájával. Eljutottam Münchenbe a Hollósy-iskolába, voltam Knierr mester tanítványa s végül az internaciónális Dachau (a német Nagybánya) kötött le, ahol a hires Hayek professzor adott korrekturát. Képeimet kiállítottam Münchenben, Budapesten több ízben a Művészházban, ahol a zsűri örökös alapitó tagnak ajánlt. Vidéken Zentán, Cegléden, Miskolcon, Újvidéken és Zomborban állítottam ki. Eddig legnagyobb munkám a zentai uj plébánia-palota nagy díszterminek hét freskója, amelyek átlag 3×2 méter nagyságúak. A zentai Szent Antal templomot is én láttam el festményekkel.*" – Háborús érdemeiért, önkéntes ápolónőként kitüntették a Vöröskereszt hadidíszítményes Ezüst Díszérmével, díjmentesen. 1916-ban a Nemzeti Szalonban tartott előadást a divatkérdésről nagy hölgyközönség előtt, magyaros női ruha-kreációit az *Uj Idők* fényképen és szövegben is bemutatta. 1918. október 3-án házasságot kötött pókakereszturi Székely Jenő kir. tanácsossal (később miniszteri tanácsos, az Országos Vitézi Szék mezőgazdasági osztálya vezetője), a házasságból György Harald fiuk született. Sz. Solymos Bea néven 1939-ben a Sajtókamara tagjai sorába választotta. 1941-ben a Hargitaváralja társszerkesztője volt és Budapesten, II. Margit krt. 62. sz. alatt élt. – *Az Ujság*, 1914. augusztus 27. 12. évf. 207. sz. 7. o., *Magyarország*, 1914. szeptember 26. 21. évf. 241. sz. 8. o., *Magyarország*, 1914. december 2. 21. évf. 308. sz. 10. o., *Budapesti Közlöny*, 1916. július 5. 50. évf. 151. sz. 3. o., *Uj Idők*, 1916. május 14. 22. évf. 21. sz. 514. o., *Budapesti Hírlap*, 1918. október 8. 38. évf. 235. sz. 9. o., *Budapesti Közlöny*, 1939. szeptember 1. 73. évf. 198. sz. 6. o., Magyar Sajtó-évkönyv, 1941. 10. évf. 274. o.

tövében. Nem is tudtam róla, nem is köszönhettem meg a halottak nevében az általam kapott virágokat. Ott feküdt bizonyára, míg elszáradtak az őszirózsák és az eső le nem mosta a sírok közé. Ott taposták, ki tudja mióta, az útszéli sárban az elhagyott temető gyér vendégei. A napokban aztán egy magyar fiú, Kaposi Andor tüzérönkéntes, két bajtársát temetve ott járkált a tuzlai temetőben, a sírok között és a sárban ráakadt a levélre. Felvette, elolvasta és a következő levélben felelt helyettem írójának:

»Solymos Beatrice úrnőnek Zenta.

A táborból intézem önhöz mindnyájunk nevében írott soraimat. Félévi küzdelmes és viszontagságos háború után a pihenés jutott részünkre és egy délvidéki városban várjuk indulásunk idejét.

A harctéren szerzett betegségükben elhunyt két derék, színmagyar bajtársunkat temettük. A temetés után egyedül barangoltam a temetőnek azon részében, ahol százszámra ment a hősök frissen hantolt sírdombjainak száma. Kínos érzéssel, fájó szívvel ődöngtem a hantok között, haza gondoltam azokra, kik aggódva várnak rám. Mit is hoz a jövő? Viszontlátom-e őket? Nehéz gondolatok, szenvedő érzések közepette egy gyűrött, ázott, sáros borítékra esett a tekintetem. Megnéztem, felvettem, kissé megtisztítottam s végül kibetűztem. „Elek István újságíró urnak Bosznia, főhadiszállás.“ Sajátságos! Olvasom a tartalmát, azaz olvasnám, ha lehetne.

Este van, együtt vagyunk mindnyájan magyar fiuk. A kályha felett a levél már megszáradt, sőt amennyire már lehetett, ki lett tisztítva, olvashatóvá téve. Hangosan olvasom, hisz nem indiszkréció, talált nyitott levél volt. Dobogó szívvel, a legmélyebb tisztelet és szívből fakadó nagyrabecsüléssel olvastuk magasztos tartalmát:

»Leszedtük kertünknek utolsó virágát. Jutassa el kérem a dicső dombokra, melyek nekünk oly sokat jelentenek s olyan drágák. A tetején levő koszorúcskát a felírással pedig legyen szíves egy közös sírra, vagy valamely hőstettet kivívott katona sírjára tenni. Mily kevés idő telt el azóta, mióta zászlót küldtünk s most sírvirágot küldünk!«

Oh, hogy szívünkbe markoltak e szavak. Mily érzések futottak át rajtunk! Nem lehet azt papíron tolmácsolni. Emlékünkbe idézte halálküzdelmünket, amikor éreztük magunk fölött a nagy, dicső halál suhanását, láttuk haldokló testvéreinket, akikkel egyik percben még hurrázva rohantunk és a másikban már szótlanul összerogyva – kevesebb lett egy magyarral.

A becses levélke birtokomban van és marad is. Meggyőződésem, hogy a címzett nem kapta kézhez, amit azért tartok szükségesnek megemlíteni, mert lehetséges, hogy a levél sorsáról ezideig választ még nem kapott, pedig november 6-ika (a levél kelte) talán már a feledés homályába merült.

Midőn mindnyájunk legmélyebb és őszinte tiszteletét kérem hogy fogadja, Isten áldását kérjük önre és derék környezetére, vagyok hálás kézcsókkal és hazafias üdvözlettel: 81. sz. tábori posta, 1915. január hó 10. Kaposi Andor, tartalékos szakaszvezető.

A magyar fiuk levele a tuzlai táborból megjött a címzetthez, aki megható köszönetükre következő sorokkal válaszolt:

»Testvéreim! Tudtam, hogy oly mély és igaz érzést, amit én tolmácsolni akartam, még a véletlenek is elősegítik abban, hogy célhoz jusson. Éreztem, hogy az én sokat utazott utolsó virágaim a hősök drága hantjai felett hervadnak el. Jól sejti, uram, a virágok eljutottak ugyan rendeltetési helyükre, de a levél nem. A virágokra volt erősítve és lehullhatott, míg a virágokat elhelyezték a temetőben és elveszett.

Halottaknapi díszül ugyanis a tuzlai sírokra hatszáz csokrot küldtünk és egy koszorút, amelynek háromszínű szalagjára a következő sorokat írtam utolsó üdvözletül:

Mementó...
Letéptük kertünknek utolsó virágát,
hogy feldíszíthessük hősöknek nyugágyát,
vérázott rög felett.
Csupasz sírotok ám ékesebb, mint más sir,
mert minden domb felett egy egész nemzet sir
kegyeletes könnyet.
Egy pár őszirózsa, néhány babérlevél,
magyar földből nőtt ki s fújja idegen szél
Drina vize mellett.
Őszirózsa üzen a szellőtől nekünk –
Lelketek nem halt meg, küzd tovább miértünk
s vív örök győzelmet.

S megjött az üzenet. Köszönöm szép levelüket, mert közös levélnek tekintem, mindannyian írták, akik egy szót is hallottak ott a kályha mellett abból a levélből, melyről leszáradt a temető könnye. Ez a levél felkéredzkedett önhöz, mikor egyedül barangolt a temetőben, mert akkor az én levelemet kereste, hogy nyugtalan kérdésemre, melyet igazán a szellőre bíztam – választ hozzon. Az őszirózsa üzent... Háborús időnk legszebb emléke lesz nekem ez a levél, mely a magyar lélek és egyéniség minden illatát és színét hozta magával.

Uram! Ha testileg, ha fizikailag nem is küzdünk a hősök soraiban, de a lelkünk, a biztatásunk ott lebeg önök között, önök fölött, s bizonyára érzik. Dacára, hogy fáj nekünk, hogy vérünkkel nem áldozhatunk, örülünk és könnyező arcunk büszke mosollyal ragyog a hálától, hogy bennünket, a gyengébbeket minden bajtól meg akarnak kímélni, még a halálmadár szárnyának rémes suhogását is csak meghalkítva eresztik hozzánk, víg kis csengettyűket aggasztva rá, hogy még azt is elhiggyék „otthon", hogy vígan, csak vígan és dalolva szenvednek. És hogy önök csakugyan vígabbak legyenek, elhisszük és próbáljuk a könnyeket visszafojtani, letörölni hamar, hogy meg ne tudják, hogy nedves volt az arcunk.

Mi búsulva és bízva dolgozunk, kiegészítjük az önök munkáját, hogy majd ha haza jönnek, azt a tiszta, tágas, megtartott és megerősített hazát, mint egy bájos, kedves, meleg lakóházat berendezzük, felcicomázzuk, és kis kertecskékkel vesszük körül. Még melegebb, még tisztább, még virágosabb, s még otthonosabb otthonba várjuk haza!

Önnek és a többi testvéreimnek, akik üdvözletüket küldték, adom honleányi meleg kézfogásomat. Zenta, 1915. január 27. Hazaszeretettel: Solymos Beatrice.«

A tiszta, ragyogó magyar hazaszeretet gyönyörű okmánya ez a két levél, azért teszszük közzé őket. Kaposi Andor tartalékos szakaszvezetőt pedig, ha olvassa valahol e sorokat, arra kérem, hogy küldje nekem vissza az én levelemet, amelyet oly soká őriztek meg a tuzlai temető magyar halottai, kiknek cikkemmel néhány szál virágot szereztem a szent haza földjéből. Hadd tegyem el a véres, vad háború e romantikus epizódjának emlékéül."[41]

41 *Magyarország*, 1915. január 31. 22. évf. 31. sz. 9–10. o.

III. Ünnepek, virágok és hátország

Az Osztrák–Magyar Monarchia békés időszakához szervesen hozzá tartozott a lakásban, kertben, köztereken burjánzó ültetett növény, illetve virágdísz.

Az élővirágok a legkülönbözőbb társadalmi rétegek mindennapjainak lényeges részei voltak. Maga a kert a társasági élet egyik színterévé vált: lehetett kicsi és parasztportához kötődő, szerény növényválasztékú; lehetett maga a „hímes mező",[42] a rét, ahová szórakozni járt ki a városi vagy falusi fiatalság; lehetett tervszerűen alakított és gondozott polgári illetőleg nemesi lak, kúria, kastély tartozéka – az élővirágok és -növények közelsége nélkül az élet elképzelhetetlen volt: ápolták és gyönyörködtek benne. Nem véletlen, hogy a parasztportákon is, a polgári kertek mintájára, tömegével jelent meg az ültetett virág, időnként az iskolai nevelés hatására. Lényeges elemét képezték a virágok a privát belső tereknek – még egy kispolgári lakásban, falusi házban is hétköznaponként, különösebb alkalom nélkül ott szerénykedett a vázában, csuporban néhány virágszál.

Nem hiányozhatott a virág az egyéni ünnepekről, születésnapokról, névnapokról, házassági évfordulókról, a vizitek alkalmával átnyújtott virágcsokrok szintén szerves tartozékai voltak a társasági életnek, és nem volt olyan eljegyzés, esküvő, amelyen udvariasságból, szokásból ne fordult volna elő a legváltozatosabb, sokszor külföldről behozatott virág. Ami ugyanis Magyarországon nem termett meg, nem volt kapható, azt Olaszországból, a déli francia területekről importálták, sokszor elképesztő összegekért, különösen az előkelő körökben, a báli szezon idején.

Más volt a helyzet a városokban: a kortársak legalábbis úgy látták, hogy a kőrengetegek ridegek és barátságtalanok, helye sincs a virágnak, igény sincs rá – ezért kampány indult az 1910-es években a „Virágos Budapest"-ért, amelyhez más nagyvárosok is csatlakoztak.[43] Az iparművészek és kertészek együtt alakították úgy a házak homlokzatát, az udvarokat, erkélyeket, belső folyosókat, hogy azokon könnyen, esztétikusan el lehessen helyezni a cserepes virágokat. A lassan terjedő mozgalmat – mint annyi mást – a világháború szakította meg. A virágládák, cserepek kialakítására alkalmas erkély- és körfolyosó-korlátok, járókelők szempontjából is biztonságos ablakrácsok fémből készültek, s a hadiipar tartott rájuk igényt.

A virág azonban nemcsak élővirágként került forgalomba. Tipikus szerelmi ajándék volt, amelyet az epekedő férfi képes levelezőlapon is elküldhetett kedvesének. Gyakran vers társult hozzá; a választottját vigasztaló gyalogos például akár ezzel is elmondhatta kedvesének: „*Ha majd messze leszek*, *Ha majd messze járok*, *Emlékeztessenek Reám e virágok*."[44] De a nefelejcs-csokorral ablakból kihajló lánykának is előadhatta a menetkész – igaz, német – katona, hogy: „*Isten veled! Édes szép virrágom [!] Kivüled nincs senkim a világon*, *Szomorúság nélküled az élet*,

42 A szóösszetétel Kisfaludy Sándor, Czuczor Gergely költeményi révén vált elterjedt szófordulattá a művelt 19. századi-20. század eleji köznyelvben és irodalomban.

43 *Pesti Hírlap*, 1909. január 31. 31. évf. 26. sz. 11. o., *Pesti Napló*, 1909. január 31. 60. évf. 26. sz. 20. o.

44 HTM Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény 2019.344.1/KL – Virág (rózsa)-boltív alatt kezében rózsacsokorral álló szomorkodó leánynak udvarló katona. (A berlini Neue Bromsilber-Convention kiadása.)

Virágládák elhelyezésére szolgáló erkélykorlát egy 1913-ban épült házon (Budapest, XI. kerület Dombóvári út 1.)

Boldogságom óh hogy semmivé lett!"[45] A virágcsokorral, gyertyával Mária-kép mellett imádkozó asszony is négy nyelven reménykedhetett a katona hazatérésében.[46] Virágok, indák, szívek és pár lényegre törő szó, gyakran virágból kirakva. Az érzelgősséget és szentimentalizmust fokozták az ilyen feliratok: „*Ha e rózsa beszélni tudna*",[47] „*Szerelem*", „*Csókok*", „*Édes emlék*", „*Gondolj rám*" *stb.*[48]

És természetesen a virágokkal idézték fel az emlékeket, érzelmeket. Az első világháború alatt különösen közkedvelt volt ez a képtípus, hiszen a kényszerű távollét párokat választott el egymástól kiszámíthatatlan időre vagy akár örökre. Ezeken a lapokon a frontra induló vagy már a lövészárok mellett őrségben álló katonát láthatjuk, aki ott is családjára, szerelmére gondol, illetve a szerelmétől érkezett levelet olvassa, s a képen természetesen a maga elé képzelt nő arcképe is megjelenik.[49] A magára maradt nő is virággal díszített asztalka, ablak vagy szentkép

45 HTM Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény 2016.127.1/KL (A prágai Lederer & Popper cég kiadása.)

46 HTM Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény 2017.514.1/KL – „*Kérelem a szerencsés hazajövetelért*" (O. K. W. kiadás.)

47 HTM Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény 2016.173.1/KL – Parkban ülő leány, kezében rózsával, mellette a padon rózsacsokorral tekint a képeslapot szemlélőre. (A prágai Lederer & Popper cég kiadása.)

48 *Petercsák* 2017. 12. o.

49 HTM Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény 0.964/KL (O. K. W. kiadás.) – Őrbódé előtt álló matróz visszaemlékezik a holdfényes tengerparti együtt üldögélésre: „*Ha a poszton álldogálok Szerelmem csak rád gondolok*"; HTM Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény 2015.42.1/KL Nyírfa-padon szívére tett kézzel ülő katona, kezében levél, mellette virágcsokor, hozzáhajol az elképzelt nő: „*Két lélek, egy gondolat – Mindenütt elkisér a képed Mig a szívem el nem eped.*" (A berlini Paul Fink cég kiadása.)

mellett emlékezik a messze idegenben harcoló hősre.[50] A hatást versekkel fokozták: *„A királyért, A hazáért! És egy kicsit Magácskáért”*;[51] *„Hű katona, hű szerető De nagy boldogság a kettő”*;[52] *„Szívem fölött a virágod Mit bánom én a világot! Megsegít most már az Isten: Visszajövök hozzád, kincsem”* – búcsúzik a menetfelszerelésben álló katona kedvese kezét fogva.[53] A családosok esetében gyakran nem a virág, inkább a gyermek(ek) kötik össze képletesen az egymástól elszakadtakat és vigasztalják az édesanyát.[54] E lapok mai szemmel nézve túlzón közhelyesek, egyet azonban ne feledjünk: e korban a férfiaktól – kérőktől, vőlegényektől – még kívánalom a Jókai-regények romantikája, hogy szívük választottját elhalmozzák virággal, térden állva vallják meg szerelmüket és bevéssék a fákba szerelmesük nevét. A nőket a munka adta lehetőségek és kihívások, a feminizmus eszméi alakították határozottá, céltudatossá. A világháború ezt a generációt gyökeresen forgatta ki a képeslapok közvetítette szentimentális illúzióból; a hódítás, kacérkodás kedves emlékei távolba tűntek, helyüket keserédes racionalitás, kiábrándultság és fanyar humor vette át.

Virágdíszt kívántak az egyházi ünnepek is. A húsvéthoz hozzá tartozott a barka és a leveles zöld ág, a pünkösdhöz és az úrnapjához viszont már a tavasz összes nyíló virága felhasználásra került, nyugodt években az egész ünnep virágban úszott. Az oltárok is bővelkedtek virágban, nemcsak a katolikusok, de a protestáns felekezetek is nagybani virághasználók voltak a jeles napokon templomdíszítés terén. Ám még a háború utolsó esztendejében is a pünkösd a hadviselés jegyében telt. Félegyházán *„az alig két hét óta városunkba érkezett m. kir. 1. honvéd kerékpáros századból egy hét óta menetkészen állt 350 ember. A menetszázad pénteken délelőtt fél 9 órakor zeneszó mellett ment ki az állomásra és indult el a harctérre. A katonaságnak a helybeli hölgyek remek nemzeti színü selyem zászlót ajándékoztak, amit özv. Nagy Gyuláné virágüzletében ízlésesen virággal díszítettek fel. Isten óvja és vezérelje minél előbb vissza a derék katonáinkat és hoznák haza a mindannyiunk által várva-várt békét.”*[55] Mások a fővárosban és a nagyobb településeken pünkösd vasárnapján tradicionálisan a Gyermeknap jótékonysági akciója keretében gyűjtöttek: *„A Kereskedelmi Bank tövében, tehát szintén igen jó helyen, közel a milliókhoz, Vészi Józsefné*[56] *sátra állott. Aki bement a bankba, vagy kifelé igyekezett, azt bizony megvámolták. Az asztalon virágok állottak és aki igazi gavallér akart lenni, az leszúrhatott néhány pengőt egy szál pünkösdi rózsáért.”*[57]

50 HTM Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény 73.240.2/KL (F. W. B. kiadás.)

51 HTM Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény 2017.60.1/KL (A berlini Neue Bromsilber-Convention kiadása.); a 2018.44.1/KL a fent említett magyar nyelvű képeslap némileg eltérő, német nyelvű verziója: *„Ach wie ist's möglich dann, dass ich Dich lassen kann.”* (A prágai Lederer & Popper cég kiadása.)

52 *Petercsák* 1996. 50. o.

53 Zempléni Múzeum 0205556 ltsz. (M. B. L. kiadás.)

54 HTM 2017.595.1/KL – *„Ne sírj anyus édes Édes apa megjő A mi bús egünkről Elszáll majd a felhő.”* – Kiságyában térdelő leányka vigasztalja síró édesanyját. (A prágai Lederer & Popper cég kiadása.)

55 *Félegyházi Közlöny*, 1918. május 19. 17. évf. 20. sz. 2. o. (Pünkösd vasárnapja)

56 Vészi Józsefné született Keményffy Franciska, „Ferike”(1866–1945): férje lapszerkesztő, publicista, miniszteri tanácsos és országgyűlési képviselő, a Budapesti Újságírók Egyesületének elnöke, 1927-től a felsőház tagja. A feleség a világháború alatt számos jótékonysági akció szervezője, résztvevője, a Budapesti Központi Segítő Bizottság Katonai Ruházati Osztályának vezetője.

57 *Magyarország*, 1918. június 1. 25. évf. 129. sz. 6. o.

Egy igazán bizarr pünkösdi üdvözlet: gázmaszkos katona virágcsokorral (HTM Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény 5.722/KL)

Általános szokásként a tanévzáró vizsgák alkalmával a diákok mindegyike virágcsokorral köszönte meg tanárainak a beléjük fektetett munkát – a háborús évek alatt ez a fajta ünneplés is a virágok megváltásával cserélődött fel, a fronton levők, az árvák, özvegyek javára való adakozás alkalmává alakult. Az erzsébetfalvai[58] állami elemi népiskolai tanítók 1916-ban arra kérték tanítványaikat, hogy „*elesett kartársaink özvegyei és árváival szemben róják le hálájukat azzal, hogy a nekünk szánt virágok értékét segélyalapjuknak juttatják.*”[59] 1917-ben a derék tanítótestület „*az év*

58 A mai Pestszenterzsébet, amely 1897-ben önállósult Soroksártól megyei városként. Állami elemi népiskolái: „*Erzsébet-utcai, Gyár-utcai, Kálmán-utcai, Klapka-téri, Pöltenberg-utcai, Rózsa-utcai, Templom-téri és Vezér-utcai.*” *Néptanítók lapja*, 1917. július 5. 50. évf. 27. sz. 2. o.

59 *Néptanítók lapja*, 1917. július 5. 50. évf. 27. sz. 2. o.

folyamán is többször adakozott hazafias és jótékony célokra és legutóbb az Erzsébet-utcai iskola vizsgáin virágok helyett a vak katonáknak 251 korona 61 fillért gyűjtött."[60] Miután az állami, egyházi és magánjellegű ünnepek elengedhetetlen tartozéka volt, a róla való lemondás valóban áldozatnak számított, legtöbbször a jótékonyság oltárán: az adakozás ezen fajtáját országszerte már a boldog békeidőkben is a virág- illetve koszorúmegváltással gyakorolták. Másfajta növény már nem ajándékként, csupán a helyszín feldíszítésénél kapott teret: „*A Vöröskereszt-Egylet fiumei fiókjának hadikórházában a napokban befejeződött az ápolónői tanfolyam. Tegnap délután tartották meg a vizsgálatot. A vizsgázó hölgyek; Adametz Miczi, Antach Leopoldina, Bossi Mária, Graf Ottóné, Kankovszky Ferenczné, Lobi Gabriella, Muhar Alexandrina, Pflanzer Laura, Roediger Emőné, Szikita, Schmidt, Steiner, Szliva, Vio, Stepanovits, Zamboly és Zorzy önkéntes ápolónők egytől-egyig kitűnő eredménynyel számoltak be a vizsgálóbizottságnak az ápoláshoz szükséges szakszerű elméleti és gyakorlati tudnivalókból. A vizsgálatot ünnepélyes esküttétel követte, melyet a Vöröskereszt-Egylet délszaki növényekkel és drapériával gyönyörűen feldiszitett előcsarnokában tartották meg.*"[61] A délszaki növények – pálmák, fikuszok, kaktuszok és jukkák – cserepes változatait egyébként is kiválóan lehetett hasznosítani a belső terek díszítésére, s a világháború alatt nem egy épületben, sőt külső téren fel is használták őket, festői csoportokba rendezve. Emiatt nem érhetett vád senkit, hogy hazafiatlanul „ellenséges" virággal dekorál, hagyománya is volt a kiállítások, az ünnepek, a szobrok körüli „bevetésüknek", hiszen jól szállíthatók, gyorsan áthelyezhetők és végül, de nem utolsó sorban alkalmilag egy-egy nagypolgári-arisztokrata háztartásból könnyen kölcsönkérhetők voltak. Valószínűleg ez utóbbi révén jutott a magyar tisztképzés fellegvárának tanévnyitójára is dísznövény: „*A Ludovika Akadémia ünnepe. Alighogy a Ludovika Akadémia visszamaradt növendékei, az áthelyezett pécsi és nagyváradi harmadéves hadapródiskolásoknak nyári szünideje véget ért és immár megindult az uj sarjadék tiszti kiképzése. A most különös jelentőségű tanév vasárnap délelőtt ünnepies Veni sancte-val vette kezdetét. A diszbe öltözött akadémikus századok és a legénység az intézet nemes stilusu, ódon kápolnája előtt várták Bartha Lajos tábornoknak, az Akadémia parancsnokának megérkezését, aki a teljes számban megjelent tanári kar élén ellépett a sorok előtt. A délszaki növényekkel, régi emlékű megtépett zászlókkal dúsan feldiszített kápolnában folytatódott az ünnepség.*"[62]

Külön említést érdemel a halottak napja, amely óriási jelentőséget nyert a világháború éveiben. Nem térünk ki arra a vitára, amely a temetőkben elhelyezett virágokat is a jótékonykodás irányába kívánta terelni a pénzbeli megváltással. Csupán annyit jegyeznénk meg, hogy – mivel egyik legnagyobb bevételi forrásuk ez volt – a kertészek, virágkötők és egyéb érinttettek már 1914-ben tiltakoztak ez ellen, mondván: ezáltal megélhetésük, áttelelésük kerül veszélybe. A dilemmát az Auguszta-alap oldotta fel: „*Több helyről fölmerült az az eszme, hogy a közeledő Halottak Napja alkalmából a közönség úgy rójja le kegyeletét elhunyt kedvesei iránt, hogy koszorumegváltás címén bizonyos összeget juttasson jótékony célra. Ha ez az eszme*

60 *Budapesti Hírlap*, 1916. július 1. 36. évf. 181. sz. 11. o.
61 *Az Ujság*, 1915. szeptember 17. 13. évf. 259. sz. 13. o.
62 *Pesti Napló*, 1915. szeptember 20. 66. évf. 263. sz. 6. o.

a közönség körében gyökeret ver, akkor a virágkereskedők egyik legnagyobb jövedelmi forrásuktól esnek el. Az Auguszta gyorssegitő-alap, a mely céljául tűzte ki magának, hogy e nehéz időkben mindenkinek segitséget nyújtson, itt is megtalálta a módját annak, hogy elhárítsa ezt a nagy csapást egy egész üzletágtól. Clair Vilmosné uriasszony eszméje alapján elhatározta, hogy Auguszta-koszoruszalagokat hoz forgalomba két koronáért, gyönyörű ízléses kivitelben […] *A szalagokat minden koszorúra lehet alkalmazni s így mindenkinek módjában lesz leróni kegyeletét az elhunytak iránt s áldozni egyszersmind a jótékony célnak is."*[63]

Az egyéni gyász halottak napján összefonódott a közösségi veszteséggel, amely kifejezésre jutott a távolban eltemetettekről való megemlékezéssel. 1915-ben a belügyminiszter körrendeletben fordult az orosz betörésben érintett Bereg, Máramaros, Sáros, Ung és Zemplén vármegyék közönségéhez: „*Az immár második éve duló világháborúban az az időszak mérte reánk a legfájdalmasabb megpróbáltatást, amikor az ellenséges túlerő betört hazánk földjére. […] Magyarországon az ellenséges betörés nyomait ma már csak az elpusztított falvak és a nagy küzdelemben kidőlt hősök sirhalmai jelzik. […] Az elesett hősök hátramaradt hozzátartozói most tömegesen keresik fel véreik nyugvóhelyét. Meg kell mutatnunk nekik, hogy hősi halált halt vitézeink emléke örökké szent előttünk. Gondjainkba kell vennünk azokat a friss sirhalmokat, amelyek emlékei az elmúlt nehéz időknek és jelzőpontjai hadaink győzelmes előnyomulásának. Nem nyugodhatnak jeltelen sírokban azok, akik vérükkel irták be nevüket a történelem könyvébe. Nem maradhatnak virág nélkül azok a sirdombok, amelyek az életük virágjában a hazáért elesett hősöket takarják. A vármegye közönségére vár az a kegyeletes feladat, hogy intézkedjék az iránt, hogy – ott, ahol az eddig még meg nem történt – a hősök sírjai gondozásba vétessenek."*[64]

De jellemző Jártas Róza Szekszárd-belvárosi római katolikus tanítónő javaslata is, aki 1916-ban akként vélte megünnepelni méltóképp április 11-ét, az 1848-as törvények szentesítésének 68. emléknapját,[65] hogy minden katolikus elemi iskola tanárait így buzdította: „*Menjünk ki a hősök sírjaihoz mindnyájan! Hozzon magával minden egyes növendék egy kis csokor virágot és egy darab töves virágot, pl. muskátlit vagy őszirózsát. És ők saját kezükkel tegyék le, ültessék el egy-egy hős sírjára azokat a virágokat. Ha akad otthon egy kis nemzeti szalag, vigyük ki azt is és kösse föl a gyermek egyik-másik keresztre. Kereszten nemzeti szalag! mily szépen mondja: »Istenért és hazáért.«"*[66] A gyertyagyújtásra a háború utolsó éveiben, amikor már jegyre adták

63 *Budapesti Hírlap*, 1914. október 12. 34. évf. 253. sz. 6. o.

64 A belügyminiszter 31,157/1915. B. M. eln. sz. körrendelete a hősi halált halt katonák sírjainak megjelölése és gondozása tárgyában. *Belügyi Közlöny*, 1915. szeptember 12. 20. évf. 44. sz. 969. o.

65 Az április 11-ét nemzeti ünneppé emelő törvényt (1898. évi V. tc.) végül 1898. március 16-án fogadták el. Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplói. Budapest, 1897–1901. I–XXXVII. 1896–1901. 262. ülés (1898. márc. 16.) XIV. 79., *Lovas* 2017.1227–1228. o.

66 Ő maga ezt meg is tette: „*Hősök sírjának megkoszorúzása. Jártas Róza, a szekszárdi belvárosi róm. kath. népiskola kiváló tanítónője, lapunk szellemes munkatársa, folyó hó 11én növendékeivel iskolai ünnepélyt rendezett és utána velök levonult az alsóvárosi sirkertbe, ahol felkeresték a világháborúban elesett hősöket és sírjukat teleszórták friss, illatos virágokkal és imában kérték a jó Istent, hogy adja meg az örök mennyei boldogságát mindazoknak, akik életöket és véröket áldozták édes magyar hazánkért." – Tolnamegyei Közlöny*, 1916. április 16. 44. évf. 16. sz. 2. o.

Schiff-Jós Benő: A hőst hazahozták. Képes levelezőlap (HTM Kéziratos Emlékanyaggyűjtemény 4.157/KL)

a gyertyát is, szinte egyáltalán nem maradt mód, bár volt olyan család, amelyik összetakarékoskodta a szükséges mennyiséget, hogy ne maradjon kivilágítatlan halottaik sírja. „*Temetőben. Szekszárd kegyeletes közönsége mindenszentek napján reggeltől estig hordta a szebbnél szebb virágkoszorukat a temetőkbe, hogy virágdísszel borítsa be szeretteik sirhalmát. Az idén csak itt ott pislogott egy-egy gyertya a sírokon, mert a temetők kivilágítása tiltva volt, de annál több virág és koszoru ékesítette a sírokat*”[67] – számolt be az újság 1916-ban a halottak napja megünnepléséről. 1917-ben „*Mindenszentek napján elmaradt a sírok szokásos kivilágítása. Annál több volt a koszorú, a virág és a temetőket elárasztotta az emberáradat, melyből a legtöbben igen távoli halottak emlékezetéért érezték a gyász áhitatát és ontották a siratás könnyeit.*”[68] Virágban még 1918-ban sem szűkölködött a temetők egyike sem.

A háború folyamán az alakulatok igyekeztek a saját temetőjüket felkeresni, gondozni, erre külön odafigyeltek halottak napján. Az 1. honvéd huszárezred krónikása 1915-höz ezt jegyezte fel: „*November 1. […] Délután 2 órakor a hadosztály tisztikara a szolgálatban levőket kivéve átlovagol Bojanczukra*[69] *a június 25-én*

67 *Tolnamegyei Közlöny*, 1916. november 5. 44. évf. 45. sz. 2. o.
68 *Mohácsi Ujság*, 1917. november 4. 1. évf. 32. sz. 2. o.
69 Ma: Bojancsuk (Боянчук), Ukrajna; Csernovictól (Csernyivci) 30 km-re északra.

Dobronoutznál[70] *elesett bajtársak sírjához, hogy azokat megkoszorúzza. A tisztek egy részét már exhumálták és elszállították, de legtöbbje még ott van. A sirok gyertyákkal ki vannak világítva és mindegyiken fenyőgallyakból font koszorú. Bartos tábori lelkész mond ünnepi beszédet és imádkozik lelkiüdvükért. November 2. […] Délután 2 órakor 60 főnyi legénységi küldöttség és a tisztikar fele Dobronoutzra lovagol és megkoszorúzza az ottani legénységi sírokat. Itt is, mint tegnap, Bartos tábori lelkész mond imát és beszédet.*"[71]

Mindezen felül ott voltak a közösségi ünnepek, amelyeken elengedhetetlen volt a pompázatos virágdísz. Ferenc József temetésekor, az új király megkoronázásakor, az uralkodói születésnapokon nem hiányozhatott a virág, akárcsak a különböző kórházak, közösségi intézmények jeles személyek által történő meglátogatásakor. Kedves történetet jegyzett fel az egyik újság: „*A XVII-es helyőrségi kórházban szombaton délután nagyszabású hangverseny volt a sebesült katonák szórakoztatására, amelyen Auguszta főhercegnő is megjelent. A hangversenyt Berkes bandája nyitotta meg az Auguszta-keringővel. Azután egy sebesült hadnagy leánykája: Szakvári Vilma énekelt, táncolt, majd verseket mondott. A sebesült katonák lelkesen tapsoltak. A koncert rendezője, dr. Klein Iván karjába vette a leánykát, aki mosolyogva köszönte meg a tapsot és a virágot. Azután egy csokor piros rózsával odaszaladt a fenséges asszony elé, odaadott egy rózsát, majd amikor látta, hogy a főhercegasszony örül a virágnak, kezébe nyomta az egész csokrot.*"[72]

Az utcai ünneplés, vagy, ahogy akkoriban nevezték, „tüntetés" elmaradhatatlan kelléke volt a virág. Érdekesség, de nem egyedi eset, hogy amikor Frigyes főherceg a bukovinai Csernovicban[73] tartózkodott 1915 júliusában, három repülőgépről szórtak virágot a tömeg közé, amely boldogan felkapkodta ezt, és eltette magának emlékbe.[74] 1916-ban Triesztben a teljes lakosság ünnepelte Banfield[75] sorhajóhadnagyot, aki az olasz repülőtámadásokkal szemben megvédte őket. Az utcákat itt is virágszirmok tömkelege borította, a helyi hölgyek szórták a hős útjába.[76]

Keserű ünnep volt a település és nemcsak a hívek életében, amikor a harangokat is begyűjtötték mint hadifémet: „*Nálunk is szedik, eresztik a tornyokból az egyházak érc szónokait. Némelyiket százesztendő, sokat évtizedek előtt vonták fel a magasba. Ünnepi zajos hangulatban. Felbokrétázva, fehérruhás koszorús leányok kezeitől virággal megkoszorúzva. Írják az újságok, hogy most a bucsuzásnál is virággal ékesítik fel a jó falusiak a leszedett harangokat. De nem zajos vigsággal búcsúznak tőlük. Néma megadással, áldozatos lélekkel, a jövőbe vágott pillantással mondják el az »Isten veletek« búcsúszavát.*"[77]

70 Ma: Dobrinyivci (Добринівці), Ukrajna; Csernovictól (Csernyivci) 32 km-re északra, Bojancsuktól (Боянчук) 5,4 km-re keletre.

71 A m. kir. budapesti 1. honvédhuszárezred és m. kir. 1. népfelkelő huszárosztály története, 1869–1918. Budapest, 1927. 246–247. o.

72 *Pesti Napló*, 1915. január 18. 66. évf. 18. sz. 7. o.

73 Ma: Csernyivci (Чернівці), Ukrajna.

74 *Az Est*, 1915. július 12. 6. évf. 194. sz. 7. o.

75 Gottfried von Banfield báró (1890–1986) az Osztrák–Magyar Monarchia kilenc légi győzelmet elérő haditengerészeti pilótája volt az első világháborúban. Ő volt a Mária Terézia Katonai Rend utolsó életben lévő kitüntetettje, 96 évesen halt meg Triesztben.

76 *Pesti Napló*, 1916. augusztus 21. 67. évf. 232. sz. 6. o.

77 *Békés*, 1917. április 15. 49. évf. 15. sz. 1. o.

A korponai ág. evangélikus templom harangjainak elszállítása, 1916. augusztus (HTM Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény 86.143.1/KE)

De nemcsak a harangokat „sorozták be", a lakosság számos kényelmi és használati tárgyától vált meg a haza oltárára való már nem önkéntes, hanem kötelező felajánlás révén: hadicélokra igénybevett fémtárgyként be kellett szolgáltatni a rézből vagy rézötvözetből készült fogantyúkat, rudakat, a fűtőtestek burkolatait, a cégéreket, kulcsokat, rácsokat, kályhaelőtéteket és sok egyéb mellett – a virágcserép-tartókat, állványokat is.[78]

Rendkívül érdekes vonulata a békebeli életrendhez történő ragaszkodásnak, amikor az évfordulós megemlékezések során az adott szobrokat, emléktáblákat a szűkös időkben is ugyanúgy koszorúzzák meg, mint korábban. „*Őszi rózsa, könyörtelen szirmú, ravatal-szagú őszirózsa, – ezt talán még nem dugdosta el a spekuláció, hintsük hát tele marokkal tizenhárom vértanunk sírjára*"[79] – javasolta a hírlap a nemzeti hősökre való emlékezés jegyében. A kegyelet virágai, emlékbeszédek és szavalatok tehát a jeles évfordulók alkalmából sem hiányozhattak, akkor sem, ha azok már bőven a virág-árak égbe szökésének idején kellettek. Nem gátolta meg a Függetlenségi és 48-as párt küldöttségét abban, hogy halottak napja alkalmából Kossuth Lajos, Batthyány Lajos, Irányi Dániel és Kossuth Ferenc sírján koszorúkat ne helyezzen el. Az elhunyt színpadi nagyságok sírjainál a világégés éveiben is kegyeletes ünnepséget ültek a színésziskolák növendékei, a képzőművészek

78 A 22137-eln. 20b.–1917. rendelet alapján. *Biharvármegye Hivatalos Lapja*, 1917. november 22. 15. évf. 48. sz. 387. o.

79 *Az Est*, 1915. október 8. 6. évf. 282. sz. 1. o.

társulata pedig virágbokrétát tett Munkácsy Mihály és Lotz Károly sírjára.[80] Ezzel szemben a fővárosi gyorsírók – mint minden évben halottak napján – kivonultak ugyan a németvölgyi temetőbe Markovits Iván[81] sírjához, azonban *„a Gyakorló Gyorsírók Társasága a társegyesületek körében azt a mozgalmat kezdeményezte, hogy a koszorúk ára ez évben is megváltassék, még pedig ezúttal az oroszok által feldúlt kárpáti falvak javára."*[82] A jeles temetéseken a ravatalt koszorúk tömege, virág borította, a gyászháznál, majd a temetőben is. De még 1918 júliusában is, az Országos Nőképző Egyesület fennállásának 50. évfordulójára Veres Pálné szobrához tömegével érkeztek a virágok, Fiuméből friss rózsákat küldtek a hölgyek.[83] Egy hónappal később, Semmelweis Ignác születésének 100. jubileuma alkalmából a szintén az Erzsébet téren álló szobor megkoszorúzása hasonló körülmények között történt.[84] Természetesen nem tagadjuk, hogy a virág és a növény, a koszorú is, már 1915-re spekuláció tárgya volt, de pl. a köztiszteletben állók sírjaira, emlékműveire a tisztelők folyamatosan juttattak virágot, koszorút. A drágulás következtében valamelyest megfogyatkozott a virág a fővárosi temetőkben, de ezt igyekezett a főváros minden módon ellensúlyozni, például azzal is, hogy már a háború első évében a Kerepesi temetőben, illetve az Új Köztemetőben lévő friss katonasírokra egy-egy cserép illatos virágot helyeztetett.[85]

IV. A hazai virágok és a virágbehozatal – a háború kertész szemmel

Mint minden népszerűbb szakterületnek, így a kertészeknek is megvolt a saját szakfolyóirata, amely 1885-től 1919-ig A Kert címmel jelent meg. Ebben a folyóiratban figyelemmel kísérhetjük a harctéri szolgálatra bevonultatott kertészek sorsát, akik az egyre ínségesebbé váló harctéri élelmezés kiegészítéseképpen, harctéri kertészetekben termelték meg az alakulat számára szükséges veteményeket, de időnként teljesen váratlan módon, sort kerítettek a pihenőhelyek virágágyásokkal való díszítésére is.

Tekintettel arra, hogy az ellenségessé vált francia és olasz államtól nem tartották ildomosnak többek között a virágok behozatalát sem, a hivatalos szervek igyekeztek meggyőzni a közvéleményt a „külföldi" virágok mellőzéséről. Ez azonban nem volt könnyű, mert az igazi különlegességeket a békeévekben is onnan szerezték be mindazok, akiknek ezt pénztárcája megengedte. Ráadásul az import virág kimaradása komoly virághiányt idézett elő, főleg Bécsben és Budapesten: a hazai termelők illetve kereskedők nem voltak felkészülve erre a piaci

80 *Budapesti Hírlap*, 1915. november 2. 35. évf. 305. sz. 8. o., *Pesti Napló*, 1915. november 2. 66. évf. 306. sz. 8. o.

81 Markovits Iván (1838–1893) országgyűlési gyorsíró, lapszerkesztő, országgyűlési gyorsirodai másodfőnök. A Gabelsberger-féle gyorsíró rendszert Markovits ültette át magyar nyelvre.

82 *Pesti Hírlap*, 1915. október 30. 37. évf. 302. sz. 13. o.

83 *Budapesti Hírlap*, 1918. június 4. 38. évf. 131. sz. 5. o.

84 *Budapesti Orvosi Újság*, 1918. július 4. 16. évf. 27. sz. 232. o.

85 *Pesti Hírlap*, 1914. november 1. 36. évf. 273. sz. 14. o.

A m. kir. 14. honvéd pótzászlóalj lábadozó osztagának virágoskertje Nyitrán, 1916. (HTM Fotóarchívum, leltári szám: 76.356)

résre.[86] Olaszországból egy kimutatás szerint a narancs, a citrom, a gesztenye, a friss gyümölcs- és zöldségfélék, a füge, a mandula, a burgonya, a sajt és túró, valamint a rizs után a legnagyobb mennyiségben friss virágot hoztak be, amely a teljes behozatalnak 8,64%-át tette ki, s ezzel – az összes többi behozatali cikket megelőzve – a narancs- és citrombehozatal után, 2.439.000 korona értékben, az előkelő második helyen volt.[87] „*Ugyancsak bezárult örökre Olaszország előtt Magyarország kapuja. Helyette a mi kertészeink a korai hajtatással nagy szolgálatot tehetnek a fogyasztó közönségnek és egyúttal jövedelmezőbbé tehetik saját kertészetüket*" – ösztönözte a kedvező alkalom kihasználására olvasóit a szaklap, arra is buzdítva a kertészeteket, hogy ismertessék és szerettessék meg a fiatal lányokkal e foglalkozást, s neveljenek belőlük minél több szakavatott kertészt: „*A nő predestinálva van a kertészeti foglalkozásra. Szeretik dédelgetni a virágokat, birják a kapálást, ásást, mit eddig csak férfiak részére tartottunk fenn. De hát a sors könyve most sokak részére megváltozott.*"[88]

Az olasz importőrök azonban nem tudtak belenyugodni az őket ért export-veszteségbe, ezért már 1915-ben a semleges Svájcban raktárakat hoztak

86 *A Kert*, 1915. augusztus 15. 21. évf. 16. sz. 509. o.
87 *Népszava*, 1915. május 23. 43. évf. 205. sz. 12. o.
88 *A Kert*, 1915. július 1. 21. évf. 13. sz. 403–406. o.

létre, ahonnan az olasz Riviéráról és Dél-Franciaországból származó virágokat akarták beszállítani holland és svájci cégér alatt.[89] A lapok hasábjain egyre gyakrabban tűnt fel a „virágcsempészet" kifejezés: „*Béke idején az olasz és francia Riviéráról vaggonszámra szállították hozzánk a levágott virágokat: rózsákat, szekfüket, rezedát, mimosát, narcist, ibolyát, violát és még egy sereg egyéb virágot. A déli vasútról naponta egész kocsijáratok hurcolták a töménytelen olasz virágot és tönkre tették vele a magyar kertészetet.* […] *A mi közönségünk is jól tenné, ha mielőtt asztalát, szobáját virággal díszítené – a virágkereskedőnél a virág eredetéről is megbizonyosodnék. Csak hazai virágot vegyünk, minden más virág ma árulás ellenünk.*"[90] Az „ellenséges virág" körül folyó vita és kisebb-nagyobb leleplezések[91] rendszeresen felbukkantak a lapok hasábjain, arra ösztönözve a hazai termelőket, hogy az addig mellőzött virágfajtákkal is kísérletezzenek, próbálják azokat itthon előállítani. Bármilyen furcsa, 1918-ra ez a folyamat a hazai kertészek és kertészet megerősödéséhez vezetett, amely a trianoni traumát is könnyebbé tette. A kertészet összes ágazatát magába foglaló szaklap főszerkesztője és tulajdonosa Mauthner Ödön volt, aki – mint mag-nagykerekedő – uralta a hazai piacot. 1915 novemberében a Nemzeti Szalon helyiségeiben, más jótékony célú rendezvények sorában a Magyar Kereskedelmi Kertészek Országos Szövetsége is kiállítást – pontosabban virágkompozíciók tárlatát – rendezett, természetesen karitatív céllal: „*Nem csupán a jótékonyság oltárára hozták a virágáldozatot, hogy a háború által elpusztított falvak újjáépítéséhez hozzájáruljon, hanem egyúttal a magyar kertészetnek első kísérlete volt ez a kiállítás az önálló, független lépéshez.*"[92] A megnyitón megjelent Khuen-Héderváry Károly gróf, az a Háborúban Feldúlt Tűzhelyeket Újraépítő Országos Bizottság, elnöke is, aki költői beszédben méltatta a műkertészet kézzel fogható eredményeit: „*Ha a magyar mükertészet fejlődik, a virág a nagyvárosban is mind több és több embernek válik elérhetővé és bizony most is a legszebb disze a szobának egy illatos bokréta, vagy a cserépbe ültetett virág. Azok, a kik ezt a gyönyörűséget mindenki számára megszerzik, a mükertészek, a társadalomnak már ezzel is nagy szolgálatot tesznek…*"[93] A kiállítás pusztán néhány vállalkozó szellemű kertész összeállításait mutatta be – krizantémokat, dáliákat, begóniákat, sőt kővázákat és virágtartókat is – de az évről-évre ismétlődő virágkiállításokon figyelemmel kísérhető az egyre merészebb hozzáállás és a kísérletező kedv is.[94] 1915 januárjától egyenesen kormányrendelet tiltotta az ellenséges államokból való metszett virág vagy levél behozatalát.[95]

89 *A Kert*, 1915. augusztus 15. 21. évf.16. sz. 509. o., *Budapesti Hírlap*, 1915. november 14. 35. évf. 317. sz. 24. o.

90 *Pesti Hírlap*, 1915. november 20. 37. évf. 323. sz. 13. o.

91 Például Hatvan kosár olasz virág – *Az Est*, 1916. február 13. 7. évf. 44. sz. 7. o., Olasz virág Budapesten – *Az Est*, 1918. március 16. 9. évf. 64. sz. 4. o.

92 *A Kert*, 1915. november 15. 21. évf. 22. sz. 696. o.

93 *A Kert*, 1915. november 15. 21. évf. 22. sz. 697. o.

94 *A Kert*, 1915. november 15. 21. évf. 22. sz. 695–697. o.

95 *Pesti Napló*, 1916. január 13. 67. évf. 13. sz. 16. o., *A Kert*, 1916. január 15. 22. évf. 2. sz. 62. o. – *Köztelek*, 1917. január 6. 27. évf. 1. sz. 5. o.: „*A nélkülözhető áruk behozatalának tilalma. A multévi december 23-án 4452. M. E. szám alatt kiadott nagyfontosságú és valutánk megóvását szem előtt tartó kormányrendelet minden nélkülözhetőnek tekinthető áru vámkülföldről való behozatalát – egyes, a kikészítési eljáráson engedélyezett kivételektől eltekintve – eltiltja. A rendelethez mellékelt terjedelmes*

Räde Károly székesfővárosi kertészeti igazgató[96] melegen támogatta e fejlődést: „*…hazai virágcikknek tekintendő: a chrysanithemum, orgona, gyöngyvirág, ciklámen, primula, az azaleák, begoniák, hortensiák, a jóillatu szegfűk, továbbá a tulipán, a nárcis és a jácint. E három utóbbi faj ugyan – mint hagyma – Hollandiából kerül hozzánk, de a mi kertészeink már itthon fakasztják ki virágaikat. A mi téli liliomjainkat is, a mi kertészeink birják virágzásra, a hagymájuk azonban Japánból kerül hozzánk. Februárban és márciusban már a mi kertészeink is forgalomba hozzák a rózsákat, ibolyát és szegfüket (ez utóbbit kis mennyiségben már most is). Az ország érdeke, hogy a fölvilágosítás visszhangra találjon. Csak a társadalom segithet a bajon. Minden jó hazafi szállítsa le téli virágigényeit, mígnem honi kertészetünk szorgalmas munkája azokat kielégítheti.*”[97] Az is problémát okozott, hogy az elérhető, „legális” virág is – mint minden más – megdrágult: „*Hogy a virág ára emelkedett, hogy a kevésbé szép, vágott virág most több értéket képvisel, mint azelőtt a cserepes dísznövény, ez nemcsak a fokozott igények következménye, hanem a megdrágult, sokszor nehezen szerezhető munkaerőé*”[98] – magyarázta Jellinek József szakíró egyik írásában.

Ugyancsak virágkiállítás nyílt 1916-ban az erdélyi menekültek javára, a Margit-szigeten József főherceg által patronált hadikiállításon is.

Vidéki városokból is tudunk példát arra, hogy egy-egy eseményhez, tárlathoz, installációs elemként virágokat használtak.

A Kert szaklap hasábjain a háború következtében fellépő élelmiszerhiány nyomán szintén felmerült a veteményes- vagy virágoskert kérdésköre. Az állam a hátország biztosabb megélhetése érdekében természetesen a veteményeskertet részesítette minden szempontból előnyben, a szakírók viszont rámutattak arra is, hogy az esztétikai élmény egy lábadozó beteg, egy szomorú hozzátartozó, vagy éppen egy harmóniára szomjazó sérült számára legalább annyira fontos, mint a testi táplálék. Az eldönthetetlen vita végül is függőben maradt, hiszen Magyarország mezőgazdasági kapacitása a háború végéig kitartott a központi rendelkezések és elosztórendszer működése eredményeképpen, ellentétben pl. a szomszédos Ausztriával. Nehezítette ugyanakkor a helyzetet és veszélyeztette

kimutatás szerint tilos mindennemű külföldi fűszeráru, déligyümölcs, friss és szántott gyümölcs, ***friss és száritott virágok, virághagymák,*** *csemegék, szeszesital, bor, pezsgő, csemegesajt, kakaó, csokoládé, cukorka, főzelékfélék és konzervek, illatszerek, márvány, pamut-, len-, gyapju- selyem- és félselyemáruk,* ***művirágok****, piperecikkek, fényűzési, ruházati és konfekcióáruk, prémek, díszműáruk, tükör- és üvegáruk, finom kő- és vasáruk, díszműáruk, ékszerek, drágakövek, fényűzési jellegű optikai műszerek, hangszerek, órák, műtárgyak, régiségek, levélbélyegek stb. behozatala.*”

96 Räde Károly (Karl Räde, 1864–1946): kertész, dendrológus. 1893-ban a Földművelésügyi Minisztérium meghívására jött hazánkba, és az akkor létesült Kertészeti Tanintézet díszkertészeti részlegének megszervezésében vett részt. Az ő tervei alapján kezdték meg a Budai Arborétum telepítését 1893–1894-ben. 1894–1914 között a Tanintézet vezető főkertésze, a dísznövénytermesztés, a virág-, zöldség- és gyümölcshajtatás oktatója. 1913 márciusában a székesfőváros kertészeti igazgatójának nevezték ki. Ő tervezte a gödöllői Erzsébet királyné parkot és a debreceni Gazdasági Akadémia parkját, a fővárosban a Kossuth Lajos tér mértani kertjét. Teljesen angol parkstílusú munkája volt a Gellérthegy kertészeti rendezése. 1930-ban vonult nyugalomba. Az Országos Magyar Kertészeti Egyesület alelnöke volt. http://disznoveny.kertk.szie.hu/rade-karoly (Megtekintés: 2019. október 5.)

97 *Pesti Hírlap*, 1915. december 12. 37. évf. 345. sz. 16. o.

98 *A Kert*, 1917. január 1. 23. évf. 1. sz. 20–21. o.

A Margitszigeti Hadikiállítás (HTM Fotóarchívum, leltári szám: 2913)

az ellátást az 1917 nyarán beállt óriási szárazság. Elkezdődtek a vízellátás zavarai, a nagy szárazság következtében ugyanis erősen megapadt a Duna, ugyanakkor a vízfogyasztás elképesztő módon emelkedett. Az éjjeli vízelzárást még 1918-ban is érvényben kellett tartani. Mindez nyilvánvalóan korlátozta az utcák és – számunkra most ez a lényeges – a kertek locsolását. Csak 1918 májusában oldották fel az utóbbi tilalmat: az öntözést fokozatosan ki lehetett terjeszteni Budapest egész területére, s a virágokat és a veteményeket is szabadon lehetett öntözni.[99]

V. Virág és jótékonyság

Hogyan is zajlott egy népünnepéllyé váló, jó hangulatú, estébe nyúló karitatív akció? Színekkel, zászlókkal, fényekkel; és ehhez a virág elengedhetetlen kellék volt. A király születésnapján, 1914. augusztus 18-án a főváros és a vidék népe a katonák családjai számára rendezett ünnepi gyűjtést. A Katonanapra mások mellett a Pesti Napló is egész napos rendezvényt szervezett, s szerencsénkre nemcsak a résztvevő művészek és az útvonal, hanem a „logisztikai hátteret biztosító" szponzorok nevét is ránk örökítették: „*A Pesti Napló Váci-körut 55. számú háza előtt zajlott legelevenebben a katonanap. […] Este nyolc óra után a Pesti Napló*

99 *Pesti Hírlap*, 1918. május 9. 40. évf. 109. sz. 6. o. – 1917–1918 folyamán a káposztásmegyeri, az újpesti és a krisztinavárosi vízművet is nagy mértékben bővítették.

hangversenyének szereplői felültek egy zászlókkal, virágokkal és lampionokkal feldíszített nagy kocsira, amelyen széksorok álltak a szereplők rendelkezésére. Föltették a szekérre a pianinót is és aztán megindultak ezer és ezer ember által kisérve végig a városon. Amint a menet haladt, percről-percre többen csatlakoztak hozzá s mire a Váci-körut és az Andrássy-ut sarkára értek, lehettek vagy ötezren. Itt megállt a kocsi és a hangverseny szereplői a kocsi tetején, mint alkalmi színpadon produkálták magukat a hálás közönségnek. Az Opera előtt újra megállt az utazó színpad és itt Toronyi Gyula, az Operaház tagja adott elő hazafias dalokat Dienzl Oszkár pompás zongorakisérete mellett. A Palermo-kávéház előtt folyt le az utcai hangverseny harmadik és utolsó része. Itt már tízezer ember élvezte a Pesti Napló hangversenyét és tapsolta a résztvevőket, különösen Toronyi Gyulát, a Dienzl házaspárt, Sarkadi Aladárt és Verő Mártát. Közben természetesen nagyban folyt a gyűjtés is, amely fényes eredménynyel járt. Az utazó-szinpadnál adakozott a többi közt özvegy báró Bánffy Dezsőné is. A gyűjtésben itt különösen Fertig Matild kisasszony buzgólkodott. A menet azután a Teréz-köruton visszatért a Pesti Napló kivilágított háza elé, ahol a lelkesült közönség sokáig éltette a királyt, a hazát és a hadsereget. A nép a »Fel fel vitézek a csatára« kezdetű induló lelkes hangjai mellett oszlott szét. A feldiszitett kocsit Giesser József fuvaros ingyen bocsátotta rendelkezésünkre, a virágokat pedig Krotill Teréz váci-köruti és Wotranik Andrássy-uti virágárus volt szives díjtalanul a Pesti Naplónak szállítani. A pianinot Keresztély zongoragyáros adta kölcsön a hangversenyre.”[100]

A háborúban a virág kezdettől fogva az adakozás eszközeként szerepelt, amelyet átnyújtva, ellentételezésként kapott meg az, aki a vakok, a rokkantak, tüdőbetegek javára hajlandó volt áldozni.

Az első adakozási alkalmak egyikeként több előkelő hölgy jelezte 1914. szeptember 3-án, hogy saját kertjükben termett virágokat árusítanának az utcán hadsegélyezési céllal. A főváros megadta a módját: szeptember 5–6–7-én igazolvánnyal ellátott hölgyek sátrak alatt a Vigadó téren, a Dunaparton, a Ferenciek terén, valamint a Keleti és Nyugati pályaudvarok érkezési oldalain, a Kristóf téren, az Oktogonon, a Kálvin téren és a Népszínháznál szálanként 10 fillérért árusíthattak virágot. Az összeget gyűjtőperselyekbe kellett helyezni, felülfizetést nem fogadtak el, aki ezt szerette volna, az egyenesen a Hadsegélyző Hivatalnak küldhette be. Az indítvány ötletgazdái Hazai Samu báró felesége, Szurmay Sándorné és Karácsonyi Jenő grófné voltak. A kezdeményezés intézményesülését Kirchner Hermanné, a Hadsegélyző Hivatalt vezető altábornagy felesége tette lehetővé. Az akcióban részt vevő hölgyeket név szerint felsorolták, és a virágmegváltási adományokkal együtt 5632 korona 36 fillér gyűlt össze hazafias célra.[101]

Áttekintésünk nem lenne teljes, ha nem emlékeznénk meg az Auguszta-árvácskákról. Ez ugyan nem friss virág volt, hanem a szövetségesek színeiből összeállított, kis, ötszirmú bársonyvirág, amelynek közepén egy „A” betű szerepelt. Gyors elterjedéséhez és divattá válásához nyilvánvalóan az is hozzájárult, hogy az Auguszta Alap központi irodájában délelőttönként Márkus Emília színésznő

100 *Pesti Napló*, 1914. augusztus 19. 65. évf. 199. sz. 11. o.

101 *Budapesti Hírlap*, 1914. szeptember 14. 34. évf. 225. sz. 6. o., *Pesti Hírlap*, 1914. szeptember 14. 36. évf. 225. sz. 6. o.

Jótékony célú virágárusítás – gyűjtés a hadbavonultak családtagjainak megsegítésére (Müllner János felvétele, BTM KM 9866)

árusította, és elsők között jelent meg a később már hordható díszekből telített piacon. 1914. október elején még színes bársonyból készült példányokat hordtak belőle; ezzel egyrészt munkához juttatva az állástalan nőket, másrészt eladásával a szegényeket segélyező alapot gazdagítva. A 2 koronába kerülő bársonyvirágot kitalálói feltehetőleg az Auguszta Alap jelvényének is szánták, mert tagsági igazolványt is mellékeltek hozzá. A nők láthatólag megkedvelték, hiszen kalapdíszként is lehetett használni, s a szövetséges Osztrák–Magyar Monarchia, Németország és Oszmán Birodalom öt színéből összeállított bársonylapocskák az egész toalettnek hazafias külsőt kölcsönöztek. Az érdeklődés azonban olyan mérvűvé vált, hogy a bársonyárvácskák manuális előállítása nem tudta ezt követni. Így aztán zománcozott formában is megjelent a kis jelvény, középen az „A" betűvel. Az országos divat átlépett még a határokon is, ugyanis a poroszok rájöttek, hogy királynéjuk is Auguszta, a bajor király Auguszt, és ők is viselni akarták a virágot, sőt a harctéren is sapkajelvényként használták az Auguszta-árvácskát.[102]

Jótékony célt szolgáltak, egyben azonban a szemlélődők, kicsik és nagyok kíváncsiságát is kielégítették a hadikiállítások, ahol az installáció egy részét – a kor szokásának megfelelően – növények adták. Ilyenre nem csak a fővárosban, hanem például Pécsett is volt példa: *„Árva gyermekek a harctéri kiállításon. Tegnap este érdekes kis vendégei voltak a harctéri kiállitásnak. A Matessa-árvaház 78 kis árváját*

102 *Pesti Napló*, 1914. október 9. 65. évf. 250. sz. 11. o., *Pesti Hírlap*, 1914. október 9. 36. évf. 250. sz. 9. o., *Budapesti Hírlap*, 1914. október 11. 34. évf. 252. sz. 16. o.

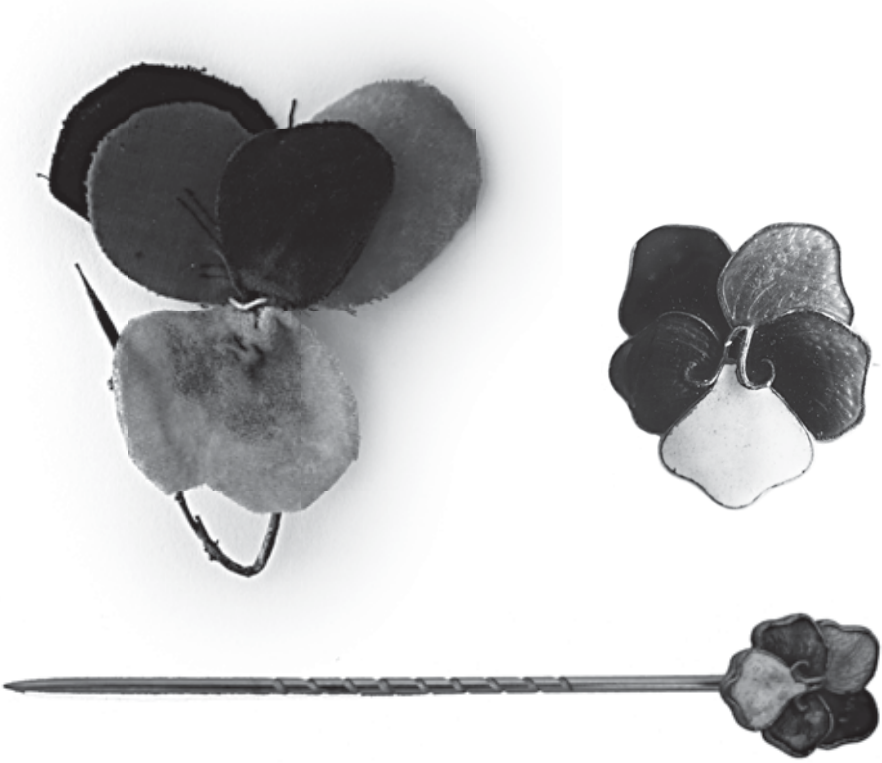

Az Auguszta-árvácska bársonyból, valamint zománcozott jelvény illetve kitűző változatban (HTM Numizmatikai Gyűjtemény 1853/É, 2048/É és 2098/É)

látta vendégül a kiállítás rendezősége. Mindent megmutattak és megmagyaráztak nekik. Közel egy órán át nézték az érdekes harctéri tárgyakat. A kiállítás megtekintése után megható szép jelenet játszódott le. A Matessa-árvák körül állták királyunknak a terem közepén délszaki növényektől övezett mellszobrát s elénekelték a hymnuszt, melynek végeztével éltették az ősz uralkodót. A szép jelenet könnyekig meghatotta a kiállítás jelenvolt látogatóit."[103]

103 *Pécsi Napló*, 1914. november 12. 23. évf. 271. sz. 5. o. A kiállításról: *Az Ujság*, 1914. november 5.12. évf. 277. sz. 11. o.: „*Harctéri kiállítás Pécsett. Időszerű és elmés eszmét valósított meg Bolgár Tivadar bankfőtisztviselő és Gebauer Ernő festőművész. Ez a két buzgó pécsi fiatal ember kiállítást rendezett ügyesen összegyűjtött harctéri emlékekből a pécsi kaszinó nyári helyiségében s ezzel megmutatta az utat, hogyan kell szabályozott mederbe terelni és a társadalmi jótékonyság szolgálatába állítani a világháború harctéri eseményei és csata-téri emlékei iránt egyre fokozottabb mértékben nyilvánuló érdeklődést, s hogyan kell megmenteni maradandó gyűjtemény számára a becses és figyelemreméltó emlékeket. E példa nyomán minden nagyobb városunkban meg lehetne nyitni a társadalmi jótékonyság zsilipjeit és egyúttal sok hadi múzeumnak le lehetne rakni az alapját. A gyűjtés munkája nem okoz nagy fejtörést, csak kissé érteni kell a módját. A pécsi fiatalemberek eleinte ismerőseik körében, azután a vasúti állomáson, kórházakban és betegnyugvó-állomásokon indították meg a gyűjtést, elkérték — a tulajdonjog fentartásával — a sebesültektől és fogoly kísérőktől mindazt, a mit értékesnek és érdekesnek véltek.*

A hátországban élők számára külön érdekességet jelentett a harctéri virágokhoz való hozzájutás is. Számosan saját családtagjaikat lepték meg velük: H. J. zászlós így ír erről harctéri naplójában: „*Találtam múltkor már virágot is! Sok kicsi hóvirág fehérlett egy helyen a kibujkáló, halványzöld fü között. ... sok kis virág ... kicsi fehér folt a nagy zöld mezőben, mint zöldbársonyon ottfelejtett illatos, csipkés, fehér női zsebkendő … Micsoda öröm … itt a tavasz mégis! – Felszedtem a térképtáskát, van már sok virágom … nini ott halványkék is látszik, olyan, mint az ibolya; alig vettem észre, oly szerényen húzódik meg szegényke a dombhajlás mögött. Sok fehér és kék virág ... meg rózsaszínű ... Majd küldök azoknak, kik szeretik ezt az ajándékot, harctéri virágot, itt a halál piros-zöld mezején virulót, mely nem bújhat el, ha jön a halál ... ha jön gránát … ssssss … felszántva az avart, lekaszálva a füvet és – Istenkém – a sok kicsi, ártatlan, fehér, reszkető virágot, mely eddig a hó alatt rejtőzött, rozsda-piros foltos, fehér hó alatt …*”[104]

Több újság vállalkozott arra, hogy a katonák által préselt virágokat a kiadóhivatal kirakatába kitéve, árverésre bocsássák. „*Juhász József rózsahegyi adótárnok három, kárpáti virágokból készült bokrétát küldött hozzánk azzal, hogy értékesítsük és a begyült összeget a háborúban elesett hőseink özvegyei és árvái javára fordítsuk. A három csinos bokrétát eladtuk és a befolyt 68 koronát a megjelölt célra fordítottuk*”[105] – adott hírt a felajánlott virágról az újság. „*Magyar katonák nemes szivéről tanúskodik az a kosár ibolya, amely Pólából érkezett a Pesti Hirlap szerkesztőségébe. Az adriai tenger partján örtálló magyar népfelkelők küldték az illatos virágot, hogy értékesítsük és enyhítsük vele az elesettek árváinak nehéz helyzetét. A kosár ibolyához mellékelt levélben ezeket irják: »M. kir. V/29. népfelkelő gyalogzászlóalj, 2. század, Marinefeldpostamt in Pola, 1916. febr. 19. Igen tisztelt szerkesztőség! Fogadják el ezt a kis csekélységet tőlünk. Kérjük, árusítsák el ezeket a kis csokrokat és az összeget, bármily csekély legyen is az, fordítsák elesett bajtársaink árvái javára. Legyen egy szem homok ez a csekélység a sivatagban és a sok könycseppből szárítson fel néhányat. A kék Adria partján állomásozó egyetlen színmagyar csapat küldi ezt. Szivünk melegével küldjük, a mi könyeink is hullottak e szép virágokra; megemlékezvén azokról, akiknek küldjük és azokról, akik*

Az összegyűlt anyagot elhelyezték a kaszinóban, melyet a pécsi kereskedők és iparosok ennek a czélnak megfelelően ingyen berendeztek. Negyvenfilléres belépődíj mellett pár nap alatt ötezerhétszáz látogatója volt a kiállításnak, s a vele kapcsolatban a hadbavonultak családjainak és a sebesülteknek segítésére megindított gyűjtés eddig hetvenezer koronát eredményezett. Mindenki igyekezett a siker biztosításának munkájából kivenni a maga részét. A kertészek adományából minden hölgylátogató virágot kap a sebesültektől, a kik a kiállítás őrzését vállalták, a Máv. pécsi műhelyének munkásai gyönyörű gyüjtőszekrényeket ajánlottak fel. Potiorek táborszernagy egy fába fúródott és fel nem robbant shrapnellt küldött, Littke Jenő államvasuti üzletvezető pedig számtalan harcztéri ereklyét szedett össze a kiállítás számára. A gazdag és naponként gazdagodó anyagból kiemelkedik a szarajevói Bosnische Post különkiadás példánya, mely elsőnek adta hírül az egész világnak az osztrák-magyar trónörököspár meggyilkolását. Igen érdekesek a pécsi társadalom adományozott tárgyai: orosz, szerb katonafelszerelések, shrapnell-hüvelyek, szerb katonai térkép, pénzdarabok és más emlékek százai, véres köpenytől kasmirkendőig. A terem elkülönített részében délszaki növények koszorújában a csatatér borzalmai tárulnak elénk. A csatatér részben természetes, részben festett. A Feszty-körképre emlékeztet ez a nagyszabású kép. Előtte a gyűjtő-urna, melyet egyik látogató sem kerül el, mindenki megadóztatja magát a háború szerencsétlenjeinek felsegitésére. Eddig hét millió fillér gyűlt össze, hétmillió könycsepp száradt fel.”

104 Harctéri naplómból – Tavaszi hangulat. Román front, 1917. május. *Tolnavármegye és a Közérdek*, 1917. június 8. 13. évf. 23. sz. 1. o.

105 *Budapesti Hírlap*, 1917. január 10. 37. évf. 10. sz. 8. o.

emlékéért ezt cselekedtük. Hazafias üdvözlettel: Herboly Géza és Deák Lajos örmesterek, Molitorisz Antal, Péter Lajos, Pintér József, Hamar Mihály, Lukasovits Lajos és Stein Ferenc szakaszvezetők.« A kosár ibolyát hétfőn reggel kezdjük árusítani a Pesti Hirlap főkiadóhivatalában (V. Vilmos császár-ut 78.) és a befolyó összeget az elesettek árváinak juttatjuk."[106]

Az első tétova kísérletek után szinte rendszeresen érkeztek úgynevezett doberdói préselt virágok is, amelyeket készítőik jótékony célra ajánlottak fel, és nyilván a legmagasabb összeget érte fizető vihette haza a háborús relikviát. „*Kis faládában moha közé ültetve repkénnyel, örökzölddel befuttatott kosarat kaptunk. A kosárban nyíló, üde tavaszi virágok, a virágokon levél, magyar fiuk írták, a magyar szív legszebb virága: a jóság, a szeretet a levél minden betűje. Itt közöljük: „A Karszt-fensikon küzdő magyar távirdászok szabad perceikben gondolva a régi felejthetetlen húsvéti napokra – a melyek helyett most sziklák acél ölén ünnepeljük meg immár a harmadik húsvétunkat. E háború véres hullámai között fájó szívvel gondolunk az elesett bajtársaink árva gyermekeire. Mély tisztelettel kérjük a tek. szerkesztőséget, szíveskedjék az itt küldött kiskosárka virágot az árva gyermekek nemeslelkű pártfogói között elárusítani és a befolyt összeget az »Árva gyermekek Otthona« javára fordítani. Szívességéért fogadja a tek. Szerkesztőség hálás köszönetünket. Mély tisztelettel a magyar távirdászok nevében zugsf. FöIdy István, Roth L. Pál, Berta János, Kocsis Ferenc József. Karszt-fensik, április 6.« A küldeményt száz koronáért eladtuk s a pénzt rendeltetési helyére küldjük.*"[107]

1918-ban József főherceg ennél sokkal érdekesebb módon állíttatta elő a „Piave rózsát", amit szervezetten adtak el a Margitszigeti Hadikiállításon. A rózsa a Piave vidékén nem volt ritka, és a szabadságra érkező katonák hozták haza, eladásuk pedig, mint az egész kiállításé, Erdély újjáépítését szolgálta.[108] Az első rózsákat Bartha Albert vezérkari alezredes és Dirsztay Gedeon báró váltotta meg 100–100 koronával, a többit is sietve elkapkodta a közönség. „*Minden rózsaszál egy-egy könycseppet szárit fel a háborudulta Erdély özvegyei és árvái orczáján*"[109] – kommentálta *Az Ujság* az eseményt. Néhány nappal később nemcsak különleges virághoz, hanem „József apánk" saját kezűleg írt soraihoz is hozzájuthatott a szerencsés vásárló: „*A Piave rózsája vevőinek a virágon kívül József főherceg kézírásos üzenetét adja a Hadikiállitás. Ezt írta a győztes hadvezér: Itt küldök egy rózsát. A Piave partján nyílt és vitéz hősöm szedte véres mezőn és viszi Hozzád üdvözletemmel, melyet annak küldök hálás szívből, ki az ellenségtől felszabadult szép Erdélyünknek háború okozta, vérző és sajgó sebeire szeretettel és bőkezűen, balzsamot hint. Harctér, 1918. május 18.*"[110] Herczeg Géza újságíró úgy tért vissza a délnyugati frontra, hogy a margitszigeti virágokra emlékezve írta következő hírlapi elmélkedését: „*A harctér, ahol most talán a világháború legnehezebb küzdelmei folytak, mindenesetre az önfeláldozás legcsudálatosabb erőfeszitései, egy virágos kert. A halál parkja Venezia tartományának talán legszebb vidéke. Ahol az átkozott Piave keresztül szeli a veneziai*

106 *Pesti Hírlap*, 1916. február 21. 38. évf. 52. sz. 6. o.
107 *Az Est*, 1917. április 11. 8. évf. 96. sz. 4. o.
108 *Pesti Hírlap*, 1918. április 30. 40. évf. 102. sz. 7. o.
109 *Az Ujság*, 1918. május 16. 16. évf. 115. sz. 10. o.
110 *Az Est*, 1918. május 21. 9. évf. 119. sz. 6. o.

Üldögélés a fronton virágos asztal mellett, 1917. – (Fortepan 10380, Kurutz Márton adománya)

síkságot, ott a legszebb ez a nagy kert, ott a legillatosabb, ott a legpompásabb, színekben ott a leggazdagabb. Az ég is kékebb, mint máshol és a nap is forróban tűz, elátkozott egy paradicsom, olyan ez a nagy kert. És fantasztikus szépségei még jobban kiemelik a történtek súlyos kontrasztját, mert más szenvedni a Doberdó szikláin és magától értetődőbb a pusztulás a galíciai sárban, a Sannál és a Visztulánál és a Macsvában, vagy a Dobrudzsában, szóval a szélrózsa minden háborús irányában egészen más, mint itt, egy pompázó virágos kertben, amelynek semmiesetre se áll jól a harminc és feles és a gáz, amelyik mint egy leszakadt felhő elborítja a földet. Innen valóban csak rózsákat lehet küldeni a Margitszigetre és nem halálhírt, rokkantakat és sebesülteket, itt csak boldognak illik lenni és nem szenvedni.”[111]

VI. Virág a harctéren

Számos olyan fotó maradt fenn, amely a fronton készült, mégis szinte hazai körülmények között mutat be terített asztalt, rajta egy csokor virággal.

111 *Pesti Napló*, 1918. július 4. 69. évf. 153. sz. 1. o.

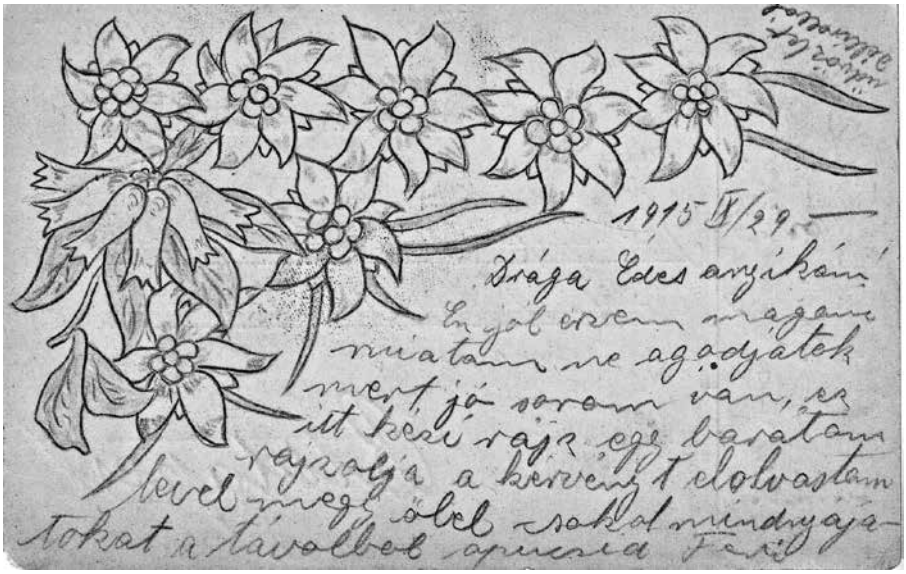

„Üdvözlet Déltirolból", 1915. szeptember 29. –Tábori levelezőlap rajzolt havasi gyopár- és sárga gyűszűvirág-dísszel (HTM Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény 2013.107.1/KE)

A harctérről hazaküldött képeslapokon is újra és újra feltűnik a virág. Egyfelől nyomtatott[112] vagy rajzos[113] formában: az Isonzó-fronttal kapcsolatban a havasi gyopár dominál, már csak azért is, mert ezen lapok egy része német nyelvterületről érkezett hozzánk. Egy másikon – az ezredjelvény mellett – egy átlagosnak tekinthető virágcsokor díszíti a kétségtelenül jótékony céllal kiadott lapot.[114]

Levelezőlap-gyűjteményünk is tartalmaz olyan tábori levelezőlapokat, amelyeket hazaküldőik egy-egy levélkével, szárított virággal, törékeny ibolyákkal egészítettek ki.[115] – Találunk olyan tábori levelezőlapokat, amelyeket még nem

112 HTM Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény 3.928/Em – *„Mit schlichtem Edelweiß, von hoher Felsenwand, Schmückt unser Kaiserbild die liebesvolle Hand"* (Gyopárcsokor üvegvázában, mellette kis pirosvirágú csokor illetve bekeretezett Ferenc József-mellkép – M. Munk, Bécs kiadása); HTM Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény 4.004/Em – *„Emlékül az Isonzó-frontról"* (Aranyszínű felirat mellett dombornyomásos, színezetlen gyopártő – kiadó, nyomda nélkül.)

113 HTM Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény 2003.107.1/KE – havasi gyopárokból álló kompozíció Dél-Tirol, 1915. szeptember 29.

114 HTM Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény 73.1115.1/KE – Az Isonzó-hadsereg 1915-ös dombornyomású jelvényével készült tábori levelezőlap (Carl Jensen színes nyomata, A. Weleta dombornyomása, Bécs.)

115 A centenárium révén került az érdeklődés homlokterébe az a füzetke, amely tizenkilenc, virágokkal ékesített képeslapot őrzött meg. Ezeket Szűts Tamás szobrászművész nagyapja, Szűts László 51. gyalogezredbeli tartalékos főhadnagy küldte az olasz harctérről menyasszonyának, Váradi Máriának, 1917 áprilisától 1918 szeptemberéig. A lapokat több helyen kiállították, bemutatták. Részletesen lásd: https://honvedelem.hu/hatter/viragok-doberdorol/ (Megtekintés: 2019. szeptember 15.) *Magyar Honvéd Magazin*, 2018. október 13. 46–49. o.

Egy csokor ibolya maradványa (HTM Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény 94.63.1/KE)

koptatott el teljesen az idő, s amelyre annak idején tulajdonosuk préselt virágokat ragasztott, mint pl. Draxler Mihály, a cs. és kir. krakkói tábori erődvasút 3. századának közlegénye feleségének.[116] Van, amelyen a harctéri Mikulást rávarrott kis virgács attribuálja.[117] Egy másik, igen hiányos levélen a tavasz örömére küldött a Kuttenbergből,[118] 1918. április 3-án a 66. gyalogezred ismeretlen katonája egy csokor ibolyát kedvesének, de ebből a küldeményből mára jóformán csak a felvarrás nyoma és a szirmok lenyomata maradt meg.[119]

Nyírfakéregből készült levelezőlapokra is esetenként szívesen ragasztottak növénydíszt – páfrányt, falevelet, virágot –, de ezek egy része is csak töredékesen maradt ránk, hiszen a préselt virág mindig is nehezen szállítható, törékeny dolog volt, és ezeket a lapokat a tábori postaszolgálat szállította haza. Ezért rendkívül

116 HTM Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény 74.380.1/KE (1916. május 5.)
117 HTM Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény 96.97.31/KE – Enyingi István szakaszvezető, szanitéc hagyatékából.
118 Ma: Kutná Hora, Csehország.
119 HTM Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény 94.63.1/KE.

érdekes az a darab, amely egy hagyományos tábori postai levelezőlap hátán, gondos cérnás rögzítés és ragasztás révén teljes épségben érkezett meg a címzetthez és vészelt át egy évszázadot. Nyírfakéreg cserépben, puha mohán kis páfránydísz alkotta a növény fenyőfára-karácsonyfára hajazó képét.[120] Mesterien erősítették bele a nyírfakéreg lapocskába a mai napig megmaradt kis mezeivirág-csokrot, mellette a rövid szöveg: „*Keleti hadszíntér 1916. február: szívélyes üdvözlet – IR. 71.*" Visnyovszky Arankának a Bars vármegyei Verebélyre[121] érkezett e küldemény, valamelyik Visnyovszkytól, aki a m. kir. 14. nyitrai honvéd gyalogezredben szolgált. Sajnos, a címoldal sérülése miatt az információ hiányos marad.[122]

Hadifogságból csupán egyetlen hazahozott növénydíszes lapunk van, ezen azonban csak a növény lenyomata maradt meg. Az orosz lap hátoldalán ma már rekonstruálhatatlan, hogy mit ábrázolhatott, a felirata: „Szibéria", illetve „Tomszk". Krasznojarszkban, 1916. október 24-én Boross Sándor nagypaládi tanító, tartalékos hadapród ajándékozta Reich Jenő hadapródnak.[123]

VII. Virág a hírekben

A fenti témákon kívül, amelyek rendszeresen fel-felbukkantak a sajtótermékekben, a virág képi formában is megjelent a lapok hasábjain. Ennek egyik legszebb példája a „*háború bronz virága*"-ként aposztrofált felrobbant orosz mozsár fényképe.[124]

Újabb területe a sajtónak az apróhirdetés, amelyben a virággal egészen más aspektusban találkozhatunk. Néhányuk a divathoz kapcsolódik, és a női kalapokat hirdeti. Ezek egy része nyilván művirág, ahol a bársonyból kasírozott kalapformákra rózsából vagy más virágból készült dísz került a legfinomabb kivitelben.

Az apróhirdetések másik része viszont a virág legtermészetesebb funkciójára utal – az udvarlásra. A barátnőszerzés rendes útja a társaságbeli ismerkedés volt, valamint sokszor a véletlen. A frontra vonulók közt számos derűlátó fiatal akadt, aki úgy vélte, nem tud ellenállni az alkalom szülte szerelemnek: „*Sárospatak állomáson 9-én esti vonatból rózsát kértem és kaptam is. Szeretném harctéri virággal viszonozni, későbbi tisztességes ismeretség céljával. Kérem, tudassa címét, »huszonhatos zászlós« Király utca 112, tőzsdében, Budapesten.*"[125] Mások a frontról visszatérve lábadozás közben pillantották meg a vágyott nőt: „*Tivoliban kedden délután megcsodált bájos úrhölgyet, ki engem virággal tisztelt meg, kéri sebesült zászlós, tisztességes ismeretség mi módon lehetséges? Szíves válasz »Fähnrich 37« jeligére.*"[126] A háborús lelkesedés kezdeti lázában az érzelmek is magasan lángoltak: „*Bájos I-kének a H.r. vári úti tündérnek: Aranyos Szőke árny, kit szombaton virág a virágok közt haza*

120 HTM Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény 2007.255.1/KE.
121 Ma: Vráble, Szlovákia.
122 HTM Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény 2004.5.1/KE.
123 HTM Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény 1.226/Em.
124 *Uj Idők*, 1916. május 21. 22. évf. 22. sz. 46. o.
125 *Pesti Hírlap*, 1916. június 22. 38. évf. 173. sz. 16. o.
126 *Az Est*, 1915. szeptember 17. 6. évf. 261. sz. 8. o.

kísértem, esedezem, hogy ismerkedés hol és mikor lehetséges? Választ »Tél tavasza 87705« jelige alatt a kiadóhivatal továbbit."[127] A mai olvasó akaratlanul is elgondolkodik azon, vajon a „Tél" is ifjú katona volt-e, avagy az „Aranyos Szőke árny"-at, akinek nevét, címét is tudta a hirdetés feladója, miféle – aligha tisztességes – szándék vezette? …

VIII. Virág a frazeológiában

A sajtó patetikus szóhasználatában, de az élő nyelvben is, sőt idővel a közleményekben vissza-visszatérő elem lett a virág emlegetése. Egyre keservesebb szövegkörnyezetben esett szó a nemzet, az ország, az ifjúság színe-virágának pusztulásáról, arról, hogy az erőszakos halálnak valaki élete virágjában esett áldozatul.

Ennek egy ékes példájával adózunk az elesettek emlékének. „*Hősi halál. Baráti szívem mély gyászában jelentem, hogy a legigazibb barát, lelkiismeretes, hű tanító és bátor hős katona Ábró Lajos szekszárdi ref. tanító, mint a 19. h. gy. e. e. é. ö. szakaszvezetője az északi harctéren – dicsőséges előnyomulásaink alkalmával – hősi halált halt. Utolsó levelében egy csokor préselt ibolya kíséretében e kedves kis verset küldte, mely szívéből jött:*

A harctér virágai

Hol elhullt annyi honfivér
Virágos már a csatatér!
Kis ibolyák illatoznak
Hol a hősök porladoznak.

Szakítottam néhány szálat,
Nézd meg csak az ibolyákat!
Tudod-e, hogy mi van benne?
Magyar honvéd dicső lelke!

A Te lelked is ott már a Többinél, kedves Barát! Hős voltál – a Hősök emléke él igaz, magyar szívünkben! Madocsa, 1915. június 21. ifj. Farkas Pál, kántortanító."[128]

Elpusztult százezrek sírja, rokkantak tömege, hadifoglyok mérhetetlen szenvedése, lövészárokban töltött sivár és véres órák sokasága, a harctérrel együtt szenvedő hátország pattanásig feszített tűrőképessége kellett ahhoz, hogy elérkezzen a fegyverszünet napja, s még évek, amíg végre kinyílt a trianoni békediktátum tövises virága, ám az emberek vágya szerinti nyugalmas, boldog idők soha többé nem tértek vissza.

127 *Budapesti Hírlap*, 1914. november 24. 34. évf. 296. sz. 20. o. (Apróhirdetés)
128 *Néptanítók Lapja*, 1915. július 1. 48. évf. 26. sz. 9. o.

Irodalomjegyzék

Balassa 1933.
Balassa Imre: Az „egyes népfölkelők” hadi históriája. Budapest, 1933.

Lovas 2017.
M. Lovas Krisztina: Ki mire emlékezett március 15-én a dualizmus korában? Az ünnepségek alakulása az aktuális politikai konfliktusok tükrében. *Századok*, 2017. 151. évf. 6. sz. 1223–1246. o.

Manninger – John – Parassin 1916.
A Pénzintézetek Hadikórházának első évkönyve. Válogatott fejezetek a háborús orvoslástanból. Szerk. *Manninger Vilmos – John M. Károly – Parassin József*. Budapest, 1916.

Paulovits 1940.
Paulovits Sándor: Harmincas honvédek élete a halálmezőkön. Budapest, 1940.

Petercsák 1996.
Petercsák Tivadar: A képes levelezőlap története. Miskolc, 1996.

Petercsák 2017.
Petercsák Tivadar: Csók-küldemény. Szerelmi képes levelezőlapok. *Élet és Tudomány*, 2017. május 17. https://www.eletestudomany.hu/csok_kuldemeny (Megtekintés: 2019. október 5.)

Chapters from the History of the Use of Flowers during the First World War

The most evident characteristics of floral use in this conflict were the wearing of flowers by those setting off for battle on their tunics, caps, and weapons, the giving of flowers to the wounded on their return home; and the burial of the fallen together with flowers. During the First World War, however, many more instances of floral use are encountered, on the individual and community levels and in contexts ecclesiastical as well as secular.

Auslese aus der Kulturgeschichte der Blumen im Ersten Weltkrieg

Evidentestes Merkmal der Kulturgeschichte der Blumen im Krieg ist, dass es Blumen auf den Uniformröcken, den Mützen und den Waffen der Soldaten gab, die in den Kampf zogen; mit Blumen wurden die Verwundeten zu Hause erwartet, und mit Blumen wurden die Gefallenen beerdigt. Zur Zeit des Großen Krieges treffen wir allerdings auf zahlreiche weitere Erscheinungsformen, sowohl in kirchlicher und weltlicher, als auch in persönlicher und gemeinschaftlicher Hinsicht. Die Verfasserin wählte zur Veranschaulichung der Komplexität und des Reichtums des Themas einige, als außergewöhnliche geltende Fälle aus.

Jakusch Gabriella

TÖREKVÉSEK A KATONAI ÜNNEPEK SZABÁLYOZÁSÁRA A MAGYAR KIRÁLYI HONVÉDSÉGBEN

1. A vallás és a történelmi egyházak jelenléte a katonai ünnepeken

A nemzeti és katonai ünnepnapok tárgyában 1920 óta folytak tárgyalások a m. kir. Honvédelmi Minisztériumban.[1] Az ünnepnapok részben általánosak, részben közérdekűek voltak, így a Minisztérium nem tartotta magát hivatottnak arra, hogy a kérdésben végleges döntést hozzon, ezért inkább három alkalommal fordult javaslatokkal a Miniszterelnökséghez.[2] A tervek középpontját az úgynevezett Kapisztrán-ügy képezte, amelynek lényeg az volt, hogy Zadravecz István[3] tábori püspök, ferences szerzetes arra törekedett, hogy Róma Kapisztrán Jánost a nemzeti hadsereg fő patrónusává nevezze ki. Zadravecz, aki még Szegeden került Horthy Miklós környezetébe, és gyújtó hatású prédikációival és beszédeivel erőteljesen segítette a későbbi kormányzót hadereje megszervezésében, a Nemzeti Hadsereg fővezérét az „új Hunyadi János"-nak aposztrofálta, és önmagát – ha nem is mondta ki – a példaképének tartott „új Kapisztrán János"-nak tekintette.[4]

A kormányzónak és a Honvédelmi Minisztériumnak javasolta, hogy a „katonák lelkében a nemzeti érzést erősítendő" Kapisztrán Szent Jánost nevezzék ki legfőbb patrónusnak, a budavári Helyőrségi templomot,[5] a templom terét és

1 Honvédelmi Minisztérium (a továbbiakban: HM) Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár és Térképtár (a továbbiakban: HL) HM 1930. Eln. o. I. tétel 6553.

2 HL 41.181/Eln. A.-1920.; 26.700/Eln.-1921.; 3076/Eln.-1923.

3 Zadravecz István, 1935-től Uzdóczy-Zadravecz István (Csáktornya, 1884. június 20. – Zsámbék, 1965. november 13.) ferences szerzetes, római katolikus tábori püspök. https://hu.wikipedia.org/wiki/Zadravecz_Istv%C3%A1n (Megtekintés: 2018. május 5.)

4 Kapisztrán Szent János, olaszul Giovanni da Capestrano (Capestrano, 1386. június 24. – Újlak, 1456. október 23.) itáliai teológus, hitszónok, inkvizítor, a nándorfehérvári diadal hőse, Magyarország és a tábori lelkészek védőszentje. 1456 tavaszán fogott hozzá a keresztesek törökök elleni toborzásához. A keresztes sereggel 1456 nyarán Hunyadi János táborához csatlakozott, hogy segítse őt Nándorfehérvár megvédésében, amelyet akkor II. Mehmed szultán serege ostromolt. Sikeresen törve át a török hajózárat bejutott a várba, ahol az ostromlottak lelki segítségére volt. Az ostrom alatt mindvégig buzdította a harcolókat, akik sikerrel verték vissza a meg-megújuló rohamokat. A történetírók szerint különösen bátor tettre szánta el magát. Keresztjét a magasba emelve vezette keresztes seregét a meglepett törökökre. Ezt látva Hunyadi is kitört, és az egyesült sereg elsöpörte az ostromlókat. https://hu.wikipedia.org/wiki/Kapisztr%C3%A1n_Szent_J%C3%A1nos (Megtekintés: 2018. május 5.)

5 A Helyőrségi templom (1817–1945): 1817-ben Estei Ferdinánd főherceg, Magyarország katonai főparancsnoka adta át a templomot a hadseregnek, ettől az évtől kisebb megszakítással egészen

a Nándor laktanyát[6] pedig nevezzék el Kapisztránról, és egyben a nándorfehérvári diadal napja legyen a védőszent és a hadsereg napja. (Ez utóbbi volt az első javaslat és kísérlet egy külön honvédségi ünnep megteremtésére.) Egyidejűleg Rómába is felterjesztette kérelmét.

Bár az 1921. június 24-én megérkező pápai breve[7] engedélyezte, hogy Kapisztrán János hitvallót hivatalosan a magyar hadsereg mennyei patrónusává nyilvánítsák, a Honvédség vezetése – amely addig is csak szavakban támogatta – kezdett kihátrálni Zadravecz mögül. Közben a protestáns sajtó is kikezdte a gondolatot: „*Mi jogon, és főként kinek a hozzájárulásával nevezget ki a pápa őszentsége úgynevezett védőszenteket?*" Raffay Sándor[8] evangélikus püspök pedig a következő szavakkal zárta a Kapisztrán-bizottság elnöki tisztét elutasító levelét: „*Kapisztránnak lehet szobrot állítani, de hadsereget adni nem lehet, mert ez a hadsereg a nemzeté és nem egy felekezeté!*"[9]

A Honvédelmi Minisztérium illetékesei is jó érzékkel és igen diplomatikusan utasították vissza a javaslatot. Felhívták a figyelmet arra, hogy Magyarország védőszentje Szent István, akinek napja nemzeti ünnep. Égi patrónája Szűz Mária,

1945-ig helyőrségi templomként működött, a hadsereg (előbb az Osztrák–Magyar Monarchia közös hadserege, majd 1920-tól a magyar királyi Honvédség) tábori lelkészi szolgálatainak keretei között. 1873 és 1893 között, amikor a Nagyboldogasszony templomot restaurálták, a vári plébánia ideiglenesen a Helyőrségi templomban működött. Ide szállították át a plébániatemplomból a purista helyreállítás szemléletének nem megfelelő barokk felszerelés néhány darabját is, közte a főoltárt és főoltárképet. Az első világháború után, 1920-ban létrejött az önálló római katolikus püspökség, 1922-ben a templom titulusát megváltoztatták. Három freskót helyeztek el a szentély falain, amelyek Horthy Miklóst, Hunyadi Jánost, Kapisztrán Szent Jánost és Zadravecz Istvánt ábrázolták. Bár Horthy Miklós ellenezte a freskó elkészítését, ennek ellenére elkészült a falkép. Az ünnepélyes leleplezést megelőzően azonban olyan erős politikai nyomás nehezedett a tábori püspökre, hogy a református Horthy alakját egy kartonra festett keresztes vitézzel takarták el. Idővel azonban a kartont eltávolították és Horthy képe láthatóvá vált. *Szebeni Andrea – Végh András:* A budavári volt helyőrségi templom. *Budapest Régiségei*, 2002. XXXV. évf. 437–438. o.

6 1847-ben, klasszicista stílusban épült laktanyaépület. A helyén már a korábbi időkben is katonai épületek álltak, a 19. század végén pedig egy északi szárnnyal toldották meg az épületegyüttest. A Hadtörténelmi Múzeum 1926-tól a Vérmező felé néző, nyugati szárnyat kapta meg. A kiállító-helyiségeket a korábbi legénységi hálótermekből alakították át. A múzeumi gyűjtemények 1929 nyarán költözhettek be az épületbe. 100 éves a Hadtörténeti Intézet és Múzeum. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, 2018. 10–14. o.

7 Breve: brevia, breves litterae (latin): a kevésbé fontos ügyekben kiadott pápai intézkedéseknek szintén kisebb ünnepélyességű formája. Fehér, hosszúkás, finom pergamenen – esetleg papíron – állítják ki, egyszerű szövegezéssel; a záradékok gyakran csak jelezve vannak; nyelvük rendszerint a latin, ritkán olasz; modern kurzív betűkkel írják. A breve a pápa teljes nevének és annak kivételével kezdődik, hogy hányadik; a címzetthez intézett rövid megszólítás és áldás után következik a szöveg. A kelet a mai időszámítás szerint van kitéve a pápa uralkodásának évével együtt s pecsétként vörös vagy zöld viaszba, vagy vörös száraz pecsétként a pápai halászgyűrű (annulus piscatoris) van rányomva. A breve-t nem a pápa, hanem a secretarius brevium, cardinalis nepos, bíbornok-titkár, vagy helyettese írja alá. Levélszerűen összehajtva, gyakran lezárva küldik; hátlapjukon a címet viselik. https://www.arcanum.hu/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/b-26DA/breve-4563/ (Megtekintés: 2018. május 5.)

8 Raffay Sándor (Cegléd 1866. június 12. – Budapest, 1947. november 4.) evangélikus teológiai akadémiai tanár, evangélikus püspök, felsőházi tag, egyházi író, teológus, költő, műfordító, hittudós. https://hu.wikipedia.org/wiki/Raffay_S%C3%A1ndor (Megtekintés: 2018. június 13.)

9 *Cs. Kottra Györgyi:* A Kapisztrán-kultusz és a m. kir. hadsereg 1920–1946. *História*, 2006. XXIX. évf. 2. sz. 26–28. o.

akinek oltalmába maga István király ajánlotta az országot, és akit évszázadok óta – mint legfőbb oltalmazót – tisztelnek a katonák, többek között azzal, hogy képét a csapatzászlóikon viselik. Kiemelték, hogy a hadsereg és az ezeréves Magyarország égi patrónájának ugyanannak kell lenni. Ha a csonka Magyarország hadseregének égi patrónusa kérdésében változás állna most be, ez félremagyarázásra adhatna alkalmat. Végül 1921-ben körrendeletben intézkedtek, amely szerint a budapesti Helyőrségi templomot Kapisztrán Szent Jánosról nevezték el.[10]

A katolikus és a protestáns szolgálati ág egyaránt nagyobb befolyásra törekedett a Honvédségen belül, mindkettő szigorúan védte az érdekeit, kisebb és meghatározó esetekben egyaránt. Már 1922 júniusában találunk feljegyzést azzal kapcsolatosan, hogy a protestánsok sérelmezték, hogy a református vallású legénységet katolikus körmeneteknél kirendelik. Ezért körrendeletben hívták fel a parancsnokságok figyelmét, hogy a Szolgálati Szabályzat I. rész megfelelő pontjaira tekintettel kell lenni, különösen a vallásfelekezeti részt illetően.[11]

A római katolikus vallásfelekezetnek a közös hadseregben elfoglalt meghatározó helyzetét érthetővé tette a római katolikus vallású Habsburg uralkodóház viszonya a katonasághoz. Az Osztrák–Magyar Monarchia haderejének mindhárom magyarországi elemében (császári és királyi közös haderő, magyar királyi Honvédség és a magyar királyi Népfelkelés) általában a római katolikus vallású katonák voltak többségben, Horvát-Szlavónország katolikus népessége miatt még a jelentős magyar többségű honvédségi alakulatokra is jórészt igaz volt ez az állítás.

Az ország megcsonkítása folytán a lakosságnak vallásfelekezetek szerinti megoszlása valamivel a protestánsok javára tolódott el, s így feltehető, hogy a Honvédségen belül is némileg módosult a római katolikus és a protestáns vallásfelekezetek közötti számarány.[12]

A katonai ünnepélyek megtartására a Szolgálati Szabályzat[13] tartalmazott határozványokat, ugyanezen fejezet határozta meg azokat az egyházi szertartásokat is, amelyek a katonai ünnepélyek alkalmával elvégzendők voltak. Az 1873-ban rendszeresített Szolgálati Szabályzat kiadásakor úgy a szabad vallásgyakorlatot, mint a vallásfelekezetek egyenlőségét és viszonosságát megállapító 1790. évi XXVI., illetve 1848. évi XX. törvény érvényben volt. A Szolgálati Szabályzat határozványai nem is részesítették a római katolikus vallást a többi keresztény

10 *Rendeleti Közlöny a magyar királyi Nemzeti Hadsereg számára. Szabályrendeletek.* 1921. augusztus 6. XLVIII. évf. 36. sz. 219. o. 10.508/eln. 8. 1921. sz. körrendelet.

11 *Rendeleti Közlöny a magyar királyi Nemzeti Hadsereg számára. Szabályrendeletek.* 1922. július 1. XLIX. évf. 35. sz. 261. o. 10024/Elnökség 1922. sz. körrendelet.

12 A Trianon előtti 1910. évi utolsó népszámlálás szerint Magyarország lakosságának (Horvátország nélkül) felekezeti megoszlása a következő: 60,3% katolikus (49,3% római katolikus, 11% görög katolikus), 14,3% református, 12,8% ortodox, 7,1% evangélikus, 5% izraelita, 0,4% unitárius. A Trianon utáni 1920. évi első népszámlálás adatai szerint Magyarország lakosságának felekezeti megoszlása a következő: 66,1% katolikus (63,9% római katolikus, 2,2% görög katolikus), 21% református, 6,2% evangélikus, 5,9% izraelita, 0,6% ortodox, 0,2% egyéb. Magyarország a XX. században. II. kötet: Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság. https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/index.html (Megtekintés: 2018. június 13.)

13 Szolgálati Szabályzat. I. rész IX. fejezet 55–58. §.

vallásfelekezettel szemben kivételes elbánásban. Az állami önállóság visszanyerése után mindenképpen szükségessé vált a Szolgálati Szabályzat átdolgozása, hogy a vallásfelekezetek egyenlőségéről és viszonosságáról szóló 1848. évi XX. törvény a Honvédségen belül is teljes mértékben érvényre jusson.

1926 év nyarán ezzel kapcsolatosan lefolyt egy hírlapi polémia, amelyet Mikes János[14] püspök pásztorlevele idézett elő, amely szerint: „*Nem engedhető meg, hogy bármiféle nemzeti vonatkozású ünnepélynél ugyanazon a helyen legyen egymásután, vagy együttesen katholikus és más vallású istentisztelet, vagy hogy a zászlók és hasonló jelvények megáldásánál a katholikus pappal együtt más vallású lelkészek is közreműködjenek.*

A nemzeti jellegű ünnepeknél menjen mindenki a saját templomába, ott végezze el az istentiszteletet és utána az ünnepély vonatkozásánál megint valamennyien találkozhatnak. A »vándorlások« – hogy bizonyos jelvényeket egyik hitvallású templomból a másikba hordozzanak megáldásra – egyáltalában nem egyeztethetők össze az egyháznak e szent törvényekről vallott felfogásával."

Ezen hírlapi polémia eredményeként Soltész Elemér[15] protestáns tábori püspök 1926. augusztus 29-i keltezéssel memorandumot terjesztett elő a honvédelmi miniszternek és a Honvédség főparancsnokának, amelyben a Szolgálati Szabályzat I. rész IX. fejezetének – a vallásfelekezetek egyenlősége és viszonossága terén fennálló törvények figyelembe vétele mellett való – átdolgozását kérte. Ennek hatására a Honvédség főparancsnoka a tábori püspök álláspontját elismerve támogatta, hogy az egyházi szertartásokat a katonai ünnepélyektől szét kell választani, így a Szolgálati Szabályzatot átdolgozták.

A Szolgálati Szabályzat I. rész IX. fejezetében továbbá két olyan egyházi szertartásokkal egybekötött katonai ünnepély szerepelt, amelyeket a protestánsok sérelmeztek, ezek az egész helyőrség jelenlétében megtartandó ünnepélyes katonai istentisztelet[16] és a zászlószentelés ünnepélye voltak. E két katonai ünnepély egyházi vonatkozású ellentmondásait az alábbiakban foglalhatjuk össze. Az egész helyőrség jelenlétében megtartandó ünnepélyes istentisztelet (a gyakorlatban röviden „tábori mise"): A Szolgálati Szabályzat I. rész 419., 422/a. pontja előírta, hogy az államfő születésnapján az egész helyőrség jelenlétében ünnepélyes istentisztelet tartandó. Ezek a pontok ugyan nem mondták ki, hogy

14 Mikes János, zabolai, gróf (Zabola, ma Zăbala, Románia, 1876. június 27. – Répceszentgyörgy, 1945. március 28.) római katolikus megyéspüspök. https://hu.wikipedia.org/wiki/Mikes_J%C3%A1nos_(p%C3%BCsp%C3%B6k) (Megtekintés: 2018. június 13.)

15 Soltész Elemér (Ombod, 1874. április 18. – Budapest, 1957. augusztus 7.) református püspök. A debreceni kollégiumban 1898-ban lelkészi oklevelet szerzett, egy évig a párizsi egyetem ösztöndíjasa a protestáns teológiai szakon. 1899-től 1923-ig Nagybányán lelkész, a tiszántúli egyházkerület aljegyzője. 1923-tól 1948-ig protestáns tábori püspök. 1929-ben a debreceni egyetemen a hittudományok doktorává, 1948-ban a pápai református teológiai akadémia tiszteletbeli tanárává avatták. Számos teológiai és társadalmi tárgyú cikke jelent meg a folyóiratokban. https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/s-778D5/soltesz-elemer-77B68/ (Megtekintés: 2018. június 13.)

16 Istentisztelet fogalma: nemcsak a vasárnap délelőtti istentiszteletek, hanem más egyházi ténykedés is, például erkölcsi oktatás, beteglátogatás, vallásos alapon tartott hazafias beszéd. *Rendeleti Közlöny a magyar királyi Nemzeti Hadsereg számára. Szabályrendeletek.* 1922. március 11. XLIX. évf. 15. sz. 123. o. 185733/8. 1921. sz. körrendelet.

az istentiszteletet melyik vallásfelekezet szertartásai szerint kell megtartani, de a gyakorlatban általában a római katolikus vallásfelekezet hagyományait követték. Ez protestáns részről annál is inkább sérelmezhető volt, mert az ilyen római katolikus szertartású istentiszteletekre a nem római katolikus vallású honvédeket – tehát a protestánsokat is – kivezényelték, ami ellentétben állt a fennálló állami törvényekkel.

Noha a Szolgálati Szabályzatnak előbb említett két pontja kizárólag az egész helyőrség jelenlétében megtartandó ünnepélyes istentiszteletekről szólt, de ezek az ünnepségek mindenkor katonai díszszemlével voltak egybekötve. (A gyakorlatban ez a díszkivonuláson megjelenő legmagasabb elöljáró fogadása volt az istentisztelet megkezdése előtt és a kivonult csapatok díszmenete a jelenlevő legmagasabb elöljáró előtt.) Az ünnepély tehát egyházi és katonai részből állt.

Hasonlóképpen a zászlószentelésnél sem mondta ki pontosan a Szolgálati Szabályzat, hogy a szentelésnek mely vallásfelekezet lelkésze által kellett megtörténnie, az 57. § szerint a szentelést csupán egy lelkész végezhette, az előírt szertartások részleteiből egyértelműen kitűnik, hogy ez általában a római katolikus lelkész volt. A gyakorlatban a zászlót – az új Honvédség megalakulásáig – mindig csupán a római katolikus lelkész szentelte fel. Mindezekből világosan kitűnt, hogy – bár a Szolgálati Szabályzatban kifejezett szabály nem határozta meg pontosan – a római katolikus vallásfelekezet a többi keresztény vallásfelekezetek rovására különleges helyzetet töltött be.

A vallásfelekezetek egyenlőségéről és viszonosságáról szóló 1848. évi XX. törvény határozványainak szem előtt tartása mellett ilyen katonai ünnepélyek megtartására – az ünnepség katonai részének érintetlenül hagyása mellett – három mód kínálkozott:

1. A római katolikus és a protestáns istentiszteletet egymás után, vagy egymás közelében külön-külön felállított kápolnasátorban egyszerre tartsák meg. Az egyházak azonban ezt elvetették, mivel szerintük ez sokaknál hitbéli közönyt eredményezett volna.

2. A második lehetőség, hogy az egész helyőrség jelenlétében megtartandó ünnepélyes istentiszteletet helyőrségenként annak a vallásfelekezetnek a szertartása szerint tartsák meg, amelyik vallásfelekezethez tartozó honvédek – az adott helyőrségben – többségben voltak. Figyelmen kívül hagyva annak az egyházi törvénynek a tilalmát, amely szerint a hívőknek más vallásfelekezetek szertartásain való részvétel nem megengedett. Ez még azoknál a helyőrségeknél is állandó problémákat okozott volna, ahol az egyes vallásfelekezetek számaránya nem mutatott egyik félnél sem jelentős különbséget.

3. Harmadik megoldásként felmerült, hogy a szóban forgó katonai ünnepély istentiszteleti, illetve egyházi részét, az ünnepély katonai részétől elválasztva, a római katolikus és a protestáns vallásfelekezetek templomában tartsák meg. A nem római katolikus, de nem is protestáns vallású egyéneknek – amennyiben a helyőrségben templomuk, illetve lelkészük nem volt – szabad elhatározásukra bíznák, hogy melyik felekezet istentiszteletén óhajtanak részt venni. Az ugyanazon időpontban kezdődő és egyazon időtartamú istentiszteletek végeztével vette volna kezdetét és tartották volna meg az ünnepélynek a szorosan vett katonai

részét, a díszszemlét. Ez a megoldás csökkentette ugyan a katonai ünnepség fényét, de ez volt az egyedüli mód, hogy a vallásfelekezetek jogegyenlőségéről és viszonosságáról szóló 1848. évi XX. törvény határozványai és az egyházi törvények tételei is érvényre jussanak.

Ezt – a harmadik – verziót a protestáns tábori püspök 1926. augusztus 29-én memorandumában is javasolta, és ez a megoldás római katolikus részről sem talált ellenzésre. Mindezek következményeként szükségessé vált a Szolgálati Szabályzat I. rész 422/a. pont 1. bekezdésének alábbiak szerinti módosítása. Az addigi szöveg: „*Ő Főméltósága születése napján minden helyőrségi állomáson az egész helyőrség jelenlétében ünnepélyes istentisztelet tartandó.*" Az új szöveg: „*Ő Főméltósága születése napján minden helyőrségi állomáson ünnepélyes istentisztelet, ezt követőleg pedig díszszemle tartandó.*"

A vallási közösségek méltóságának megtartása érdekében hasonlóképpen módosításra szorult a Szolgálati Szabályzat I. rész 419. pontja is.

A zászlószenteléssel kapcsolatban – figyelembe véve a vallásfelekezetek egyenlőségét és viszonosságát – az új Honvédségben oly gyakorlat alakult ki, hogy a zászlót a római katolikus lelkészen kívül a protestáns lelkész is beszentelte. Ezenkívül a protestáns lelkész szerephez jutott a szögbeverés szertartásánál is. Azonban egyik vallásfelekezet sem engedte, hogy a felszentelendő zászlót előbb egyik, majd utána a másik felekezet templomába vigyék felszentelésre, sem pedig azt, hogy a zászlót – a katonai ünnepély keretében – a római katolikus és a protestáns lelkészek egyszerre áldják meg. Az egyetlen lehetőség, hogy a zászlóavatást kizárólag katonai ünneppé tegyék, amelynél a különböző vallásfelekezetek lelkészeinek csupán annyi szerepük maradt, hogy azok – híveik részére – a zászlóavatás ünnepélyét megelőzőleg saját templomaikban ünnepélyes istentiszteletet tartsanak. Számoltak azonban azzal a problémával, hogy a zászló egyházi részről való felszentelésének elmaradása miatt a zászló igen sokat veszített magasztos szimbolikus értékéből, amellyel addig bírt, és amelyet annak addig éppen az egyházi felszentelés ünnepélyes ténye kölcsönzött. Úgy gondolták továbbá, hogy ezt a hiányosságot a katonai ünnepély fényes szertartása sem tudta volna pótolni.

Annak ellenére, hogy a kérdéses terület rendezettnek tűnt, még jóval később, 1941 júniusában is felmerült a probléma a katonai ünnepélyek alkalmával tartott istentiszteletek kérdésében. Bár a Szolgálati Szabályzat I. rész 592. pontja világosan szabályozta az egyházi szertartással összekötött katonai ünnepségek egyházi vonatkozású programpontjainak lebonyolítását, lebonyolítási módját, mégis az egyik állomásparancsnokság az ünnepi istentiszteleteket (római katolikus, evangélikus és református) egymás után, egy helyen tartotta, így az egyes vallásfelekezetbeliek a másik vallásfelekezetbeliek istentiszteletén is részt venni kényszerültek.[17]

17 HL Eln. o. I. tétel 41.408–1941.

2. Az ünnepek és megemlékezések fogalma, fajtái:

Az 1920-as évek elején a katonai ünnepeket és megemlékezéseket öt kategóriába sorolták:[18]

1. Katonai események országos megünneplése
2. Katonai események helyi megünneplése
3. Kiváló magyar katonák emlékének megörökítése
4. Volt magyar közös ezredek[19] régi emléknapjai
5. Volt magyar közös és honvéd ezredek emléknapjai az első világháborúból

A háború utáni elképzelések a katonai események országos megünneplésénél az alábbi szempontokat jelölték meg: a magyar nemzet történetének minden korszaka képviselve legyen, a megünneplendő események lehetőleg álljanak kapcsolatban az önálló magyar nemzeti hadsereg eszméjével és nem feltétlenül szükséges, hogy az ünneplés hadjárat, csata vagy ütközet emlékéhez fűződjék.

Az akkori gondolkodás szerint az alább felsorolt időszakok kiemelt eseményei jöhettek számításba:

Középkor: Szent István, Szent László és a Hunyadiak kora, ezért a következő napokat tartották megfontolandónak: Szent István névnapja, augusztus 20. (ez eleve egyházi és nemzeti ünnep volt); Szent László halálának évfordulója, 1095. július 29.; nándorfehérvári diadal: 1456. július 22.; Mátyás királlyá választása: 1453. január 24.

Újkor: Zrínyiek kora, II. Rákóczi Ferenc és a fejedelem szabadságharca, az 1848–1849-es szabadságharc, különös tekintettel a következő napokra: Zrínyi Miklós hősi önfeláldozása: 1566. szeptember 8.; Zrínyi Miklós születése: 1620. május 1.; II. Rákóczi Ferenc Lengyelországból Magyarországra való bevonulása a szabadságharc kezdetén: 1703. június 16.; II. Rákóczi Ferenc hamvainak eltemetése a kassai dómban: 1906. október 30.; az utolsó magyar szabadságharc zászlóbontása: 1848. március 15.; az utolsó magyar szabadságharc tragikus letörése: 1849. október 6.; az utolsó magyar szabadságharcban Budavár visszavétele: 1849. május 21. (Az 1848–1849-es ünnepekre nem kellett külön intézkedni, mivel azok nemzeti ünnepek voltak akkor is.)

Legújabb kor: A világháború, a Nemzeti Hadsereg megalakulása; háború a forradalmak után. Erre az időszakra javasolt napok: a limanovai csata: 1914. december 11.; a Nemzeti Hadseregnek bevonulása Budapestre: 1919. november 16.

A fent felsorolt tíz nap katonai ünneppé való nyilvánítása egy naptári évben nem volt lehetséges, így ezek közül kettőt – Budavár visszafoglalását és a Nemzeti Hadsereg bevonulását – tartották országosan és nagyobb keretek között

18 *Cs. Kottra György:* A Kapisztrán-kultusz és a m. kir. hadsereg 1920–1946. *História*, 2006. XXIX. évf. 2. sz. 26–28. o.

19 Az uralkodó által 1868. december 5-én szentesített törvények értelmében az új állam védereje a közös (cs. és kir.) hadseregből, a haditengerészetből, az osztrák (cs. kir.) és a magyar (m. kir.) honvédségből, valamint a két népfölkelésből állt.

megünneplendőnek. A többiről csak a helyőrségekben[20] való megemlékezést javasolták.[21]

A katonai ünnepek közé még két ünnepet ajánlottak beiktatni: Ő királyi Felsége születési és névnapi ünnepeit, amelyre vonatkozólag a Szolgálati Szabályzat[22] intézkedett, így ha a trón betöltésre került volna, ezek azonnal kötelező ünnepek lettek volna.

Továbbá javasolták, hogy a hősi halált halt magyar katonák emlékének az év egy-egy napján gyászünneppel adózzanak. (Később ez adta a Hősök Napjának eszmei alapját.)

A katonai események helyi megünneplése lokális jellegű rendezvényekben jelentkezett. Ezekre vonatkozólag honvédelmi miniszteri rendelkezés kiadását tanácsolták, amely kimondta volna, hogy az ilyen jellegű emléknapokat a helyőrségeknek az állomásparancsnokok részletes intézkedései szerint kell megünnepelni és róluk jelentést kell tenni. Ezek csak nagyon kivételes alkalmakkor lehettek volna katonai szünnapok.

A kiváló magyar katonák emlékének megörökítését a következőképp képzelték el: a katonák életének és működésének rövid leírását füzetekben jelentették volna meg, majd a csapatoknak ingyen vagy nagyon kedvező áron adták volna. Felmerült, hogy a későbbiek folyamán a legkiválóbb katonákról laktanyákat, utcákat is elnevezhetnének. A magyar történelem legkiválóbb katonáinak,[23] majd a Habsburg birodalom (később az Osztrák–Magyar Monarchia) legrangosabb tiszti kitüntetésével, a Mária Terézia Katonai Renddel kitüntetett katonáknak összegyűjtését a Magyar Katonai Közlönyben meg is kezdték.[24]

A katonai szellem és hagyományok ápolása érdekében szükségesnek találták a régi ezrednapok, valamint kiemelkedő haditevékenységek megünneplését is.

3. További viták és eredmények az 1930-as évek végéig

Több benyújtott javaslat hatására 1923-ban kezdett kialakulni a magyar katonai ünnepek sora, amely a Honvédelmi Minisztérium álláspontja szerint az alábbiak szerint körvonalazódott: március 15.: a Honvédség megalakításának ünnepe; augusztus 20.: Szent István napja; november 1. illetve 2.: az elesett hősök ünnepe; a mindenkori államfő születésnapja.

Korábbi elképzelésekkel ellentétben az élő hősök emlékünnepét – tehát a vitézi avatást – nem vették fel a törvényileg szabályozandó ünnepek közé. Az élő

20 Helyőrség (szűkebb értelemben): állandó katonai alakulat egy településen, amely egészében, vagy részben állandóan ott állomásozik. (Tágabb értelemben): Az a település és meghatározott környéke, amelyben egy adott katonai szervezet állomásozik.

21 A többi nyolc megünneplése, megemlékezések tartása a mindenkori helyőrségparancsnokokra volt bízva. Meg kellett vizsgálni, hogy az adott ünnep a helyőrség történetéhez illik-e, illetve vannak-e gyökerei abban a helyőrségben.

22 Szolgálati Szabályzat I. rész 56. §.

23 *Gabányi János:* Régi magyar katonák. *Magyar Katonai Közlöny*, 1921. IX. évf. 5–8. sz.

24 Gabányi János írásai: *Magyar Katonai Közlöny*, 1921. IX. évf. 9. számtól.

hősök megünneplése a Vitézi Szék hatáskörébe tartozott, ennek helyi ünnepeken kellett kifejezésre jutnia.

Azonban mindezeket az eredményeket figyelembe véve is tovább tartott a katolikus és protestáns felekezeti ágak közötti ellentét az ünnepeket illetően. Zadravecz István tábori püspök nem az államfő születés-, hanem névnapját kívánta megünnepelni. Ehhez képest Dr. Raffay Sándor evangélikus püspök álláspontja lényeges eltérést mutatott. Habár ő is a legfelsőbb hadúr névnapját kívánta volna megünnepelni, de az elesett hősök ünnepét október 6-ára tette, mivel november 1. és 2. katolikus ünnepek voltak. Az evangélikus püspök attól tartott az utóbbi két nappal kapcsolatban, hogy a nemzeti ünnepnek így katolikus színezete lesz. Raffay azt kívánta, hogy a legfelsőbb hadúr névnapján vonuljon ugyan ki a katonaság, de mindenki a saját felekezete szerinti templomban ünnepeljen. A református konvent véleménye részben alátámasztotta Raffay püspök álláspontját, miszerint az elesett hősök emlékünnepét október 6-án kívánták megtartani, de a mindenkori államfő születésnapjáról nem tett említést, csak a koronás király születésnapját szándékozott volna megünnepelni. Augusztus 20-ának, Szent István napjának megünneplését pedig egyenesen mellőzni kívánta.

Az evangélikus püspök véleményére a minisztérium szakértői az alábbi válaszokat adták: „*Felekezeti szempontból Raffay püspöknek igaza van, mivel november 1. Mindenszentek Napja és 2. Halottak Napja a római katolikus egyháznak egyformán első osztályú (primae classis*[25]*) ünnepei, a kettő között csak az a különbség, hogy a katolikus egyház az utóbbi napon általános munkaszünetet nem kíván. Mivel azonban a Halottak Napja a természet haldoklásával egyidőben lévén, annyira átment már a köztudatba, hogy ezen a napon, illetve november 1-jének délutánján az életben maradottak vallásfelekezetre való tekintet nélkül a tél beállta előtt még egyszer kizarándokolnak szeretteik sírjához, feltétlenül szükségesnek látszik, hogy az elesett hősök emlékünnepét november 1-jének délutánjára tegyük. Ha a nem katolikus egyházak dogmatikai szempontból ezen a napon ünnepelni nem akarnának, akkor az istentiszteleteket elhagyhatnák s a nem katolikus hívők az elesett hősök november 1-jén délután tartandó ünnepén csak mint társadalmi ünnepen jelennének meg. November 2-án délelőtt az elesett hősökért a katolikus templomokban gyászistentiszteletek volnának tarthatók, amelyek már nem szerepelnének úgy, mint nemzeti ünnepek. Ezekre a honvédség csak küldöttségeket rendelne ki. Október 6., mint gyászünnep az egész magyarság lelkébe beidegződött, de ez a nap semmi esetre sem alkalmas a halál által a családokból kiszakítottak emlékének megünneplésére, hiszen az alapját és hátterét politikai események alkotják. Ezen a napon az egész magyar nemzet egyetemesen ünnepel, a gyász azonban az egyének lelkét nem érinti.*”[26]

A többi kérdéssel kapcsolatban azzal érveltek, hogy a mindenkori államfő születésnapját a nemzeti ünnepek közé kell sorolni, hiszen Magyarország monarchikus állam, amelyben a kormányzót éppúgy tisztelni kell, mint ahogy a múltban koronás királyainkat. Augusztus 20-ának megtartása mellett pedig azzal érveltek, hogy már 1222-ben nemzeti ünneppé nyilvánították I. István király elhunytának napját, állította a szakértői vélemény.

25 Primae classis (latin): kiemelkedő, elsődleges ünnep.
26 Zászlók és ünnepnapok tárgyában 17–19. o.

Mindezek után a honvédelmi vezetés ragaszkodott az alábbi ünnepek nemzeti ünneppé tételéhez: március 15. mint a nemzeti újjászületésnek, függetlenségnek és a Honvédség megalakításának, valamint a Vitézi Széknek ünnepe; augusztus 20. Szent István napja; november 1. délután mint az elesett hősök ünnepe; az államfő születésnapja. Hangsúlyozták, hogy március 15-ének és október 6-ának nagyobb a nemzeti és politikai, mint a katonai jelentősége. Augusztus 20. – mint erről már említés történt – eleve a nemzeti ünnepek sorában volt,[27] amelynek megünneplését a Honvédség Szolgálati Szabályzata előírta.[28] November 1., illetve 2. római katolikus egyházi ünnep, ezért a protestáns egyház teljesen ellene volt annak, hogy ezeket a napokat ünneppé nyilvánítsák, de végül ez a probléma megoldódott azzal, hogy a hősök emlékünnepének május utolsó vasárnapját ajánlották.[29] Az államfő születés- és névnapját 1923-ig csak a Honvédség ünnepelte meg.[30]

A magyar királyi Honvédségben 1933-ban hivatalos ünneppé tették október 31-ét, a reformáció napját, amikor is a protestáns katonákat mentesítették a szolgálat alól. Ekkor szabályozták a Halottak Napján való részvételt is. Az október 6-i megemlékezésre a polgári hatóságok vagy társadalmi szervezetek által rendezett, politikától mentes emlékünnepélyekre a rendezőség meghívására az állomásparancsnokok[31] – saját belátásuk szerint – küldöttségeket rendelhettek ki.[32] 1939-ben katonai szünnappá nyilvánították október 6-át, az aradi vértanúk ünnepét. Végül 1939-ben, hosszas egyeztetések után bevezették a Honvédnapot, a magyar haderő első, kifejezetten a katonai testület kollektív megünneplését jelentő alkalmat.

4. Az egyik legfontosabb katonai megemlékezés: a Magyar Hősök Emléknapja

A Magyar Hősök Emléknapján ma is országszerte megemlékezéseket tartanak, így tisztelegnek azok előtt a magyar katonák előtt, akik az Árpád-kortól kezdve, az 1848–1849-es szabadságharc, az első és a második világháború, valamint az 1956-os forradalom és szabadságharc idején, egészen napjainkig védték az országot a külső ellenségtől.

A harcban meghalt, vitéz helytállást, önfeláldozást tanúsító katonákat a késő középkor óta hősnek nevezték. A hősi halál kifejezés az 1848–1849-es

27 1222. évi I. törvény Szent István király ünnepéről; 1891. évi XIII. törvény az ipari munkának vasárnapi szüneteléséről.

28 Szolgálati Szabályzat I. rész 417. pont.

29 HL 16.606/Elnökség–1923.

30 HL 24.128/Elnökség–1923.

31 *„Minden helyőrségben a császári és királyi közös hadsereg vagy hadi tengerészet rendfokozat vagy rangszám szerinti legidősebb tényleg szolgáló tisztje; erődített helyeken, amelyekben várparancsnok van, ez utóbbi a katonai állomásparancsnok. Oly állomásokon, amelyeken a katonai állomásparancsnokon kívül még honvéd állomásparancsnok is van, a két parancsnok közül az, akit a szolgálati szabályzat 56. és 57. pontja szerint a szolgálati elsőbbség illet, állomásparancsnokok."* Szolgálati szabályzat I. rész 59. §.

32 *Honvédségi Közlöny*, 1933. január 15. LX. évf. 1. sz. 4. o. 171/elnökség–1933. sz. körrendelet.

szabadságharc idején tűnt fel először (például Petőfi Sándor *Vesztett csaták, csúfos futások* című versében), s az első világháború idején kezdett elterjedni. Az ország határain túl elesett honvédek temetőinek bejárata fölött általában a Hősök temetője felirat állt.

A Magyar Katolikus Püspöki Konferencia 1931. március 18-i ülésén elrendelte, hogy minden év május 2-án este 15 percig harangozzanak a katolikus templomokban az első világháború hősi halottainak emlékére. Számos helységben utcát, közterületet neveztek el a hősökről. A budapesti Hősök tere 1932-ben kapta nevét. Szeged Belvárosában 1936-ban Pogány Móric tervei szerint emelték a Hősök kapuját, amelyen a két oldalon elhelyezett óriási honvédszobrok emlékeztetnek az első világháború hősi halottaira.

Magyarország kormánya fontosnak tartotta a hősi kultusz kiépítését és életben tartását, hiszen az ország az első világégésben – a Magyar Királyság területéről bevonultakat tekintve – több mint 600.000 hősi halottat veszített, legkevesebb 750.000 katona sebesült meg és legalább ugyanannyi került hadifogságba.

Hazánkért a legnagyobb áldozatot természetesen azok a katonák hozták, akik életüket áldozták érte. A Nagy Háborút követő két évtizedben kialakított emlékezetrendszerben kiemelt helyet kapott a hősi halottakról való megemlékezés, de pontosan nem öntötték formába annak hivatalos hátterét. A hősi halott fogalmának jogi meghatározása csak 1942-ben történt meg.[33]

1. Hősi halottnak tekintendők a Honvédséghez és a fegyveres testületekhez tartozó egyének közül: a) Az elesettek. b) A sebesülés következtében elhaltak, még abban az esetben is, ha a halál a háború után, de az elszenvedett sebesüléssel okozati összefüggésben következett be (a sebesüléssel egyenértékűek azok a sérülések, amelyek bár nem ellenséges harceszköz behatásától álltak elő, de harci ténykedés folytán keletkeztek, például erődrobbantás, saját harceszköztől való sérülés, műszaki munkáknál előforduló balesetek, akadályelhárítás, illetve robbantásból származó sérülések). c) A harctéren eltűntek és ennek nyomán holttá nyilvánítottak. d) A hadifogságban meghaltak, kivéve azokat, akikről a Honvédelmi Minisztérium megállapította, hogy erre a megkülönböztető anyakönyvi bejegyzésre nem méltóak. e) Betegség vagy baleset következtében elhunytak közül azok, akik a kivonuló hadseregen belül a hadműveletekben ténylegesen részt vettek és betegségük, illetve balesetből származó sérülésük (igazoltan) ebből az időből származik, még abban az esetben is, ha a halál a hátországban, de még a leszerelésük előtt következne be.

2. Hősi halottaknak tekintendők még a Honvédséghez és a fegyveres testületekhez tartozó katonai személyek vagy honvédelmi kötelezettséget teljesítők közül azok, akik felkelők elleni harcok során, továbbá ellenséges harceszközök, például repülőtámadás, ejtőernyős támadás elhárítása, vagy egyéb szolgálat (légfigyelő ellátás) közben ellenséges harceszköz behatása következtében vesztik életüket.

33 *Honvédségi Közlöny. Szabályrendeletek.* 1942. május 5. LXIX. évf. 20. sz. 240. o. 613.893/22–1942. sz. körrendelet.

3. Hősi halottnak tekintendők azok a polgári személyek is, akik a hadműveleti területen bármely okból kifolyólag az ellenséggel szemben fegyverrel kezükben harcoltak és ennek következtében elestek, vagy ez alkalommal kapott sebesülésükbe belehaltak.

5. A Hősök tere

A Hősök tere – Budapest legtágasabb, legnagyobb hatású tere – az előtte fekvő Andrássy úttal együtt ma már a Világörökség része. 1895-ben született döntés arról, hogy a Gloriette[34] helyén egy millenniumi emlékművet, egy Pantheont kell építeni. Wekerle Sándor miniszterelnök Zala György[35] szobrászt és Schickedanz Albert[36] építészt bízta meg a feladattal. A két oszlopcsarnok később készült el és a királyszobrokat csak 1905 és 1911 között készítették és helyezték el bennük. Eredetileg 14 király – kilenc magyar és öt Habsburg uralkodó – szobra állt az emlékműben.

A Tanácsköztársaság alatt, 1919. május 1-jén az egész emlékművet vörös drapériával vonták be, Gábriel arkangyal szobrát obeliszkké alakították, és elé Marx hétméteres, gipszből öntött alakját állították. A Habsburg királyok (I. Ferdinánd, III. Károly, Mária Terézia, II. Lipót és I. Ferenc József) szobrát kiemelték és Vignali Rafael öntödei vállalatához szállították. Ekkor tört össze az eredeti Ferenc József-szobor, amelyet néhány proletár vert szét. A két világháború között ezeket a szobrokat ismét felállították. Az új Ferenc József-szobor (immár nem katonai egyenruhában, hanem koronázási ruhában, azonban korona nélkül) 1926-ra készült el.

A tér 1932-ben a Hősök Emlékkövéről kapta ma is használatos nevét. Aki itt megfordul, gyakran csak a Millenniumi emlékmű-együttest csodálja meg, szinte észre sem véve az egyszerű kőtömböt, a Hősök Emlékkövét. Az Emlékkő, amely más fővárosokban az ismeretlen katona sírjaként ismert, az alkotók megfogalmazásában monumentális tömegsírt szimbolizál, azt sugallva, hogy a honfoglaló vezérek, a magyar királyok és fejedelmek előtt a magyar nemzet függetlenségéért és szabadságáért elesett hősi halottak pihennek. Így őrzi a két műalkotás a magyar

34 A Gloriette nevű építmény egy 2,5 m magas, hatszögletű, balluszteres korláttal keretezett terasz volt, aminek a közepén egy 24 m magas zászlótartó rúd állt és két oldalról lépcső vezetett fel. https://hu.wikipedia.org/wiki/Gloriette_k%C3%BAt (Megtekintés: 2019. március 6.)

35 Zala György (Alsólendva, 1858. április 16. – Budapest, 1937. július 31.) szobrászművész, a századforduló hivatalos művészetének jelentős képviselője, a neobarokk emlékműszobrászat legjelentősebb mestere. https://hu.wikipedia.org/wiki/Zala_Gy%C3%B6rgy_(szobr%C3%A1sz) (Megtekintés: 2019. március 6.)

36 Schickedanz Albert (Biala, 1846. október 14. – Budapest, 1915. július 11.) műépítész, festő, az eklektikus építészet jeles képviselője. Többek között a Millenniumi emlékmű, a Műcsarnok és a Szépművészeti Múzeum tervezője. https://hu.wikipedia.org/wiki/Schickedanz_Albert (Megtekintés: 2019. március 6.)

történelem ismert és ismeretlen hőseinek emlékét, mindazokét, akiknek helytállása, áldozatvállalása biztosította a magyar nép fennmaradását.[37]

6. Az Ismeretlen Katona eszméjének kialakulása

Az Ismeretlen Katona eszméjének gondolata Franciaországból eredt. A francia Frédéric Simon, több hazafias társaság elnöke 1916-ban beszédet tartott Rennesben, egy ott elhunyt ismeretlen személyazonosságú katona sírjánál. Itt hangzott el először az Ismeretlen Katona, a Névtelen Hős későbbiekben világhírűvé lett neve. Frédéric Simon többek között a következőket mondta: „*Miért ne nyithatná meg Franciaország Pantheonjának kapuit egy ismeretlen harcos előtt, aki a hazáért halt meg? Sírkövére csak ezt írhatná: Egy katona / 1914–1916. Az egyszerű katonának ez a temetése abban a dómban, hol annyi dicsőséges és lángelméjű ember nyugszik, nemcsak szimbólum lehetne, hanem hódolat az egész francia hadsereg előtt is.*"[38]

A civil gondolat a katonahősök halálának elismeréséről megelőzte a hivatalos álláspontot. A háború után a törvényhozás is reagált a nagy társadalmi nyomásra, amely szinte kikövetelte a hősök hivatalos elismerését, az áldozatokra és hősökre emlékezők kegyeleti helyeinek kialakítását. A francia parlament 1920. november 9-én az alábbi törvényt hozta: „*1. §. 1920. november 11-én a Pantheonban nemzeti gyászünnepe lesz egy ismeretlen katonának, aki a világháborúban elesett a becsület mezején.*

2. §. Ugyanazon napon e katona földi maradványai ünnepélyesen átszállíttatnak az Arc de Triomphe-hoz, ahol azokat eltemetik."[39] Az ismeretlen katona sírhelyének kijelölésére a verduni erőd[40] egy föld alatti helyiségében került sor. Az arcvonal különböző helyeiről nyolc azonosítatlan katona maradványait kihantolták, tölgyfakoporsókba tették és felravatalozták. November 10-én nagy katonai ünnepség keretében jelölték ki közülük az Ismeretlen Katonát: a francia 132. gyalogezred egy önkéntesét bízták meg, hogy válassza ki egy piros-fehér szegfűcsokornak a koporsóra helyezésével. A szertartás végeztével a koporsót különvonaton Párizsba szállították, hogy másnap nagy ünnepséggel eltemessék.

37 *Helgert Imre:* Nemzeti Emlékhely a Hősök tere. *Bolyai Szemle*, 2001/3. 7–33. o. http://193.224.76.4/download/bjkmk/bsz/bszemle/hadtort0103t.html (Megtekintés: 2019. március 6.)

38 *Kilián Zoltán:* Hogyan született az „ismeretlen katona" eszméje? *Magyar Katonai Szemle*, IV. évf. 1934. II. évnegyed 5. füzet. 219. o.

39 Uo. 220. o.

40 Verdun: a Meuse folyó partján fekvő francia város. A „verduni vérszivattyú" helyszíne – így nevezte el a köznyelv a francia és a német csapatok közötti legvéresebb ütközetet, az 1916. február 21. és december 19. között lezajlott verduni csatát. Utólag már tudjuk, hogy az első világháború leghosszabb és a Somme-i után a második legvéresebb csatája a nyugati front legfontosabb fegyveres összecsapása lett. A védők önfeláldozása miatt a francia elszántság jelképének tekintik. Az első világháború leghosszabb csatájában 65 francia hadosztály (a teljes francia haderő fele) vett részt. A legfrissebb kutatások szerint a franciák vesztesége 460 ezer fő volt, csak a hadifoglyok száma meghaladta a 65 ezret. Ezzel szemben a németek 280 ezer katonát vesztettek. https://hu.wikipedia.org/wiki/Verduni_csata_(1916) (Megtekintés: 2019. március 6.)

November 11-én – a fegyverszünet megkötésének második évfordulóján – 11 órakor Londonban is sor került az ismeretlen brit katona ünnepélyes temetésére a Westminster apátság templomában. A brit ismeretlen katona tehát a Westminster apátságban van eltemetve, de létezik egy másik emlékmű is: a Whitehall úton felállított Cenotaphe,[41] amelyet 1919–1920-ban Edwin Lutyens építtetett. Nem igazi sír, hanem a háborúban eltűnt elesett katonák emlékműve: azoké, akiknek teteme nincsen meg és azoké is, akiknek a sírja megvan. Felirata az alábbi: „a birodalom mindazon polgárainak, akik életüket adták a háborúban."

Belgiumban 1922-ben a király rendeletet írt alá, amely szerint egy ismeretlen belga katona testét, aki a világháború alatt „a becsület mezején" elesett, Brüsszelben kell eltemetni a kongresszus oszlopának lábánál.

Az olaszok a római Piazza Venezián lévő Monumento Nazionalében helyezték el az Ismeretlen Katonát, olaszul Milite Ignoto-t, aki a Haza oltárában, egy Róma-szobor lábánál nyugszik. A sír mellett állandóan két katona áll díszőrséget.

A németek nem vették át az Ismeretlen Katona eszméjét. 1934. február 25-én tartották meg először egységesen a Hősök Emléknapját. Az Unter den Linden[42]-en lévő emlékműnél tartottak gyászünnepélyt, amelyet valamennyi német rádióadó közvetített.[43]

7. A hőseinkről való megemlékezés első lépései

Az Osztrák–Magyar Monarchia volt Európában az első, ahol törvénybe iktatták a háborús hősökről való megemlékezést. Az ügy első képviselője báró Abele Ferenc vezérkari őrnagy volt, aki már 1915-ben javaslatot tett egy olyan törvény elfogadására, amely azt célozta, hogy minden község kőből faragott emléket állítva legyen köteles megörökíteni a világháborúban elesett hősök neveit. Ezt a kezdeményezést karolta föl gróf Tisza István miniszterelnök, akinek törvény-előterjesztését a Képviselőház elfogadta. Az uralkodó, IV. Károly jóváhagyásával az alapgondolat az 1917. évi VIII. törvénycikkben öltött testet: „*1. §. Mindazok, akik a most dúló háborúban a hadrakelt sereg kötelékében híven teljesítették kötelességeiket, a nemzet osztatlan, hálás elismerésére váltak érdemesekké. Őrizze meg a késő utókor hálás kegyelettel azok áldott emlékezetét, akik életükkel adóztak a veszélyben forgó haza védelmében.*

41 Az első világháborús emlékmű, a londoni Cenotaph a Whitehall út közepén található. Az eredetileg fából és gipszből készült, ideiglenesnek szánt emlékművet az 1918-as fegyverszünet első évfordulójára állították fel. A jelenleg is látható síremléket 1920-ban avatták fel a „hősi halottak" („The Glorious Dead") emlékére. A második világháború után rávésték az 1939–1945 évszámokat is és így 1946 óta egységesen állít emléket mind az első, mind a második világháború hősi halottainak. https://en.wikipedia.org/wiki/The_Cenotaph (Megtekintés: 2019. március 6.)

42 Az Unter den Linden (magyarul „A hársfák alatt") Berlin nevezetes sugárútja, a Brandenburgi kapu és a Párizsi tér közvetlen szomszédságában. https://hu.wikipedia.org/wiki/Unter_den_Linden (Megtekintés: 2019. március 6.)

43 *Kilián Zoltán:* Hogyan született az „ismeretlen katona" eszméje? *Magyar Katonai Szemle*, IV. évf. 1934. II. évnegyed 5. füzet. 220–223. o.

2. §. Minden község (város) anyagi erejének megfelelő, méltó emléken örökíti meg mindazoknak nevét, akik lakói közül a most dúló háborúban a hazáért életüket áldozták fel.

A részletes szabályokat a belügyminiszter rendelettel állapítja meg."[44]

Ez a törvény volt az alapja később mindazon lépéseknek, amelyeket már az önálló Magyarországon a katonahősökről való megemlékezés érdekében tettek.

A 14.730/1917. számú belügyminiszteri rendelet részletesen kifejtette a hősi emlékművek létesítése során szem előtt tartandó irányelveket. Azt azonban hangsúlyozta, hogy a megvalósítás ideje – az akkori gazdasági helyzetre tekintettel – majd csak a háború befejezése után érkezik el.[45] A rendeletben leírtak ellenére a ma is látható emlékművek felállítása még a Nagy Háború idején megkezdődött.

A Monarchia összeomlása és az azt követő zűrzavar, majd forradalmak és az ellenforradalom nagyban hátráltatták, az ezekkel járó gazdasági összeomlás pedig egy időre el is lehetetlenítette bármilyen közpénzből építendő szobor felállításának lehetőségét. Az anyagi lehetőségek az 1920-as évek elején tovább romlottak, a pénz egyre inkább devalválódott, az ország több sebből vérzett, akkor sem lehetett aktuális az emlékművek állítása. Mindemellett készülni lehetett tervekkel, hogy a majd eljövendő „jobb időkben" elindulhasson a hőseink áldozatához méltó emlékművek állításának programja.

„*Méltó pedig csak az az emlékmű lesz, amelynek anyagi értéke arányban áll a község vagyoni erejével, továbbá amelynek kivitele – legyen az bármily szerény és egyszerű – művészies és amelynek megvalósítása körül a hazafias szempontok is érvényesülnek, hogy t. i. azokat a mi művészeink tervezzék, hazai iparosaink készítsék el, és hogy azokhoz lehetőleg hazai nyersanyagokat használjunk fel. Mert csak akkor hozunk a hazáért elhalt hőseink önfeláldozásához méltó áldozatot, ha tündöklő emlékük megörökítésénél is a hazafias szempontokat minden irányban érvényre juttatjuk.*" – Írja az 1922. évi 20.331. számú belügyminiszteri körrendelet, amelyet Klebelsberg Kunó miniszter jegyzett, és amely a hősök emlékének megörökítéséről adott pontosító információkat.[46]

1924. május 20-án lépett életbe az 1924. évi XIV. törvénycikk az 1914–1918. évi világháború hősi halottai emlékének megünnepléséről: „*1. § A magyar nemzet mélységes szeretettel, magasztaló elismeréssel és hálával emlékezik meg azokról a hős fiairól, akik az 1914–1918. évi világháború alatt a hazáért vívott súlyos küzdelmekben a magyar nemzetnek dicsőséget és hírnevet szerezve életüket feláldozták. A nemzet soha el nem múló hálája és elismerése jeléül, az élő és jövő nemzedékek örök okulására és hősi halottaink dicsőségére minden esztendő május hónapjának utolsó vasárnapját nemzeti ünneppé avatja. Ezt az ünnepnapot – mint a »Hősök emlékünnepét« – a magyar nemzet mindenkor a hősi halottak emlékének szenteli.*"[47]

44 *Budapesti Közlöny*, 1917. május 4. 51. évf. 102. sz. 1. o. 1917. évi VIII. törvénycikk a most dúló háborúban a hazáért küzdő hősök emlékének megörökítéséről.

45 *Belügyi Közlöny*, 1917. szeptember 30. XXII. évf. 45. sz. 1359–1361. o. 14,730/1917. B. M. eln. számú körrendelet. A hősök emlékének megörökítése.

46 *Belügyi Közlöny*, 1922. május 7. XXVII. évf. 22. sz. 1059–1060. o. A m. kir. belügyministernek 20,331/1922. B. M. számú körrendelete. A hősök emlékének megörökítése.

47 1924. évi XIV. törvénycikk az 1914/1918. évi világháború hősi halottai emlékének megünnepléséről.

Az első – 1925 májusában – a fővárosban rendezett Hősök napi megemlékezésről *Az Est* című napilap így tudósított: „*Pünkösd vasárnapján ünnepelte Budapest a világháború hősi halottainak emlékünnepét. Sok ezer főre tehető tömeg jelent meg a rákoskeresztúri temetőnek abban a részében, ahol a hősi hallottak alusszák örök álmukat.*

A kormány képviseletében megjelent Vass József miniszterelnök helyettes és gróf Csáky Károly honvédelmi miniszter, továbbá Zsitvay Tibor a nemzetgyűlés alelnöke, Sipőcz Jenő polgármester, Marinovich Jenő főkapitány és Nagy Pál a honvédség főparancsnoka, valamint a hatóságok, testületek és egyesületek képviselői.

Tizenegy órakor érkezett meg Horthy Miklós kormányzó, majd nyomban utána József főherceg szárnysegéde kíséretében. A hősök emlékszobránál Zadravecz István püspök mondott beszédet a hősökről, akik nem haltak meg hiába, mert dicsőséget szereztek a magyar névnek. Veres Jenő és Horkay Béla evangélikus, illetve a református egyház nevében mondott imádságot, majd Horthy Miklós kormányzó az óriási tömeg ajkán szárnyaló Himnusz hangjai mellett koszorút helyezett el az emlékműre. Zsitvay Tibor a nemzetgyűlés kegyeletét tolmácsolta, Csáky Károly a kormány koszorúját helyezte el. Végül Sipos Jenő polgármester mondott beszédet, majd különböző társadalmi egyesületek helyezték el koszorúikat.”[48]

Miután a sors úgy hozta, hogy mindjárt az első emléknap Pünkösd vasárnapjára esett, gondoskodni kellett a további átfedések kiküszöböléséről. Ezért 1925-től kormányrendelet szabályozta, hogy ez ne történhessen meg. „*A Hősök emlékünnepének a Pünkösd vasárnapjával való egybeesése úgy az egyházi, mint nemzeti ünnep jelentőségének kidomborítására zavarólag hat, így az egyházi és nemzeti ünnep egybeesése esetén a Hősök emlékünnepe a pünkösd vasárnapját megelőző vasárnap tartassék.*”[49]

A törvény beiktatása után a Hősök Napján minden évben megemlékezéseket tartottak. Az 1927. május 29-i programot az 1924. évi XIV. törvénycikk és annak végrehajtása tárgyában a m. kir. minisztérium részéről kiadott 2519/1925. M. E. számú rendelet értelmében tartották meg. Az ünnepély helyeit is meghatározták: a X. kerületi temető, a Hősök Temetőjében az emlékmű körüli rész, a Farkasréti katonai temető, az izraelita hitközség rákoskeresztúri temetője és a Névtelen hős emlékszobra a Ludovika Akadémián. Elrendelték az összes felekezeti templomban az ünnepi istentiszteletet, az összes iskolában a világháború folyamán tanúsított önfeláldozó magyar hősiesség méltatását. 11 és 12 óra között Budapesten három alkalommal megkondultak a harangok.[50]

Tisztázták, hogy a „hősök emlékművei” kifejezés alatt – az elesett hősök emlékének megörökítésére állított emlékműveken (emlékoszlopok, emlékszobrok, emléktáblák) kívül – mindazokat az emlékműveket érteni kell, amelyeket az elmúlt idő katonai hagyományainak ápolására emeltek és amelyek a nemzet fiainak kimagasló katonai erényeit hirdették. Utasították a vegyesdandár-parancsnokságokat, hogy az állomásparancsnokságok bevonásával határozzák meg

48 *Az Est*, 1925. június 3. 16. évf. 123. sz. 11. o.
49 2519/1925. M. E. kormányrendelet I. pontja.
50 HL HM 1927 Eln. I. tétel 7115.

a területükön emelt ilyen vonatkozású emlékműveket, és tegyék meg a szükséges intézkedéseket az előírt tiszteletadásra.[51]

Később – az emléknap jelentőségét erősítve – 1930-ban szabályozták, hogy a Hősök emlékünnepének időpontjában azzal semminemű vonatkozásban nem lévő ünnepélyeket (például sportmérkőzéseket) nem lehet tartani, mivel azok a közönség egy részét az emléknapon való részvételtől elvonnák.[52]

1942-re a hősi halottak emlékének megörökítésére a legtöbb város és község felállította saját hősi emlékművét. Az 1938 óta folyt hadműveletekben új hősök áldozták életüket a haza védelmében, ezért a belügyminiszter haladéktalanul intézkedett,[53] hogy az azóta hősi halált halt honvédek nevét volt lakóhelyük világháborús emlékművén a települések megörökítsék. Az így kiegészített emlékműveknél ünnepélyesen megemlékeztek az újabban elesett hősökről. Az ünnepély időpontjául országosan a legközelebbi Hősök Napját, 1942. május 31-ét jelölték ki. Az emlékművek kiegészítésével kapcsolatosan gondoskodni kellett arról, hogy az emlékművön az 1938 óta folyt hadműveletekre is utalás történjen, nehogy úgy tűnjék, hogy az újonnan felírt hősi halottak az 1914–1918. évi világháborúban estek el. Figyeltek azonban arra, hogy az új kiegészítések szépészetileg ne befolyásolják negatívan az emlékműveket.

8. A Hősök Emlékköve

1929. május 26-án, a Hősök Napján hatalmas tömeg jelenlétében, katonai tiszteletadás mellett avatták fel a megújult Millenniumi emlékművet és a Hősök Emlékkövét. A nemesen egyszerű alkotás Kertész K. Róbert tervei alapján készült. A 470 mázsa súlyú, durván megmunkált, 3 méter széles és 6,5 méter hosszú, mészkőből faragott sírkő tetejét kereszt díszítette, amelyet az I. András király tihanyi síremlékén lévő feszületről formáztak. Előlapján az 1914–1918 felirat volt olvasható. Hátlapjára „Az ezeréves határokért" szöveg került. A jelképes sírkövet a tér szintjénél lejjebb helyezték el. Három lépcsőfokot megtéve lehetett az előlaphoz lejutni.[54] Köréje nagyjából félkörívben pázsitot telepítettek.

Az emlékkő az alkotók megfogalmazásában monumentális tömegsírt szimbolizált. A sírfedőlapot formáló kő alá az első világháborúban elesett katona hamvait nem helyezték el, ezért nem is nevezzük ismeretlen katona sírjának. Eszmeiségének legtalálóbb kifejezése: Hősök Emlékköve.[55]

51 A Nemzeti Hadsereg 1921. március 1-jén kiadott hadrendje szerint a magyar haderőt hét katonai körletre osztották, Budapest, Székesfehérvár, Szombathely, Kaposvár, Szeged, Debrecen, Miskolc központokkal. A katonai körletekben vegyesdandárokat hoztak létre, amelyek a katonai közigazgatást is ellátták a részükre előírt területeken.

52 *Honvédségi Közlöny. Szabályrendeletek.* 1930. június 15. LVII. évf. 18. sz. 5018/elnökség.–1930. sz. körrendelet.

53 *Honvédségi Közlöny. Szabályrendeletek.* 1942. május 5. LXIX. évf. 20. sz. 235. o. 24.364/eln. 22.–1942. sz. körrendelet.

54 *Prohászka László:* A Millenniumi emlékmű. Budapest, 1988. 19. o.

55 *Helgert Imre:* Nemzeti Emlékhely a Hősök tere. *Bolyai Szemle*, 2001/3. 7–33. o. http://193.224.76.4/download/bjkmk/bsz/bszemle/hadtort0103t.html (Megtekintés: 2020. január 9.)

Az 1914–1918-as Nagy Háborúban a haza védelmében elesett hős katonák emlékére az ezredéves emlékmű előtt elhelyezett emlékkő és azzal egyidejűleg az ország ezeréves fennállásának emlékére az 1896. évi VIII. törvénycikk értelmében emelt Millenniumi emlékmű ünnepélyes felavatásának programja a következő volt:

– Az ünnepélyre meghívottak az Andrássy út végén felállított ezredéves emlékmű területén, a részükre kijelölt helyeken délelőtt 10 óráig gyűltek össze.
– Az I. számú emelvényre meghívottak 10 óra 15 percig foglalhatták el helyüket. A kormányzó 10 óra 30 perckor érkezett meg, fogadta a magyar királyi Honvédség Andrássy úton kivonult csapatai parancsnokának jelentését, majd a Himnusz alatt a díszemelvényre ment.
– A Himnuszt a Millenniumi emlékmű köré elhelyezett énekkarok énekelték, majd gróf Bethlen István miniszterelnök emlékbeszédet mondott.
– Miután a Hősök Emlékkövét takaró nemzetiszínű zászlót kürtjelre eltávolították, a zászlótartók zászlóikat meghajtották, a Gellérthegyen ágyúlövések dördültek el és Budapest összes templomában megkondultak a harangok.
– Dr. Sipőcz Jenő Budapest székesfőváros polgármestere beszéd kíséretében átvette az 1914–1918. években a Nagy Háborúban elesett hősök emlékkövét, valamint a haza ezeréves fennállására emelt ezredéves emlékművet a főváros gondozásába.

A beszédek elhangzása után kilenc koszorút helyeztek el a felavatott emlékműnél. A koszorúzás sorrendje az alábbi volt:

– Horthy Miklós kormányzó,
– Frigyes királyi herceg, tábornagy,
– József királyi herceg, tábornagy,
– gróf Bethlen István miniszterelnök,
– báró Wlassics Gyula, a magyar felsőház elnöke,
– Almásy László, a képviselőház elnöke,
– vitéz Jánky Kocsárd lovassági tábornok, a magyar királyi Honvédség főparancsnoka,
– Dr. Sipőcz Jenő polgármester,
– Dr. Presszly Elemér, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánja.

A koszorúk elhelyezése közben az énekkarok a Nemzeti Hiszekegyet énekelték. Az utolsó koszorú elhelyezése után a kormányzó elhagyta az emelvényt és az Andrássy út és Aréna út kereszteződéséig gyalog távozott a magyar királyi Honvédség főparancsnoka, a kormányzói katonai iroda főnöke, a testőrség parancsnoka és szárnysegédei társaságában. Kíséretével együtt lóra ült, a kivonult csapatok élére állt, és a csapatok díszelvonulását személyesen vezette el a háborúban elesett hősök emlékköve és az ezredéves emlékmű előtt. A kormányzó kivont kardjával a katonai tisztelgést megadván a Hősök Emlékköve előtt lóháton kíséretével együtt jobb kéz felöl megkerülte Árpád és a hét vezér lovascsoportját. A csapatok elvonulása után távozott.

Az alaposan előkészített rendezvényen természetesen a megjelenést is előírták az ünnepi alkalomra, magyar nemzeti díszruhában, az érdemrendek nagykeresztjei vállszalagjainak viselésével. Azok, akik díszmagyarral nem rendelkeztek, fekete ünnepi öltözetben cilinderrel, vagy nemzeti viseletben jelenhettek meg.

A tábori csapatok tábori díszöltözetben, a magyar királyi Honvédség többi tisztjei díszöltözetben. A régi katonai egyenruha viselésére jogosítottak díszöltözetben, fekete sapkával, a külföldi képviseletek tagjai díszruhában jelentek meg, a nagykeresztek szalagjait viselve.[56]

Az 1930-as évek elejétől minden magas rangú külföldi vendég vagy delegáció elsőként a Hősök terére látogatott el, kifejezve kegyeletét és tiszteletét a magyar hősök előtt. Előbb-utóbb szabályozni kellett a különböző szintű látogatások pontos protokollját, ezért 1934-ben a budapesti hadtestparancsnok parancsot adott ki a Hősök Emlékkövénél való koszorúzások rendjét illetően.[57] 1938-ban tovább pontosították a Hősök Emlékkövének külföldi személyiségek általi megkoszorúzásának szertartási rendjét.[58] A gyakorlatban ez az új szabályzórendszer az 1934-es parancs végrehajtási utasításaként írta elő a pontos tevékenység rendjét, a koszorúzást első lépésétől az utolsóig. A koszorúzások menete az alábbi volt: „*1. Fogadás jobbról. A század parancsnok tiszteletadást vezényel, de jelentést nem tesz. Zene a koszorúzó nemzetének himnuszát egyszer játszva. A koszorúzó ezalatt ellép a díszszázad előtt, majd a vázlaton O-jellel megjelölt helyen megáll, és úgy a katonai-, mint a polgári méltóságok és küldöttségek felé köszön. erre a zene az idegen állam himnuszának játszását beszünteti. A díszszázad a tisztelgésből visszakozik.*

2. Ekkor a koszorút a várakozási helyről előreviszik és midőn azzal a koszorúzóhoz érnek, a kivonult csapat újból tiszteletadást teljesít, a zene a magyar himnuszt egyszer játsza [sic!]. *A koszorúzó megindul és tisztelegve, vagy levett kalappal az emlékműhöz közeledik, a koszorút lehelyezni és tisztelegve az emlékkő előtt a himnusz befejezéséig áll.*

3. Ezután megfordul és a megjelent polgári és katonai méltóságokhoz megy – kölcsönös bemutatkozások – majd előttük elhaladva a megjelentektől elbúcsúzik. A zene a Rákóczi indulót játsza [sic!] *addig, míg a koszorúzó gépkocsin a teret el nem hagyja.*

4. A koszorúzó eltávozásakor a díszszázad »vigyázz«-ban áll, de tiszteletadást nem teljesít, hanem csupán a díszszázad parancsnoka személyére nézve tiszteleg.

5. Ha koszorúzásnál a Hfp. [Honvédség főparancsnoka] *vagy más katonai elöljáró megjelenik, a díszszázad ez esetben is zászlólehajtással és díszjellel (himnusszal) csak a koszorúzó előtt teljesít tiszteletadást.*"

1939-ben részletes útmutatást dolgoztak ki a katonai hagyományok ápolására a különböző alkalmakkor, többek között a Hősök Emlékünnepére, amelyet május utolsó vasárnapján tartottak.[59] Erre a napra minden katonai szervezetnek meghatározták azt a vezérfonalat, amelynek tiszteletben tartásával kellett megszervezni az ünnepet.

A Hősök Emlékünnepe nemzeti ünnep és egyben katonai szünnap is volt. Az egész napot a hősi halottak emlékezetéhez méltó nyugodt magatartás mellett a bajtársiasság fejlesztése jellemezte. A laktanyákat az ünnephez illő komoly csend szállta meg. A helyőrségek katonai objektumai napfelkeltétől napnyugtáig

56 HL HM 1929. Eln. I. tétel 4049.
57 HL I. hdt. pság 1934, 12932.
58 HL 48.064/Elnökség B.–1938.
59 HL 4574/Elnökség-A.–1939. számhoz.

zászlódíszbe öltöztek. A laktanyák legénységi elhelyezési körleteiben, étkezdéiben látogatható első világháborús emlékgyűjteményeket zöld lombbal díszítették fel.

Az ünnepnapon az ébresztőt és utána az „ima" jelet a laktanyában lévő összes kürtös egyesítve fújta. (Ahol zenekar volt, ott az „ima" jel helyett a Hiszekegyet játszották.) A délelőtt folyamán ünnepélyes istentisztelet tartottak vallásfelekezet szerint, amelyen a Honvédség küldöttségileg vett részt. Utána a hősök temetőjében vagy a hősök emlékművénél tartottak megemlékezést, amelyen a honvédségi küldöttség rangban legidősebb tagja a Honvédség nevében a hősök emlékművét megkoszorúzta. Lehetőség szerint az egész helyőrséget kirendelték. Az ünnepélyt és az istentiszteletet a városi tanács, illetve a községi elöljáróság az állomásparancsnoksággal közösen rendezte meg.

A csapatoknál ennek a napnak délelőttjén házi ünnepségeket is tartottak. A parancsnok által megbízott tiszt rövid emlékbeszédben lelkesítően ismertette a legénységgel az alakulat egy kiemelkedő első világháborús fegyvertényét, azon belül is egy-egy legénységi állományú katona – lehetőleg hősi halott – hőstettét domborította ki. Amennyiben a helyőrségben katonazenekar is volt, annak elrendelték az ünnepség kezdetén a Szózat, a végén pedig a Himnusz eljátszását.

Kizárták a programból az olyan, a hősök ünnepével semmiféle összefüggésben nem lévő elemeket, amelyek nem illeszkedtek szorosan az ünnepség szellemiségéhez. Abban az esetben, ha a Hősök Emléknapja pünkösd ünnepével egy napra esett, az emlékünnepet pünkösdöt megelőző vasárnap tartották meg.

Az ünnepnapon tiszti és legénységi közös ebédet rendeztek, a csapatoknál a tiszti ebéden a nős tiszteknek is részt kellett venniük. Kedvező időjárás esetén a legénység a tisztek vezetésével csoportos kiránduláson vett részt. A kiránduláson előre meghatározott terv szerint a helyőrség nevezetességeit, hadigyárat, faiskolát, kertészetet, mintagazdaságot látogattak meg. A résztvevők a kirándulás után szabad kimenőt kaptak a parancsnok által meghatározott időpontig. A nap végén a takarodót az összes kürtös egyesítve fújta.

A második világháború során is gondot fordítottak a hősi kultusz ápolására. A már idézett, 1942. április 25-én kelt körrendelet kimondta, hogy 1938 óta új hősök áldozták életüket a hazáért és emléküket ugyanolyan kegyelettel és tisztelettel kell őrizni, mint a korábban elesettekét.

A második világháború során a Hősök Emlékköve és a Millenniumi Emlékmű nagy része jelentős károkat szenvedett. A világégést követően a kommunista fordulat a műemlék-együttest felszámolta, a Millenniumi Emlékműről a Habsburg uralkodóházból származó királyok szobrait eltávolította). Bár a szobrokat hamar helyettesítették (a Habsburg királyok szobrai helyére a magyar nemzeti szabadságküzdelmek vezető alakjai kerültek), a Hősök Emlékköve csak 1956 tavaszán nyerte el ismét eredeti helyét. A Gebhardt Béla tervei nyomán készült 2,4 méter széles, 4,5 méter hosszú és 0,5 méter magas monolit kőtömböt 1956. április 3-án avatták fel katonai tiszteletadás keretében. Az emlékmű elkészítésekor törölték az első világháborúra utaló jelképeket, a szimbolikus sír tetejére pedig babérágat és feliratot faragtak: „*A hősök emlékének, akik népünk szabadságáért és a nemzeti függetlenségért áldozták életüket.*" Az új kialakításban a kovácsoltvas kerítéssel körülvett emlékkő a tér szintje fölé került. Az eseményről tudósító újságok

egy szóval sem említették, hogy korábban is létezett ezen a helyen emlékmű, az előzményekkel semmilyen formában nem vállaltak azonosságot. „*Dolgozó népünk a Hősök terén emlékművet emelt a hazánk szabadságáért és függetlenségéért elesett hősök emlékére.*”[60] – írta a *Néphadsereg* 1956. április 4-i száma. A felavatáson jelen voltak a Budapestre akkreditált diplomáciai testületek vezetői, valamint a katonai és légügyi attasék.[61] Megjelentek a párt és a kormány vezetői közül Dobi István, Erdei Ferenc, Hegedűs András, Kovács István, Mekis József, Rákosi Mátyás, Bata István, Piros László, Egri Gyula. Az ünnepségen beszédet mondott Mihályfi Ernő, a Hazafias Népfront Országos Tanácsának főtitkára, Hazai Jenő vezérőrnagy, honvédelmi miniszterhelyettes, és Pongrácz Kálmán, a fővárosi tanács elnöke, aki Budapest lakossága nevében vette át az emlékművet. A Himnusz hangjai mellett leplezték le az emlékkövet. A fegyveres testületek nevében Bata István vezérezredes, honvédelmi miniszter, Piros László altábornagy, belügyminiszter, Gábri Mihály, a belügyminiszter első helyettese, Hazai Jenő vezérőrnagy, a honvédelmi miniszter helyettese, Dékány István vezérőrnagy, a belügyminiszter első helyettese és Gyurkó Lajos vezérőrnagy helyezett el koszorút. Az Internacionálé hangjai után a díszőrség díszmenetben vonult el a hősi emlékmű előtt.[62]

Bár 1945-ben még országszerte megtartották a Hősök Napját, immár szerényebb keretek között és már nem számított nemzeti ünnepnek. Később politikai és szimbolikus tartalma miatt tilalommal sújtották, eszmei üzenetét diszkreditálták, a szocialista Magyarországon e napot nem ünnepelték. A Magyar Néphadsereg tisztjei, tiszthelyettesei és sorkatonái nem is tudták, hogy ez a nap valaha létezett, sőt a május utolsó vasárnapjára datált gyermeknappal még tovább csökkentették az egykori ünnep jelentőségét. A rendszerváltás után először 1989 májusában tarthatták meg ismét nyilvánosan a Hősök napi megemlékezést.

2000–2001-ben a teljes Millenniumi emlékmű a Hősök Emlékkövével együtt teljes rekonstrukción esett át, és 2001. augusztus 18-án ismét felavatták, ekkor került az oldalára a következő felirat: „Hőseink Emlékére”.

A 2001. évi LXIII. törvény újra megerősítette a szándékot a magyar hősök emlékének megörökítéséről és a Magyar Hősök Emlékünnepéről. „*A magyarság hosszú, nehéz történelme során, különösen a honfoglalás és Szent István király ezer esztendővel ezelőtt történt államalapítása óta a haza megszámlálhatatlan fia és leánya harcolt fegyverrel vagy anélkül Magyarország, a magyar nemzet védelmében, illetve vállalt vértanúságot a hazáért. Tetteik nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy fennmaradt a magyar nemzet és a magyar állam.*

A Magyar Köztársaság Országgyűlése kötelességének érzi, hogy tisztelettel adózzék azok emléke előtt, akik a vérüket ontották, életüket kockáztatták vagy áldozták Magyarországért. Emlékük megörökítésére, a ma élő és a jövő nemzedékeknek példájuk felmutatására a következő törvényt alkotja:

60 *Néphadsereg*, 1956. április 4. IX. évf. 14. sz. 3. o.
61 *Néphadsereg*, 1956. április 4. IX. évf. 14. sz. 3–4. o.
62 Uo.

1. § A Magyar Köztársaság Országgyűlése – tisztelettel adózva a hősök emléke előtt – a haza szabadságáért és függetlenségéért, a nemzet fennmaradásáért küzdött hazafiak emlékét e törvényben megörökíti.

2. § A Magyar Köztársaság Országgyűlése a magyar nemzet soha el nem múló hálája jeléül, a ma élő és a jövő nemzedékek okulására, a hősök dicsőségére minden esztendő május hónapjának utolsó vasárnapját a Magyar Hősök Emlékünnepévé nyilvánítja.

3. § A Magyar Köztársaság Országgyűlése kifejezi azon meggyőződését, hogy az állami szervek, a helyi önkormányzatok, az egyházak, a társadalmi szervezetek, a magyar nemzet fiai és leányai minden évben, a Magyar Hősök Emlékünnepén méltó megemlékezés keretében leróják hálájukat és kegyeletüket az elmúlt ezredév magyar hőseinek.

4. § (1) A Magyar Köztársaság Országgyűlése elismeréssel adózik az elődöknek, akik a budapesti Hősök terén a Millenniumi Emlékmű és a Hősök Emlékköve felállításával méltó emléket állítottak a Haza megmentőinek, megtartóinak és hőseinek.

(2) A Magyar Köztársaság Országgyűlése a Millenniumi Emlékművet és a Hősök Emlékkövét nemzeti emlékhellyé nyilvánítja.

(3) Felhatalmazást kap a Fővárosi Közgyűlés, hogy a budapesti Hősök tere közterület-használati rendjét rendeletben oly módon szabályozza, hogy a tér köznapi, ünnepi, idegenforgalmi és protokolláris használati módja összhangban álljon a tér műemléki védettségével, a nemzeti emlékhely szellemével, továbbá kifejezésre juttassa a nemzet kegyeletét hősei iránt."

A törvény szellemében a Honvédelmi Minisztériumban és a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeumban is felgyorsult az a folyamat, amely a katonahőseinkről való megemlékezést tűzte ki céljául. Számos olyan intézkedés született, amely a hazánk határain kívül hősi halált halt és eltemetett katonák nyughelyeinek ápolására intézkedett. Ennek nyomán több tízezer hősi halott vagy eltűnt katonánk neve vált ismertté, és került síremlékekre, vagy központi emléktáblákra.

A hősök iránti tisztelet kiemelendő példájául szolgált vitéz nemes barankai Barankay József százados, a Magyar Tiszti Arany Vitézségi Érem 5. kitüntetettjének régi katonai hagyományok szerinti újratemetése a Fiumei úti sírkert 52., Katonai Parcellájában 2012. november 6-án. Sírhelyét a HM Katonai Hagyományőrző és Hadisírgondozó Osztály munkatársai 2012 nyarán találták meg és azonosították az ukrajnai Ivano-Frankivszk magyar–német hősi temetőjében. Ekkor döntöttek a magyarországi hazaszállítás és újratemetés mellett.

Barankay József figyelőhelyét 1944. július 13-án a galíciai Targowicza nevű település határában egy Il–2-es szovjet csatarepülő támadta meg, aminek következtében a százados és két másik tüzére hősi halált halt. Augusztusban a kormányzó posztumusz Magyar Tiszti Arany Vitézségi Éremmel tüntette ki, amelyet csupán huszonkét kiváló magyar tiszt érdemelt ki, közülük is nyolcan csak a haláluk után.[63] A legrangosabb katonai elismerésekkel: a Mária Terézia Katonai Renddel vagy a Magyar Tiszti Arany Vitézségi Éremmel kitüntetett hősöket egykor ágyútalpon vitték a sírhelyhez. Ehhez a hagyományhoz ragaszkodtak az újratemetésen is. A ravatalt görög katolikus szertartás szerint áldották meg, majd

63 *Illésfalvi Péter – Kovács Vilmos – Maruzs Roland:* „Vitézségért". A Magyar Tiszti Arany Vitézségi Éremmel kitüntetettek a második világháborúban. Szeged, 2011. 53–59. o.

vitéz Barankay József földi maradványait ágyúlövés és díszsortűz mellett helyezték végső nyugalomra.

Napjainkban minden évben országszerte megemlékezéseket tartanak május utolsó vasárnapján, a Magyar Hősök Emléknapján, hogy emlékezzenek „az elmúlt ezredév magyar hőseire".

Endeavours to Regularise Military Holidays in the Royal Hungarian Defence Forces

In the study, the author discusses the historical background and significance of military holidays and ceremonies. She offers an insight into the regulations of military holidays in the Royal Hungarian Defence Forces in the 1920s, as well as the debates and their consequences in this field in the 1930s. She also defines the concepts related with military holidays and ceremonies and specifies the various types of these festivities. She discusses in detail one of the most important of Hungarian military commemorations, the Day of Hungarian Heroes; the concept of the Unknown Soldier; and the Memorial Stone of Heroes in Budapest.

Bestrebungen zur Regulierung der militärischen Feiern in der Königlich Ungarischen Honvéd-Armee

Die Verfasserin untersucht in ihrem Aufsatz den historischen Hintergrund und die Bedeutung der militärischen Feiern und Veranstaltungen. Sie skizziert die Regulierung der militärischen Feiern der Königlich Ungarischen Honvéd-Armee in den 1920er Jahren, und stellt die Diskussionen und Ergebnisse der 1930er Jahre vor. Sie schafft Klarheit bezüglich der Begriffe und Arten von militärischen Feiern. Detailliert wird eine der wichtigsten Militärfeiern, der Gedenktag der Ungarischen Helden vorgestellt, und gesondert auf den Gedenkstein der Helden und der Entstehung der Idee des Unbekannten Soldaten eingegangen.

KÖZLEMÉNYEK

Samu Botond Gergő

TÖRTÉNELEM ALULNÉZETBŐL VÁLOGATÁS AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR SZÖVEGES PLAKÁTJAIBÓL[1]

Az Országos Széchényi Könyvtár egykori első világháborús gyűjteményét igen korán, már 1914 szeptemberétől elkezdték gyarapítani, ami egészen 1924-ig tartott. Az összegyűlt, nagy mennyiségű és sokrétű anyagot később szétosztották a két világháború között felállított különgyűjtemények, valamint a törzsgyűjtemény között. Így más-más helyre kerültek a könyvek, folyóiratok, fényképek, térképek, kéziratok, de igen sok dokumentum a Plakát- és Kisnyomtatványtárban maradt, feldolgozásuk napjainkban is tart. Jelen írás nem a gyűjtemény kialakulását és a gyűjtés módját, nem is utóéletét szeretné bemutatni, inkább annak egy dokumentumcsoportjára koncentrál és az azt feltáró kutatómunka állását ismerteti.

A szöveges plakátokról van szó, amelyeknek szisztematikus feldolgozása 2017-ben kezdődött el és jelenleg 11.000 nyomatnál tart. Ezen hirdetmények, felhívások, esetenként reklámok túlnyomó része, mintegy 80%-a magyar vonatkozású, de német, francia, belga, olasz, szerb és orosz nyelvű anyagot is találhatunk köztük. E nyomtatványok, amellett, hogy megvannak a maguk korlátai, igen széles körben használhatóak primér történeti forrásként, akár helytörténeti, akár mikrotörténeti, akár társadalom- vagy művelődéstörténeti kutatásokhoz. A beérkezett anyag eloszlása földrajzi szempontból egyenetlen, vannak települések, ahonnan igen nagy mennyiségben és a háborús évek mindegyikéből küldtek be hirdetéseket (ilyen például Veszprém, Győr, Székesfehérvár, Beregszász, Debrecen vagy Kolozsvár), de akadnak olyanok is, ahonnan – bár jelentőségük indokolná – alig található szöveges plakát (például Miskolc, Arad vagy Esztergom). A bekerülés – mint láthatjuk – nem a települések méretétől, inkább attól függött, hogy az adott helyről hajlandó volt-e valaki rendszeresen elküldeni a nyomtatványokat a könyvtárnak.

Az alábbiakban a szöveges plakátok felhasználásával a háború olyan aspektusait kívánjuk bemutatni, amelyek kevésbé ismertek, vagy legalábbis ritkábban esik szó róluk. A tematikus válogatás a háború kitörésétől az ország területén zajló hadműveleteken, háborús vonatkozású eseményeken keresztül az ellátási és

1 Jelen írás a „Háborús hétköznapok IV." című konferencián a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeumban, 2018. december 6-án elhangzott előadás szerkesztett, kibővített változata.

az egészségügyi problémákon át a kényszerszülte pótszerekig a hátországi élet számos területét érinti. Terjedelmi okokból csak néhány rendeletet, hirdetményt mutatunk be, röviden ismertetve hátterüket, a korabeli eseményeket, a témákról azonban akár önálló értekezéseket is lehetne írni. A plakátok természetesen ennél sokkal szélesebb körben használhatók, de ennek felismerése és alkalmazása már a kutatók feladata lesz.

A legtöbb településről – talán nem meglepő módon – a háború kitörésének évéből érkezett be szöveges plakát. Szinte minden érintett helységből a részleges, illetve általános mozgósításról szóló hirdetmények az elsők, de előfordult az is, hogy csak a sorozatos népfelkelői szemlékről, lóállításokról, esetleg egy-két jótékonysági rendezvényről küldtek be plakátokat, holott nyilvánvalóan sokkal több, a háborúval kapcsolatos hirdetést bocsátottak közre az adott helyen. Ugyancsak gyakoriak a lelkesítő szózatok, amelyekben együttműködésre szólítják fel a lakosságot, illetve a hadbavonultak hátrahagyott családtagjainak nehéz sorsára hívják fel a figyelmet.

Kevesebb hír érkezik azokról, akik nem fogadták olyan lelkesen a behívóparancsukat, ezért is érdekes a következő, Magyaróváron kiadott hirdetés: „*Tudomásomra jutott, hogy Magyaróvárott és környékén jogos visszatetszést szült az a körülmény, hogy több oly népfelkelésre kötelezett és bevonulásra felhivott egyén, aki rendszerint nem tartozik a gyári munkások fogalma alá, dacára ennek most, hogy a bevonulástól ideiglenesen felmentessék, a magyaróvári tölténygyárba állottak be.*”[2] A hirtenbergi tölténygyár 1899-ben alapított fióküzemet Magyaróváron, ez volt a Hirtenbergi Töltény- Gyutacs- és Fémárugyár Rt., a mai MOFÉM elődje. Jellegénél fogva azonnal bekerült a haditermelésbe bevont gyárak és üzemek közé és úgy tűnik, többen úgy gondolták, szívesebben szolgálják a hazát töltények előállításával, távol a harctértől. A dolog persze nem volt ilyen egyszerű és nem lehetett ily módon elintézni a felmentésüket: „*mindazon népfelkelésre kötelezett egyének, akik most felhivva lettek és bevonulniuk kell, és ha a rendes polgári életben nem tartoznak a gyári munkások és alkalmazottak fogalma alá, a gyárból azonnal elbocsájtassanak és azonnali bevonulásra köteleztessenek.*”[3]

A besorozott katonákat aztán tömegével indították el a szerb, majd orosz (vagy északi) hadszíntérre. Az útba eső hazai vasútállomásokon lelkesen köszöntötte őket a lakosság, kezdetben virággal, élelmiszerrel, itallal várták őket. A visszatérő vagonok hamarosan már sebesülteket, betegeket hoztak, akikre szintén komoly tömeg volt kíváncsi, sokan segíteni, mások csak informálódni szerettek volna. Az állomásokra áramló tömeg méretét jól érzékelteti, hogy a fontos vasúti csomóponttal bíró Sátoraljaújhelyen már 1914 augusztusában szabályozni kellett a peronon tartózkodók számát: „*A vasúti állomásra a sebesült vivő vonatok érkezése alkalmával a mai naptól kezdve csak korlátolt számu és a sátoraljaujhelyi rendőrkapitánytól váltott jegygyel biró közönség fog bebocsájtatni. Ezen jegyet nem kötelesek megváltani azok az ápoló nénék és hölgybizottsági tagok, akik a vasúti állomáson lévő orvosi*

2 Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatványtár, első világháborús gyűjtemény (a továbbiakban OSZK PKT I. vh.) Magyaróvár, 1914. augusztus 2.

3 OSZK PKT I. vh. Magyaróvár, 1914. augusztus 2.

szobában igazolják, hogy azon a napon szolgálatra vannak beosztva s ott a jegyöket átveszik."[4] Ennél is tovább léptek a hónap legvégén, 29-én: „*A közönség tudomására hozom, hogy a katonai parancsnokság intézkedésére a mai naptól a vasúti állomás fedett perronjára csak száz személy fog bebocsáttatni.*"[5]

Nem csak az általános fejetlenséget, vagy az ápolók munkájának akadályozását akarták megfékezni a hatóságok, komolyabb problémáról volt szó. A frontról érkezők számos járványos betegségben szenvedtek, veszélyeztetve a hátországban maradtak egészségét is. Szintén Sátoraljaújhelyen hívták fel a figyelmet erre a veszélyre szeptember 18-án: „*Figyelmeztetem a vasúti perronra kijáró közönséget, hogy miután a sebesültek közt sok vérhasban szenvedő van, a vasúti kocsikhoz ne menjenek és csak a kiszállitott sebesültekkel érintkezzenek.*"[6] A vérhas vagy dizentéria a vastagbél fertőzéses megbetegedése, a bakteriális vagy amőbás fertőzést láz, hányinger, hasmenés jellemzi. Mindemellett gyakoriak a kolera-, himlő- és tífuszjárványról, illetve azok megelőzéséről szóló hirdetések, de nem csak az embereket, az állatokat is számos betegség sújtotta a háború idején, így több helyen olvashatunk ebzárlatról veszettség miatt, vagy a vásárok eltiltásáról ragadós száj- és körömfájás miatt.

Sátoraljaújhelyen maradva, a világháború alatt a helyi Erzsébet kórház mellett a Dohánygyár egyik épületében kialakított hadikórházban is sok katonát ápoltak. A helyi orvosok, ápolók, önkéntesek és a Vöröskereszt erőfeszítései mellett szükség volt a járványos betegek szervezett kiszűrésére és elkülönítésére is. Ebből a célból Sátoraljaújhelyen állították fel az első harctéri megfigyelőállomást a Delta-szigeten, gróf Mailáth József vezetésével. Az építkezések 1914 novemberében kezdődtek és december 29-én már mintegy 300 férőhely állt rendelkezésre a barakk-kórházban, amelynek teljes kapacitása 5000 beteg ápolását tette lehetővé. Az országban összesen 14 ilyen állomás jött létre, főként az ország északi és délkeleti részén.[7]

A járványveszélyt más településeken is igen komolyan vették, főleg a frontokhoz közel, így például a beregszászi polgármester már 1914 szeptemberében betiltotta a Kossuth téren a vásári árusítást és szigorú köztisztasági szabályokat vezetett be.[8] A következő év nyarán ugyanezen okból adta ki következő rendeletét: „*A Vérke folyóban a szabad vizben való fürdést a város belterületén ezennel megtiltom.*"[9] A gyorsan terjedő betegségeket a különböző összejövetelek, rendezvények vagy épp a házról-házra járás korlátozásával próbálták megfékezni, ahogy ezt egy szintén Beregszászon kiadott, 1916. december 20-ra keltezett plakáton olvashatjuk: „*A karácsonyi ünnep napokon és ujévkor szokásos háznál való kántálás és zenélést a városban előfordult fertőző megbetegedésekre való tekintettel megtiltom. E rendelet áthágása kihágást képez, mely 600 koronáig terjedhető pénzbüntetéssel bűntettetik.*"[10]

4 OSZK PKT I. vh. Sátoraljaújhely, 1914. augusztus 29.
5 OSZK PKT I. vh. Sátoraljaújhely, 1914. augusztus
6 OSZK PKT I. vh. Sátoraljaújhely, 1914. szeptember 18.
7 *Cap* 2007. 281–285. o.
8 *Dupka* 2018. 34. o.
9 OSZK PKT I. vh. Beregszász, 1915. június 6.
10 OSZK PKT I. vh. Beregszász, 1916. december 20.

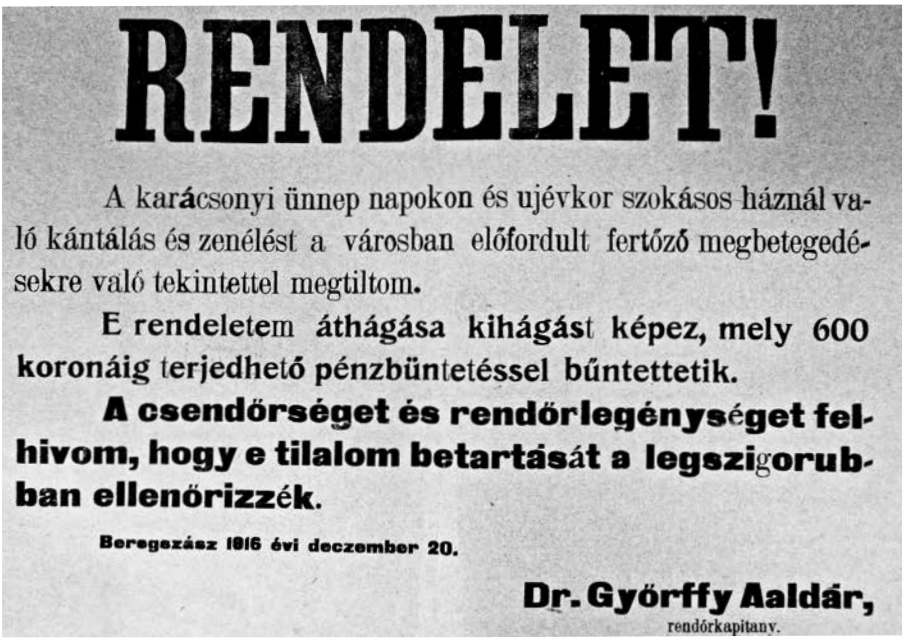

RENDELET!

A karácsonyi ünnep napokon és ujévkor szokásos háznál való kántálás és zenélést a városban előfordult fertőző megbetegedésekre való tekintettel megtiltom.

E rendeletem áthágása kihágást képez, mely 600 koronáig terjedhető pénzbüntetéssel bűntettetik.

A csendőrséget és rendőrlegénységet felhivom, hogy e tilalom betartását a legszigorubban ellenőrizzék.

Beregszász 1916 évi deczember 20.

Dr. Györffy Aaldár,
rendőrkapitány.

A beregszászi közegészségügyi, járványellenes intézkedések egyike

De nem csak a közvetlen érintkezés hordozhatott veszélyt, hanem a higiénia teljes hiánya is. Nem csoda, hogy a gyűjteményben számos olyan hirdetmény van, amelyen a házak, udvarok és az utcák tisztán tartására szólították fel az embereket. Fontos volt a tisztaság bizonyos árucikkek esetében is. Szolyván, ahol már a 19. század elején üdülőtelep épült a helyi gyógyvizek miatt, 1878-ban indult meg a gyomorbántalmak és légúti betegségek kezelésére ajánlott ásványvizek palackozása.[11] A palackok – megfelelő fertőtlenítés hiányában – kiváló táptalajai lehettek a különböző vírusoknak és baktériumoknak: „*Az összes vendéglősöknek korcsmárosoknak és vegyes kereskedőknek. A szolyvai járás főszolgabirója betiltotta, hogy a savanyú vizet használt palaczkokban és ládákban hozzák forgalomba. Erről czimet azzal értesitem, hogy a savanyu vizes üveget és ládát vissza küldeni büntetés terhe alatt tilos.*”[12]

A közegészségügy egy másik érdekes szegmense volt a kisdedóvás és a csecsemőgondozás, hiszen a hadbavonult családfők helyett az otthon maradt asszonyok és nagyobb gyermekek voltak kénytelenek megkeresni a kenyérre valót. A kisgyermekekkel kapcsolatos problémákat jól szemlélteti a következő, Újvidéken, 1915 júliusában a főorvosi hivatal által közzétett figyelmeztetés: „*A beállott nyári meleg már is szedi szokásos áldozatait. Az első meleg hónapban, juniusban már 13 gyermek veszett el hasmenésben, melyet a mi népünk még mindig nem akar komoly*

11 *Szemere* 2011. 36. o.
12 OSZK PKT I. vh. Beregszász, 1915. augusztus 12.

betegségnek tekinteni, hanem a fogzásnak, meghülésnek tulajdonit és csak későn fordul orvoshoz. A másik hiba hogy az anyák munkába járván apró gyermekeik vagy tehetetlen, beteges öreg szülők, vagy pedig 10–12 éves gyermekleánykák felügyelete alatt maradnak otthonn, aki azután vagy túltömik hogy elhallgattassák, vagy hideg tejjel, piszkos üvegből, piszkos szopókákkal táplálják a gyermeket."[13] A hivatal éppen ezért azt javasolja, azonnal forduljanak orvoshoz, ha elkezdődik a hasmenés, emellett egyfajta önkéntesen szerveződő felügyeleti rendszert ajánlottak a problémák orvoslására. Az alapötlet az volt, hogy rotációs rendszerben váltsák egymást az anyák, úgy vigyázzanak egymás gyermekeire, és az éppen otthon maradó asszonyt a többiek fizessék ki aznapi keresetükből.

A problémát általában a városok vezetése és a közösség is felismerte, és megtette a megfelelő lépéseket, ki előbb, ki később. Számos értesítés található a gyűjteményben, amely napköziotthonok létesítéséről szól különböző árvaházakban, óvodákban és iskolákban. A teljesség igénye nélkül álljon itt néhány példa időrendi sorban. Veszprémben már 1914 augusztusában megszervezték a gyermekek felügyeletét: „*Közhirré teszem, hogy a háboruba vonultak hátramaradott gyermekei részére a temetőhegyi és cserháti óvódában közjótékonyságból napközi otthonok állittattak fel, ahol a munkába járó anyák gyerekeiket reggeli 6 órától esti 7 óráig beadhatják, s ott a gyermekek gondos felügyelet alá vétetnek és élelemmel is ellátatnak teljesen dijtalanul.*"[14] Gyöngyösön 1915. májusában a város vezetősége vette kezébe az irányítást: „*a város gazdasági bizottsága 1915. május 10-én tartott gazdasági gyülésén elhatározta, hogy a 2–6 éves gyermekek gondozására a város területén két Napközi Otthont állit fel. A napközi Otthonok felállításának szükségét azért látta, hogy a munkára kötelezett nőket gyermekeik ebbéli kötelességük teljesitésében ne akadályozzák és, hogy a munkára kötelezettek közül senki a Napközi Otthonok hiánya okából a munka végzése alól magát ki ne vonja.*" Az említett két napközi a Fehérváry-féle árvaházban és az Urik-féle óvodában működött, fejenként 20 filléres napidíjjal.[15] Utolsó példánkat Debrecenből, már 1916 márciusából hozzuk: „*Hogy a gyermekes anyák is teljesithessék a haza iránti kötelességüket s nyugodtan munkára mehessenek, a községi iskolaszék a város hét különböző pontján az őrizetre szoruló gyermekek számára: »napközi otthonokat« létesitett.*"[16] Ide minden 10 évesnél nem idősebb gyermeket befogadtak, de iskolásokat csak akkor, ha jutott hely. A gondozás ingyenes volt, azonban ételt vinni kellett, de volt lehetőség arra is, hogy naponta 30 fillérért ebédet és uzsonnát kapjanak.

A Nagy Háború idején még kiemelt szerepet kaptak az osztrák–magyar erődrendszer egyes tagjai. Mint ismert, nem képeztek olyan összefüggő államerődítést, mint a francia, a belga vagy az orosz erődök, kivéve a Galícia védelmére az 1880-as évektől kiépített krakkói és przemyśli erődrendszert.[17] A háború kezdeti szakaszában Szerbiával szemben Pétervárad és Szarajevó szintén fontos szerepet kapott és talán nem is gondolnánk, milyen gyakorlati problémákat

13 OSZK PKT I. vh. Újvidék, 1915 júliusa
14 OSZK PKT I. vh. Veszprém, 1914. augusztus 4.
15 OSZK PKT I. vh. Gyöngyös, 1915. május 20.
16 OSZK PKT I. vh. Debrecen, 1916. március 10.
17 *Szijj – Ravasz* 2000. 521–522. o.

vethetnek fel az erődök megerősítési munkái: „*Ezennel közhirré teszem, hogy a Pétervváradi vár körüli területeken erőditési munkálatokat fognak eszközölni és az e célból szükséges területek ideiglenesen elfoglaltatnak. Ennek folytán figyelmeztetem a birtokosokat, hogy a katonai közegeknek nehézséget ne okozzanak, mert ellentállás esetén a katonaság fegyvert fog használni.*"[18] A hirdetmény kitér arra is, hogy az elfoglalt területekért a tulajdonosok utólagosan kártérítést kapnak. A helyzet gyökeresen megváltozott mintegy másfél év alatt, Szerbia megszállása után már nem volt szükség a kisajátított földek védelmi funkciójára, ráadásul a parlagon maradt területek kiestek a mezőgazdasági termelésből. Így 1916 márciusában már nagyrészt visszaadják őket jogos tulajdonosaiknak: „*értesitem az ujvidéki lakos szerém* [sic!] *megyei földtulajdonosokat, hogy a várkörzetben fekvö összes földterületek müvelése meg van engedve. Csak oly telkek képeznek kivételt a melyeken erőditési müvek vannak, mindamellett ezek is az akadályok, fedezékek stb. töl 1 méternyi távolságig elölröl és hátulról számitva, bevethetők.*"[19]

Maradjunk még kicsit az erődöknél. Jól ismert Przemyśl hányatott sorsa, amelynek felszabadításáról illetve visszafoglalásáról számos szöveges plakát maradt fenn, de talán ennél is érdekesebb az alábbi felhívás, amely az erőd második orosz ostroma (1914. november 2. – 1915. március 22.) idején jelent meg az ország keleti településein: „*A przemysli várparancsnokság az ellenséges orosz haderő által történt körülzárolásának tartama alatt a várban levő katonáknak hozzátartozóikhoz intézett leveleit akként szándékozik továbbitani, hogy a tábori posta lapokat tartalmazó csomagokat léggömbökre akasztja s a léggömböket szabadon utjára bocsátja.*" A megtaláló kötelessége a csomagot a legközelebbi hatóságnak kézbesíteni, ezért 10 korona jutalmat kap.[20] Az összeg nagyságából érezhető, hogy az embereket valamiképp motiválni kellett, hogy a csomagot eljuttassák a megfelelő kezekbe.

Az első világháború után az erődrendszerek hamarosan elavulttá váltak az olyan újonnan megjelent technikai találmányoknak köszönhetően, mint például a repülőgép. A világégés alatt ez a rohamosan fejlődő haderőnem folyamatos pilótaképzést és utánpótlást igényelt, így sorra nyíltak meg a repülőiskolák az ország különböző pontjain. Lugoson 1917-től a II. repülő kiegészítő zászlóalj 13. százada állomásozott.[21] Mivel a gyakorlóteret egy legelő fölött jelölték ki, az arra vezető utak lezárása és a lakosság figyelmeztetése (vörös zászló felvonása) mellett egyéb biztonsági intézkedésekre is szükség volt: „*A legelőre kihajtott állatokat a repülési gyakorlat tartama alatt felügyelőik kötelesek közvetlen a sátortábor alá hajtani, s azokat ott mind addig őrizni, amig a gyakorlat befejezést nem nyert, s ennek jeléül a vörös zászlót el nem távolitották.*"[22]

Mint láthatjuk, a mozgósítás, a hadigazdaság és a különböző megszorító intézkedések mellett a háború közvetlenebb módon is hatott a hátországban élőkre, elég csak az ide érkező vagy átutazó idegenekre gondolnunk. Sajátos példát nyújtanak erre az ország területén ideiglenesen beszállásolt csapatok, akiket többször

18 OSZK PKT I. vh. Újvidék, 1914. július 28.
19 OSZK PKT I. vh. Újvidék, 1916. március 21.
20 OSZK PKT I. vh. Gyula, 1915. március 8.
21 *Madarász* 1928. 192. o.
22 OSZK PKT I. vh. Lugos, 1917. január 16.

Hirdetmény.

Közhirré teszem, hogy a pénzügyminiszter ur egy márka értékét 144 fillérben állapitotta meg.

Ennélfogva mindenkinek kötelessége egy márkát 144 fillérben elfogadni.

Gyulafehérvár szab. kir. város polgármesterétől, 1916. év szeptember hó 23-án.

Dr. Roska Miklós

polgármester.

A városban állomásozó német szövetséges csapatok életét megkönnyítendő Gyulafehérvárott szabályozták a német márka árfolyamát

értek atrocitások a helyiektől, így Gyulán is, ahol a rendőrfőkapitány a „közismert magyar vendégszeretetre" és az ennek megfelelő viselkedésre hívta fel a figyelmet, mivel: „*Hadvezetőségünk intézkedéséből folyólag a cs. és kir. 11-ik gyalogezred*

pótzászlóaljának állomáshelyéül ideiglenesen városunk jelöltetett ki s a szállásbiztositó tisztek és altisztek már meg is érkeztek. Értesültem, hogy ezen szállásbiztositó katonákkal szemben egyes fiatalkoru polgárok nem megfelelő magatartást tanusitottak."[23]

Magyarország északkeleti részén azonban a háború első fél évében nem csak idegenajkú szövetségesek, de ellenséges csapatok is jártak. Az első menekülthullámot Galíciából az ottani orosz támadás indította el a háború kezdetén, de hamarosan, 1914 szeptemberében már az oroszok is betörtek az ország területére a kárpáti hágókon keresztül. Számos hirdetést küldtek be az érintett vármegyékből ebből az időszakból, amelyek jól szemléltetik, a hatóságok miként próbálták kezelni a rendkívüli helyzetet. Érdekes és tanulságos, hogyan próbálták megnyugtatni a lakosságot, időnként a tények elhallgatásával, máskor észérvekkel: „*Nehéz időkben kétszeresen szükségünk van nyugalmunkat megőrizve azt a mi szükséges megtenni, de ezen tulmennünk akár félelem, akár megfélemlités miatt az okosság tiltja. Teljes bizalommal várhatjuk, hogy hadvezetőségünk bölcsessége és katonáink vitézsége vissza fogja vetni a betört ellenséget.*"[24] A nehéz helyzetben lévő Zemplén vármegyei vezetés mindent megtett, hogy elkerülje a zűrzavart, ahogy azt a megkezdett sátoraljaújhelyi hirdetmény folytatásában olvashatjuk: „*A legveszedelmesebb lenne a fejvesztés, az ideges félelem és az ok nélküli menekülés. Különösen meg kell gondolnia mindenkinek, hogy az otthon elhagyása mily nehéz következményekkel jár. Különösen fel kell hivnom az anyagi eszközökkel nem eléggé rendelkezők figyelmét, hogy télviz idején és járványok miatt utazás és elhelyezkedés nagyobb nehézségekkel jár.*"[25]

Az orosz csapatok végleges visszaszorítása az 1915-ös úgynevezett húsvéti csata után sikerült csak, s ez év tavaszától elkezdődhetett a kárfelmérés és a sorok rendezése. Ebből az időszakból való a következő, Bártfán közzétett plakát, amelynek különlegességét az adja, hogy nem az ellenség, hanem a saját csapatok tevékenységéből származó károk bejelentését taglalja három (magyar, német és szlovák) nyelven: „*A saját erőink katonasága által okozott károk bejelentésének határideje az 1912. évi LXVIII. 33. szakasza értelmében hat hónap azon naptól kezdve, a melyen a honvédelmi m. kir. Miniszter Úr a hadi állapot megszűnését közhirré fogja tenni.*" A bejelentett károkat méltányosságból előbb fogják tárgyalni, a városházán jegyzékben adják majd a károsultak tudomására a tárgyalások időpontjait. A hirdetmény folytatásából az írásbeli és szóbeli bejelentések menetét is megtudhatjuk, többek között azt, hogy a tanúkkal alátámasztott leírásoknak a kárt okozó katona nevét, rangját, szolgálati helyét is tartalmaznia kell, ami ilyen esetekben kissé illuzórikusnak tűnik.[26]

A második menekülthullámot az 1916. augusztus 27-i román betörés indította el. A munkaképes erdélyi menekültek Budapesten, a többiek elsősorban vidéken jutottak letelepedési lehetőséghez. Utaztatásukról, munka- és lakóhelyükről, segélyezésükről, iskoláztatásukról külön rendeletekkel gondoskodtak. Nagy részük

23 OSZK PKT I. vh. Gyula, 1915. május 26.
24 OSZK PKT I. vh. Sátoraljaújhely, 1914. november 24.
25 OSZK PKT I. vh. Sátoraljaújhely, 1914. november 24.
26 OSZK PKT I. vh. Bártfa, 1915. június 8.

nő és gyermek volt, a férfiak általában bevonultak.[27] Az egykori első világháborús gyűjteményben is számos felhívás, hirdetmény és rendelet található, amelyek az erdélyiek megsegítésére, szállás, ruha, élelem, pénz felajánlására szólítottak fel, és idővel megpróbáltak a képzettségüknek megfelelő munkát keresni. A legtöbb ekkor kiadott plakát hangvételében és tartalmában megegyezik az alábbi, Székesfehérváron közzétett hirdetéssel: „*Ha volt valaha szentebb, lelket, szivet megrázó hazafias kötelesség, mint ezen szerencsétlen testvéreinket segiteni, ugy ez bizonyára az!* […] *Az első elhelyezés és ellátás költségeire gyüjtést inditok. Polgármesteri hivatalomban kitett gyüjtőiven remélhetőleg minden magyarérzésü ember el fogja helyezni a maga fillérjét vagy koronáját.*"[28] A polgármester emellett szállás, ruha, munka biztosítására hívta fel a polgárokat.

1916 szeptemberétől országszerte egymást érték a jótékonysági rendezvények, amelyeken elsősorban az erdélyi menekülteknek gyűjtöttek. Azt hinni azonban, hogy mindenki egyként és egyformán érzett és gondolkodott, nagyfokú naivság lenne. Szerencsére maradt fenn néhány olyan hirdetés is, amely árnyalja ezt a képet. Békéscsabán, 1916. szeptember 14-én jelent meg a következő értesítés a főszolgabírótól: „*Szállodások vagy vendégfogadósok tartoznak a szegényebb sorsu menekülteknek naponként s fejenként éjjeli szállást adni 1 K szállásbérért. Az ez ellen vétőket kihágásért szigoruan megbüntetem. Értesitem a nagyközönséget, hogy hivatalom senkinek semmiféle ügyben addig nem áll rendelkezésére, amig a községi birótól igazolványt nem hoznak arról, hány menekültnek adtak szállást, vagy lakásukban hány erdélyi menekültet tudnak elhelyezni. Ezen közlésre azon körülmény kényszerit, hogy előbbi felhivásomra eddig mindössze hatan jelentkeztek, akik ezen emberbaráti segitségre hajlandók; tehát hogy felhivásomnak szankciót szerezzek, kénytelen vagyok rendkivüli eszközökhöz nyulni.*"[29]

Mindezek mellett érdemes kitérni arra is, hogy a menekülők nem csak családjukkal, de jószágaikkal egyetemben indultak el nyugat felé, így nem csoda, hogy van olyan budapesti hirdetmény, amely Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye gazdáit az állatok befogadására szólította fel, de az útközben eladott vagy elkóborolt állatok tulajdoni viszonyait is próbálták rendezni a román csapatok visszaszorítása után. Ez utóbbira kiváló példa egy gyulafehérvári plakát: „*mindazon állattulajdonosok, akik a menekülöktől állatokat vásároltak s tulajdonjogukat bármely elfogadható módon igazolni, vagy legalább valószinüvé tenni képesek és az állatjuk beható, állatorvosi vizsgálat után egészségesnek találtatik ezen állatok részére marhalevél*[30] *kiállitható legyen.*"[31]

Végül elérkeztünk egy, az országba tömegesen (és szintén nem önszántából) érkező embercsoport, nevezetesen a hadifoglyok kérdéséhez. A magyarországi fogolytáborokról már többen értekeztek, nem is az itteni életről vagy épp

27 *Szijj – Ravasz* 2000. 158. o.
28 OSZK PKT I. vh. Székesfehérvár, 1916. szeptember 1.
29 OSZK PKT I. vh. Békéscsaba, 1916. szeptember 14.
30 Valamely nagyobb háziállat (haszonállat) azonosítására szükséges adatokat feltüntető okirat, amely igazolja valakinek az állatra vonatkozó tulajdonjogát és – állategészségügyi szempontból – szállításra, eladásra alkalmas voltát.
31 OSZK PKT I. vh. Gyulafehérvár, 1917. június 5.

halálról szeretnénk szólni, inkább a kevésbé ismert részletekről, így arról, miként viszonyult a lakosság a szökött hadifoglyokhoz vagy épp katonákhoz. Egy újabb beregszászi szöveges plakát jól mutatja, hogy a helyiek miként próbálták pótolni a háború miatt kiesett munkáskezeket: *„A m. kir. kormánybiztos ur rendelete szerint a kárpáti hegységekben, gyanithatólag szétugrasztott, vagy hadifogságból megmenekült oroszok kóborolnak. Kiküldött járőrök eddig 30 ilyen oroszt fogtak el. Vett jelentések szerint azonban ilyen oroszok elfogását rendkivül megnehezíti azon körülmény, hogy a lakosság jó indulattal viseltetik iránotuk* [sic!] *s őket el is titkolja, hogy különféle munkálatokra használhassa fel.”*[32] A foglyok bújtatása és öncélú dolgoztatása nem ismeretlen a témával foglalkozók körében, de elég kevés hirdetmény tudósít róla.

A hadifoglyokat egyébiránt központilag is foglalkoztatták, különböző, főként mezőgazdasági munkákra akár csapatokat is lehetett kérni, akiket aztán a kérvényező volt köteles ellátni élelemmel és munkabérrel. A felügyeletük időnként – enyhén szólva – nem volt túl komoly és viselkedésük hagyott némi kívánnivalót maga után, mint azt egy 1916 májusában kiadott győri nyomtatványon olvashatjuk: *„Több oldalról panasz tétetett nálam a miatt, hogy a vámegye területén munkára kiadva lévő hadifoglyok kellő felügyelet hiányában sokszor, de különösen vasár- és ünnepnapokon idegenek által a korcsmákból pálinkát hozatnak, a munkaadók házánál részegeskednek és ilyen állapotban elkóborolva a közrend és közbiztonságot nagy mérvben veszélyeztetik. Ennek természetes következményéül tekinthető az is, hogy a hadifoglyok szökései már-már aggasztó mérveket öltenek.”*[33] Az alispán vonatkozó rendelete és a megfelelő belügyminiszteri rendelet kifüggesztését és ismertetését adta utasításba, ettől várta a fegyelem erősödését.

Nem a fegyelem hiányának köszönhette szökését Lavr Georgijevics Kornyilov (1870–1918) orosz gyalogsági tábornok, akit jól szervezett akció keretében rabtársai szabadítottak ki 1916 augusztusában a kőszegi kórházból.[34] A gorlicei áttörésnél könnyebb sérülést szenvedett és fogságba esett főtisztről a következőképpen írnak: *„Folyó hó 12-én a kőszegi katonai kórházból Korniloff Lawre Georgievics orosz tábornok polgári ruhában megszökött. Személyleirása: 45 éves, középtermetü, hosszukás, sovány arcu, orra lapos, szája nagy, szemei feketék, haja fekete, kecskeszakált viselt, bal alsókarján lősebe van. Nincs kizárva, hogy a mi katonai egyenruhánkat viseli. Nevezett elfogandó és a legközelebbi katonai- vagy rendőrhatóságnak átadandó.”*[35] Bár a tábornokért 1000 korona jutalmat ígértek, elfogni nem sikerült, visszajutott Oroszországba, ahol rövid ideig az orosz hadsereg főparancsnoka is volt, az ellenforradalom egyik vezetőjeként pedig röviddel halála előtt, 1917 szeptemberében puccsot kísérelt meg az akkori (Kerenszkij) kormány ellen.[36]

32 OSZK PKT I. vh. Beregszász, 1915. augusztus 31.
33 OSZK PKT I. vh. Győr, 1916. május 13.
34 Kornyilov szökésének dr. Major Gyöngyi járt utána, rövid ismertetését lásd: http://www.muzeumbarat.hu/a-szokes-2018-11-12 (Megtekintés: 2019. augusztus 10.)
35 OSZK PKT I. vh. Győr, 1916. augusztus 21.
36 Kornyilov életrajzát lásd: https://hu.wikipedia.org/wiki/Lavr_Georgijevics_Kornyilov (Megtekintés: 2019. augusztus 10.)

A fémtárgyaknak hadiczélokra való igénybevételére és beszolgáltatására vonatkozólag megjelent rendeletekre hivatkozással, többen megkisérlik, hogy magukat hivatalos megbizottaknak adva ki,

villámháritókat, réztetőket, haranganyagokat és más hadifémeket ellopják.

E lopások megakadályozása czéljából értesitem a közönséget, hogy a katonai parancsnokság által épületrészek, réztetőzet, harang és hadifém leszedésével megbizott közegek, vállalkozók, mesterek az épitészeti igazgató által láttamozott hivatalos igazolványokkal vannak ellátva, melyek a munkálatok foganatositása előtt előmutatandók, illetőleg azok valódisága ellenőrizendő.

Mindazon hivatlan közegek, vagy gyanus személyek tehát, akik igazolványnyal nem birnak s akik az épületekbe, különösen a padláshelyiségekbe való belépést kérik, letartóztatandók és a katonai, illetőleg polgári rendőrhatóságnak átadandók.

Ez a debreceni hirdetmény a fémtolvajok elleni védekezésre hívja fel a figyelmet

Visszatérve a magyar hátországhoz, a túlkapások, visszaélések az élet más területein keserítették meg igazán a lakosság életét. Gondoljunk csak az árdrágítókra és az uzsorásokra, akik ellen már a háború első hónapjaiban fellépett a vármegyék és az ország vezetése. Ennek ellenére még a háború utolsó éveiben is találhatunk olyan hirdetéseket, amelyekben e bűnözők feljelentésére szólították fel az embereket, mondván, a hatóságok csak így tudják megfékezni őket. Az árdrágítás ellen a leghatékonyabb megoldás az árszabás volt, azaz a közszükségleti cikkek árának minisztériumi szabályozása, amelyet a háború esetére szóló felhatalmazási törvény (1912. évi LXIII. törvénycikk) 1. §-a alapján alkalmaztak.[37] Voltak azonban egészen sajátos megoldások is, így például Gyöngyösön nem elégedtek meg a pénzbüntetéssel, nyilvános megszégyenítéssel próbálták elvenni az árusok kedvét a hasonló visszaélésektől: *„A 4207–1915. M. E. rendelet 18 §-a alapján közhirré teszem, hogy özv. Sánta Ferencné szül. Misi Rozál gyöngyösi lakos azért, mert a morzsolt kukoricza literjét 44–56 fillér árért merészelte árusitni, jogerősen 5 napi elzárást helyettesitő 100 korona pénzbüntetésre, ezenfelül behajtathatatlanság esetén további 3 napi elzárásra átváltoztatandó 50 korona pénzbüntetésre és kiplakatirozásra itéltetett.”*[38] A gyűjteményben található további két, hasonló tartalmú hirdetmény alapján messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le, hatékonyságát sem ismerjük, de úgy tűnik, vagy a piaci kofákat büntették ily módon, vagy a törvény szigora ismét a kisemberekre, és nem a nagykereskedőkre csapott le. Ha figyelmesen olvassuk a szöveget, további érdekességet vehetünk észre: a kukoricát nem kilóban, hanem literben mérték, így próbálták kijátszani az árszabást és megtéveszteni a vásárlókat. A hatóságok természetesen igyekeztek ezt a gyakorlatot is visszaszorítani.

37 *Szijj – Ravasz* 2000. 45. o.
38 OSZK PKT I. vh. Gyöngyös, 1916. május 27.

Ne gondoljuk azonban, hogy a csalások kimerültek holmi kereskedelmi machinációkban. A háború amúgy is igen nyersanyagigényes dolog, főleg, ha anyagcsatát vívnak. A fémek begyűjtése, majd beszolgáltatása, szükség esetén kényszerrekvirálása külön tanulmányt érdemelne, itt és most azonban elég annyit leszögeznünk, hogy akár önként, akár karhatalom nyomására adták le fémeszközeiket az emberek, valamit – akár pótedényt, akár pénzt – mindig kaptak cserébe. Nem csoda, hogy a fémtolvajok is kapva kaptak az alkalmon. Debrecen, 1917 szeptembere: „*A fémtárgyaknak hadiczélokra való igénybevétele és beszolgáltatására vonatkozólag megjelent rendeletekre hivatkozással, többen megkisérlik, hogy magukat hivatalos megbizottaknak adva ki, villámháritókat, réztetőket, haranganyagokat és más hadifémeket ellopják.*”[39] Épp ezért csak a hivatalos igazolvánnyal rendelkező begyűjtőket szabad beengedni az épületekbe, mindenki mást azonnal jelentsenek fel. Ha szeretnénk azt is megtudni, milyen haszonnal járt a különböző fémanyagok ellopása, elég, ha megnézünk egy korabeli árlistát, például Szatmárnémetiből, 1917 áprilisából. Ebből kiderül, hogy a hadsereg részére beszolgáltatott fémek – így a vörösréz kábel és csövek – kilójáért akár 5 koronát is lehetett kapni, de 3 koronát adtak a bronzért is, ha már a harangokról esett szó.[40]

Az emberek hiszékenységével és bizalmával azonban ennél durvább módon is visszaéltek egyesek: „*ellenséges hadifogságban lévő katonáink hozzátartozóit többhelyt ügynökök keresik fel oly célból, hogy őket férjükhöz vagy egyéb hozzátartozójukhoz való utazásra csábitsák és ily czimen tőlük előlegeket esetleg utazási költséget csalnak ki.*”[41] Volt, aki ennél is tovább ment: „*Közhirré teszem, hogy Oroszországból tömegesen érkeznek egyes szédelgöktől levelek olyan családok cimére, a kiknek orosz földön eltemetett halottjuk van. Megállapitást nyert, hogy e levelek csaknem kivétel nélkül szédelgöktől erednek, kik iparszerüleg foglalkoznak azzal, hogy kipuhatolják orosz földön hősi halált halt katonáink hozzátartozóinak neveit és az illetők családjának irott levélben azon állitással, hogy ők a sirt felfedezték és állandóan gondozzák, kisebb-nagyobb összeget csalnak ki.*”[42]

További szöveges plakátok a hadigazdaság miatt kialakult közellátási problémákat és néhány szükségmegoldást mutatnak be. A tüzelőanyag hiánya és központi elosztása nem csak az egyes háztartások fűtését befolyásolta, az élet más területeire is kihatott. A zárórák szabályozása, legyen szó akár kocsmákról, italmérésekről, üzletekről, szórakozóhelyekről, színházakról vagy egyesületek, dalárdák termeiről, elsősorban a világítással és a fűtéssel való takarékoskodást célozta, akárcsak az óraátállítás. A közművek is nagyban függtek a kőszéntől és a kőolajtól, ezek hiánya komoly kieséseket okozhatott a szolgáltatásban. Selmecbányán 1917 tavaszán és nyarán először a világítással, majd a vízellátással akadtak gondok: „*A helybeli légszeszgyár igazgatósága bejelentette, hogy – miután a légszesz előállitásához szükséges kőszenet többszöri sürgetés dacára sem kaphatta meg, a tüzifa*

39 OSZK PKT I. vh. Debrecen, 1917. szeptember 9.
40 OSZK PKT I. vh. Szatmárnémeti, 1917. április 12.
41 OSZK PKT I. vh. Beregszász, 1917. október 25.
42 OSZK PKT I. vh. Gyulafehérvár, 1918. május 21.

magában véve pedig a légszesz előállításához nem elegendő – jövő héttől kezdődőleg légszeszt még magánlakások kivilágitására sem szolgáltathat."[43]

„*A városi tanács a hosszantartó nagy szárazság és hőség folytán beállott vizhiányra való tekintettel közhirré teszi, hogy 1) folyó évi junius hó 11-étől kezdve az összes magánházi vizvezetékek teljesen lezáratnak és ezen időtől kezdve magánosok vizet csak a nyitva hagyott közkutakon kaphatnak.*" A többi pontban kifejtik, hogy a közintézmények, gyárak, iskolák csak a legszükségesebb esetben használhatják a vezetékes vizet, de fürdésre és öntözésre mindenkinek szigorúan tilos.[44] Sátoraljaújhelyen ugyanezen év decemberében a vízszolgáltatás részleges leállásáról olvashatunk: „*Értesitem a közönséget, hogy olajhiány folytán a vizmüvek csak egyes gépei tarthatók üzemben, s ennek következtében a felső városrészekben vizhiány áll elő, s az ott lakók a város lejebb fekvő részéről, közkutakból, vagy magánházakból hordhatnak vizet.*"[45]

Végül essék néhány szó az egyre égetőbb nyersanyaghiány miatti kényszerszülte megoldásokról. Nem a pótkávéról vagy a liszt kényszerű „hígításáról", és nem is az addig csak az állatoknak szánt termények (például lóbab, takarmányborsó, zab) emberi fogyasztásáról, inkább a kevésbé ismert pótszerekről és az újra felfedezett növényekről. Egy 1916-os győri felhívás szerint a „*széna és egyéb takarmányok pótlására a cs. és kir. hadügyminisztérium az idei szőlő-venyigét, vagyis a folyó év tavaszán metszett szőlővenyigét póttakarmányul dolgoztatja fel.*" A szőlőbirtokosokat kötelezték készleteiket bejelentésére, és ha volt feldolgozó gépük, azt is fel kellett ajánlaniuk. Száz kilogramm venyigéért mindössze 1–2 korona térítést kaptak.[46] Újvidéken 1917 márciusában egy valószínűleg kevéssé ismert növényre hívták fel a figyelmet, a saspáfrányra, amely – mint írták – kiváló takarmány a tarack, gyökér, katángkóró és pitypang mellett. „*Leginkább erdőkben, mezőkön és legelőkön fordul elő és könnyen felismerhető az által, hogy levelei egyenként nőnek ki a földből és nem a szár hegyén csoportosan. Téli elhalt állapotban a levelek rozsdavörös barna szinük által tünnek fel. A tápanyagot magában foglaló gyökerek kis mélységben a földszine alatt vannak a földben és ezen mélységben vizszintesen kuszva négy méter hosszuságot is elér a gyökér, a gyökér belseje fehér, barna sávokkal áttörve friss állapotban nedv dus és nyálkás, keserü iz jellegzi.*"[47] Kóstolgatni nyersen egyébként nem érdemes, mert úgy az ember számára mérgező, bár ezt a hirdetmény sehol sem említi.

Annál ismertebb volt viszont a csalán, amelyet főzelékként is fogyasztottak, rostjaiból pedig általában zsákszövetet készítettek: „*A m. kir. földmivelési minisztérium 151,031–1918. sz. rendeletével az ország közönségének különösen figyelmébe ajánlja a csalángyüjtést. A nagyjelentőségü, külföldről származó pamut elmaradása folytán a ruházati szükségletek kielégitésére igen alkalmas és legtöbbet érő fonóanyag a nálunk vadon általánosan előjövő évelő csalán, amelynek rostja az ismeretek mai állása mellett már nem is fonóanyag pótszer, hanem a pamutot, ezt a belföldi termelés utján el nem érhető nélkülözhetetlen fonóanyagot alkalmas helyettesiteni, sőt némely tekintetben*

43 OSZK PKT I. vh. Selmecbánya, 1917. április 28.
44 OSZK PKT I. vh. Selmecbánya, 1917. június 4.
45 OSZK PKT I. vh. Sátoraljaújhely, 1917. december 27.
46 OSZK PKT I. vh. Győr, 1916. április 6.
47 OSZK PKT I. vh. Újvidék, 1917. március 8.

Kiemelésnél a gyökereket megkeressük, és ezen irányban mely felé kusznak a földet husz—huszonöt centiméter mélységben felássuk és ezután a gyökereket könnyen kiemelhessük.

A gyökerek kiemelésének ideje őszel vagy kora tavasszal február—március, de legkésőbben áprilisban van.

Kitermelés után a gyökéreket megmossuk, a levegőn megszáritjuk és használatig fedett szellőzhető helyen tartjuk.

Az állatokkal etetésénél kezdetbeu kisebb adatokat adunk, majd fokozatosan többet; kifejlett álatoknál 2 kilogrammig terjeszthető adatokban történhetik az etetés. A gyökerek nagy táperejénél fogva az állatok nagyon jól fejlődnek. A gyökereket amennyiben megfelelők a várparancsnokság az élelmezési raktárnál beváltja illetve megveszi.

A saspáfrány begyűjtésének és tárolásának helyes módja (Újvidék, 1917. március 8.)

a pamutnál is hasznosabb anyagot ad."[48] A debreceni hirdetés meglehetősen eltúlozta a csalán mint ruhaanyag minőségét, de sok lehetőség nem volt a kieső importszövetek pótlására – mint mondják, szegény ember vízzel főz. Ezt az elvet vallották Győrött is, ahol 1916. április 1-jén (de nem bolondozásból) az alábbi, kissé abszurd hirdetményt tették közzé: „*Értesitem a város gazda közönségét, hogy a korpa központ értesitése szerint jelenleg nincs módjában árusitóinak korpát utalványozni. – Ellenben a korpa központ az arra igényt tartóknak, a szintén hatáskörébe utalt cukorszörpből és pogácsa félékből hajlandó a szükségletet rendelkezésre bocsájtani.*"[49]

Zárásként csak annyit szeretnénk hozzáfűzni, hogy a szöveges plakátokból, mint történeti forrásokból még számtalan érdekes részletet tudhatunk meg a Nagy Háború mindennapjairól, akár a hátországról, akár a frontról vagy a megszállt területekről legyen szó. Reméljük, sikerült felkelteni az érdeklődést mind e dokumentumtípus, mind az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteménye iránt.

48 OSZK PKT I. vh. Debrecen, 1918. július 22.
49 OSZK PKT I. vh. Győr, 1916. április 1.

Irodalomjegyzék

Cap 2007.
Cap György: A sátoraljaújhelyi harctéri megfigyelőállomás és rokkantügyi intézet, 1914–1919. In: Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve. 17. kötet. Szerk. *Kováts Dániel.* 2007. 281–292. o.

Dupka 2018.
Dupka György: A nagy háború emlékezete Kárpátalján. Ungvár – Budapest, 2018.

Madarász 1928.
Madarász László: Repülőink a világháborúban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1928. 1. sz. 177–204. o.

Szemere 2011.
Szemere Judit: A Szolyva környéki ásványvizek jellemzése és hasznosítása. In: Geotudományok. A Miskolci Egyetem Közleménye. A sorozat, Bányászat, 81. kötet. Miskolc, 2011. 33–42. o.

Szijj – Ravasz 2000.
Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs. Főszerk. *Szijj Jolán*, szerk. *Ravasz István.* Budapest, 2000.

Looking up at History. A Selection of Text-bearing Posters from the National Széchényi Library

The present study examines hitherto unpublished material from the Library's one-time First World War collection, namely posters with printed text issued on the territory of historical Hungary. The treatment serves two purposes: to show documents of this particular type as historical source materials and to touch upon topics from the era that hitherto have been investigated only a little or not at all. These topics are well covered by the various thematic groups of posters, originating from different periods and from territories that were very diverse geographically, and showing the impact of the war on everyday life. Besides (unsuccessful) ploys used to avoid military service, the following are addressed: the dangers to health of overcrowded railway-station platforms; the combat-readiness of the Pétervárad fortification opposite Újvidék (today Novi Sad, Serbia); the treatment of prisoners of war; and different public health decrees that ran contrary to the habits and traditions of local people, confronting both the authorities and the inhabitants of the hinterland with new challenges. Complex problems emerged, such as the creation of day-care centres and supervision arrangements for the young children of women ever more drawn into the world of paid work. By way of conclusion, abuses stemming from the war economy are examined, as are problems of supply, from increases in the prices of goods through the requisitioning of metals to the stoppages and difficulties experienced in the operations of public utilities. As well as being new to

those interested in the period, the themes discussed will hopefully help modulate our picture of the home front in Hungary during the First World War.

Geschichte aus der Untersicht. Eine Auswahl von Textplakaten der Nationalen Széchényi-Bibliothek

Die Studie stellt eine Auswahl von bis jetzt unaufgearbeiteten Materialien – und innerhalb dessen von gedruckten Textplakaten vom Gebiet des historischen Ungarns – in der ehemaligen Ersten Weltkriegs-Sammlung der Bibliothek vor. Die Arbeit dient einem zweifachen Zweck: einerseits beabsichtigt sie diesen speziellen Dokumententyp als historische Quelle vorzustellen, andererseits streift sie Themen der Epoche, die weniger, oder gar nicht aufgearbeitet wurden. All dies wird gut durch die verschiedenen thematischen Gruppen veranschaulicht, die die Wirkung des Krieges auf das Alltagsleben in zeitlich und geographisch ziemlich unterschiedlichen Gebieten vorstellen. Neben den (erfolglosen) Tricks, der Einziehung zum Militär zu entgehen, behandelt die Studie die gesundheitlichen Gefahren auf den überfüllten Bahnsteigen, die Kriegsbereitschaft und dessen Auswirkungen auf die gegenüber von Újvidék (Neusatz) gelegenen Festung von Pétervárad (Peterwardein), die Behandlung der Kriegsgefangenen und die verschiedenen Erlässe im öffentlichen Gesundheitswesen, die die Gewohnheiten und Traditionen der örtlichen Bevölkerung über den Haufen warfen, und damit sowohl die Behörden, als auch die Bewohner des Hinterlandes vor neue Herausforderungen stellten. Es erscheinen neue, komplexere Probleme, wie die Unterbringung der Kleinkinder von den Frauen, die verstärkt in die Arbeitsprozesse einbezogen wurden, die Etablierung von Tagestätten und Betreuungssystemen. Schließlich wird noch auf Missbräuche bei der Kriegswirtschaft und die Versorgungsprobleme eingegangen, von den Preiserhöhungen über der Enteignung von einzuliefernden Metallen bis zu den verschiedenen Stockungen und Schwierigkeiten bei der Versorgung durch die öffentlichen Betriebe. Die behandelten Themen können auch denjenigen neu sein, die sich für die Epoche interessieren, und außerdem hoffentlich beim Nuancieren des Bildes über das Hinterland behilflich sein.

Prohászka László

BERÁN LAJOS ELSŐ VILÁGHÁBORÚVAL KAPCSOLATOS PLASZTIKAI ALKOTÁSAI*

A hazai érem- és plakettművészet kiemelkedő alakja, Berán Lajos 1882. június 9-én született Budapesten. Először Telcs Ede (1872–1948) műtermében kezdte tanulmányait,[1] amelyeket mestere ajánlásával 1899-től a bécsi Képzőművészeti Akadémián Edmund von Hellmernél (1850–1935) folytatott.[2] 1902-ben állított ki először, a Nemzeti Szalonban. 1903-ban megnyerte a Trefort-éremre kiírt pályázatot és ettől kezdve túlnyomórészt éremművészettel foglalkozott.[3] Állami ösztöndíjjal hároméves európai tanulmányúton vett részt.[4] A Milánóban 1906-ban rendezett Világkiállításon alkotásával aranyérmet nyert.[5] 1906–1907 között az 1. honvéd gyalogezrednél eleget tett egyéves önkéntes katonai szolgálatának, ahonnan önkéntes címzetes őrvezetőként szerelt le.[6] 1907. december 8-án feleségül vette Dékány Mária Ilonát (1885–1964 után),[7] akivel élete végéig harmonikus házasságban élt. Fővárosi lakásuk mellett Dunapentelén, a Mohácsi út 702. szám alatt saját házuk volt, ahol nyaranta gyakran megfordultak.[8]

A 20. század első évtizedének végén a hazai művészeti kritika már a magyar éremművészet egyik kiemelkedő tehetségeként tartotta számon Beránt.[9] 1907-től tagja a Magyar Numizmatikai Társulatnak.[10] Alapító tagként részt vett az 1913-ban alakult Céhbeliek elnevezésű művészcsoport első, 1914-ben tartott kiállításán.[11] 1922-től érmei sikerrel szerepeltek a Velencei Biennálékon.[12] Az 1923-as monzai nemzetközi iparművészeti kiállításon ezüstérmet nyert.[13] Az 1920-as,

* A szerző ezúton mond köszönetet Kronászt Margit úrhölgynek, dr. Pallos Lajos, dr. Sallay Gergely Pál, dr. Szabó Lajos, Mohácsi Endre és Paddi Attila uraknak a kutatómunkához nyújtott segítségért.

1 *Éber* 1935. 99. o.; *Bertók* 1999. 453. o.; *Matussné* 2009. 48. o.
2 *L. Kovásznai* 1999. 99. o.; *Bertók* 2008. 3. o.
3 *Huszár* 1943. 80. o.; *Procopius* 1943. 47. o.; *Gosztonyi* 1982. 36. o.
4 *Procopius* 1943. 47. o.
5 Hazai krónika. Kitüntetések. *Művészet*, 1907. VI. évf. 1. sz. 70. o.
6 *Matussné* 2009. 48. o.
7 *Matussné* 2009. 48. o. Házasságkötési okirata fényképét közli *Paddi* 2015. I. rész, 6. o.
8 *Matussné* 2009. 48. o.
9 *Elek Artúr:* A magyar éremszobrászat öregei és ifjai. *Művészet*, 1908. VII. évf. 3. sz. 177. o.; *Lyka* 1910. 63. o.
10 *Bertók* 1999. 454. o.; *Soós* 2010. 34. o.
11 A Céhbeliek IV. kiállításának katalógusa. Nemzeti Szalon, Budapest, 1923.
12 Pl.: Sajtóvélemények a velencei magyar kiállításról. *Magyar Művészet*, 1926. II. évf. 7. sz. 415. o.
13 Kiállítások. Monza. *Magyar Iparművészet*, 1923. XXVII. évf. 1–2. sz. 37. o.

1930-as években több csoportkiállításon vett részt. 1931-től haláláig fővésnökként a Magyar Királyi Állami Pénzverő művészeti vezetője.[14] Élete során közel ezer érmet, plakettet készített. Érmei és plakettjei mellett, az 1930-as és 1940-es években számos pénzérmét és kitüntetést tervezett.[15] Mesterjegye BL, BERÁN L. vagy teljesen kiírt neve.[16]

Berán Lajos az első világháborúban az 1. honvéd gyalogezredben szolgált. Megsebesült, 1914. október 14-től 1916. október 10-ig a budapesti I. számú Klinikán kezelték. Ezt követően, hadiművészként volt nyilvántartva.[17] A bécsi Hadilevéltárban lévő hivatalos dokumentum szerint, a k. u. k. Kriegspressequartier (cs. és kir. Sajtóhadiszállás) két portré-érmet (*Fadrusz* és *Erkel*) vett át a művésztől kiállításra. Egészségi állapota valószínűleg nem javult: egy 1920-ban kiállított igazolványi lap bejegyzése szerint 1918. május 24-től „1 évre szabadságoltatott".[18]

1915-ben mintázott érmet *dr. Balogh Jenő törzsorvos* számára,[19] aki a Váci Hadikórház parancsnoka volt.[20] Törzsorvosi rangja őrnagyi rendfokozatnak felelt meg.[21] Az 96 milliméteres éremből mindössze 24 öntött bronz,[22] valamint néhány ezüst[23] változat létezik (utóbbi súlya 175,8 gramm, ára 20 korona volt). A szecessziós ihletésű egyoldalas alkotáson két kígyóval viaskodó férfi látható, kezében rövid antik karddal. A gyöngykörrel elválasztott szegélyen a KÖZÖS • MVNKA • EMLKÉRE • DR. • BALOGH • JENŐ • TÖRZSORVOS • PARANCSNOK • + HONVÉD • HADI • KÓRHÁZ • VÁCZ • 1915 körirat olvasható. A férfi feje előtt a BERÁN • L. mesterjegy látható. Berának a régi görög művészet iránt érzett közismert szeretete[24] hatással lehetett a megformálására. Varannai Gyula a térkihasználás mesteri voltát emelte ki ezzel az éremmel kapcsolatban: „minden kritikusa a tökéletes térkihasználást dicséri, aminek tökéletes példája a Balogh Jenő törzsorvos érme".[25] A mű egy példánya szerepelt a bécsi Kunsthistorisches Museumban 1934-ben rendezett nagyszabású magyar éremkiállításon.[26]

A művész a *dr. Balogh Jenő-érem*mel megegyező képi ábrázolással, mesterjeggyel és méretben 1915-ben *Hadiérem* névvel is készített egyoldalas alkotást,[27]

14 *Procopius* 1943. 48. o.; *Matussné* 2009. 51. o.
15 *Török* 2011. 28. o.
16 *Gosztonyi – Mészáros* 2000. 28. o., 46. sz.
17 A Pénzverde Szolgálati és minősítési táblázata. IM leltári szám: 2008.41.1. Fényképét közli *Paddi* 2015. II. rész, 11. o.
18 IM leltári szám: 2008.46.1. A dokumentum fényképét közli *Paddi* 2015. I. rész, 5. o.
19 *Faludi* 1929. 22. sz.; *Huszár – Procopius* 1932. 154. o., 1165. sz., XXVI. képoldal; *Huszár – Varannai* 1977. 26. o., 41. sz.; *L. Kovásznai* 1999. 103., 116. o.
20 Megnyílt Vác város honvédhadikórháza. *Váci Hírlap*, 1915. január 31. XXIX. évf., 9. sz. 3. o.
21 *Szijj – Ravasz* 2000. 518. o.
22 MNG leltári szám: 55.155-P.; SOM leltári szám: X/3-69.1.7. és X/3-78.1.293.
23 *Gohl* 1915. IV. rész, 102. o. 71. sz.; *Faludi* 1918. 7–8. o. 1. sz.; *Huszár – Procopius* 1932. 154. o., 1165. sz.; SOM leltári szám: X/3-69.1.6.
24 *Huszár* 1943. 81. o.
25 *Varannai* 1959. 60–62. o.
26 *Katalog* 1934.
27 *Huszár – Procopius* 1932. 154. o., 1166. sz. Fotóját közli *Magyar Iparművészet*, 1917. XX. évf. 8. sz. 239. o.; *Fónagy* 1929. 28. o.; *Gosztonyi* 1982. 37. o.

Hadiérem (Háborús emlékérem)
(A szerző felvétele)

amelynek pontosan nem tisztázott a címe. A *Művészet* folyóirat 1915-ben *Háború* megnevezéssel közölte a fényképét,[28] míg 1919-ben *Háborús emlékérem* néven szerepelt kiállításon.[29] Bár a képi ábrázolás azonos, a körirat szövege teljesen eltérő: AVITA • INCLYTAE • HVNGARORVM • GENTIS • VIRTVS • OMNIA • VINCIT + 1914 – 1915 +.[30] (A latin nyelvű szöveg fordítása: az ősi magyar virtus mindent legyőz.) Míg a *dr. Balogh Jenő*-érem kis példányszámban készült, a *Hadiérmet* 20 koronáért – mennyiségi korlátozás nélkül – bárki megrendelhette és megvásárolhatta, közvetlenül a művésztől.[31] A kritika később is elismeréssel szólt a kompozíció kiváló felépítéséről és térkihasználásáról.[32] A Magyar Nemzeti Galéria 94 és 95 milliméteres átmérőjű példányt őriz a bronzból öntött éremből.[33] A Magyar Nemzeti Múzeum és a Szent István Király Múzeum egy-egy, a Hadtörténeti Múzeum Numizmatikai Gyűjteménye két példányt őriz belőle.[34]

1915-ben mintázta *gróf Tisza István* (1861–1918) miniszterelnök hadifémből készített, álló téglalap alakú plakettjét. Előlapján a politikus szembe néző, díszmagyaros, szemüveges, szigorú tekintetű mellképe látható. A jobb felső sarokban TISZA, baloldalt középen kisebb betűkkel BERÁN / LAJOS felirat.[35] Tisza a Nagy Háború kezdetén Magyarország miniszterelnöke volt, amely tisztséget 1917. május 23-ig töltötte be. Ezt követően szeptemberben a 2. honvéd huszárezred parancsnokaként szolgált az olasz fronton. Budapesten 1918. október 31-én meggyilkolták.[36]

28 *Művészet*, 1915. XIV. évf. 7. sz. 344. o.
29 Hadviselt 1919. 28. o., 523. sz.
30 Az érem nagyméretű színes fényképe a *Balogh* 2015 katalógus címlapján.
31 *Gohl* 1915. IV. rész, 102. o., 72. sz.
32 *Fónagy* 1929. 30. o.; *Procopius* 1943. 49. o.
33 MNG leltári szám: 56.1405-P, 55.156-P.
34 MNM Éremtár leltári szám: 138.1915.1.; SZIKM leltári szám: UE685.; HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény leltári szám: 5034/É, 7952/É.
35 Fényképét közli *Róka – Szűcs* 2014. 86. o., IV. 2. sz.
36 *Szijj – Ravasz* 2000. 673. o.

Gróf Tisza István plakettjének hátlapja

A plakettet a hátlap emeli a Nagy Háborúval kapcsolatos alkotások sorába. Ezen családjától búcsúzó bajuszos katona látható az 1907-re felépült marosvásárhelyi Városháza[37] előtt. A katona nadrágján a magyaros mintájú zsinórozás magyar honvédre utal[38] (a marosvásárhelyi helyszínből következően a 22. honvéd gyalogezredből[39]). A frontra induló katona sapkáján virág. Teljes menetfelszerelésben látható: derékszíján tölténytáska, szurony és gyalogsági ásó, vállán Mannlicher-puskája. Jobb kezével puskaszíját, baljával felesége kezét fogja, akinek karján kisgyermek ül. Az édesanya mellett álló kisfiú levett kalapját kezében tartva búcsúzik frontra induló apjától. A bal felső sarokban MAROS-VÁSÁRHELY / 1914–1915, a bal alsó sarokban BERÁN / LAJOS felirat. A plakett 80×55[40] és 120×82,5[41] milliméteres méretben készült. A Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében található egy változat Tisza portréja nélkül, csak a hátlappal.[42] A gyenge minőségű hadifém miatt, sajnos alig érvényesül a mintázás szépsége.

37 A szecessziós stílusú épületet Komor Marcell (1868–1944) és Jakab Dezső (1864–1932) tervezte. Ma Közigazgatási Palota (Palatul Prefecturii).

38 A honvéd gyalogságnál 1909-ben bevezetett csukaszürke tábori nadrágon palaszürke zsinórozás volt (*Barcy* 1991. 139. o.)

39 *Szijj – Ravasz* 2000. 166. o.

40 *Gohl* 1916. IV. rész, 14. o., 113. sz.; *Huszár – Procopius* 1932. 154–155. o., 1167. sz.; *Szanyi* 2010. 90. o.; HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény leltári szám: 7637/É; IWM ltsz: Art. IWM MED 895; MNG leltári szám: 55.157-P, 56.96-P; MNM Éremtár leltári szám: 211.A.1915.2; SZIKM leltári szám: UE594.

41 *Gohl* 1916. IV. rész, 14. o., 113. sz.; *Huszár – Procopius* 1932. 155. o., 1168. sz.; HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény leltári szám: 4986/É; MNG leltári szám: 56.95-P.; SM leltári szám: 94.13.1.

42 HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény leltári szám: 4980/É.

A császári és királyi 10. lovas tüzérosztály jelvénye

A Nagy Háborúban a művész számos sapkajelvényt, érmet illetve plakettet tervezett. Az első világháború alatt az Osztrák–Magyar Monarchia katonái körében igen népszerűvé vált sapkajelvények[43] között külön csoportot képeznek az alakulatjelvények. Érdekes története van a *császári és királyi 10. lovas tüzérosztály*[44] Berán Lajos mintázta jelvényének.[45] A 40,5×27 milliméteres, fekvő ovális jelvényen dombok közötti völgyben három pár vágtató ló vontat ágyút, nagy ívben jobbra kanyarodva. A baloldalra befogott három lovon egy-egy tüzér ül. Az ágyút hátul további három lovas katona kíséri. Ruházatuk jól kivehetően téli menetöltözet. A háttérben település égő házai láthatók. Berán drámai erővel örökítette meg a lángoló épületeket és a harcba induló lovas tüzéregységet a kisméretű alkotáson. Fent félkörben a REIT. ART. DIV. 10. (Reitende Artillerie Division Nr. 10.) szöveg jelzi, hogy a jelvény a császári és királyi 10. lovas tüzérosztály részére készült. Jobb oldalt a BERÁN / LAJOS / 1916 felirat. Az alakulatjelvény tervének fotóját a *Gyűjtő* című folyóirat „Művészet és háború" című különszáma közölte.[46] Gohl Ödön (1859–1924) szerint a jelvénynek plakett változata is készült, bronz és ezüst kivitelben.[47] A jelvényt a budapesti Arkanzas Sterk cég gyártotta, ára 3,20 korona volt.[48] A jelvényből a Hadtörténeti Múzeum Numizmatikai Gyűjteménye, a bécsi Heeresgeschichtliches Museum és a debreceni Déri Múzeum cinkötvözet,[49] a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára egy cinkötvözet és egy sárgaréz példányt őriz.[50]

43 A sapkajelvényekről részletesen lásd *Sallay* 2010.
44 A Monarchia hadi szervezetében minden lovas hadosztálynál volt lovas tüzérosztály három-három üteggel és egy pótüteggel, ütegenként hat-hat löveggel (*Szijj – Ravasz* 2000. 691. o.).
45 A jelvényről részletesen lásd *Prohászka* 2011.
46 *A Gyűjtő*, 1917. VI. évf. 1–3. sz. 93. o.
47 *Gohl* 1917. VII. rész, 50. o., 187. sz.
48 *Krankovics – Sallay* 2012. 44. o., 212. sz.
49 HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény leltári szám: 5228/É, 5231/É, 5618/É, 5620/É, 2008.171.1/É; HGM leltári szám: 2009/08/166; DM leltári szám: II. 1932.22.196.
50 MNM Éremtár leltári szám: 120.A.1916.2, 120.A.1916.3.

A jelvényekkel azonos méretű plakett-változat egy, ezüstből készült példánya a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának tulajdona.[51] Az 1916-ban készült jelvény, illetve plakett nem szerepel a Huszár–Procopius katalógusban, és Szigeti István sem említi a katalógus Berán Lajos munkáira vonatkozó kiegészítő tanulmányában.[52] Ugyanakkor a Huszár–Procopius katalógus említést tesz a jelvény 40×27 milliméteres méretű alapváltozatáról. A szerző neve és a készítés időpontja itt is jobb oldalt található: BERÁN / LAJOS / 1914. Procopius Béla (1868–1945) leírása szerint a jelvényen látható képi ábrázolás megegyezik a 10. lovas tüzérosztály számára készült jelvényével, de alakulatra utaló felirat nélkül.[53] A katalógus szerint a plaketten látható égő házak a felvidéki Zboró épületei. Az oroszok második kárpáti betörése során, 1914 novemberétől a román határtól az Erdős-Kárpátok nyugati nyúlványáig mintegy négyszáz kilométeres fronton zajlott a kárpáti csata.[54] Zboró, Bártfa, Mezőlaborc, Homonna, Uzsok, Volóc, Szolyva, Kőrösmező elszánt honvédő harcok színhelyévé vált. A Monarchia haderejének súlyos áldozatok árán, német segítséggel 1915 tavaszán sikerült teljesen kiszorítani az orosz csapatokat Magyarország területéről.[55] Bár sem a frontjelvényen, sem a 10. lovas tüzérosztály jelvényén és plakettjén nem olvasható Zboró neve, érdemes megőrizni az emlékezetben, hogy Berán alkotása ennek a helyszínnek, és az 1914–1915-ös kárpáti hadműveletek emlékét idézi.

A *császári és királyi 5. huszárezred* préselt, bronzolt cinkötvözetből készített sapkajelvényét 1916-ban tervezte Berán.[56] A kör alakú, 31 milliméter átmérőjű körüli méretváltozatokban gyártott jelvény lovon vágtató, lobogó mentéjű huszárt ábrázol, aki egy, géppuskával felmálházott másik lovat vezet. A háttérben hegyek láthatók. Félkörívben felirat: • GRÓF • RADETZKY • HUSZÁROK •. Oldalt balra a BERÁN / LAJOS / 1916 felirat. A jelvény ára 4 korona volt.[57] A Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében több példány található a jelvényből és egy azonos méretű plakettből.[58] A gyenge anyagminőség miatt, sajnos a mintázás szépsége ez esetben is kevéssé érvényesül.

A *14. honvéd gyalogezred* sapkajelvényének[59] alapváltozatán magyar gyalogos katona látható teljes menetfelszerelésben, kezében puskával. Jobb lába alatti domborulaton a koronás magyar címer, mellette felirat: NYITRAI 14. / HONVÉD GYALOGEZRED / 1914 – 1916. Háttérben a Nyitra melletti Zobor-hegy,

51 MNM Éremtár leltári szám: 120A.916.1.

52 *Szigeti* 1961.

53 *Huszár – Procopius* 1932. 154. o., 1163. sz.

54 *Tolnai* 1928. III. kötet. 175. és 198. o.; *Pilch* é. n. 97. o. Orosz könyv az 1915-ös kárpáti harcokról: Из истории 2016.

55 *Pilch* é. n. 108–112. o.; *Szijj – Ravasz* 2000. 701. o.

56 *Huszár – Procopius* 1932. 154. o., 1162. sz.; *Hermann* 2017. 118. o.; DM leltári szám: II. 1932.22.165; HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény leltári szám: 6507/É, 5833/É, 6508/É.; MNG leltári szám: 55.153-P; MNM Éremtár leltári szám: 36.A.1917.22.; SM leltári szám: 94.13.11.

57 *Krankovics – Sallay* 2012. 40. o., 171. sz.

58 HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény leltári szám: 5833/É, 6508/É, 177/2005/456. és 6507/É.

59 *Gohl* 1916. VI. rész, 58. o. 139. sz.; *Huszár – Procopius* 1932. 155. o., 1174. sz.; *Hermann – Szanyi* 2015. 203. o.; DM leltári szám: II. 1932.22.128.; HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény leltári szám: 2569/É, 5328/É, 5799/É, 2001.22.1/É, 2001.23.1/É, 2015.21.1/É; MNM Éremtár leltári szám: 83.A.1916.2; TIM leltári szám: T 63.3.17.

A császári és királyi 5. huszárezred jelvénye

a nyitrai várral és a Szent Emmerám-székesegyház tornyával. A 40×27 milliméteres jelvény egyes darabjain feltüntetésre került, hogy Wirth János és fiai üzemében készült,[60] ára 1,70 korona volt. A jelvénnyel azonos méretben ezüstből is vertek plakett-változatot,[61] amely 7 koronába került.[62] A plakettnek nagyméretű (114×167 mm), bronzból öntött példánya is ismert.[63] A szerencsi Zempléni Múzeumban található egy képeslap, amely a 14. honvéd gyalogezred sapkajelvényének nagymintáját ábrázolja. A hátoldalon kézírással írt szöveg: *A nyitrai 14. honvéd gy. ezred (1914–1916) sapkajelvénye, készítette Berán Lajos szobrászművész 1916 április havában.*[64] Ez alapján pontosan azonosítható a jelvény készítési ideje.

A magyar királyi 14. honvéd gyalogezred jelvényének plakett változata

60 *Krankovics – Sallay* 2012. 35. o., 128. sz.
61 MNM Éremtár leltári szám: 83.A.1916.1.
62 *Gohl* 1916. VI. rész, 58–59. o., 138. sz.
63 Egy ilyen példány magántulajdonban található.
64 ZM leltári szám: 0206492.

Megemlítendő, hogy a jelvénynek létezik másik, az elsővel azonos méretű változata, amelyen a katona képe ugyanaz, de a nyitrai vár ábrázolása templomtorony helyett két bástyával történt. Ezen a jelvényen nem szerepel Berán Lajos neve és a magyar címer nagyobb méretű.[65] Anyaga cinklemez[66] és bronzolt cinklemez.

1917-ben készült a *14. honvéd gyalogezred rokkantalapja* jótékonysági jelvénye,[67] amelyen fent a korábbi, Berán Lajos tervezte jelvény képe látható, felette turulmadárral. Kétoldalt szöveg: NYITRAI 14. H. GY. EZR. – ROKKANT ALAPJA, alul 1917 évszám, középen a nyitrai vár babérkoszorúval övezett képe, a Szent Emmerám-székesegyház tornyával, azonos az alapjelvényen lévő ábrázolással. Az 54×43 milliméteres méretű cinkötvözet jelvény kompozíciója kevésbé sikerültnek mondható, a „jelvény a jelvényben" megoldás némileg zsúfolt összhatást eredményez.

A 14-esek rokkantalapja jelvényének szétvágásából keletkezett *miniatűr*, amelyet ezüstözött cinklemezből gyártottak. Ez – kisebb méretben – azonos a 14. gyalogezred eredeti jelvényével, tetején szárny nélküli turulfejjel (25×13 mm),[68] vagy turulfej nélkül (18×13 mm).[69]

Berán különösen szép alkotása az *1. honvéd gyalogezred* 1917-ben készített ovális alakú sapkajelvénye, Erzsébet királyné balra néző profil-mellképével.[70] Körirat: ZÁSZLÓNKHOZ TÖRHETETLENÜL HŰEN FELSÉGES ANYJÁHOZ HERVADHATATLAN KEGYELETTEL. A szöveg az ezred jelmondataként arra utal, hogy 1869-ben az alakulat zászlóanyja Erzsébet királyné (1837–1898) volt.[71] A portré alsó részét az EGYES HONVÉD felirat zárja. Alatta középen Magyarország, balra Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye, jobbra Budapest címere, baloldalt lent BERÁN / LAJOS / 1917 felirat. Az alkotást „a legszebb sapkajelvény" jelzővel illette *Az Érdekes Ujság* címlapja.[72] A 48×35 milliméteres jelvény általában cink- vagy rézötvözetből, esetleg fehérfémből készült. Gyártottak miniatűr (24,5×18 milliméteres) szürkefém gomblyukjelvény-változatot is,[73] amelyet – a hátoldali rögzítőn lévő felirat szerint – Morzsányi József Budapest, Váci utca 36. szám alatti műhelyében gyártottak.[74] Bronzból[75] vagy hadifémből vert,

65 *Hermann – Szanyi* 2015. 203. o.

66 MNM Éremtár leltári szám: 12.1950.16.

67 *Krankovics – Sallay* 2012. 35. o., 129. sz.; *Hermann – Szanyi* 2015. 204-205. o.; DM leltári szám: II. 1932.22.132; HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény leltári szám: 5602/É, 5659/É, 5932/É, 8773/1–2/É, 2001.24.1/É; MNM Éremtár leltári szám: 16.A.1918.20; TIM leltári szám: T 63.7.4.

68 HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény leltári szám: 2010.58.1/É.

69 Mindkét miniatűr változatot ismerteti: *Hermann – Szanyi* 2015. 205. o.

70 *Huszár – Procopius* 1932. 155. o., 1178. sz.; *Karásek* 2010. 15. o., 79. sz.; *Hermann – Szanyi* 2015. 185. o.; DM leltári szám: II. 1932.22.112; HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény leltári szám: 2561/É, 3929/É, 5956/É, 6740/É, 6741/É, 9180/É, 2561/É, 2001.1.1./É.; 2001.2.1./É, 177/2005/329; MFM leltári szám: 65.15.118.; MNG leltári szám: 56.97-P; MNM Éremtár leltári szám: 62.A.1917.5; SM leltári szám: 94.13.35; TIM leltári szám: T 63.14.14.

71 *Bartha* 1939. 20–22. o.

72 *Az Érdekes Ujság*, 1917. szeptember 2. V. évf. 35. sz. 1. o. A jelvény fényképét közli *Bartha* 1939. 35. o.

73 HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény leltári szám: 2562/É, 9181/É, 9182/É.

74 HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény leltári szám: 2562/É, 9181/É, 9182/É.

75 JAM leltári szám: Ht.2008.28.1.; MNG leltári szám: 55.161-P.; MNM Éremtár leltári szám: 1.A.1923.28., 70.A.1917.

A magyar királyi 1. honvéd gyalogezred jelvényének plakett változata (A szerző felvétele)

47×34 milliméteres plakett változata is készült, amely azonos a sapkajelvénnyel. A hátoldalon LUDVIG gyártói jelzés.[76] A Hadtörténeti Múzeum tulajdonában van két csegelyes próbaveret (65×50 és 53,5×42 és mm).[77] Nagyméretű, 225×165 milliméteres plakettváltozata is készült,[78] egy példánya az Intercisa Múzeum 2012-ben létesült Látványtárában tekinthető meg. Az 1. honvéd gyalogezred 1939-ban megjelent emlékalbumának borítójába is Berán Lajos plakettjét préselték aranyozva.[79]

1917-ben plakettet tervezett az *erdélyi hadműveletek* emlékére, amelynek gipszmintáján felül három korona: a német császári korona, a magyar Szent Korona és az osztrák császári korona az Erdélybe betört román haderő kiverésére alakult német–osztrák-magyar katonai együttműködést szimbolizálja. A K • U • K • ARMEE felirat szerint; hadsereg-jelvénynek vagy -plakettnek tervezték az alkotást. (Az erdélyi hadműveletekben döntő súllyal az osztrák–magyar 1. és a német 9. hadsereg vett részt.[80]) Az alkotáson Szent György jobbra néző, páncélos alakja látható, jobb kezében lándzsával, a baljában tartott pajzson Erdély címerével. Lent balra BERÁN / LAJOS / 1917 felirat. Arról nincs adat, hogy a 248×132 milliméteres méretű gipszplakett[81] kivitelezésre került volna.

A művész 1917-ben készítette *a magyar királyi 1. honvéd gyalogezred özvegy és árva segélyalapja jótékonysági hangversenye* érmet.[82] Az előlapon magyar címer, fö-

76 *Gohl* 1917. VIII. rész, 104. o., 205. sz.; *Török* 2011. 29. o., 212. sz.
77 HM HIM Gyűjtemény leltári szám: 0831/É. és 0832/É.
78 HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény leltári szám: 2006.115.1./É; IM leltári szám: 91.66.1. Fotóját közli *Bertók* 2008. 32. o.
79 *Bartha* 1939.
80 *Szijj – Ravasz* 2000. 156–157. o.
81 *Huszár – Procopius* 1932. 155. o., 1175. sz.
82 *Huszár – Procopius* 1932. 155. o., 1180. sz.; HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény leltári szám: 5265/É; MNG leltári szám: 55.162-P és 56.98-P; MNM Éremtár leltári szám: 1.A.1923.38.

A magyar királyi 1. honvéd gyalogezred özvegy és árva segélyalapja 1917-es jótékonysági hangversenye érem előlapja

lötte koronát tartó két angyallal, a címer alsó csúcsánál BL mesterjegy. Alul félkörívben AZ ÖNZETLEN MŰVÉSZNEK felirat utal arra, hogy a résztvevők a jótékonysági rendezvényen ingyen léptek fel. Kívül körirat: M. KIR. BUDAPESTI 1. HONVÉD GYALOG EZRED ÖZVEGY ÉS ÁRVA SEGÉLY ALAPJA. A hátlapon copfos kislány által maga előtt tartott honvédsapkába föntről pénzeső zúdul. Alatta a HANGVERSENY / A / NÉPOPERÁBAN szöveg. A körirat az előadáson szereplő művészek nevét tartalmazza: DOHNÁNYI • DIENZL • FEDÁK • FRICSAY • HEGEDŰS • HIRTE • KACSÓH • KEMÉNY• KERPELY • M. MEDEK • RÓZSA • VECSEY. A középső mezőben a FARAGÓ LITH. felirat utal arra, hogy a 80,5 milliméteres érem alapjául szolgáló plakátot[83] a korszak kiváló grafikusa és festője, Faragó Géza (1877–1928) tervezte. Az érem készítőjére jobbra a BERÁN SCVLP. szöveg utal. Fent még a MOLNÁR felirat olvasható. Alul a jótékonysági előadás dátuma, 1917 III. – 12. áll.

A következő évben, 1918-ban is megmintázta *a magyar királyi 1. honvéd gyalogezred özvegy és árva segélyalapja jótékonysági hangversenye* plakettjét. A 88×82 milliméteres méretű, szív alakú plakett[84] előlapja megegyezik az 1917-es éremével: ezen is a magyar címer, fölötte koronát tartó két angyallal, továbbá BL mesterjeggyel látható. A külső perembe vésett szöveg: + AZ ÖNZETLEN MŰVÉSZNEK + A M. KIR. BUDAPESTI 1. HONVÉD GYALOG EZRED ÖZVEGY ÉS ÁRVA SEGÉLY ALAPJA. A hátlapon szárnyas puttó énekel a kezében tartott kottából, mögötte fán csiripelő madarak. A háttérben szuronyt szegezve rohamozó honvédek. A külső perembe vésett szöveg: HANGVERSENY A VÁROSI SZINHÁZBAN 1918. V. 8. + BURIÁN • CSILLAG • DOHNÁNYI •

83 HM HIM Plakát- és aprónyomtatványtár leltári szám: 4180/Nyt; IWM leltári szám: PST 7159; OSZK leltári szám: PKG.1917/VH/16.

84 *Huszár – Procopius* 1932. 156. o., 1185. sz.; HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény leltári szám: 8436/É; JAM leltári szám: Ht. 71.615.1.; MNG leltári szám: 55.165-P; MNM Éremtár leltári szám: 31.A.1920.1.

FRICSAY • GALAFRES • HEGEDŰS • JERITZA • LUKACHICH • PAULAY +. A plakett ugyancsak Faragó Géza plakátja[85] nyomán készült. A képmezőben balra középen az INV. FARAGÓ, illetve a FEC. BERÁN utal a tervező, illetve az alkotó nevére.

A VIII. kerületi Tisza Kálmán[86] téren Jakab Dezső, Komor Marcell és Márkus Géza (1872–1912) tervei alapján 1911-re felépült a Városi Színház (másik nevén Népopera),[87] az ország legnagyobb befogadóképességű színháza, közel háromezer ülőhellyel. Telt házas előadás esetén igen komoly bevétellel számolhattak a jótékony célú hangverseny szervezői. Az 1. honvéd gyalogezred özvegy és árva segélyalapja 1918. január 1-jén Berán Lajosnak írt levelében a tisztikar nevében köszönetét fejezte ki a művésznek, hogy az elesettek hozzátartozói „anyagi gondoktól függetlenül boldog kegyelettel" gondolhattak hősi halott szeretteikre.[88]

A Nagy Háború sok véres ütközete közül is kiemelkedett az 1914. decemberi limanovai (lengyel nevén: limanowai) csata, ahol a lóról szállt magyar huszárok önfeláldozó helytállása akadályozta meg a túlerőben orosz hadsereg áttörését.[89] A Magyar Iparművészeti Társulat Alpár Ignác alelnök kezdeményezésére 1916-ban pályázatot hirdetett a limanovai véres győzelmet és a huszárok helytállását megörökítő plakett tervezésére.[90] A pályázatot, amelyre tizenegy művésztől tizenhárom pályamű érkezett, a bíráló bizottság az 1917. február 12-i ülésén eredménytelennek nyilvánította, ugyanakkor három művészt, Reményi Józsefet (1883–1977), Berán Lajost és Horváth Bélát (1888–1973) meghívták az új, szűkített fordulóra. Tiszteletdíjuk fejenként 150 korona volt, a győztes pedig további ezer koronát kapott.[91] Ez a forduló már eredményt hozott: a Berán által beadott minta nyert, amelyről 1918-ban készült el a sokszorosított plakett.[92] A művész 59×90,5 milliméteres méretű, fekvő téglalap alakú alkotást készített, amelyen gyalogosan rohamozó huszárok láthatók.[93] Kettőjük kezében szuronyos gyalogsági Mannlicher-puska. A valóságban sokkal rosszabbak voltak a fegyverzeti viszonyok. A limanovai nagy veszteségekhez az vezetett, hogy úgy kellett lovas egységet (huszárokat) bevetni, hogy gyalogsági harchoz nem volt megfelelő fegyverük. Éppen a szuronyos Mannlicher és a – kényszer szülte fegyverként is használható – gyalogsági ásó hiányzott. A huszárkarabélyra nem lehetett szuronyt erősíteni, a karabély tusával, hosszúnyelű ásóval, néha puszta kézzel vívták az elkeseredett kézitusát a magyar huszárok az orosz túlerővel szemben.[94] *„A pelyhesállú magyar fiúk karabélyaik agyával mentek neki a szuronyos, gépfegyveres orosz hadnak és minden tűzön, szuronyon, golyószórón keresztül éjfél utántól másnap délelőtt tizenegyig*

85 HM HIM Plakát- és aprónyomtatványtár leltári szám: 4206/Nyt.
86 1946-tól Köztársaság tér, 2011-től II. János Pál pápa tér.
87 1953-tól Erkel Színház.
88 IM leltári szám: 2008.39.1. *Matussné* 2009. 51. o. A levél fotóját közli *Paddi* 2015. V. rész, 4. o.
89 *Tolnai* 1928. III. kötet, 207–213. o.; *Pilch* é. n. 100. o.; *Szijj – Ravasz* 2000. 426. o.
90 *Magyar Iparművészet*, 1916. XIX. évf. 5. sz., 200. o.
91 Krónika. *Művészet*, 1917. tavasz XVI. évf. 40. o.; Pályázatok. *Magyar Iparművészet*, 1917. XX. évf. 1–3. sz., 51–52. o.
92 A Limanovai plakett. *Magyar Iparművészet*, 1918. XXI. évf. 49. és 133. o. Fényképét közli: 130–131. o.
93 *Huszár – Procopius* 1932. 156. o., 1184. sz.
94 *Kozma* 2014. 155–157. o.

Limanova plakett előlapja

verekedtek az ellenséggel" – írta Molnár Ferenc.[95] A 93×59 milliméteres méretű plakett bal felső sarkában a BERÁN / LAJOS / 1918 felirat látható. Egy-egy példányát a Magyar Nemzeti Galéria, a Magyar Nemzeti Múzeum, a dunaújvárosi Intercisa Múzeum és a sárvári Nádasdy Ferenc Múzeum[96] őrzi (a Hadtörténeti Múzeum nem rendelkezik példánnyal). A plakett szerepelt a Céhbeliek 1918-ban tartott második tárlatán[97] és a hadviselt képzőművészek 1919. márciusban rendezett kiállításán.[98] Érdekesség, hogy 1929-ben újra lehetett vásárolni az eredeti mintáról horganyból készült plakettből (ára 12 pengő volt).[99] A plakettet Balatonfüreden 2014–2015-ben a Vaszary-villában a *Művészet és művészek az első világháborúban* című kiállításon lehetett megtekinteni.[100]

A világháború kezdeti szakaszában elszenvedett hatalmas háborús veszteségek szükségessé tették új ezredek alapítását az Osztrák–Magyar Monarchia haderejében. 1915 októberében hozták létre a *magyar királyi 308. honvéd gyalogezred*et, amely rövid időn belül rendkívül véres harcok részese lett Galíciában. Az alakulat számára plakett készült vert bronz,[101] illetve préselt ezüst[102] változatban. Az ezüst

95 *Molnár* 2000. 54. o.
96 MNG leltári szám: 55.164-P.; MNM Éremtár leltári szám: 30.A.1919.; IM leltári szám: 61.2.11.; NFM leltári szám: HuT 84.23.1. Fotóját közli *Bertók* 2008. 33. o.
97 A Céhbeliek második kiállítása. Nemzeti Szalon, Budapest, 1918. 7. sz.
98 Hadviselt 1919. 28. o., 524. sz.
99 Ajánlólap a *Magyar Iparművészet*, 1929. XXXII. évf. 1–2. számában.
100 *Róka – Szűcs* 2014. 51. o., IV. 1. sz.
101 A plakett fényképét közli *Hermann – Szanyi* 2015. 240. o.; *Huszár – Procopius* 1932. 155. o., 1170. sz.; HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény leltári szám: 5030/É.
102 HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény leltári szám: 7955/É.

A magyar királyi 308. honvéd gyalogezred plakettjének két változata (A szerző felvétele)

változaton alul BERÁN felirat utal a szerzőre, de ismert olyan bronzváltozat is, amelyen a szerepel Berán neve.[103]

A plaketten középen Siemikowce (ma Semykivtsi, Ukrajna) közelében emelt honvéd-emlékmű látható, alatta az 1915. NOV. 1./ SIEMIKOWCE szöveg, amely az ezrednek ezen a napon, itt zajlott véres csatájára utal. A csata helyén 1916-ban orosz gránáthüvelyekből készített emlékművet emeltek,[104] amelyet felkeresett báró Hazai Samu (1851–1942) honvédelmi miniszter is.[105] Az emlékművet a plaketten babérkoszorú öleli körül, amelynek alsó szalagján az M. KIR. 308. – HONV. GY. E. felirat olvasható. A plakett négy sarkában további négy csatahely neve: KOTUZOW, PODHAJCZE, BRZEZANY, DRISCZOW. Ezen helységek ma Ukrajnában találhatók, Kotuziv, Pidhaitsi, Berezsani néven. (A Drisczow nevű helységet nem sikerült azonosítani.) A plakett 77×51 centiméteres fehérmárvány-lapra szerelve is ismert (ilyen példány található a Hadtörténeti Múzeumban,[106] továbbá Király Csaba József gyűjteményében). Készült a 308-asok részére a Siemikowce melletti emlékművet ábrázoló sapkajelvény is,[107] amelyen azonban

103 *Hermann – Szanyi* 2015. 240. o.
104 Fénykép az emlékműről: HM HIM Fotóarchívum leltári szám: 16335 és 25964.
105 Az eseményről fényképeket őriz az Osztrák Nemzeti Könyvtár (ÖNB leltári szám: 15440029 és aai.baa.onb.at: 15440036).
106 HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény leltári szám: 11082/É.
107 *Hermann – Szanyi* 2015. 240. o.

A magyar királyi 313. honvéd gyalogezred plakettje

tervező neve nem szerepel. Nem zárható ki, hogy a rézötvözetből préselt jelvény Berán Lajos munkája, de erre nincs bizonyító adat.

A *magyar királyi 313. honvéd gyalogezred* 1915 szeptemberében alakult. Cinkötvözet sapkajelvénye[108] álló férfi aktot ábrázol, aki maga előtt hatalmas pallost tart. Háta mögött a koronás magyar kiscímer, két oldala mellett tölgy- és babérkoszorúval. Támadó roham helyett, a haza védelme a szimbólum-rendszer értelme. A nemesen egyszerű, jól áttekinthető kompozíció jobb alsó részén a BERÁN / LAJOS / 1917 utal a művészre és a készítés évére. A lenti sávban a 313. HONVÉD GY. EZRED felirat látható. A 47×27 milliméteres méretű jelvénynek plakettváltozata is készült, cinkötvözetből,[109] sárgarézből[110] és – ritka példányként – alumíniumból.[111]

108 *Hermann – Szanyi* 2015. 244. o.; HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény leltári szám: 1643/É, 2007.178.1./É, 8840/1–2/É, 2001.70.1./É, 91.221.1./É, 2013.42.1/É; MNM Éremtár leltári szám: D.96.10.1.; TIM leltári szám: T 63.3.61.

109 *Gohl* 1916. IX. rész, 105. o., 319. sz.; HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény leltári szám: 5253/É, 7658/É; MNM Éremtár leltári szám: 12.A.1919.14.; TIM leltári szám: T 63.3.61.

110 MNM Éremtár leltári szám: 12.A.1923.3.

111 HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény leltári szám: 2013.42.1./É.

A császári és királyi 65. gyalogezred (Ludwig-baka) sapkajelvénye

A *császári és királyi 65. gyalogezred* (Ludwig-baka) sapkajelvényét 1918-ban mintázta a művész.[112] A 37×49 milliméteres jelvényen három mezőre osztott ábrázolás látható. Baloldalt rohamcsapatos katona[113] rohamsisakban, kezében kézigránátokkal, mindkét vállán a jellegzetes kézigránát-zsákkal. Jobboldalon rohamsisakos gyalogos katona áll, vállán feltűzött szuronyos puskával, teljes menetfelszerelésben. A jobb alsó sarokban a BERÁN / LAJOS felirat utal a szerzőre. Középen a fő hadkiegészítő területet adó vármegyék, Bereg, Szabolcs, Zemplén címere. Alattuk a LUDWIG-BAKA / 1914 – 1918 felirat. A jelvénynek plakettváltozata is készült, közel azonos (36×42 milliméteres) méretben.[114]

112 *Huszár – Procopius* 1932. 156. o.; 1186.; *Hermann – Szanyi* 2015. 135. o.; DM leltári szám: II. 1932.22.86; HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény leltári szám: 10264/É, 3208/É.; JAM leltári szám: 71.6.1.; MNG leltári szám: 56.100-P; MNM Éremtár leltári szám: 12.A.1919.26; SM leltári szám: 94.13.27; TIM leltári szám: T 63.3.131.

113 *Hermann* 2019. 183. o., 108. sz.; A rohamcsapatokról lásd még: *Baczoni – Kiss – Sallay – Számvéber* 2006.

114 MNG leltári szám: 55.166-P.

A Rudolf von Stöger-Steiner vezérezredest ábrázoló plakett

Érdekes *Rudolf von Stöger-Steiner*, teljes nevén Rudolf Ignatius Stöger-Steiner Freiherr von Steinstätten (1861–1921) vezérezredes, császári és királyi hadügyminiszter 65×40 milliméteres, álló téglalap alakú plakettje,[115] amelyet a Huszár – Procopius katalógus szerint Ligeti Miklós (1871–1944) Berán Lajossal közösen készített.[116] Ezt támasztja alá, hogy a Stöger-Steiner plakettnek a Hadtörténeti Múzeum birtokában lévő, 254×172 milliméteres feketére festett falapra rögzített, 184×118 milliméter méretű, bronzból öntött példányán[117] baloldalt középen, a nyak mögött az L. u. B. betűk értelemszerűen a Ligeti und Berán közös szignó rövidítését jelentik. (A közös munkára utaló szignó ritka különlegesség a hazai mesterjegyek sorában.[118]) Feltételezhető, hogy a portrét Ligeti maga kezdte el, de valamiért félbe kellett hagynia a munkát, amelyet így művésztársa fejezett be. Talán a hadi helyzet vagy más sürgős megrendelés miatt kellett Berán segítségét igénybe vennie Ligetinek. A plakett jobbra néző profilban, egyenruhában, katonai köpenyben ábrázolja a tábornokot. Felirat lent: RUDOLF

115 HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény leltári szám: 7332/É, 7825/É, 74.338.1./É.
116 *Huszár – Procopius* 1932. 286. o., 3376. sz.
117 HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény leltári szám: 8652/É.
118 *Prohászka* 2003. 23–24. o.

v. STÖGER-STEINER / K. u. K. KRIEGSMINISTER. A plaketten évszám nem látható. Mivel Stöger-Steiner 1917. április 12-től 1918. november 11-ig volt közös hadügyminiszter,[119] az alkotás ebben az időszakban született. A plakett egyébként Ligeti Miklós művei sorában szerepel, Berán alkotásai között nem említi a szakirodalom. A Huszár–Procopius katalógus szerint jelvény változata is készült,[120] ezzel azonban a mai napig egyetlen gyűjteményben vagy szakirodalomban nem lehetett találkozni.

Berán Lajos az első világháború alatt több művészeti kiállításon részt vett. A Margitszigeten tartott *Erdélyi kiállítás* anyagának egy része a Műcsarnokban került bemutatásra, ahol Beránnak hat plakettje szerepelt. Hármat *Búcsúzkodás*, *Honvéd*, *Roham* névvel említ a katalógus.[121] (A katalógusban említett – valószínűleg önkényesen új címmel felruházott – három műalkotás a tematikára tekintettel a *gróf Tisza István*-plakett hátlapja, a *14. honvéd gyalogezred* plakettje és a *Limanova*-plakett előlapja lehetett.)

A Céhbeliek művészcsoport 1918 márciusában a Nemzeti Szalonban tartott kiállításán került a közönség elé a fővárosban felállítani tervezett, *Budapesti elesett hősök emléke* (más nevén *Hősök csarnoka*) makettje.[122] A kupolás építmény terveit Hikisch Rezső (1876–1934) készítette.[123] Korabeli tudósítás szerint „négy főtámasztó pillérének külső fülkéiben Berán Lajos, Horvai János (1873–1944), Telcs Ede, Tóth István (1861–1934) szoborcsoportjai foglalnak helyet, amelyek a háború küzdelmét fejezik ki".[124] A kupolacsarnokot Moiret Ödön (1883–1966) szoborcsoportja, külső falát Beck Ö. Fülöp (1873–1945) és Moiret körbefutó reliefsorozata díszítette volna. A *Budapesti elesett hősök emléke* – ebben Berán szobrának – kivitelezésére nem került sor.

Berán Lajos pályafutásában jelentős helyet foglalnak el a sportérmek és -plakettek, amelyek készítését ő emelte művészi színvonalra.[125] Sportérmei között akad első világháborús vonatkozású alkotás is. Az 1875-ben alapított Magyar Athletikai Club (MAC) részére *hősi emlékérmet*, illetve *-plakettet* mintázott. Az 57 milliméteres, kétoldalas bronzérmet 1920-ban készítette a művész.[126] Az előlapon elesett katona, jobb kezében törött karddal. Holttestére – nyilván Hungáriát megszemélyesítő – nőalak helyez babérágat. A háttérben antik oltár, rajta a magyar címer. Az oltár mögött lombos fa. Az előlap baloldalán latin nyelvű Horatius-idézet: DVLCE ET / DECORVM EST / PRO PATRIA / MORI. (Magyar fordításban: Édes és dicső a hazáért halni.) Jobbra kisebb betűkkel a BERÁN / LAJOS / 1920 felirat utal a szerzőre és a készítés évére. A hátlapon dúslombozatú tölgyfa törzsén nagyméretű címerpajzsban MAC felirat, alatta szárnyas griff. A képi ábrázolás alatt bevésés céljára fenntartott tábla. Az érem szerepelt

119 *Szijj – Ravasz* 2000. 626. o.; *Balla* 2010. 299. o.
120 *Huszár – Procopius* 1932. 286. o., 3376. sz.
121 *József főherceg* 1917. 49. o.
122 A makettről fennmaradt fénykép (FSZEK leltári szám: 023968).
123 A Céhbeliek második kiállítása. Nemzeti Szalon, Budapest, 1918. 55. sz.
124 Krónika, *Művészet*, 1918. tavasz. 19–20. o.
125 *Procopius* 1943. 49. o.
126 *Huszár – Procopius* 1932. 170. o., 1400. sz.

A MAC hősök emlékérmének előlapja (A szerző felvétele)

a Műcsarnokban az 1920–1921. évi téli tárlaton.[127] Az érmek bronzból,[128] rézötvözetből[129] és ezüstözött bronzból[130] is készültek. Berán műve messze meghaladja a korszak sportérmeinek színvonalát.

1929-ben mintázta a MAC *hősök emlékversenye* plakettjét.[131] A fekvő téglalap alakú plakett mélyített mezőjében jobbról személygépkocsi halad az úton, míg a bal szélen lévő két fűzfa alatt megkoszorúzott katonasír keresztje látható, rajta rohamsisakkal. A jobb alsó sarokban BERÁN felirat. A felső peremen a HŐSÖK EMLÉKVERSENYE, az alsó perem baloldalán a MAGYAR • ATHLETIKAI • CLUB / MOTORSPORT • OSZTÁLY szöveg olvasható, mellette a MAC szárnyas griffes címere. A plakett öntve 250×150 milliméteres, verve 76×55 milliméteres méretben készült, bronzból.

Berán Lajos nagyplasztikában is alkotott. Jelentős műve Dunapentelén (ma Dunaújváros része) a régi temetőben *Szávits Andor* síremléke.[132] A művész felesége révén kötődött Dunapenteléhez, a síremléket bizonyára családi ismeretségre tekintettel készítette 1920-ban. Az alkotás mészkőből faragott életnagyságú

127 MTA BTK Művészettörténeti Intézet adattára.
128 MNG leltári szám: 55.295-P; MOSM leltári szám: 5/1/18. és 5/1/21.
129 MOSM leltári szám: 5/1/20.
130 MOSM leltári szám: 5/1/19.
131 *Huszár – Procopius* 1932. 172. o., 1430–1431. sz.; MNG leltári szám: 55.225-P., 55.318-P.
132 Szávits Andor első világháborús szolgálatáról lásd *Nemestóthi Szabó – Ollé* 1926. 42., 109–110. o.

Szávits Andor síremléke
(A szerző felvétele)

dombormű. A mélyített mezőben a feltámadt Krisztus álló alakja látható, amint lehajol a mellette térdelő fiatal huszártiszthez, aki balkezével kosaras markolatú kardját fogja. A háttérben a kereszten lévő húsvéti lepel utal a feltámadásra. A sírfelirat: SZÁVITS ANDOR / A CS. ÉS KIR. 12. HUSZÁREZRED / ZÁSZLÓSA / SZÜLETETT 1896. HŐSI HALÁLT HALT 1919. *(sic!)* A mű gipszváltozata a Műcsarnok 1928. évi tavaszi kiállításán szerepelt.[133]

Budapest belvárosában, a hajdani Főposta épületének Párisi utcai oldalfalára Keviczky Hugóval (1879–1946) együtt 1927-ban készítette a *Postások hősi emlékét*.[134] Az 1926-ban történt felkéréssre[135] készített terv szerepelhetett a Céhbeliek 1926-os kiállításán „hősi emléktábla terv" címen.[136]A haraszti mészkőből faragott keretben impozánsan nagyméretű (kb. 200×500 centiméteres) bronz dombormű Hungária alakját ábrázolja fején a magyar Szent Koronával, amint elesett ruhátlan hősi halott harcoshoz hajol. A katona jobb kezében törött ókori görög kard. A halott antik férfialak, kezében a törött kardjával, mintha az 1915-ben mintázott *dr. Balogh Jenő*-érmen lévő, kígyóval való küzdelem tragikus folytatása

133 Az 1928. évi tavaszi kiállítás képes tárgymutatója. Országos Magyar Képzőművészeti Társulat. Budapest, 1928. 12. o., 197. sz.

134 *Liber* 1934. 468. o.; *Medvey* 1939. 36. o.; *Nagyné – Zonda* 2019. 36–37. o.

135 A megrendelőlevél a Berán-hagyatékban (IM leltári szám: 2008.38.1.), fotóját közli *Paddi* 2015. IV. rész, 5–6. o.

136 A „Céhbeliek" VI. kiállításának katalógusa. Nemzeti Szalon, Budapest, 1926. 15. sz.

Postások hősi emlékműve (A szerző felvétele)

lenne. Az antik ihletésű férfiábrázoláson jól érezhető Berán keze, míg Hungária alakjának historizálóan patetikus ábrázolása inkább Keviczkyre vall. A kompozíció, amelynek felső részén a felhőkből napsugár tör elő, a közös művészi munka ellenére, zárt egységet alkot. A relief alatti emléktábla szövege: A HAZA SZENT FÖLDJÉNEK / VÉDELMÉBEN / AZ 1914 – 1918. ÉVEKBEN / ELESETT KARTÁRSAK EMLÉKÉRE / A M. KIR. POSTA SZEMÉLYZETE. Az egész emlékjel fölött, aranyozott mezőben PRO PATRIA felirat. Az emlékmű tökéletes harmóniával illeszkedik az épület külső díszítéséhez. Az 1927. május 29-én felavatott alkotás 535 hősi halált halt postásnak állított emléket. Az avatáson Demény Károly (1859–1932) államtitkár, posta-vezérigazgató mondott ünnepi beszédet. Az emlékművet a kormányzó képviseletében Hermann Miksa (1868–1944) kereskedelemügyi miniszter leplezte le. Az avatáson több előkelőség is megjelent, köztük József Ferenc (1895–1957) királyi herceg és gróf Csáky Károly (1873–1945) honvédelmi miniszter. Az ünnepségen a Posta Műszerészek Dalárdája működött közre.[137] Az emlékmű lényeges sérülés nélkül vészelte át Budapest 1944–1945. évi pusztító ostromát, de az 1945 után kiépülő kommunista hatalom belenyúlt a feliratba: az alsó részén utólagos beavatkozással a M. KIR. POSTA név helyére a MAGYAR POSTA szöveg került. A Főposta épületét a 2000-es években eladták, az épületben 2019-ben szálloda létesül. Az emléktábla viszont eredeti helyén őrzi – immár nemcsak a háborúban elesett magyar postások, hanem az egykori budapesti Főposta emlékét is.

A Békés megyében található Békésszentandrás település részére Berán első világháborús *hősi emlék*et készített,[138] amelyet 1928. május 28-án József (1872–1962) királyi herceg avatott fel.[139] Az alkotás bronzból öntött gyalogos zászlótartó katona, teljes menetfelszerelésben. A katona sebesült, homlokán kötéssel. Bal kezét mellére szorítja, jobbjával a vállán tartott zászló rúdját fogja. Derékszíján két tölténytáska és szurony. Baloldalt felcsapódó köpenye alatt, a nadrágján jól látható zsinórozás magyar honvédra utal.[140] A mészkőből faragott talapzaton lévő felirat: 1914–1918 / A ZÁSZLÓT VITTÜK MINDHALÁLIG / ELHULLTUNK ÉRTE MIND EGY SZÁLIG! / ÁTOK ARRA, KI EZT FELEJTI / A SZENT LOBOGÓT PORBA EJTI! A posztamens két oldalára 306 hősi halott neve került felvésésre. Érdemes megemlíteni, hogy a művész munkásságát alapvetően az éremművészet határozta meg, és köztéri emlékjeleken is inkább domborművek kerültek ki a keze alól. Ugyanakkor az életnagyságúnál nagyobb méretben kivitelezett békésszentandrási bronzszobor művészileg remekül kivitelezett alkotás. Nemcsak szemből, hanem oldalról, és – ami köztéri nagyplasztika esetében gyakran problémát szokott jelenteni – hátulról is tökéletes látványt nyújt. A szobor terve szerepelt a Műcsarnok 1927. évi téli tárlatán,[141] amelynek

137 A magyar hősök emlékünnepe. *Magyarság*, 1927. május 31. VIII. évf. 122. sz. 6. o.
138 *Kovács* 1991. 50. és 156. o.
139 Hősök emléke. *Pesti Hírlap*, 1928. május 24. L. évf. 117. sz. 14. o.
140 *Barcy* 1991. 139. o.
141 *Kézdi-Kovács László:* A Műcsarnok téli tárlata. *Pesti Hírlap*, 1927. december 18. XLIX. évf. 287. sz. 7. o.

A békésszentandrási hősi emlékmű szoboralakja

katalógusa közölte a fényképét.[142] Az alkotás, amely lényegesen meghaladja a két világháború közötti korszak hősi emlékműveinek átlagos színvonalát, az Országos Magyar Hadimúzeum Egyesület III. kegyeleti díját kapta.[143]

Az 1869-ben alapított Budapesti (Budai) Torna Egylet (BBTE) az 1945 előtti magyar tornasport egyik legeredményesebb egyesülete, de nagy érdemeket szerzett a hazai sí, tenisz és asztalitenisz meghonosításában, és sportolói sikeresen szerepeltek atlétikában, úszásban és korcsolyázásban is. A sportegyesület 1929-ben ünnepelte alakulása hatvanadik évfordulóját. I. kerület, Attila utca 2. szám alatti tornacsarnokának Szent János térre[144] néző falára *hősi emléktábl*át készített Berán.[145] Az 1929. május 19-én tartott avatóünnepség kiemelt megbecsülését jelezte, hogy azon megjelent József királyi herceg, vitéz Janky Kocsárd (1868–1954) lovassági tábornok, a Honvédség főparancsnoka, dr. Sipőcz Jenő (1878–1937) polgármester[146] és természetesen a sportklub vezetői.

142 Az 1927/28. évi téli kiállítás képes tárgymutatója. Országos Magyar Képzőművészeti Társulat. Budapest, 1928. 24. o.

143 A díjról a település főjegyzője értesítette levélben a művészt (IM leltári szám: 2008.26.1.). Az 1924–1929 között működött egyesületről lást *Babucsné* 2003.

144 A közterület neve 1945 után megszűnt, ma az I., Attila út mellett lévő Horváth kert része.

145 *Liber* 1934. 464. o.; *Medvey* 1939. 20. o.

146 A Budapesti »Budai« Torna Egylet évkönyve a LX. jubiláris egyesületi évről 1929. Budapest, 1930. 11. o. Az emlékmű avatásáról készült fénykép a kiadvány belső címoldala után található.

A Budapesti (Budai) Torna Egylet emlékműve az avatás után (jobbról a negyedik Berán Lajos)

Az emlékmű bronzból öntött, nagyméretű domborművén ravatalon fekvő férfi látható, holttestén babérkoszorúval díszített rohamsisak. A ravatal előtt a sportegyesület Buda címerével ékesített zászlóját meghajtva tartó, fiatal férfiatléta áll. Lobogó lánggal égő két kandeláber fölött a PRO PATRIA felirat olvasható a reliefen. Az alépítményre az egyesület hősi halált halt sportolói nevét vésték fel. Az alkotás fényképét a *Magyarság* képes melléklete közölte, de őriz fotót róla a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár is.[147] Nagymintája szerepelt a Műcsarnok 1931. évi tavaszi tárlatán: „Hatásos nagy domborművet mintázott Berán Lajos a BBTE hősi emlékeül" – tudósított róla a sajtó.[148] Az alkotás ma már nem látható. A BBTE tornacsarnokát városrendezési okokból 1941-ben lebontották, miután az egyesület új, modern otthona 1940-re elkészült a II. kerületi Pasaréti úton.[149] A BBTE 1939-

147 *Magyarság* képes melléklete, 1929. június 16. IV. évf. 24. sz. 6. o. FSZEK leltári szám: AN027684, AN027687.

148 *Kézdi-Kovács László:* A Műcsarnok tavaszi tárlata. *Pesti Hírlap*, 1931. február 22. LIII. évf. 43. sz. 43. o.

149 Tervezője Koromzay Vilmos (1900–1988). *Nyigri Imre:* A BBTE hatszázezer pengős költséggel felépítette a Pasaréten az ország legkorszerűbb sporttelepét. *Esti Ujság*, 1940. július 9. V. évf. 154. sz. 5. o.

A magyar királyi csendőrség emlékműve

ben azt tervezte, hogy a hősi emlékművet átviszik az új klubépületbe,[150] de az 1939 utáni egyesületi értesítőkben nincs utalás arra, hogy az átkerült volna a Pasaréti úti klubház falára. Az egyesületet 1947-ben belügyminiszteri rendelettel feloszlatták, a pasaréti sportkomplexumot a Vasas S. C. kapta meg.[151]

Miskolcon 1932. október 30-án avatták fel a *császári és királyi 65. gyalogezred emlékművét*. Somló Ignác négyzetes alapon álló, magas kőtömböt tervezett, tetején kettős kereszttel. A homlokzaton lévő fekete márványtáblán tizenhétsoros felirat hirdeti az ezred dicső múltját. Az emléktábla alatt a három vármegye-címer, valamint kétoldalt a rohamcsapatos és a gyalogos katona alakja Berán Lajos 1918-ban tervezett 65-ös jelvényének szimbólumrendszerét idézi. A plasztikai kivitel viszont gyengébb, aligha Berán alkotása. Az 1938-ban kiadott ezredalbum is Somló Ignácot tünteti fel egyedüli szerzőként.[152] (Az emlékművet 1976-ban áthelyezték a miskolci Hősök temetőjébe.)[153]

1934-ben a budapesti Hadimúzeumban a február 14-én tartott csendőrnapon avatták fel a *magyar királyi csendőrség* Nagy Háborúban és békeidőben elhunyt tagjainak emlékművét a második emeleti folyosó déli oldalfalán. A dombormű,

150 A Budapesti »Budai« Torna Egylet évkönyve a LXX. egyesületi évről 1939. Budapest, 1940. 14. o.
151 *Nádori* 1985. 153. o.
152 *Réti* 1938. 71. o.
153 *Tarczai* 2002. 140. o.

A magyar királyi 14. honvéd gyalogezred hősi emlékműve (A szerző felvétele)

amely 17 tiszt és 523 altiszt hősi halottnak állított emléket,[154] terebélyes tölgyfa előterében elesett bajtársát imára kulcsolt kézzel gyászoló, térdelő magyar csendőrt ábrázol.[155] A márványtáblába vésett domborműű alatti felirat: A HÁBORÚ ÉS BÉKE HŐSI HALOTTAINAK / A M. KIR. CSENDŐRSÉG.

Az ünnepélyes avatáson Horthy Miklós (1868–1957) kormányzó is megjelent. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány az 1945 márciusában hozott rendeletével a Magyar Királyi Csendőrséget „népellenes tevékenységére tekintettel" megszüntette és szervezetét feloszlatta.[156] Erre tekintettel, az emlékjel 1945 után elfalazásra került, így ma nem látható.

A *14. honvéd gyalogezred hősi emlékművé*t 1934 júniusában Esztergomban állították fel,[157] mivel az alakulat egykori hadkiegészítési területe Bars, Esztergom, Nyitra és Hont vármegye volt. Az emlékmű mészkőből faragott, nagyméretű domborművét a 14-esek első világháborús sapkajelvényének nagyplasztikai

154 Magyar Országos Tudósító, 1934. február 14.; A háború és béke hős csendőrhalottainak. *Az Est*, 1934. február 14. XXV. évf. 35. sz. 7. o.; *Magyarság* képes melléklete, 1934. február 18. IX. évf., 7. sz. 4. o.

155 *Sallay* 2018. 169–170. o.

156 Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1.690/1945. M. E. számú rendelete a csendőrség feloszlatásáról és az államrendőrség megszervezéséről 1. § (1) bek. (*Magyar Közlöny*, 1945. május 10. I. évf. 26. sz. 3. o.)

157 Nyitrai honvédek emlékműve Esztergomban. *Budapesti Hírlap*, 1934. június 15. LIV. évf. 133. sz. 8. o.; *Szabó* 2001. 42. o., 63. sz.

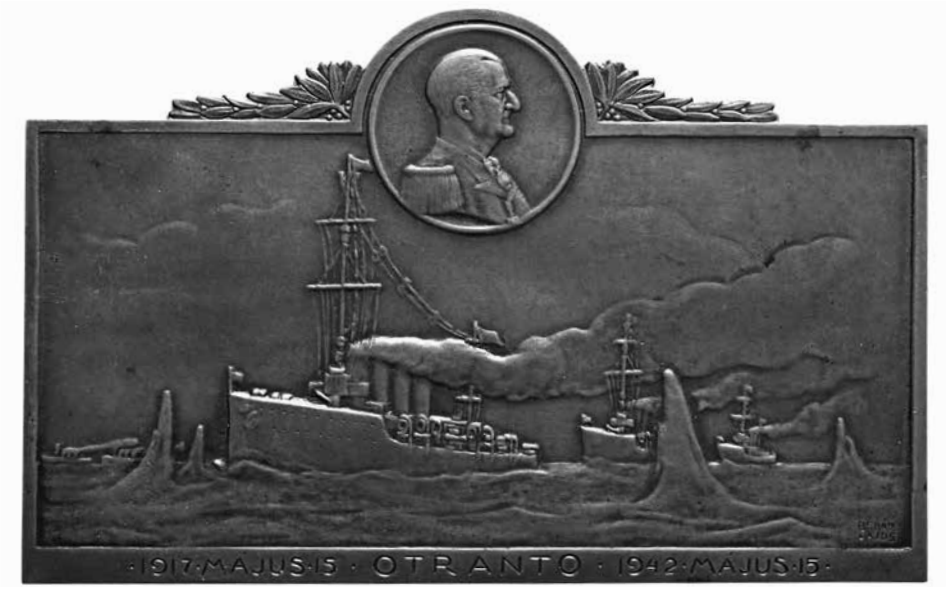

Otranto plakett

változataként mintázta meg Berán Lajos. A domborműű alatti felirat: EZREDÜK EMLÉKÉNEK A / BARS-ESZTERGOM-HONT ÉS NYITRA MEGYÉK / 14-ES HONVÉD FIAI.

1942-ben készítette az első világháborúhoz kötődő *Otranto* plakettet,[158] a tengeri ütközet 25. évfordulójára. Az alkotás az 1917. május 15-i otrantói csata emlékét idézi, amelyben a Monarchia hadihajóinak Horthy Miklós vezette köteléke az éjszaka folyamán megtámadta és feltörte az antant által létesített tengerzárat.[159] A 80×160 milliméteres plaketten tengeri ütközet látható, felül medalionban Horthy Miklós portréjával. Felirata: OTRANTÓI CSATA / 1917–1942. Meg kell említeni, hogy Berán plakettja nem tömegpropaganda célját szolgálta. Kis példányszámban készült, a tengeri csata huszonötödik évfordulójára. Napjainkban alig ismert, műtárgyforgalomban nem szerepel.

A művész sokrétű technikai tudása mellett a komponálás finom eleganciáját dicsérte a korabeli kritika.[160] 1935-ben a Magyar Képzőművészek Egyesülete aranyérmét,[161] 1936-ban az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat nagydíját nyerte el,[162] és megkapta a Signum Laudist, azaz a Magyar Koronás Bronzérmet.[163]

158 *Szigeti* 1961. 23. o.; *Török* 2011. 35. o. 312. sz.; HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény leltári szám: 7379/É.

159 *Pilch* é. n. 238–240. o.; *Szijj – Ravasz* 526–527. o.

160 *Gyöngyösi* 1932. 196. o.

161 *Matussné* 2009. 52. o.; *Paddi* 2015. III. rész, 8. o.

162 *Matussné* 2009. 52. o.; *Soós* 2010. 34. o.

163 Berán Lajos szobrászművész meghalt. *Esti Ujság*, 1943. január 7. VIII. évf. 4. sz. 4. o.; *Procopius* 1943. 48. o.

1943. január 5-én hunyt el Budapesten.[164] „Berán mint művész az éremművészet legnemesebb hagyományainak őrzője volt, mint ember pedig megnyerő modorával, színes egyéniségével és közvetlenségével vált rokonszenvessé mindenki előtt" – emlékezett rá Huszár Lajos.[165] A Magyar Numizmatikai Társulatban 1944. december 9-én Soltész Elemér (1874–1957) protestáns tábori püspök tartott emlékbeszédet Beránról.[166] A Kerepesi úti temetőben lévő sírja védett,[167] a Nemzeti Sírkert része. Dunaújvárosban utcát neveztek el róla. Özvegye 1961-ben több érmet és írásos dokumentumot adott a dunaújvárosi múzeumnak,[168] ahová ezt követően is kerültek be Beránnal kapcsolatos dokumentumok. A Magyar Pénzverő Zrt. fiatal éremtervező művészek ösztönzésére 2017-ben Berán Lajosról elnevezett díjat alapított.

Az Iparművészeti Múzeumban 1924-ben rendezett hazai érem- és plakett-seregszemlén Beránnak olyan ikonikus alkotásai szerepeltek, mint az *1.* és a *14. honvéd gyalogezred* jelvényének bronzból készített plakett-változata.[169] A Műcsarnok 1943-ban tartott őszi tárlata részeként Berán Lajos-emlékkiállítást rendeztek.[170] Az 1959-ben Budapesten rendezett éremművészeti kiállításon háborús témájú alkotásai közül a *dr. Balogh Jenő*-érem volt látható.[171] Dunaújvárosban 1961, 1982, 1989, 2003 és 2014[172] évben tartottak kiállítást műveiből. Az Intercisa Múzeum Látványtára egyik vitrinében Berán itt őrzött alkotásai folyamatosan láthatóak. A balatonfüredi 2014–2015-ös első világháborús művészeti kiállításon két plakettje (*Limanova*, *gróf Tisza István*) szerepelt.[173] A Magyar Numizmatikai Társulat és a Magyar Éremgyűjtők Egyesülete Székesfehérváron 2015-ben tartott kiállításán valamennyi jelentős első világháborús Berán-érmet, -plakettet és -jelvényt láthatta a közönség.[174] A Hadtörténeti Múzeum 2016-ban nyílt új első világháborús állandó kiállításán a *14. honvéd gyalogezred* nagyméretű plakettje és sapkajelvénye, a *10. lovas tüzérosztály* sapkajelvénye és a *Ludwig-baka jelvényének verőszerszáma*, a két világháború közötti időszakot és a második világháborút bemutató tárlaton pedig az *Otranto plakett* tekinthető meg.

164 Halotti anyakönyvi kivonata a Berán-hagyatékban (IM leltári szám: 2009.5.1.).
165 *Huszár* 1943. 82. o.
166 *Soltész* 1944.
167 *Soós* 2010. 34. o.
168 *B. Sergő* 1965. 242. o.
169 *Csányi* 1924. 1497. és 1521. sz.
170 *Az őszi tárlat tárgymutatója.* Műcsarnok, Budapest, 1943. 12–13. o., I–III. és 116–140. sz.; (Myn): Őszi tárlat a Műcsarnokban. *Szépművészet*, 1943. IV. évf. 11. sz. 220. o.
171 *Csengeryné* 1959. 39. o.
172 *Matussné* 2009. 47. o.; *Paddi* 2015. I. rész, 3. o.
173 *Róka – Szűcs* 2014. 86. o., IV. 1–2. sz.
174 *Balogh* 2015. 15–16. o.

Rövidítésjegyzék

DM	Déri Múzeum, Debrecen
FSZEK	Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest
HGM	Heeresgeschichtliches Museum, Bécs
HM HIM	HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest
IM	Intercisa Múzeum, Dunaújváros
IWM	Imperial War Museum, London
JAM	Jósa András Múzeum, Nyíregyháza
MOSM	Magyar Olimpiai és Sportmúzeum
MFM	Móra Ferenc Múzeum, Szeged
MNG	Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, Budapest
MNM	Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
NFM	Nádasdy Ferenc Múzeum, Sárvár
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
ÖNB	Österreichisches Nationalbibliothek, Bécs
SM	Soproni Múzeum, Sopron
SOM	Magyar Nemzeti Múzeum – Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Adattár, Budapest
SZIKM	Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár
TIM	Türr István Múzeum, Baja
ZM	Zempléni Múzeum, Szerencs

Irodalomjegyzék

Babucsné 2003.
Babucsné Tóth Orsolya: Az Országos Magyar Hadimúzeum Egyesület. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 6. Szerk. *Hausner Gábor.* Budapest, 2003. 43–78. o.

Baczoni – Kiss – Sallay – Számvéber 2006.
Baczoni Tamás – Kiss Gábor – Sallay Gergely Pál – Számvéber Norbert: Halálfejes katonák. Az Osztrák–Magyar Monarchia rohamcsapatai 1914–1918. H. n., [2006].

Balla 2010.
Balla Tibor: A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai. Tábornagyok, vezérezredesek, gyalogsági és lovassági tábornokok, táborszernagyok. Budapest, 2010.

Balogh 2015.
A Nagy Háború és az érmészet. Válogatás hazai magángyűjtemények érmeiből. Kiállítási katalógus. Szerk. *Balogh Éva.* Székesfehérvár – Budapest, 2015.

Barcy 1991.
Barcy Zoltán: Évszázadok egyenruhái. Budapest, 1991.

Bartha 1939.
A m. kir. „IV. Károly király" volt 1. honvéd gyalogezred története és háborús emlékalbuma. Szerk. *Bartha Lajos.* Budapest, 1939.

Bertók 1999.
Bertók Krisztina: Berán Lajos és a Magyar Numizmatikai Társulat. In: Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István 65. születésnapjára. Szerk. *Bertók Krisztina – Torbágyi Melinda.* Budapest, 1999. 453–467. o.

Bertók 2008.
Bertók Krisztina: Berán Lajos pályafutása és művei a dunaújvárosi Intercisa Múzeumban. Az Intercisa Múzeum kincsei V. sz. Dunaújváros, 2008.

B. Sergő 1965.
B. Sergő Erzsébet: Berán Lajos plakettjei a Dunaújvárosi Múzeumban. Alba Regia, 4–5. 1963–1964. Székesfehérvár, 1965. 242–243. o.

Csányi 1924.
Budapesti gyűjtők és művészek érem- és plakettkiállítása az Országos Magyar Iparművészeti Múzeumban. Szerk. *Csányi Károly.* Budapest, 1924.

Csengeryné 1959.
Csengeryné Nagy Zsuzsa: Éremművészet a XIX. és XX. században. Budapest, 1959.

Éber 1935.
Művészeti Lexikon. I. kötet. Szerk. *Éber László.* Budapest, 1935.

Faludi 1918.
Faludi Géza: Magyar orvosok újabb emlékérmei. *Numizmatikai Közlöny*, 1918. XVII. évf. 1. sz. 7–17. o.

Faludi 1929.
Faludi Géza: Medicina in nummis. Budapest, 1929.

Fónagy 1929.
Fónagy Béla: A Szépművészeti Múzeum érem- és plakettgyűjteménye. *Magyar Művészet*, 1929. V. évf. 1. sz. 23–33. o.

Gohl 1916–1918.
Gohl Ödön: Háborús emlékek IV–IX. rész. *Numizmatikai Közlöny*, 1916–1918. XV–XVII. évf.

Gosztonyi 1982.
Gosztonyi József: Száz éve született Berán Lajos. *Az Érem*, 1982. XXVIII. évf. 1. sz. 36–40. o.

Gosztonyi – Mészáros 2000.
Gosztonyi József – Mészáros István: Magyar és magyar vonatkozású érmek mesterjegyei. Budapest, 2000.

Gyöngyösi 1932.
Gy. N. [Gyöngyösi Nándor]: Magyar mesterek. Berán Lajos. *Képzőművészet*, 1932. VI. évf. 54. sz. 196–197. o.

Hadviselt 1919.
A hadviselt képzőművészek kiállításának tárgymutatója. Műcsarnok, Budapest, 1919. március 9–23.

Hermann 2019.
Hermann Attila: „Félre a halállal, előre rohamzászlóalj!" Az Osztrák–Magyar Monarchia elit katonáinak jelvényei a Nagy Háborúban. Debrecen, 2019.

Hermann – Szanyi 2015.
Hermann Attila – Szanyi Miklós: „Csak előre édes fiam…" A magyar Szent Korona országaiból sorozott hadosztályok, ezredek és zászlóaljak a Nagy Háborúban. Budapest, 2015.

Huszár – Procopius 1932.
Huszár, Lajos – v. Procopius, Béla: Medaillen- und Plakettenkunst in Ungarn. Budapest, 1932.

Huszár – Varannai 1977.
Huszár Lajos – Varannai Gyula: Medicina in nummis. Budapest, 1977.

Huszár 1943.
Huszár Lajos: Berán Lajos emlékezete. *Szépművészet*, 1943. IV. évf. 5. sz. 80–82. o.

Из истории 2016.
Из истории Карпатской операции 1915. Москва – Санкт Петербург, 2016.

József főherceg 1917.
József főherceg vezérezredes erdélyi hadikiállítása a Szent Margitszigeten 1917–1918. Budapest, 1917.

Karásek 2010.
Karásek, Martin: Rakúsko–uhorské pamätné čiapkové odznaky v zbierkach NBS – Múzea mincí a medailí v Kremnici. H. n., 2010.

Katalog 1934.
Katalog der representativen ausstellung moderner ungarischer medaillen. Wien, 1934.

Kovács 1991.
Monumentumok az első háborúból. Szerk. *Kovács Ákos.* Budapest, 1991.

Kozma 2014.
Kozma Miklós: Egy csapattiszt naplója 1914–1918. Budapest, 2014.

Krankovics – Sallay 2012.
Krankovics Ilona – Sallay Gergely Pál: Első világháborús jelvények a Déri Múzeum gyűjteményében. Debrecen, 2012.

L. Kovásznai 1999.
L. Kovásznai Viktória: Berán Lajos pályaképe. In: Uő: Fejezetek a magyar éremművészet történetéből. Budapest, 1999.

Liber 1934.
Liber Endre: Budapest szobrai és emléktáblái. Budapest, 1934.

Lyka 1910.
Lyka Károly: Az érem- és plakettművészet stílusa. Budapest, 1907.

Matussné 2009.
Matussné Lendvai Márta: Kiegészítések Berán Lajos szobrászművész életrajzához az Intercisa Múzeum történeti gyűjteményének dokumentumai alapján. In: Alba Regia, 38. Székesfehérvár, 2009. 47–56. o.

Medvey 1939.
Medvey Lajos: Vezető Budapest szobrai megtekintéséhez. Budapest, 1939.

Molnár 2000.
Molnár Ferenc: Egy haditudósító emlékei. Budapest, 2000.

Nádori 1985.
Nádori László: Sportlexikon, 1. kötet. Budapest, 1985.

Nagyné – Zonda 2019.
Nagyné Nemes Györgyi – Zonda Tamás: Keviczky Hugó. Egy elfeledett szobrász életpályája. Balassagyarmat, 2019.

Nemestóthi Szabó – Ollé 1926.
A cs. és kir. 12. huszárezred a világháborúban. Szerk. *Nemestóthi Szabó Béla – Ollé Vilmos*. Budapest, 1926.

Paddi 2015.
Paddi Attila: Berán Lajos. Művész és magánember a dokumentumok tükrében I–V. rész. *Éremtani Lapok*, (2015. február–október) 149–153. sz.

Pilch é. n.
A világháború története. Szerk. *Pilch Jenő.* Budapest, é. n.

Procopius 1943.
Procopius Béla: Berán Lajos élete és művészete. *Numizmatikai Közlöny*, 1943. XLII. évf. 47–49. o.

Prohászka 2003.
Prohászka László: Ligeti Miklós éremművészete. *Az Érem*, 2003. LIX. évf. 2. sz. 22–27. o.

Prohászka 2011.
Prohászka László: A császári és királyi 10. lovas tüzérosztály Berán Lajos készítette alakulatjelvénye. *Az Érem*, 2011. LXVII. évf. 2. sz. 33–35. o.

Réti 1938.
A volt cs. és kir. Lajos Győző főherceg 65. gyalogezred világháborús emlékalbuma 1914–1918. Szerk. *Réti Béla.* Miskolc, 1938.

Róka – Szűcs 2014.
Művészet és művészek az első világháborúban. Szerk. *Róka Enikő – Szűcs György.* Balatonfüred, 2014.

Sallay 2010.
Sallay Gergely Pál: Mindent a hazáért! Első világháborús osztrák–magyar katonai alakulat- és emlékjelvények. Budapest, 2010.

Sallay 2018.
Sallay Gergely Pál: „Egy-egy darab történelem, magyar hagyomány". A Hadimúzeum és a Helyőrségi templom első világháborús emléktáblái. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. Különszám. Szerk. *Závodi Szilvia.* Budapest, 2018. 147–195. o.

Soltész 1944.
Soltész Elemér: Berán Lajos emlékezete. Kézirat gyanánt. Budapest, 1944.

Soós 2010.
Soós Ferenc: Magyar numizmatikusok Panteonja. Budapest, 2010.

Szabó 2001.
Esztergom 2000 Enciklopédia – Köztéri alkotások. Szerk. *Szabó Károly.* Esztergom, 2001.

Szanyi 2010.
Szanyi, Miklós: K. u. K. Kappenabzeichen Katalog. Budapest, 2010.

Szigeti 1961.
Szigeti István: Berán Lajos szobrászművész érmei és plakettjei (pótlás a HP-hoz). *Az Érem*, 1961. XVII. évf. 16. sz. 17–23. o.

Szijj – Ravasz 2000.
Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs. Főszerk. *Szijj Jolán* – Szerk. *Ravasz István*. Budapest, 2000.

Tarczai 2002.
Tarczai Béla: A császári és királyi Lajos Viktor 65. gyalogezred története. In: Levéltári Évkönyv 11. Szerk. *Dobrossy István.* Miskolc, 2002. 127–140. o.

Tolnai 1928.
A világháború története 1914–1918. Budapest, [1928].

Török 2011.
Török Pál: Magyarországi érem- és plakettművészet 1850–1945. Budapest, 2011.

Varannai 1959.
Varannai Gyula: Magyar orvosok emlékérmei. In: Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei – Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae in Hungarica. 12. Szerk. *Palla Ákos.* Budapest, 1959. 46–120. o.

Lajos Berán's Plastic Art Linked to the First World War

Lajos Berán (1882–1943) was a figure of crucial significance in medal art in Hungary. During the course of his life, he made many hundreds of medals and plaquettes. In addition, he designed many coins, decorations, and even stamps. But although Berán is generally seen as a numismatic artist merely, significant large-size sculptures, too, are associated with his name. The present study reviews those of his plastic artworks that are linked to the First World War. First and foremost, it looks at his medals, plaquettes, and cap badges (together with the plaquette versions of them). Many examples of these works are held by the Numismatic Collection of the Military History Museum. Besides the above, the study presents the large sculptures connected with the First World War that the artist made after 1918: the sepuchral monument in the cemetery at Dunapentele commemorating Andor Szávits, a hussar ensign; the still-to-be-seen Post Office memorial in downtown Budapest; memorials (which are no longer on show) for the Budapest (Buda) Sports Association (BBTE) and for the Royal Hungarian Gendarmerie; and the memorial in Esztergom to the fallen of the Royal Hungarian 14th Infantry Regiment. Supplied with rich notes, the text contains material for those interested in both military history and art history, and, within the last mentioned, numismatics.

Plastiken von Lajos Berán mit Bezug auf den Ersten Weltkrieg

Lajos Berán (1882–1943) ist eine maßgebende Gestalt der ungarischen Medaillenkunst. Im Laufe seines Lebens schuf er mehrere hundert Medaillen und Plaketten, entwarf Münzen, Auszeichnungen und sogar Briefmarken. Obwohl er meist nur als Medaillenkünstler wahrgenommen wird, sind auch bedeutende Großplastiken mit seinem Namen verbunden. Dieser Aufsatz behandelt seine Plastiken mit Bezug auf den Ersten Weltkrieg. Zuallererst werden seine Medaillen, Plaketten, Kappenabzeichen und deren Plakettenversionen – von denen zahlreiche Exemplare auch in der Numismatischen Sammlung des Museums für Militärgeschichte aufbewahrt werden – vorgestellt, und anschließend seine nach 1918 verfertigten großplastischen Werke. So das Grabdenkmal von Husaren-Fähnrich Andor Szávits auf dem Friedhof von Dunapentele, sowie seine Heldendenkmäler: das auch heute noch stehende Denkmal für die im Krieg gefallenen Postangestellten in der Budapester Innenstadt, die nicht mehr existierenden Gedenktafeln des Budapester (Budaer) Turnvereins (BBTE) und der k. ung. Gendarmerie, sowie die Denkmäler der Gefallenen von Békésszentandrás und des k. ung. Infanterieregiments Nr. 14 in Esztergom. Die mit zahlreichen Notizen versehene Studie beinhaltet viel Anregendes für die Interessenten der Militärgeschichte und der Kunstgeschichte, insbesondere der Numismatik.

Szántó Nóra

BASCH ÁRPÁD *KÁRPÁTOK VÉDŐI* CÍMŰ FESTMÉNYÉNEK TÖRTÉNETE*

A 20. századi magyar képzőművészet egyik jelentős alakja Basch Árpád (Budapest, 1873 – Budapest, 1944). Tanulmányait Budapesten, Münchenben, Párizsban és Olaszországban folytatta. Kezdetben a dekoratív festészet és a plakátművészet foglalkoztatta, a millenniumi év közeledtével a magyar történelemből vett témák inspirálták. Könyvdísz rajzai, illusztrációi ismertté tették bel- és külföldön egyaránt. Az első világháború kitörése hatással volt műveinek témaválasztására.[1]

A háború kitörését követően a Honvédelmi Minisztérium létrehozta a Hadsegélyező Hivatalt,[2] ahol Basch a művészeti osztály vezetőjeként tevékenykedett. Az évek során több mint kétszáz plakátot, grafikát, festményt készített. Ezek közül kiemelkedett a *Kárpátok védői* címet viselő festmény megalkotása, ami nemcsak a művész, de a magyar világháborús hadifestészet legnagyobb méretű képe lett.[3]

1915-ben Kirchner Hermann[4] altábornagy, a Hadsegélyező Hivatal vezetője felkérte Basch Árpádot, hogy a dicsőséges kárpáti harcokról egy monumentális körképet készítsen. A megbízás szerint a kép elkészítésének költségét a Hivatal kívánta fedezni, a művész honoráriumát pedig a kész kép utáni kiállítási és sokszorosítási jövedelemből akarták megfizetni. A Hadsegélyező Hivatal a körképet belföldön és a szövetséges államokban belépődíj mellett kiállítás keretében kívánta bemutatni, illetve grafikai lapokon és képeslapokon sokszorosítani.

* A Hadtörténeti Múzeum (a továbbiakban: HTM) Fotóarchívum cikkben közölt képeiért köszönetemet fejezem ki Nagy-Lukács Fanninak, a Fotóarchívum vezetőjének.

1 Basch Árpád kollektív kiállításának katalógusa. Nemzeti Szalon 330-ik kiállítás. 1925. január–február.

2 A témáról bővebben lásd: *Babucsné Tóth Orsolya:* A M. kir. Honvédelmi Minisztérium Hadsegélyező Hivatala. In: Történeti Muzeológiai Szemle. A Magyar Múzeumi Történész Társulat Évkönyve 10. Szerk. *Ihász István – Pintér János.* 147–168. o.

3 A kép méretéről eltérő számadatok állnak rendelkezésre a korabeli sajtóban. 6 és 8 méteres magasságról is beszámoltak, a legnagyobb megadott szélességi érték pedig 20 méter volt. Basch a Nemzeti Szalon katalógusában 6 méter magasnak és 12 méter szélesnek írta le a képet. A *Ludovikás Levente* szerint 5 méter magas és 17,1 méter széles volt.

4 Kirchner Hermann (Ármin) (1853–1929) cs. és kir. altábornagy. 1872–1883 között a cs. és kir. hadseregben, majd a m. kir. Honvédségnél szolgált. 1910 júniusában vonult nyugállományba.

A Hadsegélyező Hivatal részéről Kirchner Hermann altábornagy és Gaál Sándor ezredes megtekintik a Basch Árpád által készített vázlatokat (HTM Fotóarchívum, leltári szám: 28439/1)

A máramarosszigeti közelharc kidolgozott vázlatának szemrevételezése (HTM Fotóarchívum, leltári szám: 28439/2)

Állványzat készítése (HTM Fotóarchívum, leltári szám: 28439/3)

A művész, hogy a felkérésnek eleget tegyen, beutazta a kárpáti harcok helyszínét, hónapokon keresztül tanulmányozta a csatateret, ahol helyszínrajzokat, vázlatokat készített. Költségeit a Hivatal viselte, a harctéren pedig vezérkari tiszteket osztottak be mellé, akik pontos információkkal látták el a csatatereket illetően.

Hazatérve, a Százados úti művésztelepen található műtermében hozzáfogott a körkép kidolgozásához. Munka közben meglátogatta Hazai Samu[5] honvédelmi miniszter, aki arra kérte, hogy ne körképet, hanem hármas festményt, úgynevezett triptichont készítsen. Basch figyelembe vette a megrendelő igényeit, és elkezdte átdolgozni a képet. A Minisztérium vezetésében 1917-ben változás történt, az új honvédelmi miniszter Szurmay Sándor[6] lett, aki szintén nagy figyelmet szentelt a készülő képnek. Szurmay 1914 novemberében vette át a magyar királyi (a továbbiakban: m. kir. 38. honvéd gyaloghadosztály (később a róla elnevezett hadcsoport) irányítását. Csapatait sikerrel vezette Homonnánál, Uzsoknál, majd Zborónál és Bártfánál, legnagyobb haditette az Uzsoki-hágó 1915. áprilisi

5 Hazai Samu (1851–1942) báró, vezérezredes. 1910–1917 között m. kir. honvédelmi miniszter.
6 Vitéz uzsoki Szurmay Sándor (1860–1945) báró, vezérezredes. 1917–1918 között m. kir. honvédelmi miniszter.

Basch munka közben, háttérben a középrész vázlata (HTM Fotóarchívum, leltári szám: 28439/4)

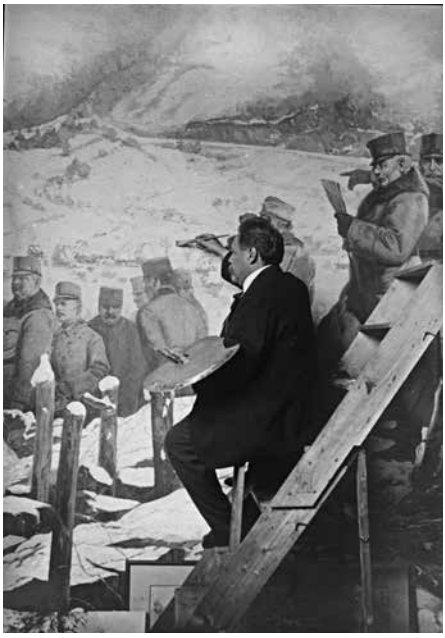

A középrész festése (HTM Fotóarchívum, leltári szám: 28439/5)

A középrész festése (HTM Fotóarchívum, leltári szám: 28439/6)

megvédelmezése volt. Személyes érintettsége miatt a festmény szemrevételezése után instrukciókat adott a művésznek (személyeket és arányokat kellett átfesteni), aki ezek alapján újabb változtatásokat hajtott végre.

A művésznek munkájában többek között Bátki József[7] nyújtott segítséget. Bátki feladatául a hármas kép középső részén szereplő magas rangú katonatisztek portréjának megfestését kapta.[8]

1918 őszére a művész közeledett a befejezéshez, ezért a Hadsegélyező Hivatal szerződést kötött az Elbemühl[9] grafikai intézettel a festmény reprodukcióinak elkészítése céljából, de a háború elvesztését követően ez már nem valósult meg.[10]

A Tanácsköztársaság idején, hogy a festményt megvédje, Basch leszedte a feszítőkeretről, összegöngyölte és elrejtette. A Tanácsköztársaság bukása után a művész szerette volna elérni, hogy a majdnem kész műve után a kiadásait és a honoráriumot fizessék meg, mert szerinte a háború elvesztése és a Hadsegélyező Hivatal felszámolása nem jelentette azt, hogy neki nem jár munkadíj.

A kincstár álláspontja szerint a festmény tulajdonjoga az övék, és honoráriumot nem tartoznak fizetni, mert a háború elvesztését követően az eredeti célt, vagyis a kép kiállítását és sokszorosítását nem lehet megvalósítani. Az ügyet jogi útra terelték, pert indítottak a művész ellen, jogilag szerették volna arra kötelezni, hogy a művet ellenszolgáltatás nélkül adja át. Basch viszontkeresetet indított a kincstár ellen, amelyben követelte, hogy a tiszteletdíját fizessék ki. A kincstárt a perben dr. Ferenc Dezső jogügyi főtanácsos, a festőművészt pedig dr. Lőw Antal képviselte.[11] Basch 600.000.000 koronára perelte a kincstárat, a pert dr. Fődy Károly törvényszéki tanácselnök vezette.[12]

Mit ábrázolt a per tárgyát képező festmény? A hármas kép középső része az uzsoki harcteret örökítette meg. A kép baloldalán felvonuló katonákat, az előtérben pedig a hadvezéreket életnagyságban ábrázolta, balról jobbra:[13] Csermák Mihály ezredes, Rónai Horváth Jenő altábornagy, Plank Ede altábornagy, illenczfalvi Sárkány Jenő vezérkari ezredes, Ehmann József ezredes, Peter Hofmann altábornagy, Nagy Pál vezérőrnagy, pilisi Kornhaber Adolf altábornagy, bebenburgi Karg János báró, altábornagy, wahlbrucki Baumgartner Emil vezérkari őrnagy. A magasabban fekvő havas kúpon állnak: Habsburg Frigyes főherceg, tábornagy, Franz Conrad von Hötzendorf báró, gyalogsági tábornok, Szurmay Sándor altábornagy, Hugo Metzger vezérkari őrnagy, Eduard Böhm-Ermolli lovassági tábornok, Rőder Vilmos vezérkari őrnagy, Alexander von Linsingen német vezérezredes, Svetozar Boroević von Bojna gyalogsági tábornok, Paulus von Stolzmann német vezérőrnagy, Habsburg József főherceg, lovassági tábornok,

7 Bátki József (1877–1948) festő- és szobrászművész.

8 Salgótarjáni új almanach 1. Szerk. *Cs. Sebestyén Kálmán – Szvircsek Ferenc*. Salgótarján, 1997. 194. o. A forrásban tévesen szerepel, hogy a műalkotás jelenleg a Hadtörténeti Múzeumban van kiállítva.

9 1874-ben alapított osztrák papírosgyártó és nyomdai részvénytársaság.

10 *Világ*, 1925. november 8. XVI. évf. 253. sz. 12. o.

11 *Esti Kurír*, 1926. július 15. IV. évf. 157. sz. 7. o.

12 *Magyarország*, 1926. július 15. XXXIII. évf. 157. sz. 6. o.

13 Az ábrázolt esemény időpontjában viselt rendfokozatok feltüntetésével.

A balszárnykép, a vonuló honvéd tüzérség festése (HTM Fotóarchívum, leltári szám: 28439/8)

A balszárnykép vázlata (HTM Képzőművészeti gyűjtemény, leltári szám: 2007.93.1./Kp)

A jobbszárnykép vázlatának felnagyítása (HTM Fotóarchívum, leltári szám: 28439/7)

A jobbszárnykép vázlata (HTM Képzőművészeti gyűjtemény, leltári szám: 9271/Kp)

A középrész vázlata (HTM Képzőművészeti gyűjtemény, leltári szám: 9270/Kp)

Karl Bardolff vezérőrnagy, alsókománai Álgya-Papp Sándor vezérkari alezredes, Sándor János belügyminiszter, Wilhelm Eisner-Bubna vezérkari alezredes, Alexander Krobatin táborszernagy, császári és királyi (a továbbiakban: cs. és kir.) hadügyminiszter, Belitska Sándor vezérkari ezredes, Hazai Samu báró, gyalogsági tábornok, m. kir. honvédelmi miniszter, bádoki Soós Károly vezérkari ezredes, Robert Lamezan de Salins gróf, vezérkari ezredes, Karl Pflanzer-Baltin báró, lovassági tábornok, Lieb József vezérőrnagy, gyarmatai Dáni Balázs vezérőrnagy és Bartheldy István altábornagy. A háttérben a Kárpátok hegyvonulatai kerültek megfestésre (balról jobbra): Pliszka, Sztinka, Rosipanyec, Opolonek, Szcsavinka, Beszkid, Magura; a háttérben a Szianki hegyek.

A balszárnykép a Dukla-szoros felé vonuló honvéd fogatolt tüzérüteget (1905/08 M 8 cm-es tábori ágyú) ábrázolt, a lángban álló Zboró előtt. A háttérben a Rákóczi-kastély látható, az előtérben pedig a kanyargó hegyi úton menetel a tüzérség. A kép jobb oldalán magyar csendőrök orosz hadifoglyokat kísérnek.

A jobbszárnykép a máramarosszigeti közelharcot ábrázolta, ahol a magyar honvédek az orosz túlerővel szemben ellenálltak.[14]

Az elkészült kép reprodukciója és a fennmaradt vázlatok alapján érzékelni lehet a változtatásokat. A középső rész vázlata 1916-ban készült el, itt még láthatók a csorbadombi vasúti viadukt felrobbantott elemei, amik a kész képről már eltűntek. Az ábrázolt személyek testtartása is változott, illetve újabb szereplők kerültek fel a festményre, például József főherceg.

A per (44505/1924. szám[15]) az 1924. december 31-én beadott keresettel kezdődött és az 1926. június 16-án hozott végítélettel zárult. A tárgyalások során kihallgatták Kirchner Hermann nyugállományú altábornagyot és Gaál Sándor[16] nyugállományú ezredest, akik tanúskodtak a megbízás körülményeiről. Nyilatkoztak arról, hogy a művész által bemutatott költségvetés alapján a Hadsegélyező

14 *Ludovikás Levente*, 1938. október. XVI. évf.
15 A per iratanyag nem maradt fent.
16 A Hadsegélyező Hivatal vezetője Kirchner Hermann altábornagy távozása után.

József főherceg (HTM Képzőművészeti gyűjtemény, leltári szám: 12397/Kp)

Hivatal részletekben folyósította az anyagok (állványok, festék, vászon) árát. Gaál Sándor tanúvallomása szerint ki akarta utalni a művésznek a hátralékos készkiadásait, de a forradalom kitörése miatt sem erre, sem a rekompenzációra nem jutott idő, így ez kifizetetlen. A bíróság elismerte a művész azon igényét, hogy a több évnyi munkájáért tiszteletdíj jár.

A pontos összeg és a kép művészi értékének megállapítására a bíróság szakértőnek Petrovics Eleket[17] és Tolnay Ákost[18] kérte fel. Tolnay Ákos a tizenegyoldalas szakvélemény elkészítésekor figyelembe vette a per addigi iratait, helyszíni szemlét tartott a műteremben és meghallgatta Basch festőművészt is. A képhez készült vázlatok, tanulmányok számát Basch 250–300 darabra becsülte, ebből

17 Petrovics Elek (1873–1945) az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum igazgatója 1914-től, főigazgatója 1921–1935 között.

18 Tolnay Ákos (1861–1940 után) festőművész, a Benczúr Társaság igazgatója.

körülbelül 120 darabot eredetiben, a többit fényképek alapján tudta bemutatni. A festmény szemrevételezésére mérete miatt a padlón kitekerve került sor. Megállapításra került, hogy „*a művész a kapott feladatot igen lelkiismeretesen, komolyan, ilyen nagy munkához méltó ambitióval és munkássággal fogta fel. Az adott feladat igen nehéz volt. Maga az a tény, hogy három különféle tájat hegyes, völgyes vidéket össze kell egyeztetni egy közös keretbe, maga már egy rendkívüli nagy feladat elé állította a művészt.*"[19] A kép témája, kompozíciója megfelel a megrendelő azon igényének, hogy a Kárpátok védelmének harcát bemutassa. A kép még nincsen teljesen befejezve, de ezt a művész a kép végleges elhelyezésekor néhány hét alatt megteheti. Fontos, hogy a kifeszített vásznat a művész akkor fogja egyben látni, akkor lesz lehetősége az összehangolást elvégezni. A szakértői vélemény elfogadta a művész állítását, hogy négyévnyi munkát fektetett a képbe. Az összeg megállapításánál a munkaidő mellett figyelembe vette a mű művészeti, történelmi-nemzeti jelentőségét is, így egy évre 20.000 aranykorona tiszteletdíjat (négy évre 80.000 aranykoronát) állapított meg, amit hazafias szempontok és egyéb mellékkörülmények folytán 48.000 aranykoronára tartott szükségesnek mérsékelni, és végeredményben az alkotást 500.000.000 koronára értékelte.

Petrovics Elek a művész munkaidejét három évben, az évi tiszteletdíjat pedig 8.000 (összesen 24.000) aranykoronában állapította meg.

Mindkét szakértő kiemelte, hogy a festmény állami megrendelésre készült, nem képezheti közforgalom tárgyát, témájánál fogva egy katonai intézmény vagy a Hadtörténelmi Múzeum tarthat rá igényt.

A bíróság a végítéletben a két szakértői vélemény alapján a művész tiszteletdíját 400.000.000 koronában állapította meg. A kincstár nyilatkozott arról, hogy a festményt jelenlegi állapotában átveszi, nem tart igényt a festmény összehangolására, így a művész is lemondott a mű befejezéséhez szükséges összegek megtérítéséről. A bíróság határozata szerint a festményt jelenlegi állapotában a művésznek át kell adnia, a kincstárnak pedig át kell vennie. Továbbá kimondták, hogy a művész tiszteletdíjából az addig kifizetett költségeket nem lehet levonni.[20]

A kincstár képviselője megfellebbezte a törvényszék ítéletet. Két év pereskedés után a kincstár nem ragaszkodott mereven az álláspontjához, a háttérben tárgyalások folytak a kép elhelyezéséről. Szabó Sándor nemzetgyűlési képviselő kezdeményezte Scitovszky Béla[21] házelnöknél, hogy a Nemzetgyűlés vegye meg a képet, ami így a Parlament egyik díszévé válhatna.

Zsitvay Tibor[22] ugyanakkor tervet készített a kép értékesítésére: egy kiállítás szervezésére gondolt, a befolyt összegből pedig a művész honóráriumát és a kép méltó elhelyezését kívánta fedezni.[23]

19 HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) VI. 9. 315/Muz–1927.

20 HL VI. 9. 315/Muz–1927.

21 Scitovszky Béla (1878–1959) 1922. augusztus 18. és 1926. október 15. között a Nemzetgyűlés elnöke.

22 Dr. Zsitvay Tibor (1884–1969), 1922–1927 között nemzetgyűlési képviselő.

23 *Ujság*, 1926. július 15. II. évf. 157. sz. 5. o.

Egy harmadik változat is körvonalazódott, Csáky Károly[24] honvédelmi miniszter utasítására Aggházy Kamil[25] alezredes, a Hadtörténelmi Múzeum igazgatóhelyettese megtekintette a festményt, véleménye szerint a kép megéri az árát. Javasolta, hogy 300.000.000 koronát a Honvédelmi Minisztérium, 170.000.000 koronát pedig a Múzeum fizessen ki. Az utóbbi tétel a Múzeum építési alapjának a terhére történjen meg. Basch ezért az összegért a nagy képet és több kisebb rajzot és vázlatot is átadna. Aggházy javaslatát a Minisztérium elfogadta és további tárgyalásra a Kincstári Jogügyi Igazgatóságnak utalta át.

A Kincstári Jogügyi Igazgatóság véleménye szerint Baschnak nem jár ekkora összeg, mert korábban a költségeire már felvett 80.000 aranykoronát.

Csáky Károly miniszter 1926. augusztus 26-án elküldte álláspontját a Kincstári Jogügyi Igazgatóságnak. Levelében kifejtette, hogy a további pereskedés helyett a megegyezésre törekszik, mert a festményt értékénél és témájánál fogva a Hadimúzeumban kell elhelyezni. A Nándor laktanya átalakítása múzeumi célokra elkezdődött, a műalkotás mérete miatt speciális elhelyezést igényel, aminek kialakítását mihamarább meg kell tervezni. További szempontként a per lezárásához megemlítette, hogy a Múzeum igényt tart a felajánlott kisebb rajzokra, vázlatokra is, amiket a művész egyezség esetén ellenérték nélkül enged át. Basch addigi művészi munkáját is elismerte, nem utolsó sorban pedig nem óhajtotta tovább növelni a per költségeit. A fentiek figyelembevételével utasította a Kincstári Jogügyi Igazgatóságot, hogy kezdje meg az egyezségi tárgyalást Basch festőművésszel a 470.000.000 korona kifizetésére. Aggházy javaslata alapján 300.000.000 koronát a Minisztérium, 170.000.000 koronát pedig a Múzeum költségvetéséből kell kifizetni. Befejezési határidőnek a kép múzeumi elhelyezésétől számított hat hónapot tűzte ki. A fizetési módokat is megszabta: az egyezség jóváhagyásakor 30.000.000 korona, a kisebb képek, vázlatok átvétele után egy nagyobb összeg jár, amit a múzeumigazgató javaslatára fizetnek ki, a fennmaradó rész pedig a kép átvétele és múzeumi elhelyezése után fizethető ki. Kamat természetesen nem számítható fel az összegekre. A részletes terv kidolgozására Aggházy Kamilt jelölte ki.

A Kincstári Jogügyi Igazgatóság kérésére Basch összeállította a pontos listát a felajánlott kisebb rajzokról, vázlatokról, ami 70 darabot tett ki.[26] A művész 1926. szeptember 4-én Aggházynak írt levelében hangsúlyozta, hogy ez újabb áldozatot jelent részéről, amit a megegyezés érdekében tesz meg, de megelégedéssel tölti el a tudat, hogy az alkotások a Hadtörténelmi Múzeumba, a legméltóbb helyre jutnak. A képekhez hatféle típusú keretmintát is rajzolt, a keretszámokat pedig a rajzok hátoldalán jelezte.

Október 14-én aláírásra került az egyezség, ami peres kérdések peren kívüli békés elintézésére köttetett. Csáky Károly miniszter december 21-én hagyta jóvá. Ebben Basch elismerte, hogy a *Kárpátok védői* című hármaskép a Kincstár

24 Csáky Károly (1873–1945) gróf, vezérezredes, 1923. június 28. – 1929. október 10. között honvédelmi miniszter.

25 Vitéz Aggházy Kamil (1882–1954) ezredes, a Hadtörténelmi Múzeum alapítója, igazgatóhelyettese, 1937–1940 között igazgatója.

26 Lásd az 1. számú táblázatot.

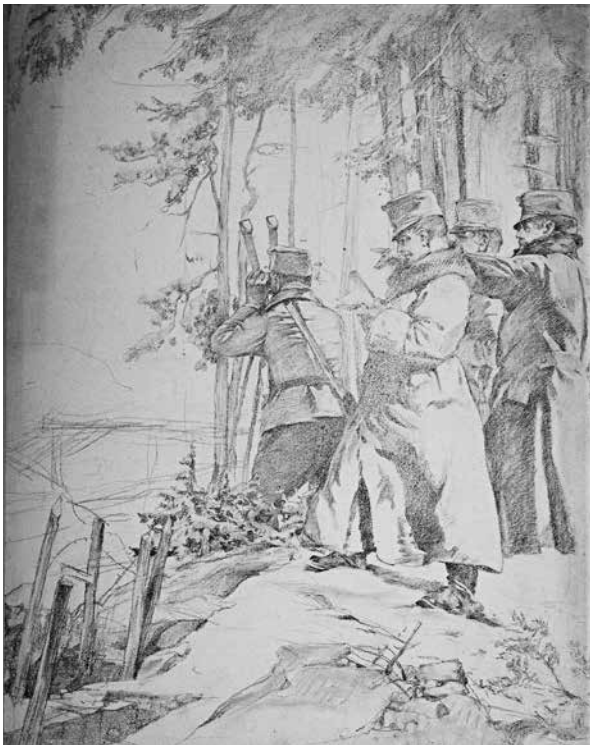

Vezérkar
(HTM Képzőművészeti gyűjtemény, leltári szám: 8870/Kp)

Tanulmány
a máramarosszigeti ütközethez
(HTM Képzőművészeti gyűjtemény, leltári szám: 8894/Kp)

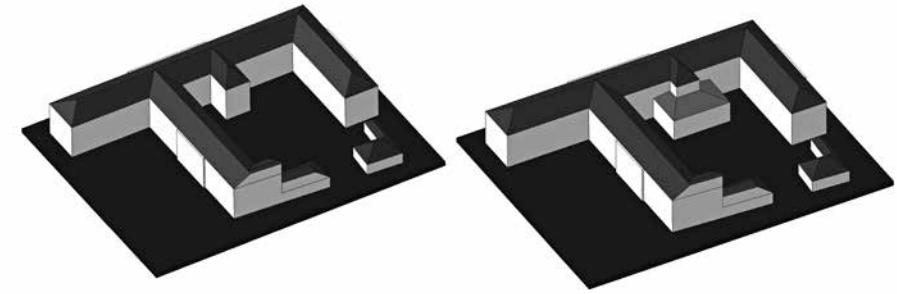

A Nándor laktanya 1927-es épületegyüttese és a tervezett átalakítás utáni látványképe (Hatala András rajza)

tulajdona és kötelezte magát, hogy a festményt minél hamarabb befejezi és átadja a Hadtörténelmi Múzeumnak, vállalta, hogy közreműködik a festmény végleges elhelyezésében és a képek szükséges összehangolását elvégzi. Vállalta továbbá, hogy az egyezséget követő 30 napon belül a kiválasztott 70 darab alkotást átadja. A Kincstár kötelezte magát, hogy kifizet 400.000.000 korona összeget, továbbá a perben szakértői (30.000.000 korona) és ügyvédi (40.000.000 korona) költségeket, a részletfizetési összegek és időpontok pontos meghatározásával.[27]

A M. kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium V/b. osztályának Aggházy 1927. január 5-én jelentette, hogy az egyezség alapján a művésznek járó összegeket ki lehet fizetni. Június 10-én pedig jelentette, hogy Basch a képet a műtermében befejezte és a Múzeumot átadásra felhívta, így a fennmaradó összeg kiegyenlítése szükségessé vált.[28]

A Nándor laktanya 1927-ben készült 1:400 méretarányú földszinti alaprajzán meg volt jelölve a Basch-kép tervezett helye, az előadóteremmel és vetítőhellyel együtt. A földszinti és az első emeleti részt egybenyitva, egy légtérként, üvegfedeles csarnokot kívántak létrehozni.[29] A terv szerint ez a tér a mai Márványterem szerepét töltötte volna be, ahol a nagyméretű kép érvényesülni tud. Ez az épületrész azonban csak terv maradt, a festményt hely hiányában a Múzeum munkatársai nem tudták beszállítani.

1928. december 5-én kelt levelében Basch festőművész felhívta a Múzeum igazgatóságának a figyelmét, hogy a képet befejezte, a szabályszerű átvétel megtörtént, így eleget tett az egyezség rá eső részének. A festmény helyszíni felállításának elmaradását a múzeumépület átalakítási munkálatainak elhúzódása okozta, erről ő nem tehet. Szűkös anyagi viszonyai miatt tisztelettel kérte a fennmaradó összeg kifizetését. Kérvényét a Múzeum támogatólag felterjesztette, és a kifizetés megtörtént.[30] Mivel a múzeumépület nem rendelkezett megfelelő hellyel a festmény számára, a művész továbbra is feltekercselve tárolta Százados úti műtermében.

27 HL VI. 9. 315/Muz–1927.
28 HL VI. 9. 1214/Muz–1926.
29 HL VI. 9. 6. doboz. 1927. szám nélkül.
30 HL HM 635/1. o.–1929.

1931 szeptemberében a Hadtörténelmi Múzeum tájékoztatta a festőművészt, hogy a kép biztosítását fel kellett mondaniuk és a festményt be kell szállítaniuk. Egyúttal tanácsot kértek a mű szakszerű raktározására, mert helyhiány miatt a festmény felállítására nem gondolhattak, továbbra is feltekercselve kellett tárolni. A képet szeptember 17-én beszállították és ideiglenesen a XXIII. számú teremben helyezték el.[31]

Aggházy Kamil 1931. október 8-án utasította a Gazdasági Hivatalt, hogy a festményt vegyék nyilvántartásba.[32] Az 1931. évi 28. számú Ház Értesítő alapján a 38720/1–3 leltári számon ez meg is történt.[33]

A leltározással nem oldódott meg véglegesen a festmény elhelyezése, mert a Múzeum épülete továbbra sem rendelkezett olyan méretű teremmel, ami kiállítására alkalmas lett volna. Aggházy 1936-ban előterjesztést tett a kép elhelyezése tárgyában a honvédelmi miniszter felé, ebben jelezte, hogy a képet összegöngyölve tárolják. A károsodások megelőzése érdekében javaslatot tett, hogy a festményt egy budapesti kincstári épületben, vagy egy mindenki számára megközelíthető katonai képző- és nevelőintézetben helyezzék el. A honvédelmi miniszter 2038/Elnöki A.–1936. számú rendelete értelmében más helyiségben nem helyezhető el, ezért a festményt továbbra is a Múzeumban kell őrizni.

Aggházy felvette a kapcsolatot dr. Miklay József királyi várkapitánnyal, aki telefonon tájékoztatta, hogy a királyi várban nincsen hely a kép elhelyezésére, ezért lemondanak róla.[34] A festmény évekre továbbra is a Múzeumban maradt feltekercselve.

1938-ban hosszas tárgyalások után úgy tűnt, hogy a festmény sorsa megoldódhat. Aggházy elképzelése, hogy az egy katonai iskolába kerüljön, találkozott Szombathelyi Ferenc[35] terveivel, aki a Ludovika Akadémia parancsnokaként sokat tett az Akadémia szépítéséért és műemlékekkel való gazdagításáért. 1938 márciusában a feltekercselt festményt Basch Árpád , valamint a Ludovika Akadémia részéről vitéz Saáry Jenő alezredes megtekintette. A Múzeum vezetésével közösen arra a megállapításra jutottak, hogy a festmény elhelyezésének az Akadémián technikai akadálya nincsen. Basch szemrevételezte a kijelölt helyet és kielégítőnek találta, a végleges felhelyezésre két hónapot elegendőnek tartott.

A honvédelmi miniszter 14332/eln. 9.–1938. számú, májusi rendelete szerint a festmény magas restaurálási, keretezési és felszerelési költségei miatt nem kerülhetett a Ludovika Akadémiára. A fennmaradt iratokból nem derül ki, hogy a háttérben milyen tárgyalások folytak, de júniusban a Minisztérium mégis hozzájárult, hogy a festmény az Akadémia főépületének díszlépcsőházába kerüljön végleges elhelyezésre. A Múzeum a képet nem törölte a nyilvántartásából, letétként adta át.[36]

31 HL VI. 9. 713/Muz–1931.
32 HL VI. 9. 2/Muz–1931.
33 HL VI. 9. 713/Muz–1931.
34 HL VI. 9. 178/Muz–1936.
35 Vitéz Szombathelyi Ferenc (1887–1946) vezérezredes, 1936–1938 között a Ludovika Akadémia parancsnoka.
36 HL VI. 9. 292/sgt.–1938.

Reprodukció az elkészült festmény középrészéről (Ludovikás Levente, 1938. október, képmelléklet)

Az avatásra 1938. november 27-én a Ludovika Akadémia fennállásának 90 éves évfordulóján került sor. A festményt vitéz Szombathelyi Ferenc tábornok leplezte le a még élő világháborús „Kárpátvédők", valamint az Akadémia tisztikarának és akadémikusainak jelenlétében. Az ünnepségen megjelent többek között József királyi herceg, valamint Hazai Samu báró, vitéz Soós Károly és Szurmay Sándor báró, volt honvédelmi miniszterek.

A festmény története során először került méltó elhelyezésre, de közbeszólt a második világháború. 1944 őszén az Akadémiát Körmendre helyezték át, 1945-ben pedig megszüntették magyarországi működését. Németországba telepítették ki, ahol a tisztek és hallgatók többsége amerikai hadifogságba került. A világháború lezárását követően a Ludovika Akadémiát nem szervezték újjá.

1947-ben a Köz- és magángyűjteményekből elhurcolt művészeti alkotások ügyeinek miniszteri biztosa levelet intézett többek között a Ludovika Akadémia parancsnokságához, fel kívánták mérni az elhurcolt, elveszett vagy megsemmisült képzőművészeti alkotásokat. Nyolc pontból álló kérdőívre kellett írásos választ adni, hogy a műtárgyakat minden kétséget kizáróan azonosítani lehessen (alkotó, cím, méret, anyag, technika, téma, reprodukció), illetve rákérdeztek a műtárgy utolsó ismert körülményeire.

A volt Ludovika Akadémia képzőművészeti alkotásairól Dr. Mathia Károly[37] nyugállományú alezredes töltötte ki a kérdőívet, aki szerint a nagyméretű festmények a szállítási nehézségek miatt az épületben maradtak, és részben megsemmisültek, részben megrongálódtak. A *Kárpátok védői* című képet megsemmisültnek jelentette.[38]

Az elmúlt évtizedekben a festmény nem került elő, így feltételezhetően valóban megsemmisült a második világháború végén.

37 Dr. Mathia Károly (1902–1961) 1938-tól a Ludovika Akadémia tanára.
38 HL XII. 1. 344/sgt.–1947.

1. számú táblázat

Basch Árpád által a Hadtörténelmi Múzeumnak átadott alkotások

Sor-szám[39]	Cím	Technika	Méret (cm)[40]	M. kir. leltári szám	Jelenlegi leltári szám
1.	gyarmatai Dáni Balázs altábornagy (1918)	ceruzarajz	46×28,5 47,7×30,3	21941	85.68.2./ Kp
2.	Karl von Pflanzer-Baltin lovassági tábornok (1917)	olajfestmény	52×41	21942	9073/Kp
3.	Wilhelm Eisner-Bubna ezredes	vízfestmény	30×29,5	21943	14001/Kp
4.	Szurmay Sándor gyalogsági tábornok (1917)	olajfestmény	63,5×49,5	21944	5678/Kp
5.	Frigyes főherceg, tábornagy (1916)	vízfestmény	61,7×49,5	21945	5415/Kp
6.	Peter Hofmann báró, altábornagy	szénrajz	47×33 48×34	21946	7626/Kp
7.	Nagy Pál vezérőrnagy (1917)	szénrajz	50×35	21947	85.68.1./ Kp
8.	Svetozar Boroević von Bojna gyalogsági tábornok	ceruzarajz	33×23,7	21948	13951/Kp
9.	Sárkány Jenő altábornagy (1917)	szénrajz	32,3×23,3	21949	13981/Kp
10.	Franz Conrad von Hötzendorf gyalogsági tábornok	ceruzarajz	31,5×25,5	21950	13975/Kp
11.	Franz Conrad von Hötzendorf gyalogsági tábornok	ceruzarajz		21951	
12.	József főherceg, lovassági tábornok (1916)	szénrajz	60,5×39 62×41,5	21952	12397/Kp
13.	Kövess Hermann gyalogsági tábornok	ceruzarajz	34×26	21953	
14.	Hazai Samu gyalogsági tábornok (1916)	ceruzarajz	29,6×24,5	21954	85.68.4./ Kp
15.	II. Vilmos német császár	ceruzarajz	33,5×26,5	21955	85.68.3./ Kp
16.	Jenő főherceg	ceruzarajz	32,5×25	21956	85.68.5./ Kp
17.	August von Mackensen német tábornagy	ceruzarajz	30×22,5	21957	13982/Kp
18.	Paul von Hindenburg német tábornagy	ceruzarajz	28,5×23,5	21958	85.68.6./ Kp

39 Az áthúzott tételek a Múzeum világháborús veszteségei között szerepelnek.
40 Az első a kép, a második pedig a kartonra kasírozott műtárgy teljes méretére vonatkozó adat.

Sor-szám[39]	Cím	Technika	Méret (cm)[40]	M. kir. leltári szám	Jelenlegi leltári szám
19.	Tűz alatt a Kaiserstrasse (1915)	olajfestmény	33×43	21959	0716/Kp
20.	A felrobbantott csorbadombi híd	olajfestmény	52,5×60	21960	2314/Kp
~~21.~~	Ivangorodi ütközetben	porcelán		21961	
22.	Kárpátok védői (középrész vázlata) (1916)	szénrajz	63×137 71×140	21962	9270/Kp
23.	Hadi kutyák	szénrajz	38,6×46,4	21963	8852/Kp
24.	Egy magyar honvéd a szarvasszói ütközetben (1916)	szénrajz	37,7×19,7 42×23,6	21964	8889/Kp
~~25.~~	Részlet az oroszok által szétlőtt Zboróból	szénrajz		21965	
26.	Przemyśl (IV. sz. erőd felé)	olajfestmény	11,5×23,5 28,5×35	21966	9027/Kp
27.	A Kárpátokban	olajfestmény	12×21 20,5×28,5	21967/1	9037/Kp
28.	Uzsoki-szoros	olajfestmény	13×21 28,5×35	21967/2	9036/Kp
29.	Egészségügyi katonák munkában (1915)	szénrajz	26,4×36,4 39,5×50,5	21968	8952/Kp
30.	Golyótól talált honvéd (1917)	szénrajz	33,6×23,5 39,5×29	21969	9649/Kp
~~31.~~	Homonna	olajfestmény		21970	
32.	A Tatárhágó útjain (1916)	ceruzarajz	12,5×18,7 26,2×30,4	21971	7926/Kp
~~33.~~	„Kivirágzott a lövészárok…”	olajfestmény		21972	
~~34.~~	Tüzérségi felvonulás vázlata	tusrajz		21973	
35.	Hajasd	ceruzarajz	13,8×57,5	21974	8896/Kp
~~36.~~	Harminc-feles működésben	ceruzarajz		21975	
37.	Vezérkar	szénrajz	53,5×42 59× 47,6	21976	8870/Kp
~~38.~~	Máramarossziget látképe	ceruzarajz		21977	
39.	Az opolenki tüzérállás helye	ceruzarajz	20×36 23,3×38,7	21978	8771/Kp
40.	„A Leon Gambetta elsüllyesztése”	ceruzarajz	25×29,2 27,5×32	21979	2007.97.1./ Kp
41.	Egy monitornak megadják magukat a szerbek	ceruzarajz	17,5×24,5 19,5×26,5	21980	2007.96.1./ Kp

Sor-szám[39]	Cím	Technika	Méret (cm)[40]	M. kir. leltári szám	Jelenlegi leltári szám
42.	Lövészárokban	ceruzarajz	13,5×21,6 25×33,3	21981	9715/Kp
~~43.~~	Szabács, utcai harc	ceruzarajz		21982	
44.	Egy előőrs hőstette	ceruzarajz	21×17,8 39×33	21983	8642/Kp
~~45.~~	Cattaro	színes rajz		21984	
46–49.	Ágyútanulmányok	olajfestmény	20,5×27	21985/1–4	
50.	Tanulmányok: máramarosszigeti ütközethez (1917)	ceruzarajz	44,8×39,5 47×41	21986/1	8894/Kp
~~51–55.~~				21986/2–6	
~~56.~~	Különböző vázlatok, részletek harcterekről			21987/1	
~~57.~~				21987/2	
58.	Szerb ágyúk elfoglalása	vízfestmény	17,3×23,2	21987/3	9646/Kp
59.	Tüzérség a fedezékben	ceruzarajz	19×11 38×25	21987/4	8932/Kp
60.	Német ulánus tiszt	szénrajz	34,4×8,6 51×24,2	21987/5	7985/Kp
~~61.~~				21987/6	
62.	Utcai harc, Szabács (1915)	ceruzarajz	20,2×28,8 32,8×39,1	21987/7	8899/Kp
63.	Látkép Kőrösmező felé (1916)	ceruzarajz	18,7×12,5 31,2×25,5	21987/8	8878/Kp
64.	Kőrösmező látképe (1915)	ceruzarajz	12,5×18,6 26,4×32,7	21987/9	8756/Kp
65.	A Magura Dukla (1916)	ceruzarajz	12,4×18,5 27×30,3	21987/10	8877/Kp
66.	„Csorbadomb” látképe	ceruzarajz	12,5×17 22,3×27,2	21987/11	8901/Kp
67.	Rákóczi vár, Zboró látképe (1916)	ceruzarajz	12,5×18,5 24,7×30,6	21987/12	8898/Kp
68.	Kilátás Worochta felé (1915)	ceruzarajz	14,5×21,2 26,2×30,5	21987/13	8924/Kp
69.	Nézet a Duklai-hágó felé (1916)	ceruzarajz	12,4×18,5 25,8×30,7	21987/14	8900/Kp
70.	Kézitusa (Krupanje)	ceruzarajz	26,5×20,7 29,5×26,7	21988	9647/Kp

The History of Árpád Basch's Painting 'Defenders of the Carpathians'

In 1915, the War Charity Office commissioned Árpád Basch to produce a monumental painting showing the battles in the Carpathians. Basch toured the battlefields for a lengthy period and made many hundreds of sketches. After four years of work, he was nearing the end of his task. However, the loss of the war and the coming to power of the communist Republic of Councils government militated against the displaying of the end result. After the fall of the Republic of Councils, the artist approached the Treasury, asking whether he could be paid for his work. After fruitless negotiations lasting several years, the Treasury brought a law suit against Basch, who set up a counterclaim. In 1926, after two years of litigation, the Military History Museum pressed for agreement, as it wished to acquire the painting and 70 other works offered by the artist. The necessary settlement was signed by Kamil Aggházy for the Museum. Payment of the final instalment of the fee took place in 1929, but the painting was not put on permanent display in the Museum, since the ceremonial hall, for which it was intended, remained unbuilt. By 1936, it had become clear that the Military History Museum was unable to provide an appropriate space for the painting, with the result that another location was sought. After long negotiations, the picture was unveiled at the Ludovika Military Academy, in festive circumstances. Since the end of the Second World War, there has been no information regarding the painting.

Die Geschichte des Gemäldes „Die Verteidiger der Karpaten" von Árpád Basch

1915 bekam Árpád Basch vom Kriegsfürsorgeamt den Auftrag, ein monumentales Gemälde über die Kämpfe in den Karpaten zu schaffen. Basch verbrachte lange Zeit am Kriegsschauplatz, verfertigte mehrere hundert Skizzen und kam nach vierjähriger Arbeit der Vollendung nahe, aber die Niederlage im Krieg und die Räterepublik begünstigte die Präsentation des Werkes nicht. Nach dem Sturz der Räterepublik suchte er die Schatzkammer auf und bat darum, seinen Arbeitslohn ausbezahlt zu bekommen. Nach mehreren Jahren erfolgloser Verhandlungen begann die Schatzkammer einen Prozess gegen den Künstler, der eine Widerklage erhob. Nach zwei Jahren Rechtstreit drängte 1926 das Museum für Militärgeschichte auf eine Einigung, da es Anspruch auf das Gemälde und die 70, vom Künstler offerierten Kunstwerke erhob; die Vereinbarung wurde von Museumsdirektor Kamil Aggházy unterzeichnet. Die Zahlung der letzten Rate erfolgte 1929, das Gemälde wurde aber nicht endgültig platziert, da der zur Präsentation des Werkes vorgesehene Prunksaal im Gebäude des Museums für Militärgeschichte noch nicht fertiggestellt worden war. 1936 wurde klar, dass das Museum dem Gemälde keinen geeigneten Platz bieten konnte, so wurde ein anderer Ort bei den ungarischen Honvéd-Streitkräften gesucht. Nach langen Abstimmungen wurde das Gemälde 1938 festlich in der Ludovika-Akademie eingeweiht. Seit Ende des Zweiten Weltkrieges gibt es keine weiteren Informationen über das Gemälde.

Huszár Mihály

MARCALI ZSIDÓ KATONÁK AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN ÉS 1918–1919-BEN A KÖZÖSSÉGI EMLÉKEZET EGY HELYI PÉLDÁJA

Bevezetés

Ebben a tanulmányban arra keressem a választ, hogy a Somogy megyei Marcali zsidó közösségéből bevonult katonákról milyen világháborús katonai adatok maradtak fenn, s milyen szerepet játszottak az összeomlást követő forradalmak helyi eseményeiben. A kutatás néhány éve kezdődött, amelynek eredményeként a marcali keresztény katonák közül eddig egy életutat sikerült történeti muzeológiai vizsgálattal részben rekonstruálni.[1] A háború utóhatását jelentő őszirózsás forradalomban és a Tanácsköztársaság idején számos zsidó veterán vett részt az eseményekben, akik közül többeket 1919 augusztusában fehér különítményesek végeztek ki. 1920 után a világháborús hősökről való megemlékezésben fontos szerepet játszottak az élő veteránok, főképpen a frontharcos szövetség tagjai. A kutatás kiterjed az 1924-ben a zsinagógában állított, a hitközségi kerület településeiről származó háborús hősi halottak neveit felsoroló emléktáblára és az 1930-ban, emelt Marcali összes hősi halottjának a nevét megörökítő szoborra is. A helyi emlékezet további szálait jelentették az 1945 után immár a 1919-es Tanácsköztársaság „mártírjainak" az tiszteletére állított emlékművek, valamint utcák, terek és intézmények át- és elnevezése. A zsidó veteránok közül kiemelten vizsgáltam meg Löbl Lipót történetét, amely egészen különleges emlékezet rétegek feltárását eredményezte.

A marcali zsidók első világháborús szerepvállalása

A Somogy vármegyei, járási székhely Marcali lakossági viszonyai egy 1916-os összeírás szerint a következőképpen néztek ki: 3857 fő katolikus, 17 fő evangélikus és a 16 fő református vallású lakos mellett a zsidó közösség létszáma 478 fő volt.[2] Ezzel a megye hét legnagyobb létszámú zsidó közösséggel rendelkező települése

1 Sztelek Ferenc János (1894–1916) műegyetemi hallgató, zászlós hagyatékában lévő levelezőlapjai és iratai jól kutathatóvá tették katonai időszakát, szemben a majd itt bemutatásra kerülő zsidó katonákkal. *Huszár* 2017. 193–207. o.

2 *Móricz* 2012. 381. o.

közé tartozott.[3] A marcali zsidó férfiak katonaként a világháború frontjain, a nők közül pedig többen ápolónőként a hátországban vettek részt a küzdelmekben. A lakosság a katonákat és a sebesülteket gyűjtésekkel segítette. A megyében Kaposváron állomásozott a császári és királyi „Albrecht főherceg" 44. gyalogezred, ahová a születési hely alapján a marcaliak is ide vagy a 19. gyalogezred pécsi központjába vonultak be. A somogyiakon kívül ezekbe az ezredekbe sorozták még be a Tolna és Baranya vármegyei hadköteles férfiakat is. Még Fiume városa és kerülete is idetartozott, ahol a 19-esek egyik zászlóalja állomásozott.[4] Valószínűleg a marcali katonák is résztvettek a 44-esek kötelékében, az 1914. augusztus első hetében meginduló Szabács környéki harcokban, ahonnét szeptember első heteiben átkerültek a galíciai orosz frontra.[5] A zsidó katonák helytállásáról Habsburg József főherceg, a VII. hadtest parancsnoka 1915. január 15-én keltezett, az *Egyenlőség* 24-i számában közétett levelében így írt: „*(…) hősiességük bámulatos, elszántságuk minden dicséreten felül áll. Magyar fiúk között mint igazi magyarok vállvetve küzdöttek a vérengző szerbek és azóta a hatalmas orosz ellen; a dicsőségben egyenlő részük van hős bajtársaikkal.*"[6] Fontos kiállás volt ez, hiszen a háború első heteiben már antiszemita cikkek, rágalmazások jelentek meg, amelyeknek az ellensúlyozására az *Egyenlőség* rendszeres veszteséglistákat, a zsidók kiemelt katonai és polgári erőfeszítését közvetítette.[7] A megyei hitközségek pedig a világháborús években a különféle segélyezési akciókban, a sebesülteknek és családjaiknak szervezett gyűjtésekben vettek részt, amelyekben elsősorban a nőegyletek kaptak szerepet. Ugyanakkor 1915-ben Kaposváron is felbukkant az antiszemita hangulat klasszikus példájaként a vérvád gyanú, valamint az észak-magyarországi háborús színtérré váló megyékből megjelenő ortodox és haszid menekültekkel szembeni gyanakvás. A kormányzat a zsidók háborús szerepvállalásának a hangsúlyozásával kívánta a zsidóellenes megnyilvánulásokat háttérbe szorítani, amely az 1918-as összeomlásig működött is.[8]

A Marcali Kerületi Izraelita Hitközség rabbijaként 1911-tól szolgáló dr. Enten Manó (1886–1944) 1915. március 15-én Marcaliban – ez évtől már kassai főrabbi – háborúellenes beszédet mondott. „*(…) mi nem osztjuk azoknak a nézetét, kik a háborút természeti csapásnak, természeti katasztrófának tartják, mert a háború az emberi elme gonosz produktuma, az emberi társadalom kegyetlen (…) intézménye. Nem valljuk azt a balga felfogást sem, hogy a háború az emberi társadalom szükségszerű életfunkcióihoz tartozik (…) mi nem csatlakozhatunk az áldarvinisták táborához sem, amely a létért való küzdelem elkerülhetetlen következményeként állítja be a háborút (…). Mi tehát a háborút (…) az emberi társadalom köréből kiküszöbölhetőnek, kiirtandónak tartjuk, (…) nem tartjuk utópisztikusnak a nemzetek testvéresülésének ragyogó gondolatát. (…) Legyen béke, szabadság és egyetértés.*"[9]

3 *Csóti* 2005. 127. o.
4 *Kurtz – Kristófy* 1937. 20.; *Légrády* 1938. 29.
5 *Nübl* 2014. 103–108. o.
6 *Szabolcsi* 1993. 173–174. o.
7 *Szabolcsi* 1993. 168–172. o. A levelet Tisza István miniszterelnök szorgalmazására írta a főherceg.
8 *Csóti* 2005. 130–135. o.
9 A Marcali Polgári Fiúiskola Értesítője 1914–15. tanévtől. Szerk. *Szenkovits László*. Marcali, 1915. 4–6. o.; A Marcali Polgári Fiúiskola Értesítője 1908/09–1932/33. Szerk. *Szenkovits László*. Marcali, 1933. 10. o.

Löbl Lipót portréja
(Marcali Múzeum gyűjteménye)

Amikor a fiatal korosztályhoz tartozók elestek vagy megsebesültek a frontokon, általában népfelkelőként a középkorúakat és idősebbeket hívták be. Így kerül majd 40 évesen a frontra Löbl Lipót (1866–1919) marcali főtanító is.[10] A hitközség által fenntartott iskolán kívül, ahol Löbl Lipót már 1888 óta dolgozott, a polgári iskolában és az esti inasiskolában is oktatott, és publikált az *Izraelita Tanügyi Értesítő*ben. A tanító hitközségbéli megbízhatóságágára jó példa, hogy már az 1890-es évek elejétől betöltötte a titkári tisztséget. A fiai közül biztosan tudjuk, hogy Löbl József hadnagyként 18 hónapig az orosz, román és olasz frontokon szolgált.[11]

Egy másik, időskorában újra bevonuló marcali katona volt, Braun Náthán (1872–1944) kereskedő, aki már 1893 és 1896 között letöltötte a katonaidejét. 1915-ben jelentkezett szolgálatra, 18 hónap frontszolgálat után fogságba esett, két év múlva megszökött, aztán ismét szolgálatra jelentkezett, 1918 novemberében szerelt le. Márkus és Lajos nevű öccsei hősi halált haltak, ők viszont nem marcali illetőségűek voltak.[12] Dr. Dénes Antal (1878–1944) gyulai születésű ügyvéd 1906-ban Marczali Mihály főrabbi családjából házasodott, Marczali Henrik történetíró unokahúgát, Berger Jolánt (1883–1944) vette feleségül. A világháborúban a 19. népfelkelő gyalogezred hadnagyaként szolgálat, majd négy év orosz fogságot szenvedett. 1920-ban főhadnagyként szerelt le, miután Vlagyivosztokból hajón bajtársaival hazatért. Családja Marcali polgári társadalmának

10 Marczali szócikk. In: *Újvári* 1929. 574. o.
11 *Kurtz – Kristófy* 1937. 316. o.; *Bihari – Bors – K. Bartos – Kelen – Wilheim* 1963. 100. o.
12 *Kurtz – Kristófy* 1937. 344. o.

Dénes Izidor portréja
(Dr. Dénes Veronika gyűjteménye)

befolyásos családja volt, hiszen Dénes Antal a település pénzügyi életében és a hitközségi vezetésben is egyaránt évtizedekig részt vett.[13] Fiatalabb öccse, Sándor ezredszámvevő őrmesterként, míg a legfiatalabb öccse Dénes Izidor (1891–1919) tizedesként szolgált.[14]

A település közkórházában rendszeresen gyógyítottak sebesülteket, ahol például a helyi fa- és épületanyag kereskedő leánya, Vasvári Jolán (1894–1944) Vöröskeresztes ápolónőként dolgozott. Önkéntes munkájáért 1922-ben magas kitüntetést, a Horthy Miklós kormányzó alapította Magyar Vöröskereszt Díszjelvényt kapta meg.[15]

A háborút követően a volt bajtársak közül a helyi háborús emlékezet őrzéséből leginkább az Országos Frontharcos Szövetség tagjai vették ki a részüket, akik között a zsidó közösség hitközségi vezetőit, a település gazdasági életének ismert alakjait is megtaláljuk. Ez a mozgalom hosszú szervezést követően 1929-ben jött létre, tagjai pedig olyan világháborús veteránok lettek, akik a frontszolgálatért a Károly csapatkeresztet megkapták.[16]

A néhány, kutatással igazolható marcali katona közé tartozott Somogyi István (1895–1944) gépszíjgyáros, aki egy házasság révén került Marcaliba. Pécsett született, ám ismeretlen okból az 1. tiroli császárvadászokhoz, Innsbruckba vonult be. 1915 májusától 1918 áprilisáig az olasz fronton harcolt, közben megsebesült. Később emléklappal kitüntetett címzetes századosként szerepelt a szervezet

13 Házasság. *Marczali*, 1906. szeptember 16. 3. o.; *Szeghalmy* 1938. 695. o.
14 Dr. Dénes Veronika gyűjteményének képes levelezőlapjai.
15 *Szeghalmy* 1938. 912. o. Vasvári Jolán kitűntetéséről köszönöm az adatot Nagy Csabának.
16 *Mándoky – Faragó* 1938. 17–20. o. A zsidó bajtársak 1938-ig lehettek a tagjai a szervezetnek, ekkor a második zsidótörvény a jogfosztó rendelkezései után az Országos Frontharcos Szövetséget átszervezték, tagrevíziót tartottak, a nem zsidók igazolványait felülbélyegezték és új jelvényt – fehér helyett zöld színűt – osztottak ki. Az új szervezet, immár zsidók nélkül Magyar Tűzharcos Szövetség néven működött az 1945-ös feloszlatásáig. Lásd az 1938: IV. (Tűzharcos) törvény kiegészítését.

Gábor Ignác portréja
(Marcali Múzeum gyűjteménye)

tagjai között.[17] Több évtizedig pedig a hitközség prominens választmányi tagja volt.[18] Scheiber Ernő (1884–1944) gabonakereskedő Niklán született és a 44-es gyalogezredhez vonult be, közel 19 hónapon keresztül vett részt a harcokban a szerb, az orosz és a román harctereken.[19] A marcali hitközség aktív tagja volt, 1942-ban már harmadszorra választották meg elnöknek.[20] Weisz József (1878–1942) szabómester neve ugyan nem szerepelt a Frontharcosok könyvének a névsorában, ám a síremlékére, a neve fölé, 1942/43-ban, a szervezetből 1939-ben történt eltávolítást követően a frontharcosok jelvényét még felvették. Róla annyi tudunk még, hogy a hitközség képviselőtestületének a tagja volt.[21]

Gábor Ignác (1892–1944) pápai születésű tanító a helyi frontharcos tagság fontos alakja volt. 1920-tól 18 évig vezette az elemi iskolát, hittant tanított az Állami Polgári Fiú- és Leányiskolában és a marcali hitközségi kerület falvaiban időnként vallási feladatokat is ellátott. 1911-ben az Országos Izraelita Tanítóképzőt végezte el, majd magyarosította a születési nevét, Gerstlről. Az első világháborúban több mint két évig több fronton is szolgált, amiért számos kitüntetést kapott, majd tartalékos főhadnagyként szerelt le. 1929-ben az Országos Frontharcos Szövetség veterán tagja lett.[22] Tagja volt a vármegyei és a járási tanítói egyesületnek, a kaszinónak és a Polgári Lövész Egyletnek is. Az 1920-as években, úgy, mint az elődje, Löbl Lipót a 270 fős hitközség titkára volt.[23]

Gábor Ignácot 1935-ben Horthy Miklós kormányzó „átlagon felüli háborús teljesítményéért" címzetes századossá léptette elő. A kormányzótól kapott kitüntetés, a büszkén vállalt bajtársi közösségben viselt pozíció mögött egy tragikus, közismert esemény adta az ellentmondásos hátteret. A tanító feleségének, Gold

17 *Mándoky – Faragó* 1938. 626. o.; Marcali Múzeum Adattára, leltári szám: A-1629.
18 Marcali. *Egyenlőség*, 1933. február 4. 11. o.
19 *Mándoky – Faragó* 1938. 619. o.
20 A marczali Izr. Hitközség. *Egyenlőség*, 1942. január 29. 7. o.
21 Marcali. *Egyenlőség*, 1933. február 4. 11. o.
22 *Mándoky – Faragó* 1938. 529. o.
23 *Újvári* 1929. 575. o.

Józsának (1899–1989) a családja érintett volt a Horthy Miklós fővezérsége alatt működő, Prónay Pál vezette fehér különítményesek által 1919. augusztus 28–29-én Marcaliban végrehajtott vérengzésben. Gábor Ignácné a kivégzett Gold Vilmos, direktóriumi vezetőnek, szervezett munkásnak a leánya és a szintén kivégzett, Gold Ferenc vörösőrnek, a testvére volt. [24]

Gábor Ignác személye azért különösképpen érdekes, amint fentebb már említésre került, mert a kivégzett Löbl tanító utóda lett az elemi iskolában, az apósa, Gold Vilmos és a sógora, Gold Ferenc is a különítményesek áldozata lett. Ezzel az indulással együtt több mint két évtizeden keresztül a zsidó hitközségi élet, az elemi oktatás és a frontharcos társaság meghatározó személyisége volt. Az 1919-es családi terhes örökség, az első világháborús bajtársiasságon alapuló katonaévek és az 1920 utáni új Horthy-kormányzathoz kapcsolódó, címzetes századosi cím, majd a frontharcos szervezetből való 1939-es kizárás egy olyan keretet adtak Gábor Ignác életének, amelynek részletei a források hiányában jelenleg csak sejthetők.

A zsidó katonák 1918–1919-es szerepvállalása

1918 őszén, az Osztrák–Magyar Monarchia katonai veresége idején és az összeomlás utáni hetekben Marcaliban nem voltak rendbontások, fosztogatások. A Széchényi-uradalom mezőgazdasági munkásai rendszeresen sztrájkoltak a magasabb bérért és ellátásért, amely sztrájkot az uradalom tűzifa adásával és a hadirokkantak részére föld, valamint házkertek kiosztásával akart csillapítani. 1918 novemberétől békés körülmények között működött az őszi rózsás forradalom után felálló helyi Nemzeti Tanács, amely a kedélyeket igyekezett kordában tartani, szintén tűzifa, háztelkek, pénzbeli juttatások osztásával. A zsidó lakosságot ez idő alatt nem érte semmilyen atrocitás.[25] 1919 tavaszán a Tanácsköztársaság kikiáltását követően a helyi zsidók közül több veterán is bekapcsolódott a települési, a járási és a megyei direktóriumok munkájába. Közülük többen háborús veteránnak számítottak.[26] 1919 tavaszán a vallásügyi népbiztosság a zsidó hitközségek vagyonának államosítását – hasonlóan a többi felekezethez – tervbe vette, de az idő hiányában erre már nem került sor.[27] A Tanácskormány augusztus 1-jei bukását követő hatalomváltás napjaiban a rend zavartalan fenntartásáért a volt direktóriumnak a régi-új marcali elöljáróság még köszönetet szavazott meg. Ezzel szemben augusztus 12-én az új központi hatalom egy belügyminisztériumi táviratban rendelte el a főszolgabírónak – az augusztus 7-én újra tisztségébe visszatérő –, Lehner Vilmosnak, hogy a vezető kommunistákat tartóztassa le, majd a zsidó elemi iskola épületében gyűjtse össze. A csupán két csendőr

24 Mártírrelikviák. *Somogyi Néplap*, 1972. november 12. 7. o.; Mártírokra emlékeztek. *Somogyi Néplap*, 1984. június 12. 3. o.

25 Historia Domus Marcali 1918–1919. 87–89. o.

26 *Bihari – Bors – K. Bartos – Kelen – Wilheim* 1963. 99–100. o.; *Paál* 1969. 13–14., 17. o.; *Andrássy* 1975. 64–65. o.

27 *Csóti* 2005. 137. o.

laza felügyeletére bízott foglyokat két hét múlva a járási börtönbe szállítottak át, immár szoros őrizetbe.[28]

Augusztus 25-e körül a marcali földbirtokos, gróf Széchenyi Andor Pál katonatisztként szolgáló fia, gróf Széchényi József (1897–?) tartalékos hadnagy Kaposváron felkereste jó ismerősét, Prónay Pál századparancsnokot.[29] Elpanaszolta neki, hogy az apja cselédei sztrájkolnak, a kommunisták pedig lázítják őket. Még korábban augusztus közepén szintén ő említette Prónaynak, hogy nagyapjának, gróf Csekonics Endrének a birtokán, Enyingen sztrájkok vannak. Itt később a Salm Hermann főhadnagy vezette különítmény a cselédek és zsidók között vérengzést rendezett.[30] Augusztus 28-án délelőtt Fonyódról Marcaliba érkezett Salm főhadnagy fél szakasza, délután pedig további katonák, végül pedig Prónay Pál is megérkezett. A különítmény katonái az elkövetkező napokban a főszolgabírói védőőrizet alól erőszakkal kivették a foglyokat és kínzásnak vetették alá őket.[31] A letartóztatottak közül 25 főt – köztük a népszerű katolikus káplánt Simon Józsefet (1892–1919) – meggyilkoltak. Az áldozatok közül hatan a zsidó közösség tagjai közé tartoztak: Gold Ferenc (1883–1919) bádogosmester, a községi munkástanács tagja, a vasmunkás szervezet titkára, a vörös őrség tagja; édesapja, Gold Vilmos (1859–1919), bádogosmester, a vasas szakszervezet elnöke; a fent már említett Dénes Izidor magánhivatalnok, a községi munkástanács jegyzője; Mayer István (1896–1919) joghallgató, a megyei munkástanács hivatalnoka; a már említett Löbl Lipót tanító, a községi munkástanács tagja, a pedagógus szakszervezet járási elnöke és a fia, Löbl Jenő könyvelő, a kulturális-szociális ügyek szervezője.[32] A fehér különítményesek a hitközségi iskolában és a tanítói lakásban található berendezést összetörték, felgyújtották, majd a községben számos lakást feltörtek és kifosztottak, több zsidó iparost megvertek és pénzt csikartak ki tőlük.[33] A törvénytelenségek ellen Lehner Vilmos Horthy Miklós vezérkaránál, a fővezérségen, Siófokon augusztus 28-án táviratban, majd 30-án személyesen Kaposváron is tiltakozott, de mindhiába.[34] A fehér különítményesek számára a kommunista és zsidó azonos jelentéssel bírt – mutatja ezt az is, hogy Prónay Marcaliban

28 *Paál* 1969. 28–29. o.

29 *Andrássy* 1979. 310., 347–348. o. Az ismeretségük onnan eredt, hogy Széchényi József a Szegeden megszervezett Prónay-különítmény, Vaska-Vrecser Ede tüzérszázados 46 főből álló 4. szakaszban szolgált és az 1919 év végi összeírásban, mint beosztott szerepelt.

30 *Szabó – Palmlényi* 1963. 116–117., 125. o.; *Andrássy* 1979. 333. o.

31 *Andrássy* 1979. 336. o.

32 *Andrássy* 1979. 337–338. o.; *Bihari – Bors – K. Bartos – Kelen – Wilheim* 1963. 99–100. o.; *Paál* 1969. 13–14., 17. o.; Victor Roth levele, 1973. október 8. Marcali Múzeum Történeti Dokumentum Gyűjteménye, leltári szám: A-45. 1-3.

33 Berger László kereskedő és Sonnenfeld Jakab vallomása. „A dunántúli zsidóüldözések aktáiból." A pesti zsidó hitközség panaszirodájának jegyzőkönyvei. Egyenlőség. A dunántúli zsidóüldözések aktáiból. (A pesti zsidó hitközség panaszirodájának jegyzőkönyvei). *Egyenlőség*, 1919. szeptember 18. 3. o.

34 A volt főszolgabírót 1950 januárjában, az általa 1919 augusztusában elrendelt letartóztatások, majd a Prónay-különítmény vérengzései miatt először elítélték, majd felmentették. Lásd erre vonatkozóan: Bírósági ítélet (1950) Marcali Múzeum Történeti Dokumentum Gyűjteménye, leltári szám: 2018.1.112.; Bírósági felmentő ítélet (1950) Marcali Múzeum Történeti Dokumentum Gyűjteménye, leltári szám: 2018.1.115.

Löbl Lipót és Löbl Jenő síremléke (A szerző felvétele)

15 zsidó fő bűnősről írt a naplójában, szemben a 6 izraelitával –, szisztematikusan gyűjtötték össze a volt direktóriumi tagokat, vörösőröket, egyszerű szimpatizánsokat. Ugyanakkor véletlenszerűen választottak és végeztek ki olyan helyi zsidókat is akiknek nem volt közük a Tanácsköztársasághoz.[35] A 25 áldozat közül a korukból adódóan többen bizonyosan katonaként részt vettek a világháborúban, így elsősorban azok, aki később vörös katonaként vagy vörösőrként is szolgáltak.[36] A különítményesek uszítására a helyi lakosság is bekapcsolódott a fosztogatásokba, megtörve így a korábbi békés együttélés rendjét. Ahogy Berger László és Sonnenfeld Jakab írta a panaszirodában tett vallomásában: *„A fehérek által rendezett házkutatásokat melyben résztvett a helyi előkelő polgárság, (sőt a meggyilkolásokban is)*

35 *Kovács András*: Terror és pogrom, vörös és fehér. *Múlt és Jövő*, 2014/3. 25. o.

36 *Andrássy* 1975. 42., 59., 88., 90., 119. o.; *Andrássy* 1979. 337–338. o. A hét világháborús katonamúlttal biztosan rendelkező személy: Decsi Imre (1885–1919), Garai Imre (1892–1919) Knausz Ferenc (1883–1919), Kovács József (1883–1919), Ősz Ferenc (1895–1919) Dénes Izidor, illetve Löbl Lipót tanító. Korából adódóan valószínűsíthető még, hogy Gold Ferenc – vörösőr – és Dénes Izidor is megjárta a frontot. A további áldozatok vörösőrként vagy vörös katonaként is tevékenykedtek, közülük néhányan direktóriumi tisztségviselők is voltak. Jelenleg nincsen adat, hogy ők szolgáltak-e a világháborúban katonaként: Banicz György (1864–1919) vöröskatona, Berecz Károly (1877–1919) vörösőr, Cséplő József (1887–1919) vörösőr, Nyári László (1895–1919) vörös katona, Ősz Ferenc (1895–1919) vöröskatona, majd Kaposváron vörösőr-nyomozó, Horváth Gyula (1900–1919) vöröskatona, Mika József (1899–1919) vöröskatona, Tóth János (1898–1919) vöröskatona.

nem hogy ellenezte volna, úgy a községi elöljáróság is, hanem támogatta még őket."[37] A Pesti Izraelita Hitközség által 1919. november 1-jéig összegyűjtött zsidóellenes pogromok száma 58 helyszínen, 74 meggyilkoltat jelentett.[38] A marcali áldozatokat a helyi katolikus és izraelita temetőben a családjaik temették el. Az izraelita sírkertben felállított síremlékek emlékező soraikban utaltak a tragédiára.

Miután a Prónay-különítmény eltávozott Marcaliból, a rendfenntartását szeptembertől egy zászlóaljnyi katona, 40 főnyi polgárőr és a járási csendőrparancsnokság több mint húsz főnyi állománya vette át, akiknek a mindennapi ellátását a községnek kellett viselnie. A zsidókkal szembeni eljárások a fehér különítményesek elvonulását követően csak részben szűntek meg. A Kovács István községi bíró által irányított 35 fős képviselőtestület 1920. szeptember 7-i testületi ülésen megszavazta, hogy az 1914 óta Marcaliban élő, de letelepedési engedéllyel nem rendelkező zsidókat össze kell írni és a korábbi lakhelyükre vissza kell toloncolni.[39]

Az emlékezés helyszínei 1920 után

A kormányzat az 1917. évi VIII. törvénycikkben már a háború harmadik évében elrendelte, hogy minden község a világháborús katona hősöknek állítson méltó emlékművet. 1922-ben bizottságot állítottak fel a megvalósítás előmozdítására. 1924-ben egy belügyminiszteri rendelettel a „Hősök emlékünnepét" szabályozták, majd még ugyanebben az évben a művészi követelményeket is meghatározták.[40] 1928-ig 620 emlékmű, emléktábla és emlékhely készült el.[41] A Marcaliban 1924-ben elkészült zsidó hősi halottak emlékét megörökítő emléktábla történetének tágabb előzményéhez tartozik egy 1921-ben kezdődött országos sajtóper. 1921. január 6-án a *Nemzeti Újság*ban egy antiszemita, a zsidó katonák szerepvállalását, a hősi halottak számát negligáló cikk jelent megjelent meg Avarffy Elek nemzetgyűlési képviselő tollából. Szabolcsi Lajos, az *Egyenlőség* szerkesztője 1921. január 15-én a vezércikkében a zsidó katonák 10.000 főnyi világháborús veszteségének a leírásával válaszolt. Mindez a polémia egy három évre elhúzódó perré alakult át, amelynek a végén a bíróság elutasította a *Nemzeti Újság* szerzőjének a keresetét.[42]

37 Berger László kereskedő és Sonnenfeld Jakab vallomása. A dunántúli zsidóüldözések aktáiból. (A pesti zsidó hitközség panaszirodájának jegyzőkönyvei.) *Egyenlőség*, 1919. szeptember 18. 3. o.

38 Összefoglaló jelentés az 1919. augusztus elejétől november 1-jéig a pesti izr. hitközség jogsegítő irodájában előadott fontosabb tárgyú panaszokról. Készítette: dr. Dombováry Géza. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár PIH-I-E, B 10/3. doboz.; Lásd még: *Szabolcsi* 1993. 288. o.

39 Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL SML) Marcali nagyközség képviselőtestületének jegyzőkönyve. 1920. szeptember 7. (2151/1920. kgy)

40 *Mándoky – Faragó* 1938. 82–83. o.

41 *Kovács* 1991. 117. o.

42 *[Szabolcsi Lajos]:* Avarffy hazudik. *Egyenlőség*, 1921. január 15. 1–2. o.; *Szabolcsi Lajos:* Válasz Avarffy képviselő úrnak. *Egyenlőség*, 1921. január 22. 1–2. o.; Az Avarffy ügy. A pécsi katonák. *Egyenlőség*. 1921. január 29. 6–7. o.; A világháború zsidó hősi halottai. *Egyenlőség*, 1921. február 9. 5–6. o. Lásd a perre vonatkozólag *Szabolcsi* 1993. 316–326. o.

Az 1921. év elején Marcali világháborús katonai embervesztességét is számba vették a község vezetői és a kétezer bevonult katona közül 246 hősi halott nevét gyűjtötték össze. 1921. október 17-én a főszolgabíró utasítására megkezdték a gyűjtést egy emlékmű felállítására, ám forráshiány és a kivitelezővel kapcsolatos nézeteltérések miatt évekre leállt a folyamat.[43] Az izraelita hitközségnek viszont sikerült a zsidó hősi halottak elmékére, 1924. október 8-án a zsinagógában emléktáblát avatni. Ezen az anyakönyvi kerület 16 hősi halottjának, köztük kilenc marcalinak a nevét örökítették meg. Az eseményről a zsidó felekezeti lap, a közismerten ellenzéki orientációjú *Egyenlőség* és a kormányzati szellemiségű megyei napilap, az *Uj-Somogy* is beszámolt. Az előbbiben, amely a címében (Tizenhat a „tízezer"-ből) is utalt a fent említett 1921-es Szabolcsi Lajos-féle válaszcikkre, a rövid bevezető után így írt a tudósító: „*Tizenhat derék hittestvérünk aranyba foglalt nevét örökíti meg ez a tábla. Mindnyájan vérük ontásával Isten legnagyobb adománya: életük feláldozásával szolgáltatták bizonyítékát hazájuk iránti hűségüknek.*" A hősök nevének felsorolását követően az ünnepség felszólalóiról, Winkler Ernő nagykanizsai rabbiról, dr. Somogyi Béla helyi ügyvédről, veteránról és Szabados Anna hadiárváról emlékezett meg a cikk szerzője.[44] Az *Uj-Somogy* szerzője részletesebben tudósított, már az alcímben is kiemelve, hogy „*Teljes felekezeti és társadalmi összetartás mellett folyt le az ünnep*". Számba vette a megjelent közigazgatási, társadalmi és kulturális szervezeteket, a keresztény tisztségviselőket (Babócsay Sándor szolgabíró, Strausz István országgyűlési képviselő) és a katonaságot, csendőrséget képviselőket (Fessl Sándor és Dlabik Farkas századosok) is. A zsúfolásig megtelt templomban a Himnuszt követően a nagykanizsai és marcali kórus énekelt régi zsidó dalokat. Részletezte az *Uj-Somogy* cikk – a zsidó hitközségi vezetők megemlítése mellett, ugyanakkor a hadiárva szavalatának a megemlítése nélkül – az emléktábla leleplezésének ünnepélyes aktusát is.[45]

A két lap tudósításának szemléletbeli különbözése jól látszik. Az *Egyenlőség*, megemlíti ugyan „*a felekezeti különbség nélküli egybegyült nagyszámú közönség*" jelenlétét, mégis azt érzékelteti, hogy ez az esemény elsősorban a hittestvérek megemlékezése volt. A lakóhelyüket felsorolva a hősöket pontosan számba vette. Kiemelte a tudósítás, hogy „*a gyászoló hozzátartozók zokogása közben hangzottak el*" a bajtársak nevében szóló Somogyi ügyvéd emlékező szavai, és mindenkit könnyekig meghatott a hadiárva szavalata. Az *Uj-Somogy* tudósításában felsorolta a megjelenteket, hangsúlyosan kiemelve a keresztény többség jelenlétét is. Csak a kilenc marcali hősi halott nevét – azok közül is kettőét rosszul: Lőwy Jenő, helyett Lang; Greiner Sándor helyett Kreiner – tüntette fel. A hitközségi

43 MNL SML Marcali nagyközség képviselőtestületének jegyzőkönyve. 1921. október 17. (2448/58-1921. kgy); MNL SML Marcali nagyközség képviselőtestületének jegyzőkönyve. 1924. április 4. (620/18-1924. kgy.)

44 Tizenhat a „tízezer"-ből. *Egyenlőség*, 1924. szeptember 26. 11. o. Marcali: ifj. Berger László, Fürst Sándor, Greiner Sándor, ifj. Lőwy Lajos, idősb. Lőwy Lajos, Lőwy Jenő, Róna Ernő, Sonnenfeld Dezső, Szabados Jenő. Nemesvid: Blumenschein Ferenc, Friedrich János. Balatonszentgyörgy: Kohn Imre, Wirth Vilmos. Csákány: Frischmann Izidor. Tapsony: Grünbaum Manó. Szakácsi: Roth Miksa.

45 Leleplezték a marczali zsidó hősök emléktábláját. *Uj-Somogy*, 1924. szeptember 10. 3. o.

A marcali első világháborús emlékmű (Marcali Múzeum gyűjteménye)

megemlékezést olyan hazafias gyászünnepélyként mutatta be, amelyen a zsinagógában a község minden rendű és rangú polgára megjelent. A rabbi a hősi halottak érdemeit méltatta, az élő bajtársak nevében hangzott el lelkes beszéd, Rückländer Jakab hitközségi elnök pedig „*megígérte, hogy azt [az emléktáblát – a szerző kiegészítése] hazafias és vallásos kötelességének tartja megőrizni*".[46]

A Marcalihoz hasonló zsinagógai emlékhely kialakítási forma általánosnak tekinthető, hiszen például Keszthelyen az 1920-as évek közepén, Nagykanizsán pedig 1924. május 11-én – itt ugyan a bejárattal szemben egy fedett előtető alatt – avatta fel a hitközség a hősi halottak emléktábláját.[47] Marcaliban 1929-ben sikerült végül a megfelelő szobrászt megtalálni, így az országosan ismert Horváth Géza szobrászművész által tervezett és kivitelezett első világháborús szobor

46 Uo. Az *Egyenlőség* névfelsorolása a hiteles.

47 *Goldschmid – Szarka* 2005. 57–58. o.; *Gábor* 2010. 16. o. A 150 bevonult keszthelyi zsidó katonából 36-an estek el. A nagykanizsai emléktáblán 77 személy neve és rendfokozata olvasható.

Zászlószentelés (Borsos Miklósné gyűjteménye)

– némi kivitelezési vitát követően – 1930. április végén készülhetett el.[48] 1930. július 15-én Habsburg József főherceg jelenlétében avatták fel.[49]

A háborús hősök emlékezetét a szobornál évről-évre megtartott rendezvényekkel, az Országos Frontharcos Szövetség marcali csoportja tartotta fenn. Büszke veteránjai közé tartozott a már említett Gábor Ignác és Somogyi István címzetes százados, Scheiber Ernő őrmester is.[50] Gábor Ignác a többi zsidó bajtársához hasonlóan valószínűleg nehezen élte meg, amikor 1939-ben, összhangban a zsidó törvényekkel, újjászervezték a bajtársi szövetséget. Azzal a céllal végezték mindezt, hogy a zsidókat kizárják, akik közül így a zsidó törvény alóli mentességgel csak kevesen élhettek.[51]

48 MNL SML Marcali nagyközség képviselőtestületének jegyzőkönyve. 1929. október 23. (2652/111-1929. kgy.).; MNL SML Marcali nagyközség képviselőtestületének jegyzőkönyve. 1930. február 11. (2652/1-1930. kgy.).; MNL SML Marcali nagyközség képviselőtestületének jegyzőkönyve. 1930. április 28. (1095/36-1930. kgy.).

49 https://library.hungaricana.hu/hu/view/NapiHirek_1930_06_2/?pg=107&layout=s (Megtekintés: 2018. április 20.)

50 *Mándoky – Faragó* 1938. 529., 619., 626. o.

51 *Mándoky – Faragó* 1938. 17–20. o. A zsidó bajtársak 1938-ig lehettek a tagjai a szervezetnek, ekkor a második zsidótörvény a jogfosztó rendelkezései után az Országos Frontharcos Szövetséget átszervezték, tagrevíziót tartottak, a nem zsidók igazolványait felülbélyegezték és új jelvényt – fehér

Az emlékezés helyszínei 1945 után

1947-ben Budapest főpolgármesterének Kővágó József utasítására felülvizsgálták a háborúban megsérült első világháborús szobrokat. Az irredenta feliratokat ugyan levették, de az emlékművek, sérülten is, de ott maradhattak a helyükön. Az indoklás szerint: „*a 14-es háború elesettjeinek hozzátartozói ma is élnek, és helytelen lenne azokat érzelmeikben megbántani. A történelmi tények fennállnak, azokat senki sem tagadja, viszont a katonák abban a hitben harcoltak, hogy a hazájukat védik.*”[52] A marcali Hősök terei emlékmű is a helyén maradt, a címert vették le róla, hasonlóan a járásban álló emlékművekhez. Az irredenta szimbólumok eltávolítása a szomszédos település, Kéthely emlékművének esetében például azt jelentette, hogy a Nagy Magyarország sziluettet levették, a „Nem, nem Soha!” feliratot pedig nem festették újra. A mellette álló országzászló címeréről pedig a Szent Koronát vették le. Marcaliban az utolsó hivatalos első világháborús megemlékezés 1946-ban volt, utána 1990-ig nem tartottak egyet sem. A minden évben halottak napján a családok által elhelyezett egy-egy szál virág és gyertya jelentette a kivételt.[53] Az izraelita hősök emléktáblája, feltételezhetően 1963-ban – a zsidó közösség 1944-es elpusztítása után – elárvult zsinagóga lebontásakor tűnhetett el.

Az 1945 utáni átalakuló emlékezetpolitika egyik jól dokumentálható helyi példája Lölb Lipóté, amely a marcali munkásmozgalmi múltra épülő hagyomány építő elemét jelentette. Az ő története a marcali munkásmozgalmi múltra épülő hagyomány fontos építőelemét képezte. A *Világ* című napilap 1946. január 16-i számában megjelent rövid cikkben arról olvashatunk, hogy az 1921. március 24-én kiállított halotti anyakönyvi kivonatban csupán az szerepel, hogy Löbl Lipót tanítót 1919. szeptember 16-án „kivégezték”. A leendő új emlékezeti irányvonalat jelöli ki a szerző, amikor azt írja erről, hogy „*akiknek a leszármazottai joggal várhatják és követelhetik – különösen demokráciára ébredt országunkban – hogy szerencsétlen őseiket a hivatalos okmányok ne rablógyilkosként, hanem tiszta emlékükhöz méltóan: vértanúként iktassák és – tiszteljék.*”[54] Az újság 1947. november 17-i számában az izraelita temetőrongálással kapcsolatosan már egy hosszabb beszámoló jelent meg.[55]

A mártír kultusz tetőfokát jelentette a település főterén a 30. évfordulóra, 1950-re felállított első „*Vádló*” nevű szobor, Kisfaludi Strobl Zsigmond alkotása, valamint emléktáblát avattak a kivégzett három somogyi tanítónak (Krénusz János, Ladi János, Löbl Lipót) az államosított katolikus elemi iskola falán.[56]

helyett zöld színűt – osztottak ki. A zsidók az új szervezetbe nem kerülhettek be, amely Magyar Tűzharcos Szövetség néven működött az 1945-ös feloszlatásáig. Lásd az 1939: IV. (Tűzharcos) törvény kiegészítését. *Vértes* 2002. 88–96. o.

52 Budapest Főváros Levéltára, XXIII. 114. 3835/219. 1950/XI. b. Idézi: *Pótó János:* Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika. Budapest, 2003. 38. o.

53 Fehér János (1939–) szíves közlése (2018) A szobrok és megemlékezések 1945 utáni történetéről lásd bővebben: *Kovács* 1991. 104–124. o.

54 „Kivégezték”. *Világ*, 1946. január 17. 3. o. Feltételezhetően a valódi időpont, augusztus 28–29-hez képest több mint két héttel bejegyzett hivatalos anyakönyvi bejegyzés a tömeggyilkosságot kívánta elfedni.

55 Felháborító temetőgyalázás történt Marcaliban. *Világ*, 1947. november 15. 1. o.

56 Kisfaludi Stróbl Zsigmond Vádló című alkotásának bronz alakja ma az emléktáblaktól és posztamensétől megfosztva, mementóként áll a város egyik parkjában. A tanító-mártírok emléktáblája

Az 1919-es emlékmű Marcaliban (Marcali Múzeum gyűjteménye)

Az 1960-as évek végén a honismereti gyűjtőmunkával, a Tanácsköztársaság 50. évfordulójának alkalmából kezdődött meg a munkásmozgalmi múlt feltárása. A '19-esekhez kötődő gyűjtés eredményét a Helytörténeti és Munkásmozgalmi Múzeum 1972-es alapítása és a mártírokra emlékező állandó kiállítás november 5-i megnyitása összegezte. Amint a megnyitó ünnepi szónoka, Németh Ferenc, a megyei pártbizottság első titkára a helytörténeti, a néprajzi és a munkásmozgalmi gyűjtésről kiemelte: „*Így találkozik itt, a múzeumban jelképesen és eggyéforrva a régebbi múlt elpusztíthatatlan népi ereje a győztes szocialista munkásmozgalommal.*"[57]

A múzeum látogatói között számos olyan elszármazott marcali volt, aki felajánlotta a tulajdonában lévő, a mártírokra vonatkozó emlékanyagát. Így tett 1973-ban Victor Roth is, aki az amerikai New York városából küldte el Löbl

2018-ban a Marcali Múzeum gyűjteményébe került.

57 *T. T.*: Erőt adó örökség. Múzeumavatás Marcaliban. *Somogyi Néplap*, 1972. november 6. 3. o.

Lipót fényképportréját és visszaemlékező sorait.[58] Ebben az alábbiakat írja: „*Ez a fénykép a családunk birtokában az 1919-es forradalom óta van.* (…) *Azon a helyen, ahol most a gimnáziumuk áll, volt a mi otthonunk. Apám az izraelita zsinagóga kántora volt, neve Rothstein Miksa volt. Egyik lábát a háborúba vesztette el, és Marcaliban, mint egy kommunista-barát szervezet vezetője tért vissza. Ez a szervezet a forradalom alatt a háborús sérültek szervezete volt.* (…) *Nagyon jól emlékszem arra, amikor bátyámmal figyeltük a katonákat [különítményeseket – a szerző kiegészítése], hogyan törték össze az osztálytermekben [zsidó iskola – a szerző kiegészítése] az asztalokat és padokat és hogy égették el ezeket, kidobálva az udvarra papírokat és gyermekrajzokat. Bátyám és én ezek között a jegyzettömbök, rajzok és iskolai papír halmazok között játszottunk, amikor egy kis könyvecskét találtunk /gondolom útlevél volt/ [valójában vasúti igazolvány – a szerző kiegészítése] benne Löbl fényképével.* (…) *A fénykép alján lévő aláírás a mártíré.* (…)"[59] Löbl Lipót és Rothstein Miksa példája arra bizonyíték, hogy a forradalmi szerepvállalást a hitközségben viselt (titkári, kántori) szerepükkel összeegyeztethetőnek tartották. Elköteleződésük mögött a világháborús szenvedések hatása és az izraelita hitközségeknek a szociális segélyezésben viselt hagyományos szerepfelfogása feltételezhető.

A felajánlások során Löbl Lipót leánya, Kemény Béláné Löbl Jolán (1900–?) budapesti lakos is elküldte azokat a levelezőlapokat, amelyeket testvérétől, Löbl József 44-es honvédtől és másoktól (összesen 53 darab) az első világháború idején kapott. Ezek közül kiemelkedik testvére lövészárokban készült portréja és egy nyírfakéregre írt levelező lapja.[60] Amint az 1973-as kísérő levélben írja: „*Sajnos beteg voltam és nem lehettem személyesen a mártír emlékünnepségen. Virágot a nevemben a volt osztálytársnőm Gábor Ignácné helyezett el.*"[61] Gábor Ignácné rendszeres meghívott szemtanúja volt a '19-es évfordulós megemlékezéseknek, koszorúzásoknak, amelyeken az 1944-es deportálásról is beszélt.[62]

Befejezés

Marcali zsidó férfiai katonaként az első világháború frontjain a kaposvári császári és királyi „Albrecht főherceg" 44. gyalogezred vagy a 19. gyalogezred pécsi alakulataiban vettek részt. A háború elhúzódásával, a fiatal korosztály tagjainak az elestét követően, már az idősebb korosztályokból is besoroztak katonákat. Így került a frontra például Löbl Lipót (1866–1919) marcali főtanító, Braun Náthán

58 Victor Roth levele, 1973. október 8. Marcali Múzeum Történeti Dokumentum Gyűjteménye, leltári szám: A-45. 1-3.

59 Victor Roth levele, 1973. október 8. Marcali Múzeum Történeti Dokumentum Gyűjteménye, leltári szám: A-45. 1-2.

60 Nyírfakéregre írt levelező lap (1916) Marcali Múzeum Történeti Dokumentum Gyűjteménye, leltári szám: A-862.

61 Kísérő levél (1973) Marcali Múzeum Történeti Dokumentum Gyűjteménye, leltári szám: A-862.

62 Mártírrelikviák. *Somogyi Néplap*, 1972. november 12. 7. o.; Mártírokra emlékeztek. *Somogyi Néplap*, 1984. június 12. 3. o.

(1872–1944) kereskedő, vagy dr. Dénes Antal (1878–1944) ügyvéd, 19-es népfelkelő hadnagy is.

A háború utóhatását jelentő őszirózsás forradalomban és a Tanácsköztársaság idején számos zsidó veterán vett részt a marcali történésekben, akik közül többeket 1919 augusztusában fehér különítményesek végeztek ki. Az összes áldozat (25 fő) közül hatan tartoztak a zsidó közösséghez: Gold Ferenc (1883–1919) bádogosmester; édesapja, Gold Vilmos (1859–1919) bádogosmester; Dénes Izidor magánhivatalnok és Mayer István (1896–1919) joghallgató, valamint Löbl Lipót tanító és fia, Löbl Jenő könyvelő. Gold Vilmos és Mayer István kivételével mindegyikük világháborús veterán volt, későbbi politikai meggyőződésüket feltételezhetően alapvetően befolyásolták a fronton eltöltött hónapok vagy évek.

1920 után a világháborús hősökről való megemlékezésben fontos szerepet játszottak az élő veteránok, kiváltképpen a frontharcos szövetség tagjai, akik közé a helyi zsidó veteránok – Gábor Ignác és Somogyi István címzetes százados, Scheiber Ernő őrmester – elhivatottan léptek be. Marcaliban először 1924-ben a zsinagógában állítottak, a hitközségi kerület településeiről származó háborús hősi halottak neveit (16 fő) felsoroló, világháborús emléktáblát. A több év alatt nehezen összegyűlő adományokból 1930. július 15-én Habsburg József főherceg jelenlétében avatták fel a katolikus templom előtt, a Marcali összes hősi halottjának nevét (246 fő) megörökítő szobrot is.

1945 után a helyi emlékezet további szálait jelentették a 1919-es Tanácsköztársaság „mártírjainak" tiszteletére állított emlékművek, valamint utcák, terek és intézmények át- és elnevezései. A névadó személyek életútjaiból viszont azt emelték ki, tették hangsúlyossá, hogy az ellenforradalom kommunista áldozatai voltak. A kiteljesedő pártállami emlékezetpolitika alakítói elfedték a 25 mártír komplex személyiségét, kiváltképpen a hat zsidó áldozatnak az izraelita közösségében viselt szerepe és vallási kötődése homályosult el. Létrehoztak egy olyan narratívát, amelynek alapját az eltúlzott hangsúlyú munkásmozgalmi múlt képezte. Löbl Lipót története kiemelkedő példa erre, hiszen a zsidó hitközség 30 éve oktató tanítójának, tevékeny titkárának mély neológ vallásossága megkérdőjelezhetetlen volt. Hitéből és a fronton tapasztalt élményekből táplálkozott erős szociális elköteleződése. Ugyanakkor ezek a vallásossághoz kötődő szerepvállalások már kevéssé jelentek meg Löbl Lipót hivatalos életrajzában, elsősorban a „kommunista pedagógusi" szerepvállalását alakították munkásmozgalmi példává.

A mártírkultusz tetőfokát jelentette a település főterén a 30. évfordulóra, 1950-re felállított első szobor, valamint, emléktáblát avattak a kivégzett három somogyi tanítónak az államosított katolikus elemi iskola falán. A mártírokról később iskolákat, utcákat, üzemi brigádokat neveztek el, könyvek is születtek róluk. Az 1960-as évek végén a honismereti gyűjtőmunkán belül, a Tanácsköztársaság 50. évfordulójának alkalmából kezdődött meg a munkásmozgalmi múlt feltárása. A '19-esekhez kötődő gyűjtés eredményét a Helytörténeti és Munkásmozgalmi Múzeum 1972-es alapítása és a mártírokra emlékező állandó kiállítás november 5-i megnyitása összegezte.

Irodalomjegyzék

Andrássy 1975.
Andrássy Antal: Somogy megye munkásmozgalmának kiemelkedő harcosai. Kaposvár, 1975.

Andrássy 1979.
Andrássy Antal: Katonai terror Somogyban 1919 őszén. In:Somogy Megye Múltjából. Szerk. *Kanyar József.* Kaposvár, 1979. 307–353. o.

Bihari – Bors – K. Bartos – Kelen – Wilheim 1963.
Kioltott fáklyák. Emlékezések a fehérterror pedagógus áldozatairól. Szerk. *Bihari Mór – Bors András – K. Bartos Erzsébet – Kelen Jolán – Wilheim Jenő*, Budapest, 1963.

Csóti 2005.
Csóti Csaba: A somogyi zsidóság 1914–1939 közötti történetéből. In: Újrakezdések. Zsidósors Somogy megyében a XVIII. századtól napjainkig. Szerk. *Bősze Sándor*. Kaposvár, 2005. 125–146. o.

Gábor 2010.
Gábor Anna: A nagykanizsai zsinagóga. Budapest, 2010.

Goldschmid – Szarka 2005.
Goldschmid István – Szarka Lajos: A keszthelyi zsidóság története, 1699–2005. Keszthely, 2005.

Huszár 2017.
Huszár Mihály: „Remélem egyszer csak vissza fog térni zászlós úr is". Sztelek Ferenc pécsi 19-es önkéntes zászlós első világháborús dokumentumai. In: A nagy háború emlékezete. A Dél-Dunántúl és az első világháború. Szerk. *Bősz Attila*. Pécs, 2017. 193–207.

Kovács 1991.
Kovács Ákos: „Emeljünk emlékszobrot hőseinknek!". In: Momentumok az első világháborúból. Szerk. *Kovács Ákos*. Budapest, 1991. 104–124. o.

Kurtz – Kristófy 1937.
Kurtz Géza – Kristófy Géza: A cs. és kir. „Albrecht főherceg" 44. gyalogezred és a cs. és kir. 105. gyalogezred története. Budapest, 1937.

Légrády 1938.
Légrády Elek: A volt m. kir. pécsi 19. honvéd gyalogezred és alakulatainak a 19/IV. (fiumei) zászlóalj, a 309. honvéd gyalogezred, a 19. népfelkelő ezred, a 19/IV. népfelkelő zászlóalj és a 19/VIII. népfelkelő zászlóalj története. Pécs, 1938. 29.

Mándoky – Faragó 1938.
Mándoky Sándor – Faragó László: Magyar frontharcos mozgalom. Budapest, 1938.

Móricz 2012.
Móricz Béla: Marcali múltja az első világháborúig. Marcali, 2012.

Nübl 2014.
Nübl János: Somogyi katonák a „Nagy Háború" első hónapjaiban. In: Somogy Megye Múltjából. Szerk. *Récsei Balázs*. Kaposvár, 2014. 103–108. o.

Paál 1969.
Fejezetek a marcali járás történetéből (1918–1968). Szerk. *Paál László*. Marcali, 1969.

Szabolcsi 1993.
Szabolcsi Lajos: Példázat a szőlőkertről. In: *Szabolcsi Lajos:* Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Hungaria Judaica 5. Szerk. *Komoróczy Géza*, sajtó alá rend.: *Szabolcsi Miklós*. Budapest, 1993. 160–179. o.

Szabó – Palmlényi 1963.
Szabó Ágnes – Palmlényi Ervin: A határban a halál kaszál… Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből. Budapest, 1963.

Szeghalmy 1938.
Szeghalmy Gyula: Dunántúli vármegyék. Budapest, 1938.

Újvári 1929.
Magyar-Zsidó Lexikon. Szerk. *Újvári Péter*. Budapest, 1929.

Vértes 2002.
Magyarországi zsidótörvények és rendeletek. 1938–1945. Összeállította: *Vértes Róbert*. Budapest, 2002.

Jewish Soldiers from Marcali during the First World War and in the Events of 1918–1919 – an Example of Collective Memory in One Locality

During the First World War, Jewish men from Marcali, a settlement in Somogy County, took part as soldiers on various fronts, from 1914 onwards. The Imperial and Royal 44th 'Archduke Albrecht' Infantry Regiment was garrisoned at Kaposvár. On the basis of place of birth generally speaking, Marcali men joined the colours either there or at the Royal Hungarian 19th Infantry Regiment's headquarters in Pécs. When members of the young age-group were killed or wounded on the various fronts, the middle and older age-groups were called up, usually as members of the

Territorial Army. This was how Lipót Löbl (1866–1919), a senior elementary-school teacher in Marcali; Náthán Braun (1872–1944), a trader; and Dr. Antal Dénes (1878–1944), a lawyer and a second lieutenant in the Territorial Army, found themselves at the front.

Numerous Jewish veterans took part in events in Marcali during the Aster Revolution, an after-effect of the war, and at the time of the Republic of Councils in 1919. Several were afterwards executed by members of White (i.e. counter-revolutionary) officer detachments. Of the total number of victims, six belonged to the Jewish community: Ferenc Gold (1883–1919), master tinsmith; his father Vilmos Gold (1859–1919), master tinsmith; Izidor Dénes, administrator; István Mayer (1896–1919), law student; Lipót Löbl, elementary-school teacher; and his son Jenő Löbl, bookkeeper. With the exception of Vilmos Gold and István Mayer, all were veterans of the First World War.

After 1920, an important role in the commemoration of the fallen of the First World War was played by surviving veterans, particularly by members of the Frontline Fighters' Association. In 1924, a memorial tablet was erected in the synagogue listing the names of those of its worshippers who had died in the war. Later, in 1930, a sculpture featuring the names of all the war dead of Marcali was inaugurated in front of the Roman Catholic church in the settlement.

Additional threads in the local collective memory are represented by monuments raised after 1945 to honour the 'martyrs' of the Republic of Councils of 1919, as well as by streets, squares, and institutions renamed, or named, for them. For example, the story of Lipót Löbl was given prominence, as it constituted an important element in the tradition of a workers' movement in Marcali. On the 30th anniversary of the events, in 1950 already, a sculpture was inaugurated on the main square of the town, as well as a commemorative plaque to the three executed teachers on a wall of the secularised Roman Catholic elementary school. The results of collecting work relating to participants in the events of 1919 culminated in the founding in 1972 of the Museum of Local History and the Labour Movement, and in the opening of a permanent exhibition commemorating the martyrs on 5 November that year.

Jüdische Soldaten aus Marcali im Ersten Weltkrieg – Ein lokales Beispiel für gemeinschaftliche Erinnerung

Die männlichen jüdischen Bewohner von Marcali (Martzal) im Komitat Somogy nahmen ab 1914 an den Frontkämpfen des Ersten Weltkrieges teil. Das k. u. k. Infanterieregiment „Erzherzog Albrecht" Nr. 44 war in Kaposvár stationiert, dem Geburtsort nach zogen die Bewohner von Marcali auch meist in dieses, oder in das Zentrum des Infanterieregiments Nr. 19 in Pécs (Fünfkirchen) ein. Als die Mitglieder der jüngeren Generation an der Front gefallen waren oder Verwundungen erlitten hatten, wurden meist als Landsturm die Mittelaltrigen und Alten einberufen. So kamen der Oberlehrer aus Marcali, Lipót Löbl (1866–1919), der Händler Náthán Braun (1872–1944), oder der Advokat dr. Antal Dénes (1878–1944), Leutnant des Landsturm-Infanterieregiments Nr. 19, an die Front.

In den Ereignissen von Marcali während der – als Nachwirkungen des Ersten Weltkrieges betrachteten – Asternrevolution und der Räterepublik nahmen zahlreiche jüdische Veteranen teil, von denen mehrere im August 1919 von „weißen" Sonderkommandos hingerichtet wurden. Von den insgesamt 25 Opfern gehörten sechs zur jüdischen Gemeinde: Spenglermeister Ferenc Gold (1883–1919); sein Vater, Spenglermeister Vilmos Gold (1859–1919); Privatbeamter Izidor Dénes und Jurastudent István Mayer (1896–1919), sowie Oberlehrer Lipót Löbl und sein Sohn, Buchmacher Jenő Löbl. Mit der Ausnahme von Vilmos Gold und István Mayer waren sie alle Veteranen des Ersten Weltkrieges.

Nach 1920 spielten die noch lebenden Veteranen beim Gedenken der Helden des Ersten Weltkrieges eine wichtige Rolle, besonders die Mitglieder des Verbandes der Frontkämpfer. 1924 wurde eine Synagoge erbaut, eine Gedenktafel für die Gefallenen des Weltkrieges aus den Ortschaften des Glaubensgemeinschafts-Bezirks um Marcali angebracht, und 1930 vor der katholischen Kirche eine Denkmalskulptur mit den Namen aller Gefallenen aus Marcali eingeweiht.

Einen weiteren Faden der örtlichen Erinnerung stellten die Denkmäler dar, die den „Märtyrern" der Räterepublik von 1919 gewidmet waren, sowie die Benennungen und Umbenennungen von Straßen, Plätzen und Institutionen. Zum Beispiel war die Geschichte von Lipót Löbl herausragend, da sie ein wichtiges Element der Tradition darstellte, die auf die Vergangenheit der Arbeiterbewegung von Marcali aufbaute. Den Höhepunkt des Märtyrer-Kults bedeutete die Skulptur auf dem Hauptplatz der Ortschaft, die 1950 zum 30. Jubiläum aufgestellt wurde, des Weiteren wurde auf der Mauer der verstaatlichten katholischen Kirche eine Gedenktafel für die drei hingerichteten Lehrer aus Somogy eingeweiht. In den 1960er Jahren, zum 50. Jubiläum der Räterepublik wurde im Rahmen der heimatkundlichen Sammlertätigkeit mit dem Aufdecken der Vergangenheit der Arbeiterbewegung begonnen. Die Ergebnisse der Sammlungsarbeit summierten sich bei der Gründung des Museums für Ortsgeschichte und Arbeiterbewegung in 1972, sowie der Eröffnung der ständigen Ausstellung über die Märtyrer am 5. November.

Gál Attila

TÁRGYI EMLÉKEK EGY HADAPRÓDISKOLÁS MINDENNAPJAIBÓL

Dr. Gál Attila nyugalmazott főosztályvezető, ügyész (1927–2019) neve jól ismert a katonaiskolák történetével foglalkozók körében: 1999 nyarán megírt, 2001-ben megjelent *Armis et litteris* című művében az egykori pécsi M. kir. „Zrínyi Miklós" honvéd gyalogsági hadapródiskola történetének hiányzó, Horthy-kori fejezetét írta meg tudományos alapossággal, az egykori növendék bennfentességével. 1990-től elkötelezett alapító tagja volt a Honvéd Hagyományőrző Egyesületnek (HOHE). Az általa leírtak közreadása – úgy véljük – hozzájárul a katonaiskolák belső világának, tárgyi kultúrájának jobb megismeréséhez, egyben – nem utolsó sorban élőbeszéd-közeli stílusával – emléket állít a közelmúltban elhunyt szerzőnek is.

Az ágy

Ugyan mit is lehet erről a minden otthonban, lakásban, szállodában megtalálható berendezési tárgyról, bútordarabról mondani? Különösen akkor, ha ez az egyszerű és közönséges vaságy, olyan mint az akkori polgári otthonok cselédszobáinak fekvőhelye. Nos, mi minden merül fel az ember emlékezetében erről a szürke, naponta használt tárgyról?

Azt már említettem, hogy egy közönséges vaságyról van szó, amelyben a hadapród éjszakai nyugodalmát egy ugyancsak közönséges vassodrony alapozta meg. A sodrony fölé egy szürke színű, úgynevezett „aljpokróc", – de mondhatnám úgy is: lópokróc került. Ennek majd, mint látni fogjuk, fontos szerepe volt. Az aljpokróc fölött három részből álló lószőr matracot helyeztünk, s erre jött a lepedő. Takaróként lepedő és egy finom, fehér színű, piros-fehér-zöld szegélyű gyapjútakaró adta az éjszakai meleget, akkor is, amikor télen, a hatalmas 24 személyes, hálóterem vaskályhája már csak a hideget ontotta. Párnánk lószőrrel tömött, lapos, kemény, a polgári életben úgy mondanánk: kispárna volt. A vetett ágyat egy fakó piros színű, ha jól emlékszem, valamiféle virágmintával tarkított ágytakaróval fedtük le.

A rövidke „ágy-ismertető" után nézzük meg funkcióit! Talán fontossági sorrendben. Ha valaki most azt hinné, hogy első helyen az alvás lehetőségének biztosítását említem, az téved. Így utólag visszatekintve azt hiszem, jó helyen járok, ha azt mondom, legfontosabb szerepe a szobarendben volt. Ha emlékezetem

nem csal, a mi hálótermünkben 24 ágy állott a hadapródok rendelkezésére. Kétszer kilenc ágy a hálóterem közepén, fejjel a szoba középvonala felé és a hosszanti terem egy-egy végében három-három ágy. A hangsúly a terem közepén elhelyezett 18 ágyon van, mert a szoba-szemléknél, a pajtássági vizsgálatoknál[1] ezeknek volt döntő szerepük mint legszembetűnőbb szobai tárgyaknak. Az ágyak mindkét végének (fejnél és lábnál) elvágónak kellett lennie. Ez azt jelentette, hogy ha valaki az ágysor egyik végénél megállt, az jószerével egy ágyat kellett hogy lásson, amelynek takarásában volt a másik nyolc. De úgy is megfogalmazhatom, hogy az ágy végeknek egy olyan egyenes vonalat kellett alkotniuk, mint egy kifeszített zsinórnak. És ha nem így volt? Ne is folytassam, hiszen szobarendről már szó sem lehetett, és következett az ilyen vagy olyan büntetés, mert „nincs szobarend".

A büntetést, amely igen sokféle lehetett, többnyire a szoba felsőéves parancsnoka, vagy a szakaszhoz beosztott ugyancsak felsőbb éves rajparancsnokok szabták ki. Ez lehetett menetöltözetben való jelentkezés időre, majd takarodó ugyancsak időre (az idő mindössze néhány percet jelentett; így tanultam meg máig tartóan is hihetetlen gyorsasággal öltözni…), de lehet „sivatagi menetöltözet"[2] is, vagy meghatározott számú fekvőtámasz, tűzriadó, stb. No, ebből is látszik, hogy elsődleges rendeltetése az ágynak nem az alvás biztosítása, hanem a szobarend, a fegyelmezés és ezen keresztül a fegyelem megteremtése volt.

Az alvás számunkra nagyon fontos volt, hiszen az általában igen fárasztó napok végén bizony az esti 21 órai takarodó után nem igen kellett ringatni és altatódalt énekelni a hadapródoknak. Sokszor arra sem emlékeztünk, hogyan húztuk magunkra a takarót és mély álmunkból csak másnap reggel 6 órakor, nyáron 5 órakor a napos „Ébresztő fel!" kiáltása riasztott bennünket. Voltak azért könnyebb napjaink is, ilyenkor takarodó után nem rögtön csendesedett el a háló. Ha halkan is, hogy a napos tiszt, vagy az iskolaügyeletes tiszt meg ne neszezze, folyt a duma. Miről? Természetesen a lányokról, a hozzájuk kapcsolódó dicsekvésről, hősködésről, viccekről, megtörtént és meg nem történt esetekről. Néha-néha, mai szemmel nézve, meggondolatlan, sőt veszélyes tettek is előfordultak. Egy alkalommal nyáron, a második emeleten levő (ma 3., 4. emeletnek felelne meg) hálónk nyitott ablakán az egyik társunk kimászott, az ablak alatt húzódó körülbelül 40-50 cm szélességű párkányra, kezében egy pohár vízzel. Átaraszolt a mellette levő háló nyitott ablakához és azon keresztül a másik háló ablaka közelében alvó hadapródot nyakon zúdította a vízzel. A telihold adta világítás mellett, az épület előtt éppen elhaladó iskolaügyeletes tiszt csak annyit látott ebből, hogy egy növendék lobogó fehér hálóingében (pizsamát nem volt szabad használni) a párkányon sétál. Szólni nem mert, nehogy az alvajáró „holdkóros" hadapródot felébressze. – De eltértem egy kissé a tárgytól. Fontos szerepe volt az ágynak, benne az aljpokrócnak a vasárnapi kimenőre felkészülésben is. Azzal vasaltuk félfinom posztóból készült, két oldalt vékony buzérvörös csíkkal ellátott fekete nadrágjainkat. A kissé benedvesített élű nadrágot, kisimítva elhelyeztük a hosszában

1 Pajtásság: nyolc fős egység a katonai középiskolákban, amelyet általában egy felsőbb évfolyambeli hadapród-növendék vezetett. Valószínűleg az említett vizsgálatok során ő ellenőrizte a körletrendet.

2 Extra nagy menetfelszereléssel (élelem, fegyver, stb.), végrehajtott menetgyakorlat.

kettéhajtott aljpokrócba, rá visszahelyeztük a matracokat és az ágyneműt. Egy éjszaka elegendő volt ahhoz, hogy testünk súlyának felhasználásával éles élt vasaljunk nadrágunknak. Ha valamilyen öltözködési hiányosság miatt (például az egyik koronás gomb nem állt egyenesen) a kimenő elmaradt, az nem a nadrág élének volt köszönhető…

Az ágy, illetve az aljpokróc, az egymás közötti bajtársi belháborúnak is egyik lényeges eszköze volt. Az egyik háló lakói ugyanis a másik hálóbeliekkel sokszor minden ok nélkül, pusztán a hecc kedvéért, mert „csülközni" akart, háborút viselt. Ez a csülközés, ma úgy mondanánk kisebb verekedésbe, de talán helyesebb ezt birkózásnak, bunyónak nevezni, torkollott. Többnyire úgy kezdődött, hogy az „ellenséges" hálóterembe takarodó után a sötétben belopakodva, az ágyban alvó növendék alatt levő aljpokróc egyik láb felöli csücskét megfogva, a „budifény" kékfényű világítása mellett a beosonó növendék egy keresztirányú rántással kifordította az ágyból a delikvenst tartalmával együtt a földre. A legbosszantóbb ebben az volt, ha a kifordított hadapród éppen a legjobb álmából eszmélt a földön.

Volt az ágynak még egy fontos feladata. Szombatonként az ágyat szellőztetni kellett. Ilyenkor a matracokat az ágy végében élükre kellett állítani, az ágyneműt az ágy közepén kellett elhelyezni. A sodronyon csak az aljpokróc maradt érintetlenül. Ide az ágy szélére kellett tenni szépen összegöngyölve sorban a mosásra váró fehérneműt, törölközőt, lyukas zoknit, kapcát. Az így mosatásra, javításra váró holmit, két honvéd segítségével a század szolgálatvezető tiszthelyettese, nálunk vitéz Pordány Gyula alhadnagy úr, leltár szerint vette át, hogy a következő szombaton tisztán, vasalva, rendbe hozva; a zoknikat megstoppolva visszaadja. Arra is ügyeltek, hogy mindig mindenki a sajátját kapja vissza. Minden ruhadarabba egy 1×1 cm-es fehér vászondarabkát kellett belevarrnunk, amelyben piros hímzéssel a törzsszámunk szerepelt. Emlékszem, az enyém a 406-os volt. E jelzés alapján diktálta a szolgálatvezető a leltárt és osztotta szét a friss ruhát. Egyébként ez a törzsszám minden felső ruházatunkban is szerepelt. – No, lám mennyi mindent lehet írni egy mindennapos használati tárgyról, az ágyról.

A rozsomák

Az állatvilágban járatos ember ennek a szónak a hallatán az alig egy méter magas, zömök, menyétféle, torkos és falánk, húsevő – a döghústól sem undorodó – ragadozó állatra gondol, amelyet e „jó" tulajdonságai miatt a német is torkos borznak (Vielfrassnak) nevezett el. Ez a kis állatka, ha egyáltalában lehet így becézni, manapság Dél-Norvégiától és Finnországtól kezdve egész Észak-Ázsián és Észak-Amerikán át Grönlandig honos. Ezeken a tájakon retteg tőle minden nála gyengébb állat, de sikerrel szembeszáll még olykor az emberrel is. E nem túl hízelgő tulajdonságok mellett mégis hogyan került kapcsolatba a hadapródokkal? No, nem kell megijedni: csak a neve és nem maga az állat. Ha egy volt hadapród hallja ezt a szót, hogy rozsomák, nem az állat, hanem egészen más emlék jelenik meg lelki szemei előtt. A hadapródiskola étterme. És ott is az az asztal, ahol

társaival együtt több éven át, naponta reggelizett, ebédelt és vacsorázott. Hogy hogyan kerül – nem a csizma –, hanem a rozsomák az asztalra? A tulajdonságai alapján, a neve miatt.

Mi is volt tehát az a „rozsoma”? – Egy asztalnál általában nyolc+egy hadapród étkezett. Bocsánat: egy+nyolc. Az „egy” ugyanis az asztalparancsnok növendék volt, aki mindig egy az alsóbb évesek századához, vagy szakaszához beosztott felsőbb évfolyambeli hadapród volt (szakaszparancsnok, rajparancsnok). Neki itt az asztalnál is, mint másutt is, előjogai voltak. Mindig, minden étel- és italféleségből ő vett, vagy kapott először, annyit, amennyit akart (nem kell félreérteni: az ital a kávé, kakaó, tej volt, s csak kivételesen például Miklós-napon egy kevéske bor). A többiek utána következő sorrendje naponta változott. Aki ma elsőnek következett az asztalparancsnok után, az a következő napon az utolsó volt, és így tovább. Ez volt a megszokott és előírt rend. Így is előfordult, hogy egy-egy fogravaló ételből az aznapi utolsónak éppen hogy csak jutott. No, nem kell azért aggódni és sajnálkozni, mert általában igyekeztünk mindent testvériesen elosztani, hiszen a következő alkalommal esetleg a legfalánkabb marad hoppon. Az ebéd általában mindig három fogásból állt; a vacsora is többnyire meleg étel volt, csak szombaton és vasárnap volt hideg vacsora. Elegendő kalória – ha akkor nem is éreztük ezt így – azért az utolsónak is mindig jutott. Aztán egy-egy alkalommal – ma már ki tudja milyen megfontolásból, milyen okból – jött a „rozsoma”. Többségi elhatározás és az asztalparancsnok engedélye kellett hozzá. Azt jelentette, hogy az asztalparancsnok után következő hadapród abból evett és annyit, amennyi belefért. Egy kikötés volt csak: amit kivett a tányérjába, azt meg is kellett ennie. Aztán jött sorrendben a következő hadapród, aki a maradékból ugyancsak a számára legízletesebb falatokat vette tányérjára, annyit, amennyit így első látásra el tudott fogyasztani. Aztán jött a következő hadapród és így tovább. Bizony előfordult, hogy a „rozsoma” során utolsónak maradt növendék, legalábbis a csemegének számító ételt csak társai tányérján láthatta, s onnan mélyeket lélegezve szívhatta be az illatát. Nagyon kedveltük például az aranygaluskát. Hát, bizony egy-egy délelőtti erősebb igénybevételt jelentő gyakorlat, foglalkozás után, ebédnél az asztal második része már csak a szájában összegyűlt nyálból nyelhetett nagyokat, be kellett érnie a levessel. No, persze az is előfordult, hogy a telhetetlen hadapród a sok földi jótól aztán kellemetlen perceket töltött el „árnyékos” helyen.

Hát így került a rozsomák a hadapródok asztalára!

Gombvilla – válldugó – pallérlánc

E három egymástól – mind használatában, mind kinézetében – teljesen különböző eszközt mégis összeköti valami: a hadapród öltözete. Szerepe mindegyiknek fontos volt.

A gombvilla: ma már pontos méreteire nem emlékszem. Igaz, akkoriban, amikor használtuk, nem is mértem le. Egy körülbelül 20 cm hosszúságú, 5-6 cm széles, 3-4 mm vastagságú falemez volt, amelynek a közepén egy körülbelül ½ cm-nyi vékony rés húzódott, ennek a résnek egyik vége pedig körülbelül egy mai

ötforintos érme nagyságának megfelelő kör alakú résszé szélesedett ki. Valahogy – az arányait nem szigorúan nézve – így nézett ki:

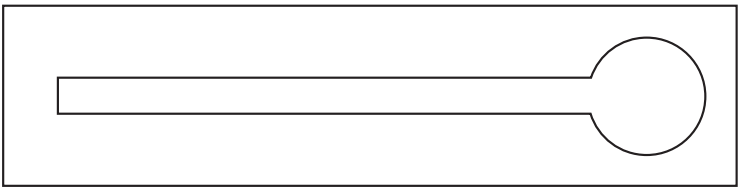

Mi volt a szerepe? Mi pécsi hadapródok, – de úgy tudom a soproniaknál is ez volt a helyzet – takarékossági szempontokból házi ruhának elődeink a cőgerek (főreáliskolások) megmaradt ruháit hordtuk, a sapka kivételével.

Ennek az egyenruhának nadrágja azonos volt a saját egyenruhánk nadrágjával, vagyis fekete félfinom posztóból készült, a két külső oldalán húzódó buzérvörös csíkkal. Önmagában már ez a nadrág sem volt számunkra valami örvendetes házi ruha, hiszen minden meglátszott rajta, különösen egy-egy kivonulás, vagy benti gyakorlat után (sár, por, föld, olaj, esetenként a gyakorló téren korábban ott legelt állatok ürüléke, stb.) Volt tehát mit tisztogatni. Na, de a zubbony, az még inkább az idegeinkre ment. Sötétkék színe miatt rendelkezett mindazokkal a már említett „előnyökkel", amelyeket a nadrágnál már vázoltam. Volt azonban még valami az egysoros zubbonyon. A gombok! A mell középvonalán, egy sorban gombolható hét darab körülbelül a mai ötforintosnál valamivel kisebb kör alakú, gömbölyű fejű rézgomb és a két vállpánton egy-egy ugyanilyen, összesen tehát kilenc rézgomb. Ezek a rézgombok rettenetesen szerettek oxidálódni. Ezért szinte naponta fényesíteni kellett őket, ha el akartuk kerülni azokat a kisebb kellemetlenségeket, amelyek egy-egy nem fénylő gomb esetén következtek, mint: 10-15 „Feküdj!", lehetőleg olyan helyen ahol kisebb tócsa, vagy egyéb „tisztító" hatású valami volt a földön. Ezeknek a rézgomboknak a tisztításához kellett ez a gombvilla, nehogy a féltve, minden piszoktól és folttól óvott zubbonyunk véletlenül még foltosabb legyen. Fontossága napi életünkben tehát bizony jelentős volt. Erre a gombvillára, annak kör alakú résén bedugva, fűztük fel előbb az elöl levő hét gombot, hogy legalább azokat egyszerre tisztíthassuk. Így estünk neki a gomboknak a különféle tisztító kenőcsökkel vagy folyadékkal. A falemez védte a gombok közvetlen környezetét a zubbonyon. Télen „örömeink" fokozódtak, mert házi öltözetként az ugyancsak a cőgerektől ránk maradt fekete posztóköpenyt viseltük, amelynek elöl két sorban hat-hat, a dragonján és a vállpántján további két-két, a zubbonyokon levőknél valamivel nagyobb rézgomb volt. – S ha már itt tartunk az öltözetnél, mindezt olvasva azt hihetnénk, az örökölt ruhák viselésének „élvezetét" már nem lehet tovább fokozni. Lehet! Nyáron, amíg a készlet tartott, házi- és gyakorló ruhaként a cőgerek nyári fehér vászonöltözetét viseltük. További „színesítő" anyagként jelentkezett ilyenkor a zöld növényzet. Szerencsénkre már eléggé viseletesek és vékony anyagúak voltak, s így hamar koptak, szakadtak. Nem egyszer némi segítséggel. Megkönnyebbültünk, amikor végre viselhettük a Honvédségnél akkor már rendszerben levő zöld gyakorló zsávolyruhát.

Az elsőéves szerző ruházatán jól kivehető a válldugó helye, amelyet a zubbony jobb oldali vállpántjára kellett felfűzni, hogy megakadályozza a puska lecsúszását a vállról (1942)

A válldugó: ez is öltözetünk segítője volt, olyan alkalmakkor, amikor puskával kellett kivonulni, vagy egyéb okból a puskát vinnünk kellett. Elég gyakran voltunk ilyen helyzetben. A zubbonyaink és köpenyeink mindkét vállán egy-egy 2,5-3 cm széles, a zubbony, vagy a köpeny anyagából készült vállpánt volt, amelyeknek belső, nyak felőli széle a zubbonyra, illetve a köpenyre gombolható volt. A zubbony, köpeny jobb válla külső szélétől, a nyak felé 4-5 cm-re, egy körülbelül 1 cm szélességű keresztcsík volt a zubbony vállára varrva, amely alatt kellett a vállpántot átbújtatni. E pántot kigombolva erre kellett felfűzni a szövettel bevont, dugó formájú fahengert, amelyen a felfűzéshez ugyancsak egy vékony szövetcsík volt hosszanti irányba rögzítve. A válldugót a váll széléig kellett felfűzve kitolni, s utána a vállpántot, átbujtatva a zubbonyra vart keresztcsík alatt, visszagombolhattuk eredeti helyére. Ezzel a művelettel a jobb vállunk külső szélén a vállpánt körülbelül 3 cm-nyi magasan kitüremkedett és megakadályozta azt, hogy a puska a vállunkról lecsúszhasson. Hasznos és kelendő eszköz volt. Könnyen elveszett, s ilyenkor „szerezni" kellett egyet.

A pallérlánc: a kőműves mesterséget sem akkor, sem azóta nem tanultuk, és nem gyakoroltuk. Mégis számunkra hasznos, de egyben olyan tiltott eszköz is volt, amelyet ennek ellenére gyakran használtunk. Ezt is öltözetünk segítőjeként szerettük. Abban az időben oldalfegyver nélkül a katona nyilvános helyen nem

A tiltott, de hasznos pallérlánc

mutatkozhatott. Oldalfegyvert kellett viselnie egyéb alkalmakkor is, szolgálatban, gyakorlaton, stb. A mi oldalfegyverünk a puskánk szuronya volt (V. éveseknek és a zászlóalj-ügyeletes növendéknek gyalogsági tiszti kard). A szurony, különösen annak hüvelyen kívüli fém része nagyon könnyen rozsdásodott. Ugyanígy puskánk zárdugattyúja is. Elég volt egy tűhegynyi belőle és máris megvolt a baj. Kihallgatás és fenyítés, mert az illető nem gondozta, nem tartotta karban fegyverét. Kimenő tehát nincs, tessék visszamenni a körletbe, – és így tovább. Mindezek megelőzésére szolgált a pallérlánc. Bevallom, valódi rendeltetését ma sem tudom. De nekünk kiválóan alkalmas volt arra, hogy szuronyunk és puskánk festetlen fémes részét rozsdátlanítsa, kifényezze. Szolgált volna erre valamiféle durva dörzsgumi is, amit iskolánk kantinjában vásárolhattunk meg, de az semmit nem ért a pallérlánchoz képest. Mind mondták, a pallérlánc használatát azért tiltották, mert koptatta a fegyver fémes részét. Nem tudom. Szerintem az említett dörzsgumi jobban koptatta. A tilalom valódi okát tovább nem firtattuk, a tiltást tudomásul vettük és a pallérláncot, míg rajta nem kaptak és el nem kobozták, használtuk. Ez a pallérlánc apró fémkarika láncszemekből, egy jó nagy tenyérnyi romboid alakú font alkalmatosság volt. Egyik csücskén egy nagyobb fémkarikával. A növendék ebbe a fémkarikába dugta be mutató ujját, a kis láncszőnyeget a tenyerébe fektette és máris dörzsölhette a rozsdátalanításra váró fémfelületet. Ez volt a pallérlánc.

Material Relics from the Everyday Life of a Cadet School Pupil

In his work *Armis et litteris* published in 2001, Dr. Attila Gál (1927–2019) wrote about Pécs's Royal Hungarian 'Zrínyi Miklós' Infantry Cadet School during the Horthy era, a period in its history unrecorded hitherto. His account was characterised by sound scholarship as well as by knowledge that only a one-time pupil there could have. Although he spent his active years not as an army officer but as a successful lawyer, the author was from the outset a committed and energetic member of the Association for the Preservation of Hungarian Army Traditions (HOHE), following his rehabilitation as a colonel on the retired list. Publication of the present text will – it is thought – contribute to a better understanding of life inside the cadet schools, as well as of the daily routine and material culture pertaining there.

Objektandenken aus dem Alltag eines Kadettenschulen-Zöglings

Der einstige Kadettenzögling aus Pécs (Fünfkirchen), Dr. Attila Gál (1927–2019) verfasste in seinem 2001 erschienen Werk mit dem Titel „Armis ett litteris" das fehlende Kapitel der Geschichte der k. ung. „Miklós Zrínyi" Honvéd-Infanterie-Kadettenschule von Pécs über die Zeit der Horthy-Ära mit wissenschaftlicher Präzision und der Wohlunterrichtetheit eines ehemaligen Schülers. Obwohl er in seinen aktiven Jahren nicht als Militäroffizier, sondern als Anwalt – mit einer ansehnlichen Laufbahn – tätig war, war er als rehabilitierter Oberst im Ruhestand seit Anbeginn Mitglied der Honvéd-Vereinigung für Traditionspflege (HOHE). Die Publikation seiner Schrift kann – unserer Beurteilung nach – zum besseren Verständnis der inneren Welt, der alltäglichen Routine und der Objektkultur der Militärschulen beitragen.

Závodi Szilvia

HÁBORÚS RECEPTEK, AVAGY A MEINL GYULA R. T. HÁZTARTÁSGAZDASÁGI TANÁCSADÓJA

A Meinl Gyula r. t. Háztartásgazdasági Tanácsadója

A Meinl Gyula r. t. Háztartásgazdasági Tanácsadójáról először 1935 júniusában hallunk a napilapok hasábjain. Az *Uj Nemzedék* rövid hírei között például ezt az apróhirdetést olvashatjuk: „*A Háztartásgazdasági Tanácsadó minden magyar uriasszonynak bármilyen háztartási kérdésre díjtalanul szolgál tanáccsal, felvilágosítással. A tanácsadó felállításával régi hiányt pótolt a Meinl Gyula r. t., amelynek főüzletében IV., Ferenciek-tere 9. szám, működik ez a közérdekű intézmény.*"[1] A részvénytársaság gondoskodott arról is, hogy ez a rövid hír 1935. június 2-án, vasárnap minden vezető napilap hasábjain megjelenjen.[2]

Két év múlva, 1937 júniusában a Tanácsadó költözött, erről is a napilapok számoltak be,[3] illetve 1937 júliusában a *Színházi Élet* tudósítója, ifj. Sacelláry Györgyné Hudacsek Nelly egy egész oldalas cikkben mutatta be a Meinl cég Georgia-házba,[4] a Rákóczi út 4. szám félemeletére költözött új tanácsadó-irodáját. A háztartási ügyekben jártas szerző által „Mindent tudok" stúdiónak[5] nevezett Tanácsadó munkája ekkor már két új helyiségben zajlott dr. Baracs Marcellné[6] vezetése alatt. Az első szobában, ami tulajdonképpen fogadóteremként is

1 *Uj Nemzedék*, 1935. június 2. 17. évf. 125. sz. 4. o.

2 Így például *Magyarország*, *Az Est*, *Magyar Hírlap*, *Pesti Napló*, *Magyarság*, *Esti Kurír*, *Budapesti Hírlap*, *Ujság*, *Pesti Hírlap*, *Nemzeti Újság*.

3 Például a *Pesti Napló*, a *Nemzeti Újság* és a *Budapesti Hírlap*.

4 A „Georgia-ház" (vagy bérpalota) a két világháború közötti fővárosi építészet karakteres, modern stílusban épült alkotása. A hatemeletes, lapos tetős, vasbetonvázas, óratornyos épület 1935-ben a Mezőgazdasági Ipar Rt. Nyugdíjpénztára megbízásából dr. Barát Béla és Novák Ede tervei szerint épült. A sarkon található üzlethelyiségeket 1948-ban áruházzá alakították át (Extra áruház), amelyet 1967-ben egy újabb átalakítás követett. 1992 körül az áruház helyén belső utcára szervezett, kis üzletekből álló új üzletközpontot hoztak létre.
https://mierzsebetvarosunk.blog.hu/2015/04/24/rakoczi_ut_426 (Megtekintés: 2020. január 4.)

5 *Ifj. Sacelláry Györgyné:* Látogatás a „Mindent tudok" stúdióban. *Színházi Élet*, 1937. július 11–17. XXVII. évf. 29. sz. 95. o.

6 Dr. Baracs Marcellné született Schedl Etelka, más források szerint Schmidl Etel (1878–?), „jótékonysági mozgalmár", 1922-től a Magyar Izraelita Nőegyletek Országos Szövetségének elnöke. Ő alapította a Nemzetközi Zsidó Nővédő Szövetség Magyarországi Alosztályát, valamint intéző tagja volt a Zsidó Nők Világszövetségének. Rendszeresen szociális tanfolyamokat szervezett. Dr. Baracs Marcell, a Budapesti Ügyvédi Kamara elnökhelyettesének, országgyűlési

funkcionált, működött az ügyfélszolgálat, ahol fogadták a személyes, illetve a telefonon érkezett kérdéseket. A helyiség nagy részét egy kartotékszekrény foglalta el, amiben betűrend szerint szerepeltek a gyakran feltett kérdések és különféle mutatók segítettek eligazodni a Tanácsadó személyzetének a különleges ételek és italok világában. Sacelláryné szerint ez a szoba úgy működött, mint egy telefonközpont, az egyre-másra érkező kérdéseket gyorsan és szakszerűen válaszolták meg a munkatársak. Természetesen elsősorban olyan kérdéseket vártak, amelyek a fenntartó cég üzletkörébe tartoztak, de megpróbáltak megválaszolni egyéb, az életvezetéssel kapcsolatos kérdéseket is. Ezek a kérdések, problémafelvetések érkezhettek személyesen, telefonon vagy levélben, a válaszokat ez utóbbi esetben is díjtalanul küldte meg a tanácsadó-szolgálat.

A Háztartásgazdasági Tanácsadó másik helyiségében dr. Baracs Marcellné a beérkezett különleges és bonyolultabb ügyekkel foglalkozott, illetve itt készült a Meinl cég havi étrendje, amelyet a vállalat körülbelül 30.000 példányban hozott díjmentesen forgalomba és amely „*a polgári család háziasszonyát legalább attól a fejtöréstől kíméli meg, amelyet az étrend összeállítása jelent, ha már attól a fejtöréstől nem is tudja megkímélni, mellyel a szükséges pénz előteremtése jár.*"

A Tanácsadó azonban nem csak étrendekkel, valamint a főzéssel kapcsolatos témákkal foglalkozott, hanem többek között tanácsokat adott a lakások, otthonok berendezésével, egészségügyi kérdésekkel, gyermekneveléssel, szobanövények ápolásával, konyhakerttel, kézimunkával, szabással-varrással, befőzéssel, nyaralással vagy jogi ügyekkel kapcsolatban.

1937 őszén a vidéki lapok[7] arról írtak a tanácsadó-iroda működésével kapcsolatban, hogy a helyi Meinl fióküzletek a kérdéseket tartalmazó leveleket díjtalanul továbbították a Háztartásgazdasági Tanácsadó felé.[8]

Az *Esti Ujság* 1938 májusában arról tudósított, hogy a „*Meinl Gyula kávébehozatali r. t. Magyarország legnagyobb kávészaküzlete ízléses és igen praktikus ételrecept-gyűjteménnyel – mely magában foglalja több nemzet ételkülönlegességeit – kedveskedik a magyar Háziasszonyoknak az Eucharisztikus Kongresszus alkalmával. Ezzel is hozzájárulván ahhoz, hogy a vendéglátást megkönnyítse és a Háziasszonyok gondjaiban osztozkodjék.*"[9]

1942 júniusától a Háztartásgazdasági Tanácsadó irodája ismét új központból jelentkezett. Az arra a hónapra készített étrend-nyomtatványon már az új cím: Budafoki út 187–189.[10] szerepelt. Az iroda vezetője ekkor már Stumpf Károlyné

képviselőnek a felesége. *Tóth Vásárhelyi Éva:* Gróf Andrássy Klára, a szociális legitimista. Múltunk – politikatörténeti folyóirat, 2008. LIII. évf. 2. sz. 109. o., Petőfi Irodalmi Múzeum Névtér: https://opac-nevter.pim.hu/results/-/results/251a50ee-c32e-400d-871e-c7785260103a/solr#/displayResult (Megtekintés: 2020. január 5.)

7 Például a *Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap*, a *Magyar Jövő* vagy a *Szegedi Uj Nemzedék*.

8 *Kecskeméti Közlöny*, 1937. október 24. 19. évf. 242. sz. 13. o.

9 *Esti Ujság*, 1938. május 21. 3. évf. 15. sz. 6. o.

10 A mai Lokomotív-ház néven ismert irodaházat 1939-ben építették, a Meinl Gyula Kávébehozatali r. t. központi épülete volt. 1944 végén szovjet csapatok foglalták el a gyárépületet. A második világháború után a Szovjetunió 1952-ben adta át a magyar államnak, ettől kezdve nevezték Csemege Édesipari Gyárnak, ahol az olyan csokoládészeletek is készültek, mint a Mogyorós tejcsokoládé, a Sport szelet, vagy a Katica tortabevonó. 1991-ben a Kraft Jacobs Suchard Kft. privatizálta

Látogatás a „Mindent tudok" studióban

Azt hiszem kedves olvasóinknak is szolgálok, ha beszámolót írok erről az újszerű, kitűnően megszervezett új intézményről, amelyet a kontinens legnagyobb kávészaküzlete, a *Meinl Gyula* cég állított nemcsak vevői, hanem minden érdeklődő háziasszony szolgálatára. Ez az intézmény a *Háztartásgazdasági Tanácsadó*, mely Rákóczi-út 4. félemelet alatti ragyogóan berendezett külön helyiségében most nyitotta meg ajtaját.

A helyiség maga két teremből áll, amelyek közül az első fogadóterem, ahol egy kedves és előzékeny hölgy fogadja a látogatókat. Mellette telefon és nagy kartotékszekrény. A kartotétokban van feldolgozva mindaz a tudás, ami a háziasszony számára értékes és pótolhatatlan, a-b-c sorrendben és különleges mutatók által megjelölve az ízes ételek, a különleges italok, bólék, koktélek receptjei.

Ez a szoba úgy működik, mint egy telefonközpont. Egyik érdeklődés a másik után érkezik telefonon és pillanatok alatt előkerül a megfelelő kartotékból a kérdezett különleges recept.

Ebben a szobában a hölgyek bármilyen háztartási vonatkozású kérdéssel is jönnek, szakszerű és gyakorlati felvilágosítást kapnak, természetesen akkor is, ha ezt a közérdekű intézményt fenntartó cég üzletkörétől teljesen távoleső kérdések érkeznek.

A feleletet telefonon, személyesen vagy levélben küldi el a Tanácsadó, mindenkor teljesen díjtalanul.

Feljegyzünk néhány kérdést, a beérkezés sorrendjében:

»Kérem, síveskedjen hűsítőital- és bóle-recepteket küldeni.«

»Fagylalt- és koktél-recepteket kérek.«

»Orvos által előírt különböző diétás-ételek elkészítési módjait kérem.«

»Nyaralni szeretnék menni két hétre, lehetőleg külföldre, kb. 150.— pengő összeg áll rendelkezésemre, kérem szives útbaigazitásukat.«

A Tanácsadó második termében *dr. Baracs Marcellné*, a Tanácsadó vezetője a beérkezett különleges és komplikált kérdésekkel foglalkozik. Itt készül a *Meinl Gyula* cég híres havi étrendje, melyet a cég kb. 30.000 példányban hoz havonta díjtalanul forgalomba és mely a polgári család háziasszonyát legalább attól a fejtöréstől kíméli meg, amelyet az étrend összeállítása jelent, ha már attól a fejtöréstől nem is tudja megkímélni, mellyel a szükséges pénz előteremtése jár.

Baracsné és lelkes munkatársai természetesen telefonon is minden felvilágosítást (139—330) szivesen megadnak. Azonban korántsem egyoldalúan csak a takaréktüzhely kérdéseivel foglalkoznak, hanem a lakás belső berendezése, egészségügyi tanácsok, gyermekápolás, gyermeklélektan, dísznövény, konyhakert, kézimunka, ruhaszabás, befőzés, nyaralási tanácsadó, jogi kérdések és sok más ilyen gyakorlati sokoldalú irodalom található meg az új Meinl-intézményben, a »*Mindent tudok*« *studióban*.

A rendnek és tisztaságnak ugyanaz a légköre található a Háztartásgazdasági Tanácsadóban, mely a Meinl-cég központi gyártelepét és minden flóküzletét jellemzi. Minden bizonnyal minden érdeklődő a Háztartásgazdasági Tanácsadóból azzal a tapasztalattal távozik, hogy itt igen komoly munka folyik, olyan keretekben és eszközökkel, melyet csak egy igazán nagyvonalú vállalat bocsáthat e célra legalkalmasabb munkatársai rendelkezésére.

Ez úton gratulálunk nekik, mert ez az intézmény olyan gyönyörű és nemes célt szolgál, hogy az úgy a kitűnő *Meinl Gyula* cégnek, mint annak a fáradhatatlan, nagyszerű asszonynak és munkatársainak csak dicséretére és elismerésére szolgál.

Ifj. Sacellárv Györgyné.

A Meinl Gyula Háztartásgazdasági Tanácsadójának (VII., Rákóczi-út 4, félemelet alatti) új helyiségében tartott sajtóbemutatón: Stumpf Károlyné, G. Kudelka Ibolya, Várkonyi Béláné, Pülöp Margit, Kelen Frida, Egri Rózsi, dr. Stein Sándorné, dr. Baracs Marcellné, Marschalkó Teofilné, Vándor Iván, Ullmann Irén. (Foto Pálházy)

95

A Színházi Élet cikke a „Mindent tudok" stúdióról, 1937.

volt,[11] a Katolikus Háziasszonyok Országos Szövetségének alelnöke és a Háztartási Szakosztály elnöke. Az ügyfelek dolgának megkönnyítésére ekkor bevezettek egy újdonságot is. Az érdeklődők bármely Meinl fióküzletben megtalálható „Háztartástanácsadói levelezőlapon" is elküldhették kérdéseiket, amelyekre a tanácsadó-iroda 24 órán belül válaszolt és a kérdezők a fióküzletekben díjmentesen átvehették a – bármilyen receptre vonatkozó – válaszokat, de a Tanácsadó az ételrecepteket külön kérésre postai úton is továbbította.[12]

A (II.) Julius Meinl által 1939-ben épített budafoki úti, korszerű gyárépületben volt a Meinl Gyula Kávébehozatali r. t. vezérigazgatósága, fiókigazgatósága, üzemigazgatósága, a központi irodák, a kávénagypörkölde, a kávépótlékgyár, a teaosztály, a kakaó-, a csokoládé-, a bonbon-, a cukorka-, a keksz-, az ostya-, a likőr- és a rumgyár, valamint a bor-, a szesz-, az olaj- és az ecetpince, a csemegeraktár, 1942 közepétől a Háztartásgazdasági Tanácsadó, illetve az üzemigazgató lakása. A fentieken kívül itt volt a nagybani eladási osztály, valamint – a háborús viszonyokra való tekintettel – a hadiüzemi személyzeti parancsnok székhelye is.[13]

A Julius Meinl cég története

A csehországi születésű (I.) Julius Meinl[14] kereskedő pályafutását Prágában kezdte, majd Bécsbe költözött, ahol a legelőkelőbb boltokban dolgozott. Meinl 1862-ben nyitotta első saját fűszerboltját Bécs belvárosában, amelyben zöld kávébabot, kakaót, teát, fűszereket, rizst és cukrot árult. 1875-ben fia, (II.) Julius Meinl[15] egy általa kifejlesztett eljárással forradalmasította a kávépörkölést. Ezzel az eljárással a kávébabok nem érintkeztek a széngázokkal, így többé nem volt utóízük, miközben teljes mértékben megőrizték természetes aromájukat. 1912-ben a cég székhelyét áthelyezték Bécs 16. kerületébe, a mai Julius Meinl utcába

a gyárat, majd miután kivonultak az országból, a gyártelep irodakomplexumként működött tovább Elba Ház néven. 2016-ban az ingatlannak új tulajdonosa lett, amivel nagy változások kezdődtek az épület életében. https://www.origo.hu/gazdasag/20190514-igenyes-irodahazat-varazsoltak-az-egykori-csokoladegyarbol.html (Megtekintés: 2020. január 4.)

11 Stumpf Károlyné született Kleidin Ernesztin Ágnes (1881–1943 után) szakíró, Stumpf Károly József (1863–1942) malomigazgató felesége. *Fővárosi Közlöny*, 1922. július 7. 33. évf. 34. sz. 1798. o., Petőfi Irodalmi Múzeum Névtér: https://opac-nevter.pim.hu/results/-/results/fa87c3fe-40d0-4272-958d-714e21bd7c83/solr/0/24/authorOrder/asc#/displayResult (Megtekintés: 2020. január 5.), Stumpf Károly gyászjelentése: https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/580479 (Megtekintés: 2020. január 5.)

12 Meinl Gyula r. t. Háztartásgazdasági Tanácsadó. Étrend – Receptek. 1942. június hóra. 4. o.

13 A budapesti egységes hálózat (Budapest és környéke) betűrendes távbeszélő névsora, 1943. január. 352. o.

14 (I.) Julius Meinl (Graslitz [ma Kraslice, Csehország], 1824. április 10. – Bécs, 1914. december 24.) osztrák üzletember és a Julius Meinl nagykereskedelmi vállalat alapítója. https://de.wikipedia.org/wiki/Julius_Meinl_I. (Megtekintés: 2020. január 3.)

15 (II.) Julius Meinl (Bécs, 1869. január 18. – Alt-Prerau, Alsó-Ausztria, 1944. május 16.) az Julius Meinl osztrák élelmiszeripari vállalat ügyvezető igazgatója volt. Az apja, (I.) Julius Meinl által megnyitott egyszerű élelmiszerüzlet vezetése alatt az osztrák élelmiszeripar egyik vezető vállalatává vált. https://de.wikipedia.org/wiki/Julius_Meinl_II. (Megtekintés: 2020. január 3.)

A Julius Meinl reklámja (Magyar Közélet, 1937. szeptember 21. 9. évf., 18–19. sz. 15. o.)

(később út, 1954-ben (II.) Julius Meinl után kapta nevét), ahol a cég a mai napig is működik.[16]

1913-ban a Julius Meinl az Osztrák–Magyar Monarchia legnagyobb kávépörkölője volt, s egyben Közép-Európa legnagyobb kávé- és teaimportőre. 1924-ben Joseph Binder[17] grafikus, tervező megalkotta a Meinl Mohrt (a vörös fezes kis mórt, a Meinl mukit[18]), amely a Meinl kávé ikonjává, majd később a cég védjegyévé vált.

Magyarországon 1910-ben a Dandár utcában nyílt meg az első Meinl kávépörkölő üzem. 1920-ban az István úton, majd – mint ez már említésre került – 1939–1942 között a Budafoki úton épült fel a korszerű gyártelep.[19]

A magyarországi első üzlet 1900-ban nyílt meg Budapesten a Kossuth Lajos utcában.[20] A legelegánsabb Meinl üzlet 1930-ban nyitotta meg kapuit a Ferenciek terén. 1942-ben Budapesten és környékén már 41 fióküzletben várták a vásárlókat.[21]

16 https://www.meinlcoffee.com/hu/toertenet/ (Megtekintés: 2020. január 3.)
17 Joseph Binder (Bécs, 1898. március 3. – Bécs, 1972. június 25.) osztrák grafikus. https://de.wikipedia.org/wiki/Joseph_Binder_(Designer) (Megtekintés: 2020. január 3.)
18 https://hu.museum-digital.org/portal/index.php?t=objekt&oges=42091 (Megtekintés: 2020. január 3.)
19 *Varga* 1999. 33. o.
20 https://hu.museum-digital.org/portal/index.php?t=objekt&oges=42091 (Megtekintés: 2020. január 3.)
21 Budapesti Telefonkönyvek. Távbeszélő-hálózatok betűrendes névsora, 1942. 331. o.

Mindennapi életviszonyok a második világháború idején

A mindennapi életviszonyokat a második világháború első hónapjai alig befolyásolták, még tartott a gazdasági fellendülés.[22] A két világháború közötti női tanácsadó könyvek, illetve a hölgyeknek szóló magazinok próbálták visszacsábítani a tűzhely mellé az első világháború ideje alatt öntudatra ébredt asszonyokat. Majd az új háború alatt a társadalom kettős elvárással fordult a lányok, asszonyok felé: egyrészt a családi tűzhely őrzésére utasították őket, másrészt elvárták tőlük, hogy kivegyék a részüket a háborús terhek viseléséből.[23]

A második világháborús szakácskönyvek, receptgyűjtemények az első világháborús elődjeikhez hasonlóan takarékosságra és leleményességre buzdították olvasóikat. Ezt megkönnyítették az előző háború alatt szerzett tapasztalatok, illetve az élelmiszer-vegyészet eredményei. Megjelent például a zsírt és a vajat helyettesítő margarin, a húspótló szójabab, elterjedt a tejpor, levespor- és kocka.[24] A főzést meggyorsító félkész termékek – az előzőleg említett porok mellett a száraztészták, réteslapok, konzervek, puding- és egyéb krémporok – bekerültek a szakácskönyvekbe, sőt a termékeket gyártó cégek saját receptfüzeteket adtak ki.[25] A háború vége felé ezek a terméket egyre inkább előtérbe kerültek, használatuk rendkívüli módon elterjedt.[26]

Szükség is volt a háziasszonyok leleményességére, mert 1939 őszétől megkezdődtek a megszorítások. Októbertől megemelték a kávé és tea illetékét,[27] amelynek nyomán a korábbi ár háromszorosát kellett ezekért az élvezeti cikkekért fizetni.[28]

1939 végétől kezdetét vették a lisztet és a kenyeret érintő változások. A december 18-án életbe lépő rendelet[29] szerint a malmok a búzát 77 százalékosan (később 85 százalékosan), a rozst 75 százalékosan őrölték ki, úgynevezett sötét búzalisztet és rozslisztet készítettek. A pékségek csak ezekből süthettek búza-, rozsos és rozskenyeret.[30] 1940 őszétől a kenyérkészítésnél kötelező volt a burgonya felhasználása: minden 100 kg liszthez 25 kg zúzott burgonyát kellett adni.[31] Fél évvel később további takarékossági intézkedést vezettek be: 100 kg búzalisztthez további 20 kg kukorica- vagy 30 kg árpalisztet kellett keverni, de a péksütemények készítésénél is vegyíteni kellett az alapanyagokat.[32]

22 *Sipos* 1992. 4. o.
23 *Fehér – Szécsi* 2015. 71–73. o.
24 *Saly* 2013. 11. o.
25 Mint például a Dr. Oetker vagy a Váncza és Társa vegyészeti és tápszergyár.
26 *Fehér – Szécsi* 2015. 83. o.
27 Rendeletek 1939. 523. A m. kir. minisztérium 1939. évi 9.290. M. E. sz. A 8,870/1939. M. E. számú rendelettel zár alá vett kávé- és teakészletek feloldásáról. 1922–1924. o.
28 *Sipos* 1999. 4. o.
29 Rendeletek 1939. 632. A m. kir. minisztérium 1939. évi 11.560. M. E. számú rendelete, a búza és a rozs kiőrlési arányának megállapításáról, valamint az egységes jellegű kenyér készítéséről. 2287–2290. o.
30 *Sipos* 1999. 4. o.
31 Rendeletek 1940. 554. A m. kir. földmívelésügyi miniszter 1940. évi 206.000. számú rendelete, a kenyérkészítésnél burgonyának kötelező felhasználásáról. 2058–2059. o.
32 Rendeletek 1941. 41. A m. kir. minisztérium 1941. évi 1.040. M. E. számú rendelete, a liszttel való takarékos gazdálkodás újabb szabályozásáról. 173–180. o.

Bár a kevert lisztből készült kenyér nem minden fogyasztó tetszését nyerte el, mégis jobb minőségű kenyeret kaptak, mint az első világháborúból ismert komiszkenyér.[33]

A húsfogyasztás visszaszorítása érdekében 1939 decemberében a hétfőt és a pénteket „hústalan nappá" nyilvánították.[34] Az úgynevezett hústalan napokon tilos volt húst és húsnemű t, nyers, elkészített vagy bármely módon tartósított (konzervált) állapotban a vásárlók részére árusítani vagy forgalomba hozni. Vendéglőkben, szállodákban, kávéházakban, kocsmákban, kifőzdékben ezeken a napokon nem szolgálhattak fel húsételt. A tilalom azonban nem vonatkozott a halra, vadra, belső részekre (nyelv, tüdő, szív, vese, velő, mirigy, máj, vér), hurkára, disznósajtra, szalonnára, hájra, olvasztott zsírra és töpörtyűre. Kivették a tilalom alól a honvédséget, a kórházakat, az egyéb gyógyintézeteket, valamint a gyermeknevelő intézeteket is. A rendeletet be nem tartókat pénzbüntetéssel sújtották. 1940 őszén hústalan nappá vált a kedd is, szerdán pedig tilos volt borjúhúst és borjúhúsnemű t nyers, elkészített, vagy bármely módon tartósított (konzervált) állapotban a fogyasztók részére árusítani, vagy forgalomba hozni.[35] 1941 márciusában korlátozták a vendéglőkben felszolgálható fogások számát.[36] Éttermekben, kifőzdékben, kocsmákban, kávéházakban és kávémérésekben a hatályban lévő egyéb korlátozások – a hústalan napok – figyelembevételével csak kétféle levest, egyféle előételt, kétféle halételt, kétféle sültet, kétféle száraz- és kétféle zöldköretet, kétfelé tésztát lehetett előre elkészíteni, az étlapon feltüntetni és felszolgálni. 1942 januárjában változtattak, illetve pontosították a hústalan napok meghatározásán:[37] kedden, szerdán és pénteken bárminemű húst, akár nyers, akár tartósított (konzervált), akár elkészített (étel) állapotban sem árusítani, sem vendéglátó üzemben felszolgálni nem volt szabad. Ez a tilalom hétfőn a borjú-, a sertés- és juhhúsra, csütörtökön a borjú- és juhhúsra vonatkozott.

1940 áprilisában korlátozták a cukor- és zsírfogyasztást,[38] bevezették a cukor- és zsírjegyet. Mindenki köteles volt a birtokában lévő cukor-, sertészsír-, háj- és zsírszalonnakészletet bejelenteni. A lakosság az említett közszükségleti cikkekkel – a háztartás rendes szükségleteinek kielégítésén felül – nem rendelkezhetett. Ezeket csak hatósági jegy (cukorjegy, zsírjegy) ellenében, illetőleg hatósági engedély alapján lehetett forgalmazni, vagy feldolgozni. A kiskereskedők kötelesek voltak készletükből hatósági jegy ellenében a cukrot és a zsírt hatósági áron

33 *Sipos* 1999. 4. o.

34 Rendeletek 1939. 633. A m. kir. minisztérium 1939. évi 11.570. M. E. számú rendelete a hústalan napok tartásáról. 2290–2292. o.

35 Rendeletek 1940. 505. A m. kir. minisztérium 1940. évi 6.820. M. E. számú rendelete, a hústalan napok tartásának újabb szabályozásáról. 2656–2658. o.

36 Rendeletek 1941. 72. A m. kir. minisztérium 1941. évi 1.710. M. E. számú rendelete, a vendéglőkben, kifőzésekben, korcsmákban, kávéházakban és kávémérésekben kiszolgáltatható ételek korlátozásáról. 278–281. o.

37 Rendeletek 1942. 6. A m. kir. minisztérium 1942. évi 220. M. E. számú rendelete, a hús árusításának és vendéglátó üzemekben a húsételek kiszolgáltatásának szabályozásáról. 90–93. o.

38 Rendeletek 1940. 124. A m. kir. minisztérium 1940. évi 2.520. M. E. számú rendelete, a cukor és zsír forgalmának és fogyasztásának szabályozásáról. 649–650. o.

Meinl Gyula r.t.
Háztartásgazdasági Tanácsadó

Budapest, VII. Rákóczi-ut 4. lélemelet. Telefon: 427-583

díjtalanul áll rendelkezésére minden háztartásra vonatkozó kérdésben.

HETFO, KEDD, SZERDA, CSÜTÖRTÖK, PENTEK D.-E. 8—1-ig, ½2—½5-ig. SZOMBAT D.-E. 9—1-ig.

ÉTREND

1 CSÜTÖRTÖK

DÉLBEN: Gombakrémleves (Bé-bé 2 tányér leves), sertésstilt burgonyapürével, Meinl-féle vegyessavanyúság, Meinl-féle körtebefőtt vaniliakrémmel[1]) (Vánca-krémporból), Meinl-féle piskótával, Meinl-féle tokaji furmint, Meinl-fekete.

ESTE: Meinl-Teána, sonka, Meinl-féle mogyorós-esük.

2 PÉNTEK

DÉLBEN: pirított daraleves, tejfeles csuka burgonyával,[2]) Meinl-Coffeána.

ESTE: tejben párolt mákos-mazsolás metélt duzma, sült alma.

3 SZOMBAT

DÉLBEN: köménymagleves, borjúpörkölt galuskával, Meinl-Coffeána.

ESTE: kirántott gomba spaghettivel és uborkamártással.

4 VASÁRNAP

DÉLBEN: ragoutleves, Meinl-féle tejjel kizlalt poulard vegyes zöldségsalátával, Meinl-féle Leánykérő bor, gesztenyepüré maraschinokrémmel.[3]) Meinl-fekete.

ESTE: Meinl-Teána, hideg sült tartármártással, Meinl-féle dobozos Emmenthäli.

5 HÉTFŐ

DÉLBEN: tarkabableves csipetkével, káposztás palacsinta, Meinl-Coffeána.

ESTE: habart tojás spárgával (Meinl-féle dobozos), Meinl-féle mézes sütemény.

6 KEDD

DÉLBEN: biscuitlepényleves, nyúlgerinc csipkeizzel, Meinl-féle makarónival, Badacsonyi kéknyelű, mokkatorta, Meinl-fekete.

ESTE: forralt bor házi szendvicsekkel, burgonyaforgács.

7 SZERDA

DÉLBEN: húsleves (Meinl-féle 3 tányér húsleves) Meinl-féle cérnatésztával, főtt marhahús szardellamártással és Meinl-féle tarhonyával, Meinl-Coffeána.

ESTE: tormás virsli, Meinl-Teána, Meinl-féle vegyes sós sütemény.

RECEPTEK

1942 január hóra

Étrend összeállításunknál és receptjeinknél különös tekintettel voltunk a zsír- és cukormegtakarításra, valamint a hústalan napokra.

[1]) **Körtebefőtt vaniliakrémmel:** Meinl-féle körtebefőttet leve nélkül, egy kissé a szokottnál keményebbre főtt tejben rizs alapra tálalunk, kerek üvegtálon csinosan elrendezve, és Vánca-krémből készült sűrű krémmel leöntjük, hidegre állítjuk, úgyhogy parfaitszerűen megfagy és igen kellemes ízűvé lesz. Meinl-féle ostyát, édes teasütményt vagy piskótát adhatunk mellé.

◆

[2]) **Tejfeles csuka burgonyával:** A megtisztított halat ecetes (fele ecet, fele víz) zöldséges vízben, egy egész hagyma hozzáadásával puhára főzzük. 2 dl tejfelt lisztteI eldörzsölve a hal fővővizével felereszitjük és felforrni hagyjuk, ízlés szerint sózzuk, cukrozzuk, ezzel a mártással leöntve rakjuk a felszeletelt halat tálra és pirított burgonyaszeletekkel és savanyúval körítve tálaljuk.

◆

[3]) **Gesztenyepüré maraschinokrémmel:** Félkiló főtt, áttört gesztenyét megfelelő mennyiségű cukorporral, kis tejjel eldolgozzuk és a pürét burgonyanyomón vagy reszelőn átnyomva, tálon felhalmozzuk. 1 tojást habűstben, 1—2 evőkanál cukorral, 1 kávéskanál lisztteI, 1 dl tejjel sűrű krémmé verjük, hidegre állítjuk és ha kihűlt, kevés Meinl-féle Maraschino-likőrrel zamatosítva a pürére borítjuk. Lehet üvegcsészékben vagy mély üvegtányérokban is tálalni és akkor a krémet besamellel besűrítve megfagyasztani, ostyával, piskótával tálalni.

◆

[4]) **Töltött burgonya:** A burgonyákat lehámozzuk, kivájjuk és sósvízben félpuhára megfőzzük. 2—3 tojást reszelt sajttal elhabarunk, kevés tejfelt adunk hozzá és ezzel a töltelékkel telerakjuk a kivájt üregeket. Tűzálló edényben sorba, egymás mellé állítjuk a burgonyákat, megszórva az edényt, megszórjuk reszelt sajttal és darált sonkával és addig hagyjuk forró sütőben, míg a tojástöltelék megszilárdul.

◆

[5]) **Zebratorta:** 4 evőkanál cukrot 4 tojásfehérjével kemény habbá felverünk, egyenkint hozzáadjuk a 4 tojás sárgáját és utoljára hozzádunk 4 evőkanál lisztet. A lisztbe belekevertünk fél Vánca sütőport, minden kanál liszt után belekeverünk a torta anyagjába 1 fél tojáshéjnyi vizet. Mindezt a habűstben habverővel verve elegyítjük össze. Kikent tortaformába kanalankint teszük az anyagot, amelyet három színűre festettünk (egyiket natursziínben meghagyjuk, harmadrészét bretonnal pirosra, harmadrészét kávéval barnára), megtöltve a formát, kisütjük, ha kihűlt átvágjuk és Meinl-féle barackjammel megkenjük. Tetejét és oldalait is vékonyan bevonjuk a jammel és kristálycukorral, vagy piskótamorzsával beszórva tálaljuk.

A Meinl Gyula r. t. Háztartásgazdasági Tanácsadó étrendje és receptjei, 1942. január

– ennek hiányában piaci áron – a fogyasztónak értékesíteni. 1942. május 26-ától Budapesten bevezették a tejjegyet.[39]

1943 elején azonban további szigorítások következtek a hús,[40] a burgonya[41] és a tojás[42] adagolását illetően.[43]

Ilyen megszorítások mellett a háziasszonyok alapvetően három dolgot tehettek: pótolták vagy helyettesítették, ami hiányzott; gazdaságosabban, takarékosabban bántak azzal, ami rendelkezésükre állt és felfedezhettek teljesen új recepteket.[44] Ebben próbált segítséget nyújtani – persze nem minden hátsó szándék nélkül – a Meinl Gyula r. t. Háztartásgazdasági Tanácsadója.

A Meinl Gyula r. t. Háztartásgazdasági Tanácsadó étrendje és receptjei

A következőkben az 1942-ben megjelent étrend és receptválogatást szeretném bemutatni, ismertetve azt, hogy a Meinl Gyula Kávébehozatali r. t. – nagy hangsúlyt fektetve a saját márkás termékekre, hisz ne feledjük, a Tanácsadó működtetése nem elhanyagolható reklámfogás is volt – hogyan igyekezett segíteni azokat a háziasszonyokat, akik a megszorítások közepette is finom és tápláló ételeket szerettek volna a családjuk asztalára tenni.

A tanácsadó-iroda vezetője által összeállított[45] étrend négy oldalon, kétszínnyomással jelent meg. A fejlécen szerepeltek a Tanácsadó elérhetőségei és az ügyfélfogadási időpont is. A Rákóczi úti irodában május végéig hétfőtől péntekig reggel 8 és 13 óra között, valamint délután fél 2 és fél 5 között, szombaton pedig 9 és 13 óra között várták az érdeklődőket. A Budafoki úton viszont már nem volt szombati ügyfélfogadás, hétfőtől péntekig reggel 8-tól délután 16 óráig várták az iroda munkatársai a kérdéseket.

A Meinl-reklámkiadvány kéthasábos formában, három oldalon, napokra bontva ismertette a déli és esti étrendet körülbelül havi 20 recepttel kiegészítve. A negyedik oldalon egyéb, nem is mindig az étkezéssel kapcsolatos tanácsokkal látták el az olvasókat. Januárban a farsang volt a téma és ezzel kapcsolatban a maradékok felhasználása. Februárban a vendéglátással foglalkoztak arra buzdítva az asszonyokat, hogy az esti nagy költségű vacsorák helyett inkább ötórai teát, illetve uzsonnát rendezzenek, amelyekhez elég a kevesebb személyzet és a hideg

39 Rendeletek 1942. 313. A m. kir. közellátásügyi miniszter 1942. évi 106.100. K. M. számú rendelete, a tej forgalombahozatalának szabályozásáról. 1407–1413. o.

40 Rendeletek 1943. 253. A m. kir, közellátásügyi miniszter 1943 évi 102.600; 102600. K. M. számú, hús és húskészítmények forgalmának szabályozásáról szóló 114.0/0/1942. K. M. számú rendelet módosításáról. 1143–1147. o.

41 Rendeletek 1943. 249. A m. kir. közellátásügyi miniszter 1943/évi 101.240. KM. számú rendelete, a burgonyabeszolgáltatás újabb szabályozásáról. 1122–1124. o.

42 Rendeletek 1943. 250. A m. kir. közellátásügyi miniszter 1943, évi 102.100 K. M. sz. rendelete, a tojás forgalmának és felhasználásának (feldolgozásának) szabályozásáról szóló 104.610/1942. K. M. számú rendelet módosításáról. 1125–1128. o.

43 *Fehér – Szécsi* 2015. 84–85. o.

44 *Saly* 2013. 12. o.

45 Az 1942. évi étrendek összeállítója Stumpf Károlyné, ez több helyen szerepel a nyomtatványokon.

büfé. Ez utóbbihoz persze a Meinl üzletekben minden hozzávaló megtalálható volt: konzervek, aszpikáruk, koktél-alapanyagok. A márciusi tanácsadás tisztán reklámcélú volt: a Magyar Konzervgyár és Kereskedelmi r. t. C-vitamin tartalmú Vitapric[46] elnevezésű készítményét hirdette, amit természetesen a Meinl forgalmazott. Áprilisban a tanácsadó rovatban a főzést meggyorsító félkész termékeké lett a főszerep: a rovatot összeállító Stumpf Károlyné kiemelten ajánlotta a háziasszonyok figyelmébe a dobozolt főzelékeket (cukorborsó, vajbab), a szárított zöldfőzelékeket (julienne,[47] zöldborsó, vajbab, tök), a szárított hagymaszeleteket, a Bios – növényi anyagból készült – leveskockákat, a különféle gyümölcsízeket (alma, barack, meggy, ribizli), valamint a tojásnélküli tészta receptet. Májusban természetesen az Anyák napja volt a fő téma, illetve az, hogy milyen különféle ajándékokat lehetett beszerezni az édesanyák számára a Meinl üzletekben. Júniusban a hétvégi kirándulásokhoz ajánlottak a szakértők hozzávalókat: húsféléket, tésztaféléket és leveseket. Júliusban a marhahús került – szó szerint – terítékre. Mivel a háborús években a családi asztalra leginkább marhahúsból készült étel jutott, a Tanácsadó kísérletet tett arra, hogy bemutassa, milyen változatos módon lehet elkészíteni a marhahúst: például húspudingként, töltött húsként vagy kirántva, de ajánlotta azt is, hogy a darált marhahúst burgonyával lazítsa a háziasszony, ami nem csak könnyebbé tette az alapanyagot, de takarékos megoldás is volt. Míg a marhahús elkészítésének variánsai a húskérdésben nyújtottak segítséget, addig a Váncza-krém[48] ajánlása a vajhiányra nyújtott megoldást.[49] Szeptemberben a gyümölcsdzsemek, -ízek cukor nélküli eltevéséhez szolgáltak ötletekkel és ajánlották hozzá a Meinl boltokban kapható „fix" konzerváló tablettát. Októberben még mindig a befőzés volt a téma, ekkor a cukor pótlására a mustot ajánlották, elsősorban a birsalma, a körte és az áfonya eltevéséhez. Ebben a hónapban azonban az étkezés, élelmezés mellett más témának is jutott hely: „őszi szemle a lakásban és az éléskamrában" címmel. Ez tulajdonképpen a lakás téli felkészítését jelentette és azt, hogy a háziasszony ellenőrizte a kamrában található befőttek állapotát, fogyaszthatóságát. Novemberben a Bébé Etap erőleveskocka[50] és a „csevegés a takarékosság körül" téma került a középpontba. Az erőleveskocka csontos marhahúsból, zöldségekből és ízesítőanyagokból készült, a Tanácsadó szerint tápláló és takarékos volt, mivel nem kellett hozzá más, csak víz, ezért munka, idő és tüzelőanyag megtakarítással járt. Decemberben a főszerep

46 A Vitapric sűrű, mártásszerű folyadék, hasonlított az eltett paradicsomhoz. Egy kávéskanálnyi Vitapric vitamintartalma állítólag egyenlő volt öt friss narancséval. Levesbe, főzelékbe keverve az ételnek rendkívüli nagy táplálóerőt és kellemes édespaprika-ízt adott. *Honi Ipar*, 1933. november 2. 26. évf. 21. sz. 23. o.

47 Kis, finom szeletekre vagdalt zöldség.

48 A Váncza és Társa Tápszer- és Vegyészeti Gyár az 1920-as évek végén, az 1930-as évek elején vezette be sütőporát, vaníliás cukrát és krémporait, ezek reklámozására még receptgyűjteményt is kiadott 1937-ben. *F. Nagy Angéla:* Kuriózum vagy praktikum? *Budapesti Könyvszemle – BUKSZ*, 1990. 2. évf. 4. sz. 522. o.

49 Az éves étrend és receptgyűjteményből az augusztus hónap hiányzik.

50 A Papp András Erőtápszerüzem által gyártott „Bébé-Etáp" erőleves, Bé Bé-levesek és „Etáp" ételízesítők az 1942. évi a háborús Nemzetközi Vásáron mutatkoztak be először. *Képes Vasárnap*, 1942. augusztus 18. 64. évf. 34. sz. 539. o.

a második világháború idején a legfontosabb pótanyagok egyikéé, a margariné volt. A szakértők pontos utasításokat adtak a margarin felhasználásáról rántás, illetve sütemények készítésénél.

A étrendben természetesen rengeteg olyan élelmiszert ajánlottak az olvasók figyelmében, ami – mai szóval – saját márkás termékeknek neveznénk. Szinte minden napra kínáltak Meinl-féle borokat (például tokaji furmintot, egri vörösbort, zöldszilvánit stb.), szárazsüteményeket (például piskótát, mézes süteményt, kekszeket, különféle krémekkel töltött ostyákat), száraztésztákat (például makarónit, kockatésztát, csigatésztát, spagettit), konzerveket (lecsót, dobozos zöldborsót, dobozos paradicsomvelőt, szárnyas- és vadpástétomot), befőtteket és gyümölcsízeket, júniustól pedig 11 féle Goument-dobozos készételt (például dobozos libapörkölt rizzsel, füstölt marhanyelv borsópürével, sertésgulyás, tűzdelt bélszín burgonyapürével). Az ajánlatok között gyakran szerepelt „Bé-bé" leves:[51] bab, lencse, borsó, csirkeragu, gombakrém, halikra, spárgakrém, gulyás vagy zellerkrém, de ugyanígy javasolták a „Yestor" marhahúserőkivonat használatát, amely kitűnően alkalmas volt erőlevesek készítésére és készételek (főzelékek, mártások, becsináltak, saláták és húsok) ízének feljavítására.[52] Az ételajánlatok mellett mindig szerepelt Meinl-fekete, Meinl-tea, Meinl-Coffeána, Meinl-Teána vagy Meinl Háztartási kávékonzerv is. A kávékonzervek bizonyos százalékban igen jó minőségű kávéból és egyéb magyar termésű anyagokból készültek. Intenzív kávéízük miatt előszeretettel használták ezeket a valódi kávé pótlására. A Meinl-Coffeána kávékonzerv 40% valódi szemes kávéból és 60% belföldi pótanyagból, a Meinl Háztartási kávékonzerv pedig 20% valódi kávéból és 80% pótanyagból készült. A Meinl-Teána 10% erőteljes indiai teából és 90% magyar teából állt. Készültek kakaókészítmények is, bár ezek egyike sem szerepel az étrendben. A kakaókészítmények egyébként kakaóporból, szójalisztből, búzamalátából és tejporból készülhettek.[53]

Az 1942. évi lapokat a Hornyánszky Viktor r. t. nyomdai műintézete nyomtatta, felelős kiadó Rapaics Rudolf volt. Ő lehetett a Meinl cég egyik – modern szóval élve – marketing-munkatársa. 1935 májusában például a Meinl cég bogárhátú reklámkocsiján – két csinos hölgy társaságában – a kecskeméti fióküzletben tett látogatást, ahol „kávékostoló napot tartottak a három csillagos Meinl-Kávéból".[54] „Minden vendég kapott egy csésze ízelítőt – háromezer csésze feketét kóstolt el a közönség."[55]

A Meinl-receptekben és étrendajánlatokban minden megtalálható volt, ami jellemző volt a második háborús háztartásokra, illetve amik megkönnyítették a háziasszonyok helyzetét. Különféle pótszereket ajánlottak azok helyett a termékek

51 Ezek tulajdonképpen levesporok és -konzervek voltak. 1942 folyamán az napilapok folyamatosan hirdették azokat a helyeket, ahol az érdeklődők díjmentesen megkóstolhatták a leveseket, a reklámszlogen a következő volt: „Nem kell hozzá csak víz!" *Keleti Ujság*, 1942. január 17. 25. évf. 13. sz. 3. o.

52 *A Magyar Detektív*, 1932. december 1. 7. évf. 23–24. sz. 36. o.

53 *Honi Ipar*, 1940. május 1. 33. évf. 9. sz. 15. o.

54 *Kecskemét és Vidéke*, 1935. május 27. 16. évf. 21. sz. 4. o.

55 *Kecskeméti Közlöny*, 1935. május 25. 17. évf. 120. sz. 3. o.

Meinl Gyula r.t.
Háztartásgazdasági Tanácsadó

Budapest, XI. Budafoki-út 187-189. Telefon: 258-977.

díjtalanul áll rendelkezésére minden háztartásra vonatkozó kérdésben

HÉTFŐ, KEDD, SZERDA, CSÜTÖRTÖK, PÉNTEK REGGEL 8-tól DÉLUTÁN 16 ÓRÁIG.

ÉTREND RECEPTEK

1942 október hóra

Étrend összeállításunknál és receptjeinknél különös tekintettel voltunk a zsír-, liszt- és cukormegtakarításra, valamint a hústalan napokra.

1 CSÜTÖRTÖK

DÉLBEN: Paradicsomleves, kifejtett babfőzelék, puha filé (marhahúsból), szőlő, Meinl háztartási kávékonzerv.

ESTE: Déli hús melegítve, tejfeles mártással, rizs körettel és paprikasalátával, körte, alma.

2 PÉNTEK

DÉLBEN: Burgonyaleves, lecsó tarhonyával, friss gyümölcs.

ESTE: Tojásrántotta zöldpaprikával, must, Meinl-teasütemény.

3 SZOMBAT

DÉLBEN: Húsleves, gombáshús a főtthúsból,[1]) Meinl-spaghettivel, szőlő, dió.

ESTE: Karfiol pirított zsemlyemorzsával, petrezselymes burgonyával, uborka.

4 VASÁRNAP

DÉLBEN: Meinl-féle Bios-leves[2]) rizzsel és tojással, tejföllel habarva, kacsapecsenye vöröskáposztával, angol tészta,[3]) Meinl-kávékonzerv, Meinl Egri vörösbor.

ESTE: Maradék sült, saláta,[4]) Meinl Merinofort, házi teasütemény,[5]) gyümölcs.

5 HÉTFŐ

DÉLBEN: Bableves esipedettel, kacsaaprólék rizzsel, uborkával, szőlő, alma, Meinl háztartási kávékonzerv.

ESTE: Könnyű habgaluska,[6]) Házi keksz,[7]) gyümölcs.

6 KEDD

DÉLBEN: Burgonyaleves, tökfőzelék, felvágottból készült feltéttel,[8]) gyümölcs, Meinl kávékonzerv.

ESTE: Hamis velő,[9]) (hadi) rizzsel, must, dió.

7 SZERDA

DÉLBEN: Karfiolleves, töltöttpaprika-pörkölt,[10]) üres metéltkörét, alma, körte, Meinl Legényfogó.

ESTE: Sültburgonya, túró, tejfel, apró sütemény, must.

[1]) **Gombáshús főtt marhahúsból.** A marhahúsból rendes húslevest főzünk. Ha a hús jó puha, kivesszük, deszkán szép vékony szeletekre vágjuk. Zsírra teszünk hagymát, vékonyan felszeletelve, világossárgára sütjük, paprikát szórunk reá és 20 dkg vékonyan felvágott sampion-gombát. Ha a gomba jó, reáhelyezzük a leveshúst, pár kanál tejfelt és 10 percig pároljuk.

[2]) **Bios-leves rizzsel.** A leveses lábasba kis zsírt teszünk piros paprikával. A Bios-kockát vízben feloldjuk, ráöntjük a paprikás zsírra. Egy csészében pár kanál tejfelt, két kávéskanál liszttel elhabarunk, ezzel sűrítjük a levest és tálaláskor főtt rizst teszünk bele.

[3]) **Angol tészta.** 10 dkg vajat v. 8 dkg zsírt 4 egész tojással elkeverünk, 30 dkg cukrot, 2 evőkanál sűrű baracklekvárt, 10 dkg darált diót, fél kg lisztet, 1 evőkanál rumot s végül 1 lapos kávéskanál szódabikarbónát teszünk bele. Mindezt összegyúrjuk, a sütőlemezen ujjnyi vastagra szétterítjük, megkenjük tojásfehérjével s megszórjuk durván vágott cukros dióval.

[4]) **Babsaláta.** 30 dkg aprószemű babot sós vízben puhára főzünk s igen apróra vágott hagymával együtt a következő eceles lébe tesszük. 2 deci borecetet 1½ deci vízzel, porcukorral, sóval elkeverünk, beletesszük a megfőtt babot s hozzákeverünk 1 deci tejfelt, amelyben egy tojás sárgáját szétvertünk.

[5]) **Fahéjas kártya.** 28 dkg cukor, 30 dkg liszt, 10 dkg vaj v. 8 dkg zsír, 2 egész tojás, citromhéj és faháj (pótló), mindezt összegyúrjuk, vékonyra kinyújtjuk s a derelyeszaggatóval kockára vágjuk, közepére tisztított, fél mandulát teszünk és világosra megsütjük.

[6]) **Könnyű habgaluska.** 3 dl sós vízben, 4 dkg zsírt felolvasztunk, ha forr, 18 dkg lisztet főzünk bele s folyton keverve, sűrűre főzzük. Keverés közben 3—4 egész tojást verünk bele s ha kihűlt, forró vízben galuskát szaggatunk, tűzálló tálba szedjük ki, megzsírozzuk, sajttal megszórjuk és a sütőben félóráig sütjük.

[7]) **Házi keksz.** 2 egész tojás, 14 dkg cukor, annyi liszt, amennyit felvesz, kis kanál szódabikarbóna. Mindezt összegyúrva olyan finomra kinyújtjuk, mint a meléltbez. Különféle formával kiszurkálva, kenés nélkül világosra megsütjük.

[8]) **Felvágottból készült feltét.** 5—6 burgonyát héjában megfőzünk, 15 dkg parizert v. más felvágottat megdarálunk s a burgonya köré keverjük. Egy egész tojást ütünk bele, kis sót és annyi lisztet, hogy összekösse a masszát. Kanállal ovális filéket formálunk belőle, lisztben megforgatjuk és forró zsírban kistüjjük.

A Meinl Gyula r. t. Háztartásgazdasági Tanácsadó étrendje és receptjei, 1942. október

helyett, amelyek hiányoztak. Különféle „dúsításokat", keveréseket javasoltak a kis mennyiségű alapanyagok növelésére. Takarékossági okokból többször hívták fel arra a figyelmet, hogy a háztartások használják fel a maradékokat is. Vagy oly módon, hogy másodlagosan új ételt készítsenek belőle, vagy egyszerűen úgy,

hogy az ebédről megmaradt fogásokat (sültek, sütemények) vacsorára fogyasszák el. Ajánlottak olyan recepteket, amelyek eddig nem voltak igazán ismertek és elterjedtek. A húshiány miatt például olyan ételek elkészítését ajánlották, amelyek belsőségeket, libát, nyulat vagy marhahúst dolgoztak fel. A félkész ételek, a rövidebb, kisebb költségvetésű vendégfogadások nem csak a pénztárcát kímélték, hanem időt is takarítottak meg a háziasszony számára. Minden szempontból teljesítették, amit a lapokon megígértek: étrend összeállításuk és receptjeik kiemelten jól hasznosíthatóak voltak a háborús háztartások számára, mivel akkoriban nagyon is tekintettel kellett lenni a zsír-, liszt- és cukor-megtakarításra, valamint a hústalan napokra.

Irodalomjegyzék

Fehér – Szécsi 2015.
Fehér Béla – Szécsi Noémi: Hamis gulyás. Hadikonyha a 20. századi Magyarországon. Budapest, 2015.

Rendeletek 1939.
Magyarországi Rendeletek Tára 1867–1945 Rendeletek tára, 1939.

Rendeletek 1940.
Magyarországi Rendeletek Tára 1867–1945 Rendeletek tára, 1940.

Rendeletek 1941.
Magyarországi Rendeletek Tára 1867–1945 Rendeletek tára, 1941.

Rendeletek 1942.
Magyarországi Rendeletek Tára 1867–1945 Rendeletek tára, 1942.

Saly 2013.
Saly Noémi: Semmiből is finomat. 100 régi-új recept. Budapest, 2013.

Sipos 1992.
Sipos Péter: Háború páholyból… Magyarország, 1939–1941. *História*, 1992. XIV. évf. 2. sz. 3–7. o.

Varga 1999.
Varga Judit: „Nincs nap Meinl-kávé nélkül". Egy üzletlánc történetéből. *História*, 1999. XXI. évf. 8. sz. 33–34. o.

Wartime Recipes, or Housekeeping Tips from Julius Meinl Ltd.

From the second half of the 1930s onwards, Housekeeping Tips from Julius Meinl Ltd. was a cost-free service available to all those with questions connected to housekeeping, which could be asked in person or on the telephone. Every month, Housekeeping Tips published a four-page compilation of recipes and meal plans supplemented by different topical proposals. The present article publishes ideas from 1942 for meals along with hints for those wishing to economise.

Kriegsrezepte oder der Haushaltswirtschaftliche Ratgeber der Julius Meinl AG

Der Haushaltswirtschaftliche Ratgeber der Julius Meinl AG stand ab der zweiten Hälfte der 1930er Jahre all jenen zur Verfügung, die Fragen bezüglich des Haushalts hatten. Man konnte sich persönlich oder per Telefon erkundigen. Der Ratgeber brachte monatlich eine vierseitige Rezept- und Speiseplanzusammenstellung heraus, die mit verschiedenen aktuellen Ratschlägen ergänzt wurde. Der Aufsatz stellt die Speiseideen und Sparsamkeitsratschläge des Kriegsjahres 1942 vor.

Aranyossy-Péter Máté

ADATOK A HM HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM BELFÖLDI HADISÍRGONDOZÓINAK 2018. ÉVI FELADATELLÁTÁSÁHOZ[1]

2016. augusztus 31-i hatállyal, jogutódlással megszűnt a Honvédelmi Minisztérium Társadalmi Kapcsolatok Hivatala. A hadisírgondozással kapcsolatos ágazaton belüli feladatmegosztásról és az első világháborúban életüket vesztett magyar katonák hadisírjainak és hősi emlékhelyeinek állapotfelmérésével, felújításával összefüggő pályázati tevékenységről szóló 66/2016. (XII. 22.) HM utasítás 3. §-a a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum (HM HIM) feladatkörébe helyezte a hősi katonai temetési helyek kutatásával és megőrzésével kapcsolatos alábbi feladatokat:

- a hadisírok, hősi emlékművek és hősi emlékhelyek megőrzését (felújítását / karbantartását) szolgáló tevékenységek szakmai előkészítése, valamint végrehajtásának felügyelete;
- a hadisírok és hősi katonai temetési helyekre vonatkozó alapkutatások folytatása és tudományos igényű adatbázisok építése;
- a mentő jellegű vagy tervezett (exhumálással kísért)[2] terepkutatások, illetve (exhumálással nem járó) hitelesítő / azonosító terepi munkálatok végrehajtása;
- a nemzetközi partnerszervezetekkel való együttműködés és kapcsolattartás;
- a hadisírokkal kapcsolatos (különös tekintettel a hősi halott katonák temetési helyeire vonatkozó) állampolgári megkeresésekre való tájékoztatás adása.[3]

1 A terepi kutatásokban a HM HIM KEHI BHO részéről részt vett: Baráth Szilárd, Czidor Dániel és Stier Márk.

2 *„Az exhumálás szó szerinti értelmében, ellentétben az inhumálással, emberi hullák, hullarészek, csontvázak és egyéb maradványok kihantolását, földből, vízből való tervszerű, hiteles kivételét, megmentését jelenti. Történhet valamilyen kegyeleti célból (pl. áthelyezés, díszsírba temetés, temetőkiürítés), vagy valamilyen bűnügyi vizsgálat kiegészítésére (pl. a tettes vagy az áldozat személye és a halálok hiteles megállapítása céljából); történhet történelmi személyek, események hitelesítésére, rekonstruálására (pl. az eseményben szerepet játszott személyek számának, nemének, életkorának, arcvonásainak, sérüléseinek, kóros jellegednek és egyéb körülményeinek tüzetes és hiteles meghatározása stb.)* […] *Az emberi maradványok exhumálása tehát magában foglalja a hitelesítést, a személyazonosság, pontos meghatározását is, vagyis agnoszkálással, identifikálással is kapcsolatos, ami viszont egész sor, esetről esetre változó tudományos vizsgálatot követel.” Bartucz* 1965. 546. o.

3 Internetes forráshely: https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A16U0066.HM&txtreferer=00000003.TXT. (Megtekintés: 2019. december 10.)

A továbbiakban a régészeti módszereken alapuló hadisírkutatás három fő típusát ismertetjük, majd a Függelékben a HM HIM 2018. évi, katonai temetési helyek kutatásával összefüggő tevékenységeiből mutatunk be négy példát.

1. Katonai temetési helyek exhumálással kísért, mentő jellegű kutatása

Katonai temetési helyek exhumálással kísért, mentő jellegű kutatásáról abban esetben beszélhetünk, amikor talajbolygatással járó munkálatok következményeként hadisírra utaló tárgyi együttes vagy emberi maradványok kerülnek elő. Ekkor a legtöbb esetben maga a beruházó, a rendőrjárőr, a tűzszerészeti felügyelet, vagy a területileg illetékes múzeum régész munkatársai tesznek bejelentést a HM HIM Katonai Emlékezet és Hadisírgondozó Igazgatóság Belföldi Hadisírgondozó Osztálya (KEHI BHO) felé. A bejelentést követően a KEHI BHO – szükség esetén partnerszervezetek bevonásával – írásos és képi dokumentációval kísért mentő jellegű exhumálást hajt végre.[4] 2018-ban a HM HIM felé összesen nyolc különböző helyszínre vonatkozóan, mintegy 16 alkalommal érkezett bejelentés katonák földi maradványainak előkerülésére vonatkozóan.

2. Katonai temetési helyek exhumálással kísért tervkutatása

A katonai temetési helyek exhumálással kísért tervkutatása az intézményi feladatszabásban is megjelenő, beütemezett, az előkészítő szakaszban alapkutatással, a terepi munkálatok során exhumálással kísért hadisírkutató tevékenységként írható le. A KEHI BHO 2018-ban 16 helyszínen 18 alkalommal folytatott tervkutatást.

Katonai temetési helyek hitelesítő vagy azonosító terepkutatása

A katonai temetési helyek hitelesítő vagy azonosító terepkutatásakor nem kerül sor emberi maradványok tényleges exhumálására. Ebben az esetben a katonai temetési hely pozíciójának és kiterjedéseinek a rekonstruálása, illetve az eltemetettek számának a hitelesítése (lehetőség szerint az elhunyt katonák hadsereghez kötése, az elesettek pontos személyazonosságának a megállapítása) a munkálatok fő célja.

Összegzésképpen elmondható, hogy a HM HIM KEHI BHO a 2018. évben 26 helyszínen 38 alkalommal végzett terepi munkálatokat. A Német Háborús Sírokat Gondozó Népi Szövetséggel (VDK) összesen 14 alkalommal, a MH Hadkiegészítő, Felkészítő és Kiképző Parancsnoksággal (MH HFKP) két alkalommal

4 Az igazságügyi régészet módszertanának áttekintéséhez lásd: *Hunter – Roberts – Martin* 1996.; *Hunter – Cox 2005.; Dupras – Schultz – Wheeler – Williams* 2006.; *Susa – Molnos* 2013.; *Susa – Kő* 2016.

folytatott az osztály közös munkát. A megtalált hősi halottak száma összesen 145 fő, így 55 magyar, 79 német és 11 szovjet katona volt.

Függelék

1. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum – múzeumkert

2018 májusában Dr. Simonyi Erika régész tett bejelentést a HM HIM felé, miszerint a Nemzeti Múzeum kertjének rekonstrukciós munkálatai közben a munkagép emberi maradványokat fordított ki a földből. 2018. május 8-án a VDK magyarországi képviselőjével együtt kezdődtek meg az exhumálások. (A német partnerszervezetnek is voltak információi német katonák eltemetéséről a kutatási területre vonatkozóan.) A múzeumkerti egykori őrház mellett, vízvezetékcső fektetése során, mintegy 0,9 m-es mélységből kerültek elő emberi maradványok, a vázakat egyénenként különválasztva nem lehetett exhumálni a tömegsír erősen bolygatott jellegből adódóan. A megtalált tárgyi emlékek (rossz megtartású gimnasztyorka gombok, zubbonygombok, bicska, olló, valamint ceruza) alapján szovjet nemzetiségű katonák exhumálása történt meg, akik mellől éles PPS lőszerek, egy darab orosz F1 kézigránát és egy Szudajev géppisztolyhoz tartozó tár is előkerült. (A rendőrség értesítése után a Magyar Honvédség tűzszerészei is kiérkeztek a helyszínre és elszállították az éles lőszereket, illetve a kézigránátot.) 2018. május 23-án a múzeumkertben található Arany János szobor mellett a munkagép ismételten beleásott egy sírhelybe, amelybe a tárgyi emlékek (vasalt sarkú bakancs, gimnasztyorka gombok) alapján egy szovjet katona földi maradványai pihentek. 2018. június 19-én újból telefonos értesítés érkezett a Nemzeti Múzeumból, hogy ismételten emberi maradványok, illetve egy „sírüvegcse" került napvilágra a munkálatok során. A sírban nyugvó hősi halott exhumálása után megállapítható volt, hogy a temetési helyen egy ismeretlen magyar katona földi maradványai nyugodtak. Az azonosításban a kísérő tárgyak – vékony magyar nadrágszíj, posztó egyenruhadarabok – mellett nagy szerepe volt a gyógyszeres üvegcsébe tett papiros adatsorának: „*Ismeretlen magyar katona a II. világháborúból. Előkerült a csatorna szigetelésekor. Visszatemetve 1981. július 6. dr. Korek József főigazgató úr*[5] *javaslatára Papp János által.*"

2018. július 12-én, bejelentés után egy fő újabb exhumálása történt meg a múzeumkert területén, katonai vonatkozású tárgyi emlékek nem voltak az elhunyt mellett. A maradványok elszállításáról ebben az esetben a rendőrség gondoskodott. Július 19-én ismételten vissza kellett térni a helyszínre, ugyanis újabb emberi maradványok kerültek napvilágra a volt őrház közelében, a korábban exhumált szovjet katonák tömegsírjától nem messze. A régészeti megfigyelések alapján

5 Dr. Korek József (1920–1992) 1946-tól a Móra Ferenc Múzeum, majd 1948-tól 1953-ig a Magyar Nemzeti Múzeum régésze. Ezt követően a Művelődésügyi Minisztérium múzeumi osztályának vezetője. 1957-től ismét a Nemzeti Múzeumban találjuk, majd 1961-től egészen nyugdíjazásáig, 1990-ig a múzeum főigazgató-helyetteseként működik. Fő kutatási területe a neolitikum és a népvándorlás kora volt. *Kalicz* 1990.

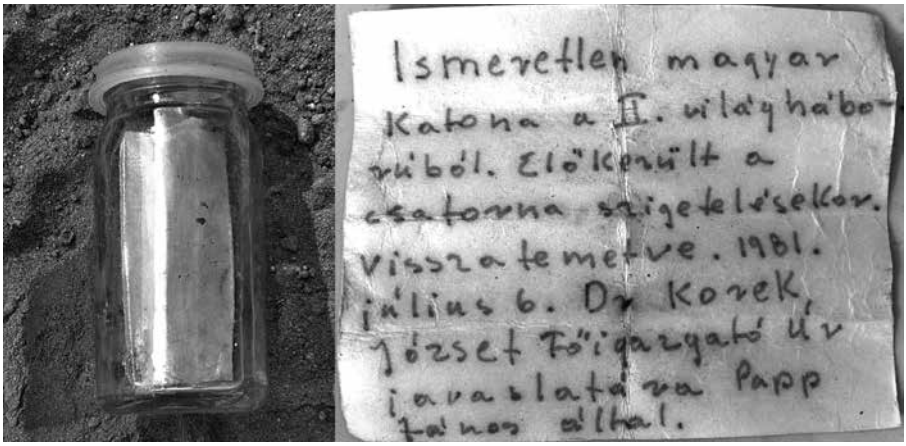

A Magyar Nemzeti Múzeum kertjének rekonstrukciós munkálatai során, egy hősi halott magyar katona temetési helyét kísérő „sírüvegcse" és papírcédula

három hősi halált halt magyar és egy német katona földi maradványai kerültek elő, pontos személyi azonosításukra sajnos ebben az esetben nem volt lehetőség. A 2018. évben még egy alkalommal tértünk vissza a rekonstrukciós munkálatok helyszínére: december 1-jén ismételten az őrház épülete mögötti területen, több sírhelyből kerültek felszínre emberi maradványok. Az egyéni temetési helyek három katona és vélelmezhetően egy polgári személy maradványait rejtették. A polgári áldozatként azonosított személy maradványait a rendőrség elszállította.

Összességében megállapítható volt, hogy Budapesten, a Nemzeti Múzeum kertfelújításánál zajló földmunkálatok során 17 személy (hét magyar, egy német és hét szovjet katona, illetve két polgári személy) földi maradványai kerültek elő. Személy szerinti pontos azonosításuk sajnos egyik esetben sem volt lehetséges. A hősi halált halt magyar és német katonák a budaörsi német katonatemetőben kerültek újratemetésre, a szovjet katonák maradványainak sorsáról pedig az Orosz Nagykövetség gondoskodott.

2. Budapest-Rákoscsaba – katolikus temető

A 2018. évi katonai temetési helyek exhumálással kísért tervkutatásai közül kiemelkedik a rákoscsabai katolikus temetőben végzett munka. Rákoscsaba napjainkban Budapest XVII. kerületéhez tartozik, azonban Nagy-Budapest létrehozásáig önálló település volt, és mint ilyen, rendelkezett önálló (katolikus és református) temetőkkel. A második világháború idején, 1944 novembere végén – 1944 decembere elején a község előterében fekvő Maglód és Ecser települések térségében a magyar 12. tartalékhadosztály és a magyar 1. páncéloshadosztály súlyos védelmi harcokat folytatott a szemben álló szovjet csapatokkal szemben. A hősi halált halt magyar katonák eltemetésére ideálisnak volt mondható

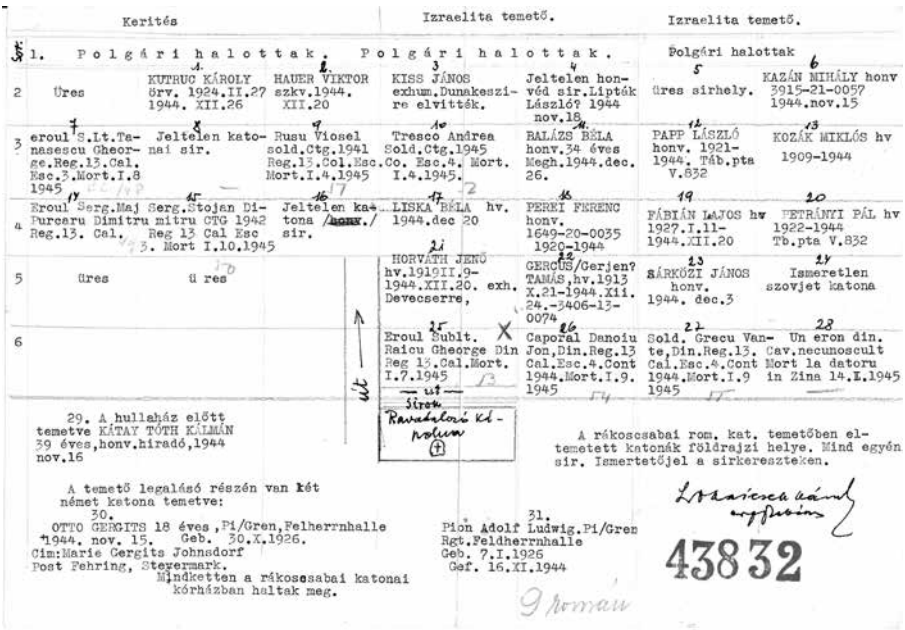
Kerités
Izraelita temető.
Izraelita temető.
Sor
1. Polgári halottak. Polgári halottak.
Polgári halottak
2 Üres
KUTHUC KÁROLY 8rv. 1924.II.27 1944. XII.26
HAUER VIKTOR szkv.1944. XII.20
KISS JÁNOS exhum.Dunakeszire elvitték.
Jeltelen honvéd sir.Lipták László? 1944 nov.18.
üres sírhely.
KAZÁN MIHÁLY honv 3915-21-0057 1944.nov.15
3 eroul S.Lt.Tanasescu Gheorge.Reg.13.Cal. Esc.3.Mort.I.8 1945
Jeltelen katonai sir.
Rusu Viosel sold.Ctg.1941 Reg.13.Col.Esc. Mort.I.4.1945
Tresco Andrea Sold.Ctg.1945 Co. Esc.4. Mort. I.4.1945.
BALÁZS BÉLA honv.34 éves Megh.1944.dec. 26.
PAPP LÁSZLÓ honv. 1921-1944. Táb.pta V.832
KOZÁK MIKLÓS hv 1909-1944
4 Eroul Serg.Maj Serg.Stojan Dipurcaru Dimitru mitru CTG 1942 Reg.13. Cal. Reg 13 Cal Esc 3. Mort I.10.1945
Jeltelen katona /honv./ sir.
LISKA BÉLA hv. 1944.dec 20
PEREI FERENC honv. 1649-20-0035 1920-1944
FÁBIÁN LAJOS hv 1927.I.11-1944.XII.20
PETRÁNYI PÁL hv 1922-1944 Tb.pta V.832
5 Üres
Üres
HORVÁTH JENŐ hv.1919II.9-1944.XII.20. exh. Devecserre,
GERCUS/Gerjen? TAMÁS,hv.1913 X.21-1944.XII. 24.-3406-13-0074
SÁRKÖZI JÁNOS honv. 1944. dec.3
Ismeretlen szovjet katona
6
Eroul Sublt. Raicu Gheorge Din Reg 13.Cal.Mort. I.7.1945
Caporal Danoiu Jon,Din.Reg.13 Cal.Esc.4.Cont 1944.Mort.I.9. 1945
Sold. Grecu Vante,Din.Reg.13. Cal.Esc.4.Cont 1944.Mort.I.9 1945
Un eron din. Cav.necunoscult Mort la datoru in Zina 14.I.1945
— ut —
ut
Sírok
Ravadarói kápolna
29. A hullaház előtt temetve KÁTAY TÓTH KÁLMÁN 39 éves,honv.hiradó,1944 nov.16
A rákoscsabai rom. kat. temetőben eltemetett katonák földrajzi helye. Mind egyén sír. Ismertetőjel a sírkereszteken.
A temető legalább részén van két német katona temetve:
30.
OTTO GERGITS 18 éves ,Pi/Gren,Felherrnhalle
*1944. nov. 15. Geb. 30.X.1926.
Cim:Marie Gergits Johnsdorf
Post Fehring, Steyermark.
31.
Pion Adolf Ludwig.Pi/Gren Rgt.Feldherrnhalle Geb. 7.I.1926 Gef. 16.XI.1944
Mindketten a rákoscsabai katonai kórházban haltak meg.
43832

„A rákoscsabai rom. kat. temetőben eltemetett katonák földrajzi helye". Összeállította: Lokaicsek Károly esperesplébános. (HM HIM Központi Irattár)

a frontvonaltól távolabb eső két temető, amelyek közül végül a katolikus temetőre esett a választás: itt 16 magyar katonát temettek el.[6] A háború után, 1948-ban a Belügyminisztérium számára a települések jegyzői kötelesek voltak a második világháború során a településükön meghalt, majd eltemetett katonák adatait összeírni, majd az információkat továbbítani az illetékes hatóságok felé. Rákoscsaba esetében a jegyző segítségére volt a helyi esperes plébános, Lokaicsek Károly, aki a katolikus temetőben eltemetett magyar katonák névsorával, illetve sírhelyeik vázlatrajzával segítette az összeírást. (A dokumentum a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Központi Irattárának gyűjteményében maradt fent.)

Az előzetes terepbejárások alkalmával egyértelmű volt, hogy a munkálatokat kora tavasszal vagy kora ősszel kell elvégezni, hiszen ezekben az időszakokban kisebb vegetációval kell számolni. Így 2018. március 21-e és 23-a között került sor feltáró kutatásra, amelyben a MH HFKP hadisírgondozással és honvédelmi neveléssel foglalkozó szaktisztjei közül többen is részt vettek. A helyszínen nem volt egyértelműen meghatározható, hogy hova kerültek pontosan eltemetésre

6 A második világháború idején még két elesett német katonát temettek el a helyszínen (mindketten a rákoscsabai katonai kórházban haltak meg), illetve a front elhaladtával minimum öt román katonát helyeztek örök nyugalomba a sírkertben. Mindezeken felül egy ismeretlen szovjet katona sírhelye található még a helyszínen a rendelkezésre álló dokumentumok alapján.

Kutatóárok részlete a volt rákoscsabai katolikus temetőben

a hősi halált halt magyar katonák, így az első feladat a sírok elhelyezkedésének a megállapítása volt.

A feltételezett katonasírok helyénél, megközelítőleg 130–140 cm-es mélységben kerültek elő az első katona földi maradványai. Itt a kutatók bőr nadrágszíj maradványát, zubbonygombot és nadrággombot is találtak. A továbbiakban még négy, hősi halált halt magyar katona földi maradványai kerültek napvilágra. A terepi munkálatok június 27-én és 28-án folytatódtak. Ekkor további három ismeretlen hősi halált halt magyar honvéd földi maradványa kerültek elő. Sajnálatos módon a kutatók a pontos személyazonosítást segítő azonossági jegyet vagy sírüvegcsét egyik sírhelynél sem találtak. 2018 áprilisában fejeződtek be a terepkutatások az egykori rákoscsabai katolikus temetőben és az exhumált, 16 – a második világháborúban hősi halált halt – magyar katona újratemetése a budaörsi német katonatemető magyar parcellájában történt meg.

3/a. Budapest – Fiumei úti temető

Horváth Imre altábornagy (1866–1936) harcolt az első világháborúban, ahol még alezredesként a magyar királyi munkácsi 11. honvéd gyalogezredben szolgált. A harctéri érdemeiért több magas rangú kitüntetést is megkapott, mint például Vaskorona Rend II. osztálya hadidíszítménnyel és kardokkal vagy éppen a Lipót Rend Lovagkeresztje hadiékítménnyel és kardokkal. Az említett alakulat kötelékében részt vett a keleti fronton zajló harcokban is, ahol jelentős haditettet

hajtott végre az orosz csapatok ellenében.[7] Haditettéért az első világháború után, 1921. október 12-én a Mária Terézia Katonai Rend Lovagkeresztjét adományozták részére, ezen felül később altábornagyi rendfokozatba léptették elő, illetve 1921-ben vitéz nagybányai Horthy Miklós kormányzó vitézzé avatta. 1936. június 1-jén hunyt el Budapesten és a Fiumei úti temetőben helyezték végső nyugalomra. A Nemzeti Örökség Intézete (NÖRI) sírhelyét (48/4* parcella N/A szakasz 1. sor 5. sírhely) védelem alá helyezte.[8] Ennek ellenére Horváth Imre sírjának helye napjainkban már nem volt pontosan visszaazonosítható a temetőben. Az azonosító feltáró munka célja ebben az esetben az volt, hogy a magas rangú kitüntetéssel rendelkező katonatiszt sírhelyét pontosan meg lehessen határozni és a jövőben méltó síremléket lehessen állítani a helyszínen.

2018. július 25-én a HM HIM KEHI BHO munkatársai első lépésként a meglévő síremlékek közti távolságot figyelembe véve próbálták meg lokalizálni az altábornagy temetési helyét. Kutatóárkok nyitása után, megközelítőleg 2 m-es mélységben egy jó megtartású fakoporsó került azonosításra. A koporsó felnyitása után megállapítható volt, hogy a halottat magyar 1926 M díszegyenruhában temették el.

7 Haditettének leírása: „*1916. június 4-én indította meg az osztrák-magyar arcvonal ellen Brussilov orosz tábornok négy hadserege azt a nagysikerű támadását. A hullámzó harcban a Strypa keleti partján védekező kassai hadosztály ugyan visszaszorult a nyugati partra, de innen napokon át nem tágított. A küzdelem itt június 15-én érte el tetőpontját. Ezen a napon déltájban az oroszok visszavert támadásuk után óriási veszteséggel özönlöttek vissza a Strypa völgyébe. Úgy látszott, hogy győzelmünk végleges. A délben kivívott győzelem után, 18 óra tájban váratlanul rosszra fordult a hadihelyzet. Újabb orosz tömegek, gyalogság és lovasság rohanták meg a teljesen kimerült védőcsapatot. Vakrémület keletkezett. Az eddig hősiesen harcoló csapatok elhagyták az állást és rendetlenül hátráltak meg.*

Azt a parancsot kapta Horváth alezredes, hogy az ellentámadást szakítsa félbe és iparkodjék Gnilówódy község mögött a visszaözönlőket feltartóztatni, gyülekeztetni és az oroszokat előnyomulásukban megállítani. Nem volt könnyű dolga Horváth alezredesnek, mikor a megriadt csapatban újra lelket kellett öntenie.

Horváth alezredes pársźáz lépéssel túlhaladt Gnilovódyn, hogy megelőzze a hátrálókat. Ekkor pillantott ott meg egy huszárkapitányt néhány huszárral. Ezek még nem vesztették el fejüket. Arra a gondolatra jött, hogy a huszárok segítségével már itt megállítja a menekülőket és iparkodik azokból valamilyen csapatot alakítani. Olyant, aki vezényszóra hallgat.

Így is tett. Rövidesen sikerült neki pársźáz embert – vegyesen mindenféle ezredből – összeszedni és ezekből három gyenge századot összeállítani.

Mikor Horváth alezredes ezt a kis csapatot a csatatéren megalakította, már nem folytatta a visszavonulást, hanem arra szánta el magát, hogy megismétli a nem sikerült ellentámadást és visszaszerzi Gnilowódy községet. Ezt a tervét végre is hajtotta. Lendületes ellentámadásra vezette azokat a harcosokat, akiknek röviddel ezelőtt a menekülés volt egyetlen gondolatuk. Az ellentámadás sikerült. 21 órára Gnilowody a honvédek kezében volt.

Így virradt fel a június 16-a. Horváth reggel 7 óráig kitartott Gnilowódy-nál és ezután sem vonult vissza, hanem a zászlóaljat a harmadik ellentámadásra vezette. Az éj folyamán ugyanis német csapatok jöttek a kassai honvédhadosztály segítségére. A honvédek és a németek aztán igen nehéz harcban előredolgozták magukat. Horváth állásának magasságába.

A csatarend erre helyreállt, ami egyedül Horváth alezredes elszántságának volt köszönhető.

Ő teremtette meg az alapot is június 15-én arra, hogy az Arz hadteste június 16-án újból elfoglalhatta azokat az állásokat, amelyekben az oroszok későbbi támadásait is visszautasíthatta."

Internetes forráshely: http://www.hungarianarmedforces.com/album/kmtr/horvath/. (Megtekintés: 2019. szeptember 7.)

8 A NÖRI 2013-ban a sírhelyet védelem alá helyezte.

Katonai díszegyenruha maradványa Horváth Imre altábornagy sírjából (Budapest – Fiumei úti temető)

Ezen felül Mende Balázs Gusztáv antropológus (MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézete) helyszíni vizsgálatai révén megállapításra került, hogy nagy valószínűséggel 60 év feletti férfi földi maradványai pihentek a koporsóban. Az egyenruha és az antropológiai vizsgálat által bizonyságot nyert, hogy Horváth Imre altábornagy sírhelye került lokalizálásra a munkálatok során. A kutatás végeztével a temetési helyet elfedtük és a sírhelyet ideiglenesen állított fakereszttel jelöltük meg.

3/b. Esztergom-Szentgyörgymező – temető

Az 1948. évi jegyzői összeírások alapján az Esztergom-szentgyörgymezői temetőben 18 hősi halált halt német,[9] 92 magyar katonát temettek el, illetve itt helyezték végső nyugalomra azt a 49 ismeretlen magyar katonát is, akiket 1948 tavaszán exhumáltak a település határában. A 2018. évre csupán 14 magyar katonának maradt meg valamilyen formában a síremléke a temetőben. A terepi munkálatok célja a második világháborús temetési helyek – az 1948-ből származó írásos forrásokon nyugvó – hitelesítése volt.

9 A német katonákat 1988 májusában a VDK exhumálta.

Králik Károly honvéd 1936 M azonossági jegytokja (Esztergom-Szentgyörgymező – temető)

A KEHI BHO 2018. május 28-a és 30-a között végezte a hitelesítő terepkutatást a temetőben. A munkálatok alapvetően a parcella bal oldali részére irányultak, ahol öt sorban kerültek eltemetésre a magyar katonák (illetve velük együtt tíz német katona is, akiket korábban már exhumáltak). A helyszínen megmaradt síremlékek elhelyezkedése alapján került sor a kutatóárkok kijelölésére. Az elhunyt katonák földi maradványai mellől több – az azonosítást és a temetési helyekre vonatkozó, 1948. évi dokumentumokat is hitelesítő – tárgy került felszedésre. A kutatók megtalálták Králik Károly honvéd (született: Nyíregyháza, 1913., anyja neve: Szabó Júlia) kilyukasztott 1936 M személyi azonosító jegytokját, illetve monogrammal ellátott jegygyűrűjét. Novogradecz Lajos ejtőernyős honvéd (született: Vízvár, 1921. szept. 12., anyja neve: Szalai Rozália) földi maradványai mellől egy 1940 M Ejtőernyős Csapatjelvény, illetve egy magyar Nagy Honvéd Sportügyességi Jelvény került napvilágra.

Mivel az 1948-ban készült dokumentum szerint Novogradecz Lajos volt az egyetlen ejtőernyős katona, aki a bal oldali parcella I. sorában volt eltemetve, egyértelmű volt, hogy az ő földi maradványai pihentek a sírban. A bal oldali parcella II. sorában további jelentős támpontot sikerült találni egy üres sírhely révén. Ide eredetileg Toronyi József karpaszományos szakaszvezetőt (született: Örvényes, 1922. szeptember 21., anyja neve: Fonderviszt Anna) temették, azonban adatolható volt, hogy a háború után földi maradványait szülei hazaszállíttatták

Novogradecz Lajos honvéd 1940 M Ejtőernyős Csapatjelvénye és magyar Nagy Honvéd Sportügyességi jelvénye (Esztergom-Szentgyörgymező – temető)

szülőfalujába, és ott helyezték végső nyugalomra. Ezzel az üres sírhellyel újabb bizonyítékot sikerült találni, hogy az 1948. évi összeírásban szereplő hősi halottak sorrendje egyben megadja a temetési helyek sorrendjét is.

A munkálatok folytatásakor további megállapításokat sikerült tenni. A bal oldali parcella III. sorának 8. sírhelyét a dokumentum német katona temetési helyeként jelölte. Bár a VDK 1988-ban exhumálta a német katonákat, azonban a III. sorban – a magyarok mellett – eltemetett német katona maradványait akkor még nem találták meg. Az itt nyugvó személy földi maradványait azonosító jegygyel együtt exhumálták a szakemberek és a munka után azokat a VDK magyarországi képviselőjének átadták.[10] Ugyanebben a sorban, a 10. sírhelynél eredetileg Magura István címzetes őrvezető (született: Mezőkovácsháza, 1916. szeptember 6., anyja neve: Varga Luca) nyugodott. Érdekes módon ebben az esetben – Toronyi József karpaszományos szakaszvezető sírhelyéhez hasonlóan – üres sírhely került megásásra, ami alapján feltételezhető, hogy hozzátartozói a földi maradványait ismeretlen időpontban már elszállították.

10 Az újratemetésére a budaörsi német katonatemetőben került sor.

Irodalomjegyzék

Bartucz 1965.
Bartucz Lajos: Semmelweis négyszeri exhumálása. *Természettudományi Közlöny*, 1965. 9. (96.) évf. 12. sz. 546–550. o.

Dupras – Schultz – Wheeler – Williams 2006.
Dupras, *Tosha L. – Schultz*, *John J. – Wheeler*, *Sandra M. – Williams*, *Lana J.:* Forensic Recovery of Human Remains. Boca Ration, 2006.

Hunter – Cox 2005.
Hunter, *John – Cox*, *Margaret: Forensic Archaeology*: Advances in Theory and Prectice. London / New York, 2005.

Hunter – Roberts – Martin 1996.
Hunter, *John – Roberts*, *Charlotte – Martin*, *Anthony:* Studies in Crime: An Inroduction to Forensic Archaeology. London, 1996.

Kalicz 1990.
Kalicz Nándor: Korek József 70 éves. *Archaeologiai Értesítő*, 1990. 117. évf. 2. sz. 261–262. o.

Susa – Molnos 2013.
Susa Éva – Molnos Mária: Az igazságügyi antropológia szerepe a jeltelen eltemetések (1945–1962) kutatásában. In: Hőseink nyomában. Szerk. *Tóth Zsolt*. Budapest, 2013. 305–324. o.

Susa – Kő 2016.
Susa Éva – Kő András: Megkésett végtisztesség. Nagy Imre és mártírtársai kihantolása és azonosítása. Budapest, 2016.

Data on the Activities of the Domestic Department of the Military Heritage and War Graves Directorate of the Hungarian Military History Institute and Museum in 2018

The study has a dual aim. On the one hand, to describe the three major types of research related to military graves in Hungary, and on the other hand, to introduce the field research carried out in 2018 by the Domestic Department of the Military Heritage and War Graves Directorate of the Hungarian Military History Institute and Museum. War grave research, which is based on archaeological methodology, scientific approach and reverence, has three main areas: (1) the research of war graves by exhumation aiming at preservation, (2) the systematic research of war graves by exhumation, and (3) the identification and verification of military burial sites.

Daten zur versehenen Arbeit der inländischen Kriegsgräberfürsorger des Instituts und Museums für Militärgeschichte im Jahr 2018

Die Zielsetzung des Aufsatzes ist zwiefältig, einerseits werden die drei Haupttypen der ungarischen Kriegsgräberforschung beschrieben, andererseits die Terrainforschung der Abteilung für Inländische Kriegsgräberfürsorge der Direktion der Militärischen Erinnerungs- und Kriegsgräberfürsorge des Instituts und Museums für Militärgeschichte (HM HIM KEHI BHO) im Jahr 2018 vorgestellt. Die auf archäologische Methodologie basierende Kriegsgräberforschung – mit wissenschaftlichem Anspruch und pietätische Gesichtspunkte vor Augen haltend – kann in drei, gut abgrenzbare Beispiele aufgeteilt werden: (1.) Von Exhumierung begleitete Forschung mit Rettungscharakter, (2.) Von Exhumierung begleitete Planforschung, sowie (3.) Terrainforschung zwecks Beglaubigung oder Identifikation.

Polgár Balázs

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚS BAJAI HADIFOGOLYTÁBOR RÉGÉSZETI KUTATÁSA (2018–2019)

Hadifogolytábor Baján

A volt bajai határvadász laktanya (1939) főbejáratától nyugatra jugoszláv hadifoglyok számára épült hadifogolytábor 1941-ben. A laktanya és a barakktábor a szovjet Vörös Hadsereg átmeneti gyűjtő és elosztó fogolytábora lett 1944–1945-ben. Bognár Zalán kutatásai alapján az 1944 decembere és 1945 augusztusa/szeptembere között az itt elhunytak számát 8000-re főre becsülhetjük. Bognár írásos visszaemlékezéseken alapuló számításai szerint a táborban egyidejűleg 15–20 ezer főt őriztek, a fertőző járványok (kiütéses tífusz, vérhas) tetőzésekor naponta 40–60 ember halhatott meg.[1] A volt laktanya épületeinek állapota a második világháború után gyorsan romlott, egy – a Hadtörténelmi Levéltár gyűjteményében fennmaradt – műleírás a következőkről tájékoztat: „*A legénységi épületek egyemeletesek, melléképületek és istállók, földszintesek. Épült 1939-ben. … az épületekben orosz alakulatok vannak. Az épületek téglából épültek, vasbeton födémmel és pala tetővel. Erősen megrongált állapotúak, ajtói, ablakai hiányoznak, padlói több helyen fel vannak szedve. Fogolytábor célját is szolgálta az 1945-ös évben. Saját fúrt kútjával vízvezetéke és különálló csatornázás is van. Ezek hasznavehetetlenek. Villanyberendezése szintén.*”[2] A város 1947-ben hivatalosan kezdeményezte, hogy a Honvédség adja át az épületegyüttest a településnek: „*Baja város törvényhatósági bizottságának 1947. évi II.15.-i közgyűlése a bajai Dózsa György laktanyát / : Erzsébet királyné út 148. : / tüdőbetegkórházzá való átalakítását határozta el és kérte a laktanyának átadását a belügyminiszter úr útján a honvédelmi miniszter Úrtól. …*”.[3]

A laktanya, és a barakktábor területén 1948-ban zajlottak először exhumálások. Az 1948 őszén végbemenő munkálatokról Gyulavári József részletesen írt

1 *Bognár* 2010. 208–210. o.

2 *Műleírás. A bajai vaskúti úti határvadász laktanyáról. Kelt: Baja, 1946. március 12-én.* (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár és Térképtár (a továbbiakban: HL), VII. 244. Katonai objektumok építési anyaga, 1928–1939, Baja, 6.) 1. o.

3 *Másolat a 186.574/1947.I.b. és 134.165/1947.XIV. s. számú iktatmányokból. Gazdasági Főtanács. 6311/1947. szám. Tárgy: A bajai Dózsa György laktanya átengedése Baja városának. Kelt: Budapest, 1947. augusztus 9.* (HL VII. 244. Katonai objektumok építési anyaga, 1928 – 1939, Baja, 6.) 1. o. (A második világháborús bajai hadifogolytábor történetéhez lásd: *Wallinger* 1990.; *Gyulavári* 1992.; *Vágvölgyi* 2000.)

az *Ártér* című lap hasábjain 1992-ben. Gyulavári ismertetése szerint a feltárások Dr. Antóni József tiszti orvos vezetésével október 11-én indultak meg és a hónap végén értek véget.[4] Az ekkor exhumált személyek számadatait táblázatban összszegezzük.[5]

Temetési hely		Holttestek száma (összesen: 1023)
1.	„*Határvadász laktanyából*”	832
2.	„*Barakkok északi része*”	173
3.	„*Barakkok déli része*”	11
4.	„*Kertész képzőből*”	7

Az 1948-ban exhumáltak földi maradványait a fogolytábortól közvetlenül délre, a volt Erzsébet királyné út (ma Szabadság út) nyugati oldalán temették újra 1948. november 1-jén. A sírok helyét egy 1949-ben állított, Kossuth-címerrel díszített, obeliszket formázó emlékmű jelzi. Az emlékmű keleti oldalán „*A / II. világháború / áldozatainak / 1941–1945 / emlékére*” feliratot mutató tábla található. Az itt újratemetett személyekről az obeliszk nyugati oldalán látható felirat informál: „*Itt nyugszik / közös sírban / 1023 embertársunk / elhunytak / 1944–1945-ben / a közelben / fennállott / hadifogoly / táborban[.] / Közös sírba helyezés / 1948[.] november 1[.] / Emlékműemelés / 1949[.] június 1.*”

A bajai szovjet hadifogolytábor területén, 1948-ban exhumáltak hadifoglyok újratemetési helyét jelölő emlékmű (1949) (balra) és egy 1953-ban készült légi felvétel az emlékművel (HM HIM Hadtörténeti Térképtár, jelzet: L34-62-Db-1953-48472) (jobbra)

4 *Gyulavári* 1992. 64–65. o.
5 Uo. 65. o.

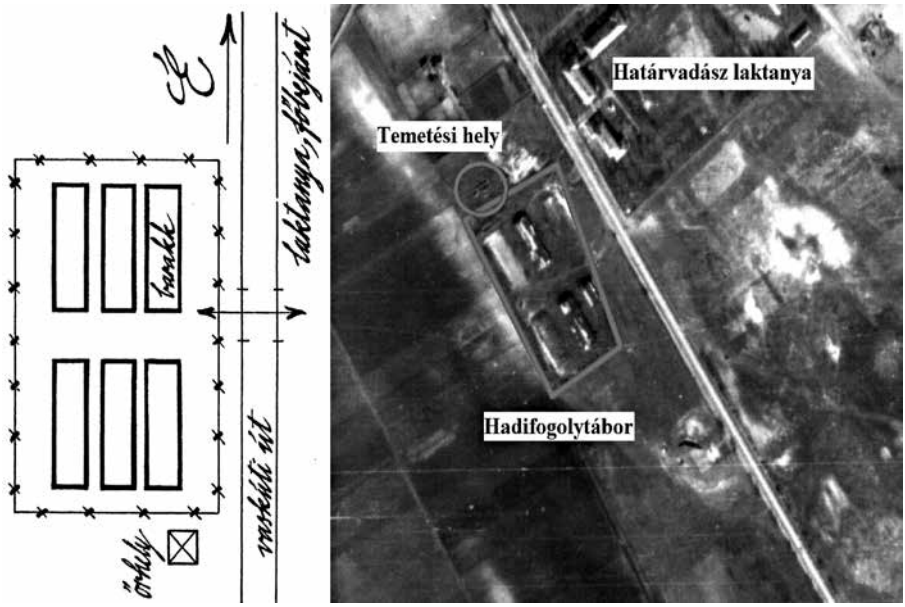

A második világháborús bajai hadifogolytábor alaprajza (forrás: Gyulavári 1992. 66. o.) (balra) és egy 1950-ben készült légi fotó az 1941-ben épített hadifogolytábor területével (HM HIM Hadtörténeti Térképtár, jelzet: L34-62-Bd-1950-47851) (jobbra)

Hadtörténeti régészeti kutatás a hadifogolytábor területén

Baja Város Önkormányzata 2018 őszén fordult a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeumhoz, a település külterületéhez tartozó, a volt Határvadász laktanyától nyugatra levő, 015/32–33- és 015/43–44-es helyrajzi számú telkek második világháborús hadisírokra vonatkozó lehetséges érintettsége tárgyában. A HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, a HM Zrínyi Térképészeti és Kommunikációs Szolgáltató Közhasznú Nonprofit Kft.-vel és a Türr István Múzeum 2018 őszén kezdte meg a hadifogolytábor területén a próbaásatásokat.[6]

A második világháborús hadifogolytábor terepi azonosításában és kutatásának előkészítésében jelentős szerepet játszott több, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténeti Térképtárában található archív légi felvétel.[7] Egy 1950-ben készült felvételen még jól azonosítható volt a Határvadász laktanyától nyugatra kialakított, megközelítőleg 13 ezer m²-es alapterületű, szabálytalan

6 A kutatásban részt vett: Aranyossy-Péter Máté, Bacsa Péter Attila hadnagy, Balogh Máté, Baráth Szilárd, Bányai Levente, Czidor Dániel, Kordé Nóra, Körmendi László, Rózsa Attila, Stier Márk és Sultis László. (A hadifogolytáborok régészeti kutatásának tudományos megközelítéséhez és munkamódszeréhez lásd: *Theune* 2013.; *Demuth* 2009.; *Grabowski – Olsen – Pétursdóttir – Witmore* 2014.; *Barnes* 2016.)

7 L34-62-Bd-1950-47851, L34-62-Db-1953-48472. (HM HIM Hadtörténeti Térképtár.)

négyszög alaprajzot mutató tábor területe.[8] Az 1950-ben készült légi felvételen jól azonosítható a részben vagy teljesen elbontott hat nagyméretű barakképület helye. A tábor két sorban elhelyezkedő, soronként három-három, északnyugat–délkeleti irányítású, téglalap alaprajzú barakkal bírt. A fotó információi jól összevethetőek voltak a Vágvölgyi Ferenc által készített és Gyulavári József által 1992-ben közölt táboralaprajz topográfiájával.[9]

Gyulavári József 1992. évi közléséből ismert volt még, hogy a tábort kettős szögesdrótkerítés határolta, valamint annak délkeleti oldalán őrhely került kiépítésre.[10] A fogolytábor területét napjainkban fiatal fák és cserjék alkotta vegetáció uralja.

A szondázó jellegű próbafeltárás 2018. november 22-én vette kezdetét a hadifogolytábor északi kerítésének vonalában. Bányai Levente MALA Ground Penetrating Radarral végzett felmérését követően egy 6,4 m hosszú és 0,6 m széles, délnyugat–északkeleti irányítású kutatóárok (1/2018. számú kutatóárok) nyitására került sor. Az 1/2018. jelzésű kutatóárokban, a mai talajszinttől mért 120 cm-es mélységben sikerült kultúrrétegre bukkanni, az árok aljából szemüveglencse töredéke, öngyújtó maradványa, bakancspatkó, asztali porcelánedény-töredékek, vaspánt és pala tetőcserép-töredékek kerültek felszedésre. A későbbiekben a kutatóárkot délkeleti irányba tovább bővítettük egy 1 m hosszú és 0,6 m széles ráásással (1/2018.a jelzésű szonda). A megkezdett kutatás december 12-én folytatódott: a 015/44-es helyrajzi számú földingatlanon egy 0,8 m széles és 5 m hosszú, észak–déli irányítású kutatóárkot (2/2018. számú kutatóárok) nyitottunk. A modern kori

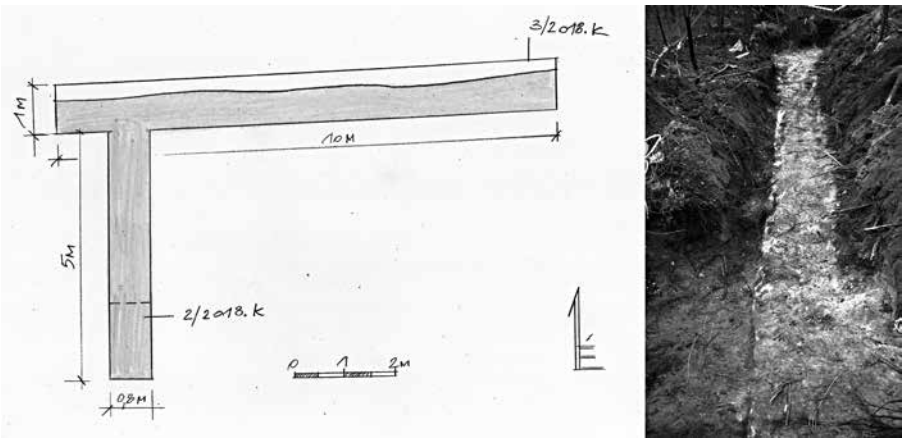

A 2–3/2018. számú kutatóárok felszínrajza (balra) és a 3/2018. jelzésű kutatóárok nyugat felől (jobbra)

8 L34-62-Bd-1950-47851. (HM HIM Hadtörténeti Térképtár.)
9 A bajai szovjet hadifogolytábor története. (Türr István Múzeum Adattár. Nyt. szám: 2944.2000.) 5. o.; *Gyulavári* 1992. 66. o.
10 Uo. 66. o.

Sírgödröt jelölő markáns talajjel a humuszolás után (2019)

talajszinttől mért 50 cm-es mélységben, az árok teljes felületében egy homogén, meszes rétegsort találtunk, amit alapozásként interpretáltunk.

A kutatóárok déli oldalában a meszes rétegsor vastagságának megállapítása céljából egy 0,8 m széles, 1, 5 m hosszú és 1,5 m mély szondát nyitottunk. A szonda keleti metszetfala alapján a meszes rétegsor vastagsága 30 cm volt. A 2/2018-as kutatóárok északi végében, egy újabb, délnyugat–északkeleti tájolású, 1 m széles, 10 m hosszú árkot (3/2018. számú kutatóárok) ástunk. A 3/2018. jelzésű kutatóárokban szintén jól azonosítható volt a korábban megfigyelt meszes alapozási réteg, az alapozás mellől egy rossz megtartású pénzérem és egy magyar köpenygomb került elő.

A munkálatok 2019. február 6-án a volt hadifogolytábor területétől északra, a 015/45-ös helyrajzi számú földingatlan területén folytatódtak. A Dr. Dubecz Sándor, Puskás Mihályhoz 1945. november 27-én írt levelét kísérő vázlatrajza a fogolytábornak a „II"-es számmal jelölt temetőjét helyezte erre a területre.[11] Egy már korábban említett, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténeti Térképtárában fellelhető, 1950-ben készült légi felvételen sikerült előzetesen azonosítani a tábor ezen temetési helyére utaló talajbolygatást.[12] A feltételezett temetési helynél egy 18 m hosszú és 70 cm széles, valamint egy 17 m hosszú és 1,5 m széles, egymást derékszögben metsző árkot (1–2/2019. számú kutatóárok) nyitottunk. Az ásató munkálatok során több, a talajfelszínhez rendkívül közel levő sírgödröt lokalizáltunk. A 20. század közepi járószintnél lényegesebben alacsonyabban található a mai talajfelszín. (A terület homokkitermelő-helyszínként funkcionált korábban.) A kutatóárkok felszínén, illetve azok metszetfalaiban több temetési helyet jelölő sírfoltot azonosítottunk. Az 1/2019. jelzésű kutatóárok nyugati felében négy bolygatott (megközelítőleg 150 cm hosszú, 50–70 cm széles és 50 cm mély) sírgödröt tártunk fel. A sírokat először az 1948. évi exhumálások

11 Leltári szám: 2019.2.17.1-2. (Türr István Múzeum Történeti Gyűjtemény).
12 L34-62-Bd-1950-47851. (HM HIM Hadtörténeti Térképtár.)

idején ásták meg, a rendkívül felületes feltáró munka során számos csont maradt vissza a sírgödrökben.[13] Az emberi maradványokat kísérő tárgy (ruházati vagy felszerelési elem) nem került elő. A temetési hely újra feltárása 2019. február 19–20-án folytatódott. A 2/2019-es jelzésű kutatóárok keleti szakaszától délre, egy mintegy 250 m²-es terület humuszolása után további sírhelyekre utaló, markáns sírfoltok mutatkoztak a talaj felszínén.

A kutatás újabb szakaszában további 14 sírgödröt tártunk fel, csupán egyetlen sírban találtunk az 1948. évi exhumálás során nem bolygatott, érintetlen emberi vázat. A sírokat a kísérő leletekben való szegénység jellemezte. Több sír betöltésében találtunk festett porcelántöredékeket. A kutatás legjelentősebb tárgyi emléke egy felüljelzett német azonossági jegy és egy sírüvegcse volt.

A német azonossági jegy másodlagos felhasználással, felirata szerint Braun Imre (†1945.VI.8) munkaszolgálatos katona holttestét kísérő azonosítóként került a hadisírba. A sírüvegcsében elhelyezett, gondosan összehajtogatott papírdarab a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Papírrestaurátor Műhelyében került eltávolításra.[14] Sajnálatos módon az üvegcsét nem annak eredeti, csavarmenetes tetejével vagy egy parafa dugóval zárták, hanem csupán méhviasszal pecsételték le. Az eltemetődés után a viaszpecsét megsérült és az üvegbe bejutó talajvíz tönkretette a savas papír feliratát. A sírfeltárások és az exhumálások 2019. március 7-én folytatódtak: ekkor megközelítőleg egy 100 m²-es területen, újabb 8 sírt kutattunk meg.

A munkálatokat 2019. március 14-én fejeztük be. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum a 2019. év első negyedében a barakktábor területétől északra egy megközelítőleg 350 m²-es területen (négy sorban), összesen 26 második világháborús hősi temetési hely újra feltárását végezte el. A rendelkezésre álló adatok alapján a temetési helyet a tábor II. számmal jelölt temetőjével (1944–1945) azonosíthatjuk. A kutatás során talált leleteket a Függelékben adjuk közre.

Felüljelzett német azonossági jegy (balra) és egy „sírüvegcse" (jobbra) (2019)

13 Vágvölgyi Ferenc a következő szavakkal emlékezett meg a munkálatokról: „… *a halottakat a sírgödörből vasvillával emelték ki és tepsikben egymásra hajigálva szállították a közös sírhoz.*" *Vágvölgyi* 2000. 3. o.

14 Restaurátor: Tombor Krisztián (HM HIM).

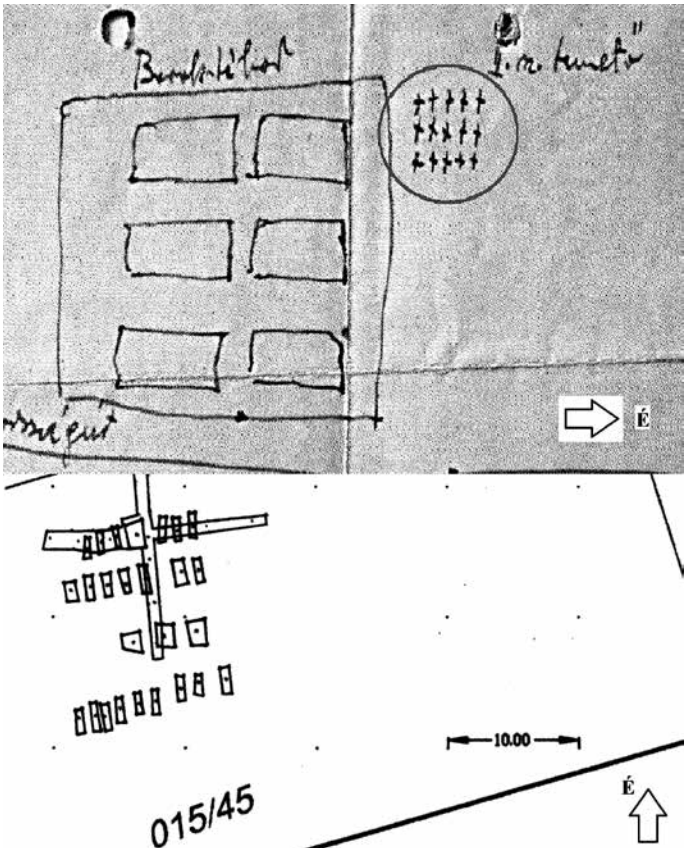

A hadifogolytábor II. számú temetője Dubecz Sándor vázlatrajzán (leltári szám: 2019.2.17.1–2, Türr István Múzeum Történeti Gyűjtemény) (felül) és a II-es számú temető sírjainak felmérési rajza (készítette: Körmendi László, 2019) (lent)

Függelék

A második világháborús bajai hadifogolytábor (Szabadság út) régészeti kutatása során talált tárgyi emlékek (2018/2019)[15]

1. Épülethez köthető emlékek

1.1. *Pala tetőcserép töredéke (eternit)*. Mérete: 100×90×7 mm. Előkerülési hely: barakktábor. Leltári szám: 2019.4.1/Hgy.[16]

1.2. *Pala tetőcserép töredéke (eternit)*. Mérete: 45×40×6 mm. Előkerülési hely: barakktábor. Leltári szám: 2019.10.1/Hgy.

15 Restaurátor: Mátyássy Gabriella (HM HIM).

16 HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténeti Múzeum Hadirégészeti Gyűjtemény.

1.3. *Tetőcserép töredéke (kerámia).* Mérete: 78×42×18 mm. Előkerülési hely: barakktábor. Leltári szám: 2019.3.1/Hgy.
1.4. *Tetőcserép töredéke (kerámia).* Mérete: 35×45×10 mm. Előkerülési hely: barakktábor. Leltári szám: 2019.5.1/Hgy.
1.5. *Tetőcserép töredéke (kerámia).* Mérete: 95×30×35 mm. Előkerülési hely: barakktábor. Leltári szám: 2019.11.1/Hgy.
1.6. *Tetőcserép töredéke (kerámia).* Mérete: 28×40×10 mm. Előkerülési hely: barakktábor. Leltári szám: 2019.21.1/Hgy.
1.7. *Tetőcserép töredéke (kerámia).* Mérete: 55×50×20 mm. Előkerülési hely: barakktábor. Leltári szám: 2019.22.1/Hgy.
1.8. *Ablaküveg töredéke.* Áttetsző. Mérete: 20×30×2 mm. Előkerülési hely: barakktábor. Leltári szám: 2019.8.1/Hgy.
1.9. *Ablaküveg töredéke.* Áttetsző. Mérete: 30×23×2 mm. Előkerülési hely: barakktábor. Leltári szám: 2019.9.1/Hgy.
1.10. *Ablaküveg töredéke.* Áttetsző. Mérete: 30×25×2 mm. Előkerülési hely: barakktábor. Leltári szám: 2019.12.1/Hgy.
1.11. *Ablaküveg töredéke.* Áttetsző. Mérete: 35×28×2 mm. Előkerülési hely: barakktábor. Leltári szám: 2019.14.1/Hgy.
1.12. *Ablaküveg töredéke.* Áttetsző. Mérete: 74×35×3 mm. Előkerülési hely: barakktábor. Leltári szám: 2019.18.1/Hgy.
1.13. *Szigetelő orsó töredéke (porcelán).* Mérete: 8×19×3 mm. Előkerülési hely: barakktábor. Leltári szám: 2019.6.1/Hgy.
1.14. *Szigetelő orsó töredéke (porcelán).* Mérete: 18×21×4,5 mm. Előkerülési hely: barakktábor. Leltári szám: 2019.7.1/Hgy.

2. Ruházathoz és felszereléshez tartozó leletek

2.1. *Magyar köpenygomb (a Szentkoronával) (vasbádog).* A gombfül ép. Átmérő: 25 mm, magasság: 10 mm. Előkerülési hely: barakktábor. Leltári szám: 2019.24.1/Hgy.
2.2. *Bakancs- vagy csizmapatkó (vas).* „U" alakú. Hossza: 95 mm, szélessége: 80 mm. A lemez szélessége 10 mm, annak vastagsága: 5 mm. 4 szöggel rögzítették eredetileg, ebből 3 szög ép. Előkerülési hely: barakktábor. Leltári szám: 2019.25.1/Hgy.
2.3. *Német azonossági jegy (alumínium).* Felüljelzett. Magassága: 50 mm, szélessége: 70 mm, vastagsága: 1 mm. A hátoldalára vésve: „*Braun Imre / Tolna, 1903. VII.31. / zsidó / † 1945. VI. 8-án*". Előkerülési hely: 2. számú temető. Leltári szám: 2019.33.1/Hgy.

3. Személyes tárgyak

3.1. *Tükör töredéke (üveg).* Mérete: 35×35×3 mm. Előkerülési hely: barakktábor. Leltári szám: 2019.19.1/Hgy.
3.2. *Szemüveglencse töredéke (üveg).* Áttetsző. Mérete: 35×12×3 mm. Előkerülési hely: barakktábor. Leltári szám: 2019.23.1/Hgy.
3.3. *Öngyújtó maradványa (réz).* Magassága: 60 mm (?), átmérője: 16 mm. Előkerülési hely: barakktábor. Leltári szám: 2019.26.1–2/Hgy.

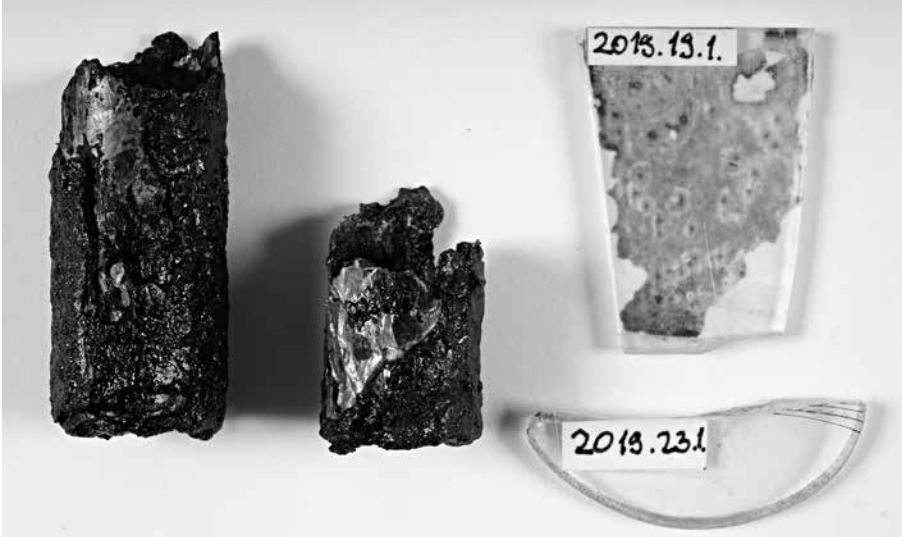

Személyes tárgyak (öngyújtómaradvány, tükör és szemüveglencse töredéke) a barakktábor területéről (HM HIM, leltári szám: 2019.26.1/Hgy., 2019.19.1/Hgy., 2019.23.1/Hgy.)

4. Numizmatikai emlék

4.1. *Pénzérem (réz).* Rossz megtartású (azonosíthatatlan). Átmérője: 19 mm, vastagsága: 1,5. Előkerülési hely: barakktábor. Leltári szám: 2019.27.1/Hgy.

5. A személyes higiénia emlékei

5.1. *Üvegcse töredéke („25 ml”).* Áttetsző. Mérete: 31×34×4 mm. Előkerülési hely: barakktábor. Leltári szám: 2019.15.1/Hgy.

5.2. *Üvegcse aljtöredéke.* Áttetsző. Mérete: 50×30 mm. A fenékrész kiszerkeszthető átmérője: 50 mm, az oldalfal vastagsága: 2–5 mm. Előkerülési hely: barakktábor. Leltári szám: 2019.20.1/Hgy.

6. Asztali edények és folyadéktároló palackok

6.1. *Mélytányér aljtöredéke (porcelán).* Díszítetlen, bélyeg nem látható rajta. Mérete: 58×60 mm. A fenékperem kiszerkeszthető átmérője 150 mm, az alj legnagyobb vastagsága: 9 mm, az oldali rész falvastagsága 3–3,5 mm. Előkerülési hely: barakktábor. Leltári szám: 2019.2.1/Hgy.

6.2. *Bögre (porcelán).* Töredékes. Festéssel díszített, bélyeg nem látható rajta. Magasság: 85 mm, a perem és az alj átmérője: 75 mm, az oldali rész falvastagsága: 3–4 mm. Előkerülési hely: 2. számú temető. Leltári szám: 2019.28.1/Hgy.

6.3. *Csészealj töredéke (porcelán).* Festéssel díszített, bélyeg nem látható rajta. Mérete: 45×40 mm, a fenékrész kiszerkeszthető átmérője: 80 mm, a perem kiszerkeszthető átmérője: 120 mm, az alj legnagyobb vastagsága: 12 mm, az oldali rész falvastagsága: 4–5 mm. Előkerülési hely: 2. számú temető. Leltári szám: 2019.30.1/Hgy.

Festett porcelánbögre (HM HIM, leltári szám: 2019.28.1/Hgy.)

6.4. *Csészealj töredéke (porcelán).* Festéssel díszített, bélyeg nem látható rajta. Mérete: 70×40 mm, a fenékrész kiszerkeszthető átmérője: 120 mm, az alj legnagyobb vastagsága: 12 mm, az oldali rész falvastagsága: 4–5 mm. Előkerülési hely: 2. számú temető. Leltári szám: 2019.31.1/Hgy.

6.5. *Tányér(?) töredéke (porcelán).* Festéssel díszített, bélyeg nem látható rajta. Mérete: 42×30 mm. Az oldalfal vastagsága: 5 mm. Előkerülési hely: 2. számú temető. Leltári szám: 2019.32.1/Hgy.

6.6. *Palack fenéktöredéke (üveg).* Áttetsző, világoszöld árnyalatú. Mérete: 65×70 mm. A fenékrész kiszerkeszthető átmérője: 150 mm. Az oldalfal vastagsága: 4–8 mm. Előkerülési hely: barakktábor. Leltári szám: 2019.1.1/Hgy.

6.7. *Palack oldaltöredéke (üveg).* Áttetsző. Mérete: 30×30×4 mm. Előkerülési hely: barakktábor. Leltári szám: 2019.13.1/Hgy.

6.8. *Palack oldaltöredéke (üveg).* Áttetsző, világoszöld színű. Mérete: 45×35×3 mm. Előkerülési hely: barakktábor. Leltári szám: 2019.16.1/Hgy.

6.9. *Palack oldaltöredéke (üveg).* Áttetsző, zöld színű. Mérete: 35×26×5 mm. Előkerülési hely: barakktábor. Leltári szám: 2019.17.1/Hgy.

6.10. *Palack oldaltöredéke (üveg).* Áttetsző, zöld színű. Mérete: 40×23×4 mm. Előkerülési hely: 2. számú temető. Leltári szám: 2019.29.1/Hgy.

Irodalomjegyzék

Barnes 2016.

Barnes, Jodi A.: From Caffé Latte to Catholic Mass: The Archaeology of a World War II Prisoner War Camp. *Arkansas Archeological Survey*, 67 (2016). 183–207. o.

Bognár 2010.

Bognár Zalán: Magyarok hadifogságban Magyarországon. Hadifogoly-gyűjtőtáborok Magyarországon 1944–1945. Budapest, 2010.

Demuth 2009.
Demuth, *Volker:* 'Those Who Survived the Battlefields' – Archaeological Investigations in a Prisoner of War Camp Near Quedlinburg (Harz / Germany) from the First World War. *Journal of Conflict Archaeology*, Vol. 5, Nr. 1. (2009). 163–181. o.

Grabowski – Olsen – Pétursdóttir – Witmore 2014.
Grabowski, *Radoslaw – Olsen*, *Bjørnar – Pétursdóttir*, *Þóra – Witmore*, *Christopher:* Teillager 6 Sværholt. The Archaeology of a World War II. Prisoner of War Camp in Finnmark, Arctic Norway. *Fennoscandia Archaeologica*, 31 (2014). 3–24. o.
Gyulavári 1992.
Gyulavári József: Temető a vaskúti úton. A bajai hadifogolytábor története 1941–1945. *Ártér*, 3. (1992) 2. 62–82. o.

Theune 2013.
Theune, *Claudia:* Archaeology and Remembrance: The Contemporary Archaeology of Concentration Camps, Prisoner-of-War Camps, and Battlefields In: Historical Archaeology in Central Europe. *Society for Historical Archaeology. Special Publication Number 10.* Ed.: N. Mehler. Rockville, 2013. 241–259. o.

Vágvölgyi 2000.
Vágvölgyi Ferenc: A bajai hadifogolytáborban történt események gyűjteménye. A bajai szovjet hadifogolytábor története. (2000) 60 lap. (Leltári szám: A 2944.2000., Türr István Múzeum Adattári Gyűjtemény.)

Wallinger 1990.
Wallinger Endre: Feltáratlan tömegsírok Baján. Akiknek fakereszt sem jutott… *Helyzet*, 1990. május 19. 8. o.

Archaeological Research on the Site of a Second World War Prisoner-of-War Camp at Baja

In autumn 2018, Baja's Municipal Council approached the Ministry of Defence's Military History Institute and Museum, to find out whether plots of land with the designations 015/32–33 and 015/43–44, west of the onetime border guard barracks, contained military graves from the Second World War. In the course of work along Szabadság út, the Military History Institute and Museum and Baja's Türr István Museum conducted a probe-type excavation on the site of the former POW camp, and, with the aid of aerial photography, managed to locate the camp's Cemetery No. 2 (1944–1945). The camp had originally been built in 1941 for Yugoslav prisoners of war. Later, however, along with the precincts of a barracks for Hungarian border troops, it was used by the Soviet Red Army as a prison camp in 1944–1945. The number of those who died at the camp between 1944 and 1945 is today put at 8000 by researchers. In 1948, the remains of 1023 persons were exhumed

and reburied south of the camp; since 1949, a monument there has marked their new place of internment. In late 2018, homogenous chalky flooring from huts in the camp was observed in a number of trenches dug by researchers. In spring 2019, war graves were excavated, and human remains exhumed, on the plot marked 015/45, an area of approximately 350 square metres. In the course of recent research there, 26 individual and mass graves were excavated, during which remains of clothing (a button from a Hungarian coat, metal parts from boots), personal effects (remains of a lighter, a fragment of a mirror, a fragment of a spectacles lens), tableware and vessels for storing liquids (ceramic mug, ceramic saucer fragments, bottle fragments) came to light. The most significant finds made during excavations in the cemetery, which had been disturbed earlier, was a marked (aluminium) German identification tag and a small glass container including personal data written on paper.

Die archäologische Erforschung des Kriegsgefangenenlagers aus dem Zweiten Weltkrieg bei Baja

Die Selbstverwaltung der Stadt Baja (Frankenstadt) wandte sich im Herbst 2018 an das Institut und Museum für Militärgeschichte, da im Falle der zum Außengebiet der Stadt gehörenden, westlich der einstigen Grenzjäger-Kaserne gelegenen Grundstücke mit den Parzellenzahlen 015/32–33 und 015/43–44 die Möglichkeit einer Betroffenheit bezüglich Kriegsgräber aus dem Zweiten Weltkrieg bestand. Während den Arbeiten an der Szabadság Straße führte das Institut und Museum für Militärgeschichte mit dem István Türr Museum in Baja eine sondierende Freilegung auf dem Gebiet des Barackenlagers durch, und mithilfe von Luftaufnahmen konnte davon nördlich der Friedhof Nr. II. des Gefangenenlagers (1944/1945) lokalisiert werden. Das Lager wurde ursprünglich für jugoslawische Kriegsgefangene in 1941 errichtet, später, 1944/1945 nutzte es die sowjetische Rote Armee zusammen mit dem Gebiet der Grenzjäger-Kaserne als Kriegsgefangenenlager. Die Forschung schätzt die Zahl der 1944–1945 gestorbenen Lagerinsassen auf 8000. 1948 wurden die sterblichen Überreste von 1023 Personen exhumiert und südlich des Lagers neu bestattet, der Ort wird seit 1949 auch durch ein Denkmal markiert. Ende des Jahres 2018 wurde die homogene, kalkhaltige grundierende Schichtenreihe der Baracken untersucht. Im Frühling 2019 wurden auf der Landimmobilie mit der Parzellenzahl 015/45, auf einem ca. 350 Quadratmeter großen Gelände Kriegsgräber freigelegt und Exhumierungen durchgeführt. Während der neuen Forschungen wurden 26 Einzel- sowie Massengräber freigelegt. Dabei wurden Kleidungsandenken (ungarischer Umhangsknopf, Eisenbeschlagung eines Stiefels oder Schnürstiefels), persönliche Gegenstände (Feuerzeug-Überreste, Bruchstücke eines Spiegels und einer Brille), Überreste von Tafelgefäßen und Flaschen (Tasse und Untertasse aus Porzellan, Glasflasche) zutage gefördert. Die bedeutendsten Funde während der Freilegung des bereits aufgewühlten Friedhofes waren eine übermarkierte deutsche Erkennungsmarke (aus Aluminium), und ein „Grabfläschchen", welches die persönlichen Daten eines der Soldaten enthielt.

GYŰJTEMÉNYI MUNKA

Maróti Boglárka – Horváth Gergely

EGY BRONZ LÁNDZSAHEGY XRF VIZSGÁLATA A HADTÖRTÉNETI MÚZEUM GYŰJTEMÉNYÉBŐL

Jelen közlés egy, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum gyűjteményében található, vaskori bronz lándzsahegy komplex vizsgálatára irányul.[1] A régészeti korú műtárgy provenienciája a kutatás jelenlegi szakaszában pontosan nem rekonstruálható. A leltári szám tanúsága szerint 1994-ben vagy az 1994. év előtt kerülhetett a múzeum gyűjteményébe, majd a Hidegfegyver Gyűjteményből 2016-ban – gyűjteményközi átadás útján – helyezték el a Hadirégészeti Gyűjteményben. Ismertetésünkben a gazdagon díszített, presztízstárgyként is interpretálható lándzsahegy leírását, valamint a tárgy röntgenfluoreszcencia (XRF) analízissel történt vizsgálatát adjuk közre.

Tárgyleírás

A töredékes lándzsahegy mérhető hossza 372 mm, a pengerész hosszúsága 285 mm, annak legnagyobb szélessége 53 mm, vastagsága a hegynél 16 mm. Az enyhén szabálytalan nyolcszög formájú átmetszetet mutató köpű magassága 80 mm, a köpűnyílás legnagyobb szélessége 16,5 és 18 mm. A köpű falának vastagsága 2,5–4 mm. A lándzsahegy tömege 402 g. A hegy enyhén deformált (hajlott), valamint a hegy végénél kopott törés látható. A fegyver sérülései a használatra és a deponációra vezethetőek vissza. A lándzsahegy belsejében szerencsés módon megmaradt a fanyél maradványa, valamint a hegyet rögzítő, gondosan eldolgozott bronzszegecs is.

A lándzsahegy pengéje átmenetet képez a „lángnyelv" alakú, illetve a „hosszúkás vízcsepp" formát mutató darabok között. A pengék vállai lekerekítettek, a hegy legnagyobb szélességét a köpű felett éri el. A sérülések ellenére a penge széle több helyen épen maradt, ezeken a részeken megfigyelhető az eredeti élezés nyoma. Az él geometriája egyenes köszörülésű, enyhén domború. A köpű átmetszete szabálytalan nyolcszögletű formát mutat, illetve a nyéllyuk ovális alakú. Ahogy a köpű, úgy a fokozatosan elkeskenyedő lándzsafej gerincének metszete is nyolcszögletű.

1 A lándzsahegy leltári száma: 94.83.1. és 2016.106.1/Hgy.

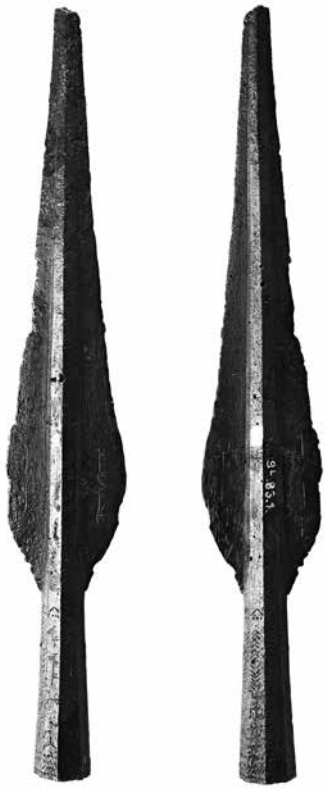

Bronz lándzsahegy a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményéből (2016.106.1/Hgy)

Vélelmezhetően öntőmintába való öntéssel készült a lándzsahegy,[2] a kutatás jelenlegi állásában az öntőminták használatára utaló öntővarratokat (illesztési hegeket) nem sikerült azonosítani (feltételezhető, hogy azokat még az öntés utáni munkálatok során eldolgozták). A lándzsafej köpű- és pengerésze – poncolással, illetve véséssel kiképzett – ember-, állat- és növényi ábrázolásokkal, valamint geometrikus motívumokkal gazdagon díszített.

Anna Maria Bietti Sestieri a vizsgált lándzsahegy-típust a vaskorra keltezi, származási helyét pedig Itáliával felelteti meg. Arianna Bruno az elemzett lándzsahegyek körét már a késő bronzkor, valamint a kora vaskor időszakára helyezte, illetve feltételezte, hogy ezek a fegyverhegyek főleg Északkelet-Itáliában készülhettek. Bruno gyűjtése alapján a kora vaskor időszakából, közép-itáliai és a Délkelet-Alpok térségének lelőhelyeiről nagyobb számban ismertek ezek a fegyverleletek. (Hasonló darabok kerültek elő Szlovéniából is a Magdalenska gora lelőhelyéről is.) Ezek alapján a Hadtörténeti Múzeum lándzsahegyének

2 A hegy öntése során a nyél helyét agyagból készített mag használatával alakíthatták ki, amelyet pálcával rögzítettek az öntőformában. A kész tárgyon a pálca helyén maradt lyukak szolgáltak aztán a nyél rögzítésére használt bronzszög helyéül, amelyet forrasztással rögzítettek a köpűhöz. *Trommer – Bader* 2013.; *Bader – Geiger – Trommer* 2012.

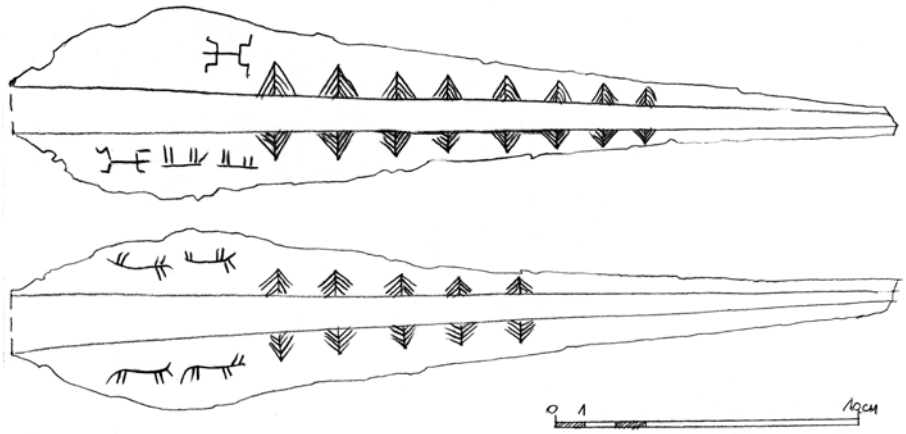

A lándzsahegy pengerészeinek díszítése (rajzolta: Molnár Ferenc)

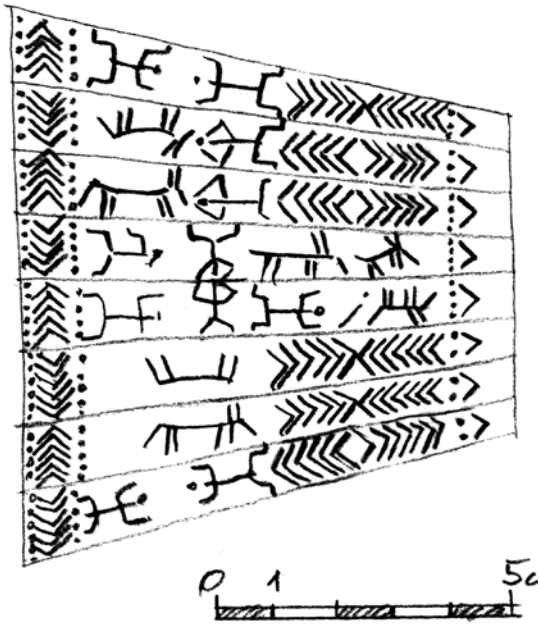

A lándzsahegy köpűrészének díszítése (rajzolta: Molnár Ferenc)

készítési helye is a fentebb említett térségben keresendő hipotetikusan. A fegyverhegy biztos keltezését a köpűben található famaradvány szénizotópos vizsgálata segítheti a későbbiekben. Anna Maria Bietti Sestieri és Arianna Bruno kutatási eredményei alapján a fegyverleletet a késő bronzkorra, illetve a kora-vaskorra keltezhetjük hipotetikusan.[3]

3 *Sestieri* 2006.; *Bruno* 2012.; *Tecco Hvala* 2012.

Roncsolásmentes vizsgálat röntgenfluoreszcencia analízissel

A különféle ötvözetek összetételének roncsolásmentes meghatározására alkalmazott egyik legelterjedtebb módszer a röntgenfluoreszcencia analízis (XRF). Az XRF módszer alapja, hogy a vizsgálandó mintát röntgennyalábbal sugározzuk be, és a mintát alkotó atomok által kibocsátott röntgenfotonokat detektáljuk. A karakterisztikus röntgenvonalak energiája jellemző a mintát alkotó elemekre, a röntgenvonalak intenzitása pedig az egyes elemek mennyiségére.[4] XRF vizsgálattal a minták elemi összetételét határozhatjuk meg. A módszer érzékenysége az elemek rendszámával növekszik, ezért jól alkalmazható bronzok ötvözőinek és nyomelemeinek meghatározására.

Méréseinkhez az Energiatudományi Kutatóközpont Nukleáris Analitikai és Radiográfiai Laboratóriumának InnovX Delta Premium (később Olympus) típusú kézi röntgenfluoreszcens készülékét használtuk, amely a magnéziumnál nagyobb rendszámú kémiai elemek meghatározására alkalmas.

Az XRF készülék kis méretének és Peltier hűtésének köszönhetően az eszköz terepi és laboratóriumi munkavégzésre egyaránt alkalmas. Beépített szoftvere segítségével – fémminták esetén – az alapvető paraméterek számítási módszer alkalmazásával számolja a mért spektrumokból az elemi összetételt. Az alapvető paraméterek módszerével történő kiértékelés nem igényel a felhasználó részéről standardizáló mérést, és a meghatározni kívánt alkotókat tartalmazó kalibrációs sorozat előállítása, valamint kalibrációs görbe felvétele sem szükséges. (Az eszköz kalibrációját a gyártó végezte el.)

Az elemzéseket a készülék ötvözet mérési üzemmódjával (Alloy Plus), esetenként nemesfém azonosítással kibővítve (Alloy Plus-Precious Metals Additions) végeztük. A kézi XRF berendezés néhány jellemzőjét, valamint az ötvözeti üzemmód során detektálható elemeket a 1. számú táblázatban adjuk közre.

Röntgencső teljesítménye:	4 W	
Röntgencső gyorsítófeszültsége:	40 kV	
Csőáram:	100 µA	
Anód anyaga:	Rh	
Detektor:	szilícium drift detektor (SDD), Peltier hűtéssel	
Mérhető elemek:	Alloy Plus üzemmód: Ti, V, Cr, Mn, Fe, Co, Ni, Cu, Zn, W, Hf, Ta, Re, Pb, Bi, Zr, Nb, Mo, Ag, Sn, Sb +Mg, Al, Si, P	Precious Metals Additions: Alloy Plus + Ir, Pt, Au, Rh, Pd

1. számú táblázat: A kézi XRF készülék, és az alkalmazott mérési üzemmódok jellemzői

Bronzok esetén a kézi XRF készülékkel történő elemzés során a vizsgált tárgy felszíni, felszín közeli összetételéről, 10-100 µm-es mélységig kapunk információt.

4 *Osán – Kurunci – Török – Varga* 2006. 353–416. o.

Mérés Olympus Delta Premium InnovX típusú hordozható XRF készülékkel

A tárgyat borító, 25-30 µm-nél vastagabb patina torzíthatja a XRF-fel kapott eredményt,[5] ezért a pontos ötvözeti összetétel meghatározására irányuló XRF méréseket a tárgy restaurátor által megtisztított 10×15 mm^2-es felületén végeztük el. Összehasonlításképpen a tárgy patinával borított felületén, több pontban is vettünk fel spektrumokat. A vizsgált összesen 11 XRF mérést végeztünk, ötöt a restaurátor által megtisztított felületen, hatot pedig a tárgy patinával borított, különböző részein. Az anyagösszetétellel kapcsolatos megfigyeléseket a 2–3. számú táblázatban összegezzük. A patinával borított felületen végzett mérések esetén a réz mennyisége körülbelül 10–13%-kal kevesebb, mint a megtisztított felületen. Az ón és antimon mennyisége 40%-kal több, az ólom, vas és mangán mennyisége pedig kétszerese a tiszta felületen mértnek. Ez a jelenség vélhetően a patinaképződés és az eltemetődés után bekövetkezett korrózió folyamataival magyarázható.[6] Az XRF mérések alapján a bronz lándzsa fő ötvözője 83 tömeg% réz mellett az ón. A 10,5 tömeg% óntartalom mellett az ötvözet 2,9 tömeg% ólmot, 1,6 tömeg% vasat, valamint 0,7 tömeg% antimont és 0,017 tömeg% mangánt tartalmaz.

5 *Šatović – Desnica – Fazinić* 2013. 7–13. o.
6 *Robbiola – Blengino – Fiaud* 1998. 2083–2111. o.

Összetétele	tömeg%	unc.%	±
Cu	83,3	0,7%	*0,6*
Sn	10,5	2,9%	*0,3*
Pb	2,9	7%	*0,2*
Sb	0,71	2,8%	*0,02*
Fe	1,6	9%	*0,14*
Mn	0,017	18%	*0,003*

2. sz. táblázat: A lándzsa tisztított felületén végzett kézi XRF mérések eredményei tömeg% koncentrációban – öt mérés átlaga alapján

Összetétel	tömeg%	unc.%	±
Cu	74	7%	*5*
Sn	14,6	12%	*1,8*
Pb	5,9	39%	*2,3*
Sb	1,0	13%	*0,13*
Fe	3,0	40%	*1,2*
Mn	0,04	25%	*0,01*

3. számú táblázat: A lándzsa patinás felületrészein végzett kézi XRF mérések eredményei tömeg% koncentrációban – hat mérés átlaga alapján. (Az eredmények szórása mutatja, hogy a patina összetétele nem homogén a tárgy felületének különböző pontjain)

Irodalomjegyzék

Bader – Geiger – Trommer 2012.

Bader, Tiberius – Geiger, Patrick – Trommer, Frank: Die Herrstellung von Bronzelanzenspitzen, Ein wissenschaftliches Experiment im Keltenmuseum Hochdorf/Enz. In: Experimentelle Archäologie in Europa. Szerk. *Weller, Ulrike – Lessig-Weller, Thomas – Hanning, Erica – Strugalla-Voltz, Brigitte*. Unteruhldingen 2012. 112–123. o.

Bruno 2012.

Bruno, Arianna: Spears in Context: Typology, Life-Cycles and Social Meanings in Bronze Age Italy; A thesis submitted to the University of Manchester for the degree of Doctor of Philosophy in the Faculty of Humanities. School of Arts, Histories and Cultures: Archaeology, 2012.

Osán – Kurunci – Török – Varga 2006.

Osán János – Kurunczi Sándor – Török Szabina – Varga Imre: Röntgenfluoreszcens spektrometria. In: Elemanalitika korszerű módszerei. Szerk. *Záray Gyula*. Budapest, 2006. 353–416. o.

Robbiola – Blengino – Fiaud 1998.
Robbiola, L. – Blengino, J. M. – Fiaud, C.: Morphology and mechanisms of formation of natural patinas on archaeological Cu-Sn alloys. *Corrosion Science*, (40.) 1998. 2083–2111. o.

Šatović – Desnica – Fazinić 2013.
Šatović, D. – Desnica, V. – Fazinić, S.: Use of portable X-ray flourescence instrument for bulk alloy analysis on low corroded indoor bronzes. *Spectrochimica Acta Part B*, 89. (2013.) 7–13. o.

Sestieri 2006.
Sestieri, Anna Maria Bietti: Fattori di collegamento interregionale nella prima Età del Ferro: indizi di un'ideologia condivisa, legata alle armi, del Lazio meridionale alla Puglia. *Rivista di Scienze Preistoriche*, LVI. (2006.) 505–533. o.

Tecco Hvala 2012.
Tecco Hvala, Sneža: Magdalenska gora, Social structure and burial rites of the Iron Age community. Ljubljana, 2012.

Trommer – Bader 2013.
Trommer, Frank – Bader, Tiberius: Lanzenspitzherrstellung. In: Bronze Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin. Szerk. *Rezi Botond – E. Németh Rita – Berecki Sándor*. Budapest 2013. 312–340. o.

The XRF Analysis of a Copper Spearhead in the Military History Museum's Collection

The report is about the complex analysis of an Iron Age copper spearhead, which is preserved in the MoD Military History Institute and Museum's collection. The archaeological artefact's provenience cannot be reconstructed precisely at the current stage of the research. According to the inventory number, it may have been added to the Museum's collection in 1994 or before, and then placed in the Military Archaeology Collection in 2016, through an inter-collection transfer from the Collection of Edged Weapons. The spearhead, richly ornamented by human and animal figures and floral motifs, and datable to the late Bronze Age or early Iron Age, was submitted to an XRF (non-destructive X-ray fluorescence) analysis.

XRF-Analyse einer bronzenen Speerspitze aus der Sammlung des Instituts und Museums für Militärgeschichte

Diese Mitteilung befasst sich mit der komplexen Analyse einer eisenzeitlichen bronzenen Speerspitze, die in der Sammlung des Instituts und Museums für Militärgeschichte des Landesverteidigungsministeriums zu finden ist. Die Provenienz des archäologischen Artefaktes kann in der gegenwärtigen Phase der Analyse nicht genau rekonstruiert werden.

Nach der Inventarnummer ist es möglicherweise 1994 oder davor in die Sammlung des Museums geraten, dann wurde es aus der Kaltwaffen-Sammlung 2016 durch eine unter den Sammlungen erfolgende Überreichung in die Kriegsarchäologische Sammlung aufgenommen. Die Speerspitze, reich geschmückt mit menschlichen, tierischen und pflanzlichen Formen, datiert aus der späten Bronzezeit beziehungsweise frühen Eisenzeit, und urde einer zerstörungsfreien Röntgenfluoreszenzanalyse (XRF) unterzogen.

Gondos László

RENDSZERESÍTETT OROSZ GYALOGSÁGI PUSKÁK A HADTÖRTÉNETI MÚZEUM KORAI LŐFEGYVER GYŰJTEMÉNYÉBEN

A kézi lőfegyverek fejlesztésére, akárcsak napjainkban, a 18–19. században is nagy hangsúlyt fektettek az egyes államok. Nem volt ez másként a cári Orosz Birodalomban sem, bár a feudális viszonyok, a jobbágy foglalkoztatás és az állami hivatalnokok inkompetenciája miatt az új találmányok csak kisebb-nagyobb késedelemmel kerültek bevezetésre a fegyvergyártásban. Viszont a 19. század elején az orosz haderőnek még csupán kovás gyújtású lőfegyverekkel kellett szembenézni.

Miközben a tűzfegyverek karakterisztikája tulajdonképpen homogén képet mutatott, elképesztő mennyiségű típusváltozatban gyártották őket, hiszen szinte minden egyes fegyvernemnek és azon belüli csapatnemnek (gyalogság, lovasság, tüzérség, haditengerészet, illetve sorgyalogos, vadász, dragonyos, vértes, huszár) megvolt a saját változata. Elképesztően színes volt a kavalkád, ráadásul az egyes variánsok között jelentős eltérések is mutatkozhattak, ami jócskán megnehezítette a fegyverek működtetését, karbantartását, sőt végső soron a gyártásukat is. Az orosz dragonyos ezredekben például előfordult olyan időszak, amikor 17 különböző űrméretű lőfegyver-típus volt használatban. A gyalogság tekintetében még ennél is rosszabb volt a helyzet, hiszen az egyes regimentekben akár négy-öt eltérő űrméretű puskaváltozattal is találkozhatott a figyelmes szemlélő. Tovább színesítették a képet azok a porosz és svéd lőfegyverek, amelyeket még az 1756–1763 között megvívott hétéves háború során zsákmányoltak a cári csapatok.[1]

Az orosz kézi lőfegyverek első nagy erőpróbáját a napóleoni háborúk (1799–1815) jelentették. Az Orosz Birodalom 1812-ben lépett hadba Franciaország ellen, aminek következtében a Grande Armée offenzívát indított a keleti nagyhatalom ellen. Az események ismertek: a visszavonuló orosz csapatok hosszú időn át kitértek a komolyabb összecsapások elől, így a franciák elérték Moszkvát, ám ezt követően, cári parancsra, az orosz haderő szeptember 7-én csatát vállalt Borogyino mellett. Napóleon csapatai, habár nem veszítettek, olyan komoly veszteségeket szenvedtek, hogy kénytelenek voltak megkezdeni a visszavonulást, amelynek során az orosz haderő tevékenysége mellett, a tél kegyetlensége mérte rájuk a legkatasztrofálisabb csapást.[2]

1 *Сытин* 12–13. o.
2 *Сытин* 17–18. o.

Az orosz gyalogság fegyverállományának gerincét ekkoriban az 1805 M és az 1808 M gyalogsági puskák jelentették. A sorgyalogság és a gránátosok által egyaránt használt típusok minden vonatkozásban felvették a versenyt francia, porosz, szász, osztrák vagy éppen brit megfelelőikkel.

A 18. század elején az oroszországi kézi lőfegyvergyártás a Tula-i (Тула), szesztrorecki (Сестрорéцк) és izsevszki (Ижевск) fegyvergyárakra koncentrálódott. A legnagyobb központ a Moszvától délre található Tula volt. A gyárnak, az előirányzatok szerint évi 100.000 darab lőfegyvert kellett volna legyártania, ám az elavult gépek, valamint az ellátásban fellépő hiányosságok miatt, 1806-ig évente csupán 45.000 puska került átadásra a haderőnek. Az egyre érzékelhetőbbé váló francia háborús fenyegetés okán a Hadügyminisztérium 1810-ben jelentősen megnövelte a fegyvergyártási program volumenét, ám a bürokrácia útvesztőinek köszönhetően, a megrendelt 146.000 gyalogsági puska helyett, csupán 99.000 került az arzenálokba, illetve közvetlenül a csapatokhoz.[3]

A napóleoni háború idején a gyárak viszont már megfeszített erővel dolgoztak azon, hogy képesek legyenek megfelelő mennyiségű fegyverrel és lőszerrel ellátni a hadsereget. Csak Tula-ban havonta 10.000 darab új lőfegyvert gyártottak le és 3000 sérült vagy hibás darabot javítottak ki. A város 19 magánkézben lévő, a haditermelésbe értelemszerűen bevont műhelye havi 3000 darab katonai lőfegyverrel növelte meg a fent ismertetett mennyiséget. Izsevszkből és Szesztroreckből további 18614 puska és 1200 pár lovassági pisztoly került átadásra a haderőnek.[4]

Látható, hogy az orosz fegyvergyárak szakemberei komoly és szerteágazó tapasztalatokra tettek szert a napóleoni háborúk során, amelyek alapján később számos változtatást hajtottak végre a haderő kovás gyújtású lőfegyverein. Ezek a módosítások leginkább a csövet, az ágyazatot, valamint az irányzékot érintették. A gyalogsági puskák 1826-ban és 1828-ban rendszeresített új mintái 9 cm-el voltak rövidebbek elődeiknél (152 cm helyett 143 cm), az állítható hátsó irányzék bevezetése megkönnyítette a velük való célzást. A módosítást a céltüske előrébb helyezése tette teljessé. A tusa dőlésszögének megnövelésével csökkentették a hátrarúgás káros hatásait is, így a katonák kifejezetten hálásan fogadták az új kézi lőfegyvereket.[5]

A 19. század közepére a kovás gyújtású fegyverek egyre elavultabbá váltak, lassacskán kiszorították őket az újdonságnak számító, kémiai, azaz a gyutacsos vagy csappantyús (lőkupakos) elsütőszerkezettel szerelt társaik. Míg Európa nyugati felén ez a folyamat már a 1830-as években megindult, az orosz Hadügyminisztérium a magas költségektől tartva makacsul ragaszkodott a kovás lőfegyverek rendszerben tartásához, olyannyira, hogy még az újabb minták fejlesztését sem állították le.[6]

3 *Сытин* 21–23. o.
4 *Сытин* 31–32. o.
5 *Клишин* 2013. 10–13. o.
6 *Клишин* 10–13. o.

1839-ben, miközben a legtöbb nyugat-európai ország már az átfegyverzéssel volt elfoglalva, a cári haderő bevezette az új kovás mintát, amely alig-alig különbözött az elődeitől.

Végül persze a cári kormányzatnak is meg kellett barátkoznia a gondolattal, hogy nem halogathatja tovább a modernizálást. A nagyszámú, új vagy csak nem sokkal korábban legyártott kovás lőfegyver miatt a kompromisszumos megoldás, vagyis az átalakítás mellett döntöttek. Persze nem Oroszország volt az egyetlen, amely ehhez a megoldáshoz folyamodott: Franciaország és az Osztrák Császárság is nagy tömegben alakította át meglévő kovás fegyverállományát kémiai gyújtásúvá. 1844. augusztus 16-tól kezdődően az orosz haderőben elrendelték a további használatra alkalmasnak talált kovás lőfegyverek csappantyússá alakítását, a gyárakban pedig leállították a korábbi minták gyártását.[7] Érdekesség, hogy a huzagolás kérdésére továbbra sem fordítottak különösebb hangsúlyt, így az orosz haderőben a krími háborúig (1853–1856) csupán 4% volt a huzagolt csövű lőfegyverek aránya.[8]

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Korai lőfegyver gyűjteménye két olyan gyalogsági puskával is rendelkezik, amely ebből az átalakítási hullámból származik és amelyek minden bizonnyal az 1848–49-es forradalom és szabadságharc küzdelmeibe beavatkozó orosz intervenciós csapatoktól zsákmányolt fegyveranyag részét képezték, mielőtt zegzugos utakat bejárva a múzeum raktárában találták magukat. A gyűjtemény két 1845 M gyalogsági puskája viszont az 1850-es években került ki a Tula-i fegyvergyár falai közül, így azok bizonyosan nem vettek részt a magyar hadszíntéren folyó csatározásokban. Ezzel ellentétben mindkét minta használatban volt még az 1953–1956 között zajló krími háborúban.

Az 1828/44 M gyalogsági puska

A 2018.3.1. leltári számú 1828/44 M gyalogsági puska

Az I. Miklós cár (uralkodott: 1796–1855) rendeletére 1839-ben felállított műszaki bizottság nagy gonddal és körültekintéssel látott neki annak a hatalmas munkának, amellyel előkészítették az orosz haderő kovás fegyverállományának

7 *Клишин* 10–13. o.

8 A kilenc huzagolt lőfegyverekkel felszerelt zászlóalj katonái így három különféle típust (Luttih-, Gartung-, Ernrot-rendszer) használtak.

A gyártási szám a csőfar bal oldalán

csappantyússá alakítását. A bizottság vezetője a lengyel származású E. L. Bontan tábornok, a Tula-i fegyvergyár igazgatója volt, aki mellett több orosz és svéd katonatiszt, valamint számos, különböző európai országokból meghívott szakember, köztük a korábban az osztrák kovás lőfegyverek átalakításán tevékenykedő Giuseppe Console is dolgozott.

Habár a bizottság tagjai komoly viták után sem tudtak egymással konszenzusra jutni, I. Miklós elrendelte, hogy a leginkább támogatott változatból gyártsanak le 12 darabot. Az elkészült fegyverek próbájára 1844. augusztus 24-én került sor a szentpétervári Szemenovszkíj téren, a bizottság, Sándor trónörökös és maga a cár jelenlétében. A sikeres próbát követően került sor az átalakítás beindításának elrendelésére, valamint a kovás fegyverek gyártásának leállítására.

Az átalakítás, amelynek leglátványosabb elemei a feleslegessé vált sárgaréz serpenyő lemetszett és eldolgozott csonkja, az oldalsó gyúlyuk acéldugóval történt behegesztése, a cső tetejére fúrt új gyúlyukra hegesztett félgömb toldat, amit a csappantyú felhelyezésére szolgáló lőkúp koronáz meg, valamint a kovás kakas helyére szerelt ütőkalapács. Az átalakítás hét rendszeresített és még használatban lévő lőfegyver változatot érintett, jelesül a gyalogsági puskákat (1845), a kozák puskákat (1846), a dragonyos puskákat (1847), a lovassági pisztolyokat (1848), karabélyokat (1849), különcsapat puskákat (1849) és a tiszti pisztolyokat (1849).

A Hadtörténeti Múzeum Korai Lőfegyver Gyűjteménye két példánnyal rendelkezik a kovásból csappantyússá alakított orosz gyalogsági puskákból. A gyártási hely és idő megállapítását mindkét fegyveren a lakatlemezen látható vésett, az ИЖЬ 1838 felirat teszi lehetővé. Ebből az is kiderül, hogy a szóban forgó példány 1828 M gyalogsági puska utolsó gyártási évében került ki az üzem falai közül. A csőfar bal oldalán 18861-es gyártási szám látható. A fegyver enyhén rozsdagödrös, ép és hiánytalan, kiváló megtartású. Szintén Izsevszkből származó társa öt évvel korábban, azaz 1833-ban került legyártásra. A csőfar bal oldalán 8579-es gyártási szám olvasható. A sárgaréz oldallemezen szintén a gyártási év száma, valamint az ФА beütőjel látható.

Leltári szám	2018.3.1.	–
Gyártási hely	Izsevszk	Izsevszk
Gyártás éve	1838	1833
Teljes hossz	151 cm	151 cm
Csőhossz	114 cm	114 cm
Űrméret	17,78 mm	17,78 mm
Tömeg:	4400 g	4417 g

A Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében található példányok műszaki adatai

A lakatlemez a gyártási hellyel és idővel

Az átalakítás legfontosabb külső jegyei: a levágott serpenyő, a beforrasztott oldalsó gyúlyuk és az új csappantyús rendszer fő részei

Az 1845 M gyalogsági puska

A 1116/Pu leltári számú 1845 M gyalogsági puska

Az 1839-ben felállított, Bontan tábornok által vezetett műszaki bizottság azonban nem csak a kovás puskák csappantyússá való átalakításának kérdésével foglalkozott. Feladatukhoz tartozott az orosz haderő első, már eleve csappantyúsnak gyártott lőfegyverének megtervezése, kipróbálása és bevezetése is.

Az orosz haderő ebben az időszakban leginkább a francia mintákat másolta, vagyis az újonnan rendszeresített lőfegyvereik csupán apróbb módosításokban tértek el a Párizsban elfogadott és bevezetett társaiktól. Iskolapéldája volt ennek az 1845 M lovassági pisztoly, amely szó szerint a franciák által 1822-ben bevezetett mintából merítette az ihletet. Természetesen a gyalogsági puska tekintetében sem történt ez másként. Az 1845 M gyalogsági puska, apróbb módosításoktól eltekintve, a megszólalási hasonlít a franciák 1842-ben rendszeresített fegyverére. A legszembetűnőbb különbséget tulajdonképpen az jelenti, hogy az orosz fegyvereket, a korábbiakhoz hasonlóan, sárgaréz szerelékekkel látták el, de az irányzék is különbözött a francia haderő által használtaktól.

A Hadtörténeti Múzeum Korai Lőfegyver Gyűjtemény két példánnyal rendelkezik az 1845-ben rendszeresített mintából. Mindkét fegyvert a Tula-i fegyvergyár gyártotta, amit a lakatlemezeken látható Т.О.З. (Тульскій Оружейный Заводъ) tesz mindenki számára egyértelművé, a gyártási évek 1851, illetve 1856. A csőfar bal oldalán elhelyezett gyártási számok: Nr. 21399. Az 1956-ban gyártott fegyver csöve túl rozsdagödrös, ezért a gyártási szám megállapítása lehetetlen. A gyártási évet az elülső és a hátsó csőbilincsen is feltüntették, előbbin a kalapács motívummal kiegészített ПИ átvevő bélyegző érdemel még említést. A csőtorkolati bilincsen a gyártási év előtt az ПМС átvevő bélyegző látható, szintén a kalapács motívummal kiegészítve. A tusatalp lemez rögzítőcsavarja mögött mindkét fegyveren a kétfejű cári sas látható. A kalapács motívum természetesen az 1856-ban gyártott példányon is feltűnik, ám itt az nc betűkombinációval jelenik meg.

Leltári szám	1116/Pu	2018.7.1.
Gyártási hely	Tula	Tula
Gyártás éve	1851	1856
Teljes hossz	147,3 cm	147,3 cm
Csőhossz	108 cm	108 cm
Űrméret	18 mm	18 mm
Tömeg:	4128 g	4012 g

2018.7.1. – lakatlemez

2018.7.1. – csőtorkolati bilincs

1116/Pu – lakatlemez

1116/Pu – elülső csőbilincs

1116/Pu – csőtorkolati bilincs

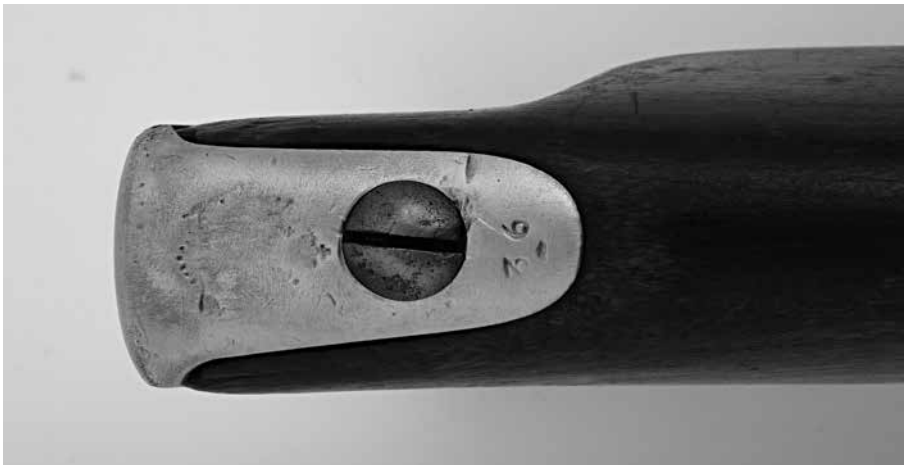

1116/Pu – tusatalp lemez a cári sassal

Irodalomjegyzék

Сытин
Сытин, Л.Е.: Все об огнестрельном оружии. Санкт-Петербург/Москва.

Клишин 2013.
Клишин, Алексей: Русское стрелковое оружие Крымской войны. Оружие, 2013. No. 11.

Russian Infantry Rifles from the Mid-19th Century in the Collection of the Military History Museum

It is well known that, at the request of Francis Joseph, Russian military forces intervened in the summer of 1849 in the struggles of the Hungarian War of Independence. More rarely is it said that the tsar's soldiers – albeit in limited numbers – deployed in the Transylvanian theatre of operations as early as the previous winter. In the intervention force, the infantry was represented by six infantry corps, one elite corps of guards, and one elite corps of grenadiers. These forces had a decisive impact on military developments in Hungary not only on account of their numbers, but also by dint of their weaponry and other equipment.

There are in the Early Firearms Collection of the Military History Museum four Russian infantry muskets that were in use in the tsar's armies at the time of the 1848–1849 events. Of these, two belong to the M1828/44 flintlock type converted to the percussion-cap system; the other two are of the M1845 percussion-cap type. Fully according with the requirements of the time and of excellent quality, these muskets are world-class products from the renowned factories at Izhevsk and Tula which deserve our attention, not least because of their role in Hungarian history.

The present article serves as a kind of historical tableau for András Szatmári's study 'Late 19th-Century Breech-loading Rifles in the Military History Museum's Collection'.

Russische Infanteriegewehre aus der Mitte des 19. Jahrhunderts in der Sammlung des Museums für Militärgeschichte

Es ist allgemein bekannt, dass die russische Armee auf die Bitte von Franz Joseph im Sommer 1849 in die Kriegshandlungen des ungarischen Freiheitskampfes eingriff. Seltener wird erwähnt, dass zaristische Soldaten – wenn auch in begrenzter Anzahl – schon während des Winters auf dem Kriegsschauplatz in Siebenbürgen eingesetzt wurden. Die Infanterie der Interventionsarmee bestand aus sechs Infanteriekorps, sowie einem Elite-Garden- und einem Grenadierkorps, und übte nicht nur in zahlenmäßiger Hinsicht, sondern auch wegen ihrer Ausrüstung und Bewaffnung entscheidenden Einfluss auf die ungarischen Kriegsereignisse aus.

In der Frühen Feuerwaffen-Sammlung des Museums für Militärgeschichte befinden sich vier russische Infanteriegewehre, die während der Ereignisse von 1848–49 in der zaristischen russischen Armee in Verwendung waren: zwei davon sind Steinschlossgewehre M 1828/44, die zu Perkussionsschlossgewehren umgebaut wurden, und zwei gehören zum Perkussionsschlosstyp M 1845. Die den Ansprüchen der Zeit restlos entsprechenden Waffen von ausgezeichneter Qualität und Weltniveau sind Produkte der traditionsreichen Fabriken in Ischewsk und Tula, die allein schon wegen ihrer Rolle in der ungarischen Geschichte unsere Aufmerksamkeit verdienen.

Der Aufsatz bildet eine Art historische Vorgeschichte für die Abhandlung von András Szatmári mit dem Titel „Russische Hinterlader-Infanteriegewehre vom Ende des 19. Jahrhunderts in der Sammlung des Museums für Militärgeschichte".

Szatmári András

19. SZÁZAD VÉGI OROSZ HÁTULTÖLTŐS GYALOGSÁGI PUSKÁK A HADTÖRTÉNETI MÚZEUM GYŰJTEMÉNYÉBEN

A téma szorosan kapcsolódik Gondos László tanulmányához, amely a 19. század elejének orosz gyalogsági puskáit dolgozza fel. A 19. század közepe kifejezetten érdekes időszak volt a lőfegyverek szempontjából, hiszen ekkor jelentek meg világszerte a hátultöltő lőfegyverek. A hátultöltő lőfegyverek megjelenése elsősorban a gyorsabb töltés, ezáltal a tűzgyorsaság és a tűzsűrűség növelése miatt volt lényeges. Emiatt az addig megszokott harcászati megoldások meglehetősen gyorsan avultak el és jelentek meg helyettük új elvek ebben az időszakban. A korai időszakban nagy jelentősége volt annak, hogy az elöltöltő lőfegyverek használatáról milyen gyorsan és milyen minőségben tértek át a hátultöltő lőfegyverek hatékony használatára. A későbbi időszakban pedig az ismétlő lőfegyvereknek és a füstnélküli lőpornak volt nagy jelentősége ugyanezen okok miatt.

Ebben a tanulmányban elsődlegesen az kerül bemutatásra, hogy az orosz haderő hogyan hajtotta végre a konverziós majd a fejlesztési feladatokat és milyen előrelépést értek el a lőfegyverek harcászati jellemzőiben. Alapvetően három fő lőfegyvertípus kerül bemutatásra, mert a Modern Lőfegyver Gyűjtemény ezekből rendelkezik tudományos feldolgozásra alkalmas gyűjteményi darabokkal. Időrendi sorrendben ezek az orosz 1969 M 15,24 mm-es Krnka egylövetű puska, az orosz 1970 M 11 mm-es Berdan II egylövetű puska és végül, de nem utolsó sorban az orosz 1891 M 7,62 mm-es Moszin-Nagant ismétlőpuska. Ezen felül az ezeknek a fegyvereknek a rendszeresítéséhez vezető út is bemutatásra kerül, az elvetett konstrukciók részleges bemutatásával együtt.

A munkám során adott esetben a régi orosz mértékegységekkel dolgoztam, melyeknek felsorolása az 1. táblázatban található. Az orosz személy- és intézménynevek esetében a magyar átiratot, illetve a lefordított megnevezést használom, zárójelben feltüntetve az orosz eredetit. Az adatok esetében a metrikus érték mellett zárójelben a hagyományos orosz mértékrendszerben megadott érték is feltüntetésre kerül.

Megnevezés	Fordítás	Metrikus érték
доля	rész	0,0444 g
золотник	arany (pénz)	4,2657 g
фунт	font	409,5124 g
линия	vonal[1]	2,54 mm
дюйм	hüvelyk	25,40 mm
аршин	lépés	711,20 mm

1. táblázat: Korabeli orosz mértékegységek és SI megfelelőik[2]

Az elöltöltőktől a hátultöltőkig

Az 1850-es években már egyértelmű volt, hogy a jövő fegyvere az egylövetű, huzagolt csövű hátultöltő lőfegyver. Ebben az időben, az Orosz Birodalomban az 1854 M, az 1856 M és az 1858 M 6 vonalas (15,24 mm-es) csappantyús elöltöltő puskákat állították rendszerbe, amelyek ugyan már huzagolt csővel rendelkeztek, de már a rendszeresítéskor elavultnak számítottak figyelembe véve, hogy ekkor már megjelentek a korai hátultöltő lőfegyverek. A krími háborúban (1853–1856) szenvedett vereség tapasztalatainak feldolgozása átfogó haderőreformot vetített előre. A Birodalmi Hadügyminisztérium (Военное Министерство) vezetője ekkor Dimitrij Alekszejevics Miljutin (Дмитрий Алексеевич Милютин) volt, aki az 1860-as évek orosz haderőreform kidolgozója. A reform alapvetően a haderő létszámának csökkentésén, ütőképességének növelésén, a tiszti oktatás átszervezésén, a haderő katonai körzetekbe szervezésén és a haditechnika nagyfokú fejlesztésén alapult. Ennek a reformnak az egyik fő szerve a Központi Tüzérségi Parancsnokság (Главное Артиллерийское Управление – ГАУ, a továbbiakban: GAU), amit a Birodalmi Hadügyminiszter korábbi szervezeti egységek összevonásával 1862. december 28-án alakított meg a 375. számú parancsával. A GAU állományában olyan korabeli szakértőgárdát sorakoztattak fel, akik a gyártás vagy az alkalmazás területén szaktekintélynek számítottak, nagy tapasztalattal rendelkeztek. A kézifegyverek fejlesztésével, vizsgálatával és rendszeresítésével kapcsolatos kérdésekben a GAU állományából kijelölt bizottságok döntöttek.[3]

Az egyik ilyen bizottság feladata volt az orosz haderő számára legmegfelelőbb megoldás kiválasztása az 1856 M és az 1858 M 15,24 mm-es elöltöltő puskák átalakítására. Több tervezőtől érkeztek be pályázatok, amelyeket összehasonlító elemzésnek vetettek alá. Ezen felül a bizottság tagjai a világot járva próbáltak minél több elméleti és gyakorlati tapasztalatra szert tenni az előforduló hátultöltő rendszerekkel kapcsolatban, illetve az átalakítások tekintetében is. Ezeken

1 Más fordítások szerint vonásként is találkozhatunk vele, de a mai haditechnikai nyelvezetben a vonás egyéb jelentéssel is bír, így ebben a tanulmányban a vonal használata preferált.

2 https://en.wikipedia.org/wiki/Obsolete_Russian_units_of_measurement (Megtekintés: 2019. augusztus 29.)

3 *Авилов* 2012. 18–25. o.

a szakmai utakon a rendszeresítés szempontjából ígéretesnek ítélt rendszereket a GAU irányába felterjesztették, adott esetben kapcsolatba léptek a tervezővel, hogy a további közreműködését kérjék. Ekkor alapvetően három üzemben folyt a fegyvergyártás az Orosz Birodalom területén. A legrégebbi és a legnagyobb a Tulai Fegyvergyár (Императорскій Тульскій Оружейный Заводъ – ТОЗ, alapítva: 1712), az 1923-től csak szerszámgépeket gyártó Szesztrorecki Fegyvergyár (Сестрорецкій Оружейный Заводъ, alapítva: 1714) és a mai napig is hadifegyvereket gyártó Izsevszki Fegyvergyár (Ижевскій Оружейный Заводъ, alapítva: 1807, mai neve: Kalasnyikov Konszern, Калашников концерн).[4] Ezen felül több mint 10 nagyobb magánvállalat is foglalkozott fegyvergyártással az Orosz Birodalom területén.

A kísérletek már az 1850-es évek végén elkezdődtek és sok külföldi rendszert vizsgáltak. Az 1859-es Green-Gillet rendszer hátultöltő, huzagolt csövű, csappantyús rendszer volt, de komplikált felépítése, a gyártás bonyolultsága és a gyenge működési paraméterek miatt nem találták megfelelőnek. Érdekessége, hogy a hátulról való töltést forgó tolózáras rendszerrel valósította meg és az elsütő-szerkezet a sátorvas előtt, a tok alján helyezkedett el. Emellett úgynevezett kétlövedékes rendszer volt, tehát a töltés két Minié típusú lövedékből és a közöttük lévő lőportöltetből állt, a soron következő töltéskor a hátul lévő lövedék került előre és közéjük a lőportöltet. A hátsó lövedék a lövésfolyamat során a tömítést szolgálta a csőfar irányába.[5] 2100 darab készült el belőle és az Amerikai Egyesült Államok területéről érkezett az Orosz Birodalomba.[6] A pontosság növelése érdekes megoldással valósult meg, mivel a csőben keresztirányú hornyokat alkalmaztak, ez a pontosságot közel tízszeresére növelte, de a gyártása nagyon komplex és drága lett volna.[7]

Az 1863-as Gillet-Trummer rendszer szintén csappantyús, huzagolt csövű, hátultöltő, kétlövedékes rendszer volt forgó tolózárral, de felső kakasos elhelyezkedéssel. A Gillet-féle 1857-es alapfegyvert F. F. Trummer orosz fegyvermester tökéletesítette.[8] 1863-ban 120 darab, 5,2 vonalas (13,21 mm) kísérleti példány került megrendelésre a Szesztrorecki Fegyvergyártól.[9] A vizsgálat kimutatta, hogy a zárolással jelentős problémák vannak, ezért a rendszert elvetették.[10]

A fentiek mellett a korai években kettő gyútűs rendszerrel is kísérleteztek, de a meghibásodások magas száma miatt mind a kettőt elvetették. Ezek az 1864-es brit Poppenburg és az 1865-ös Spangenberg-Sauer rendszerek voltak.[11] Említésre méltó, hogy az előbbit a brit haderő 1866-tól végezte az 1853-as Enfield elöltöltő

4 A cirill írásmódban olyan karakterekkel találkozunk, amelyeket az 1917-es nyelvi reformban eltöröltek, így a mai írásmód más. A szóvégi kemény jelet (ъ) a későbbiekben elhagyták és a szóvégi j (й) előtti i betűt ezután a cirill i (и) betűvel helyettesítették.

5 *Csillag* 1965. 58. o.

6 *Сытин* 2012. 158–159. o.

7 *Маркевич* 1996. 212–213. o.

8 *Мавродин* 1984. 48. o.

9 *Маркевич* 1996. 213. o.

10 *Сытин* 2012. 159–160. o.

11 *Маркевич* 1996. 215. o.

puska átalakításának vizsgálatát a Benson-Poppenburg rendszerre, az utóbbi pedig a későbbiekben bemutatott Luck-féle rendszer korai változata.[12]

Az első hátultöltő rendszer, amit az orosz haderő rendszeresített, a Terry-Norman rendszer volt. A lőfegyver alapváltozatát a brit William Terry 1858-ban és 1865-ben szabadalmaztatta[13] Angliában. A konstrukció egy hátultöltő, zárdugattyús lőfegyver, amely vízhatlan papírhüvelyes tölténnyel működött. Az elsütési folyamat még lőkúpra helyezett csappantyú segítségével történt. A csőfar irányába a zárdugattyú nem tömített megfelelően így a töltényűrből gázkifúvás jelentkezett a lövésfolyamat során.[14] Ellenben a korábbi 6 vonalas (15,24 mm) űrméretű fegyverek átalakítása is lehetséges volt, így vizsgálata elengedhetetlen volt az átfegyverzés problémájának megoldásához. A GAU 1865-ben tesztelte a lőfegyvert és ezt követően a hiányosságok kiküszöbölésére I. G. Norman tulai fegyvermester 20 változtatást javasolt. A Terry-Norman rendszer hasonlóan a Green-Gillet és a Gillet-Trummer rendszerekhez zárdugattyús rendszerrel oldotta meg a hátulról töltést. A gázkifúvás csökkentésére sokkal kisebb tűréssel gyártott lövedékeket alkalmaztak.[15] 1866. november 15-én D. A. Miljutin hadügyminiszter csappantyús gyalogsági puska (скоростная капсюльная винтовка) néven rendszeresítette, ugyanúgy, mint az 1856 M 15,24 mm-es elöltöltő csappantyús puskát (tudományosan elfogadható megnevezése: orosz 1866 M 15,24 mm-es Terry-Norman egylövetű csappantyús hátultöltő puska). II. Sándor cár 1869. augusztus 8-án döntött arról, hogy a Terry-Norman rendszerű fegyvereket át kell alakítani Krnka rendszerű dragonyos puskává. A Terry-Norman rendszerre 1872 végéig 22000 gyalogsági és 40000 dragonyos puskát alakítottak át.[16]

Egy évvel később a Karl August Luck, a Németországi Suhlban dolgozó fegyvermester 1865. március 9-én szabadalmaztatott rendszerét rendszeresítették. Viszont a szabadalommal problémák voltak, mert 1868. február 25-én a Ludwig & Co. és Friedrich Christian Carlé hamburgi bróker nagyon hasonló rendszert szabadalmaztatott, ami vitás helyzetet teremtett. Ez csak 1869. június 26-án oldódott meg a Carlé-féle szabadalom visszavonásával. Mindezen problémák ellenére már 1866-ban a solingeni kereskedő J. E. Bleckmann közvetítésével az orosz haderő Luck rendszerét rendszeresítette. Jelentős hátránya volt a rendszernek a gyakran eltörő gyútű és a papírhüvelyes kivitel. A Luck-féle rendszert sokszor tévesen Carlé vagy Karlé néven említik. A Luck-féle rendszer a porosz Dreyse rendszernél már jóval fejlettebb, de a francia Chassepot rendszert nem múlja felül. A töltény végleges formáját Veltiscsev (Вельтищев) ezredes tervezte, Minié lövedékkel és vas csappantyúval szerelt bonyolult konstrukció volt papír tömítőelemekkel. Sajnos a gyútűs rendszerek hiányosságait, azaz a gázszivárgást a töltényűr felé és a gyútű gyakori törését a módosított lőszer sem oldotta meg és a papírhüvely elégtelen égése miatt a csövet két tűzkiváltás között ki kellett takarítani. A tűzgyorsaság így is jobb értéket mutatott, mint a Terry-Norman

12 *Маркевич* 1996. 215. o.
13 *Мавродин* 1984. 50. o.
14 *Csillag* 1965. 59. o.
15 *Маркевич* 1996. 215–216. o.
16 *Сытин* 2012. 160–162. o.

rendszeré, hiszen 8-10 lövést le lehetett vele adni percenként. A fentiek is mutatják, hogy nagy szükség volt a fémhüvelyes töltényekre való áttérésre, mivel a papírhüvelyes töltények bonyolultsága nagyban nehezítette a gyártást és megbízhatatlanabbak is.[17] A Luck-féle rendszert a Nyikolaj Ivanovics Csagin (Николай Иванович Чагин) ezredes által vezetett bizottság ellenőrizte 1866-tól az Izsevszki és a Tulai Fegyvergyárak segítségével és a tesztek után, 1867. március 28-án rendszeresítették 1867 M gyorstüzelő gyútűs puska (скорострельная игольчатая 1867 года) néven (tudományosan elfogadható megnevezése: orosz 1867 M 15,24 mm-es „Luck" gyútűs egylövetű hátultöltő puska). Annak ellenére, hogy az orosz haderőben más hátultöltőket is rendszeresítettek, 1869–70-re összesen 212.424 darab ilyen rendszerű puskát gyártottak le.[18] Az átalakítás költsége 10 rubel volt lőfegyverenként.[19]

Az orosz hadvezetés a Hiram Berdan[20] által tervezett a Berdan I egylövetű puskára a spanyolországi rendszeresítésekor figyelt fel. Alexander Pavlovics Gorlov (Александр Павлович Горлов) ezredes és Karl Ivanovics Guniusz (Карл Иванович Гуниус) főhadnagy voltak megbízva az új lőfegyverek rendszeresítési lehetőségének vizsgálatával. Miután Hiram Berdan találmánya felkeltette az érdeklődésüket, Gorlov és Guniusz a feltalálóval közösen több változtatást hajtottak végre a puskán fejlesztési céllal. Összesen 25 változtatást hajtottak végre az eredeti konstrukción (lehet, hogy ildomosabb lenne Berdan-Gorlov-Guniusz egylövetű puskának hívni), az űrméret 4,5 vonalról (11,43 mm) 4,2 vonalra (10,67 mm) csökkentését is Gorlov javasolta. A kisebb űrméret és a jobban megforgatott lövedék jobb stabilitást és a korban példátlan átütőképességet mutatott.[21] Technikailag a Berdan I rendszere az Albini-Braendlin rendszer átgondolása a már említett tervezők által, tehát egy kollektív fegyverfejlesztés eredménye. A módosított egylövetű puska kiállta a GAU összes ellenőrző tesztjét kiváló eredménnyel és 1868 M Berdan kisűrméretű gyalogsági puska (малокалиберная стрелковая винтовка Бердананумер первый 1868 года) néven rendszerbe állították (tudományosan elfogadható megnevezése: orosz 1868 M 10,67 mm-es Berdan I egylövetű puska). Praktikusan egyszerű szerkezete egy felfelé nyitható csapózárból és a benne lévő ütőszegből és az elsütését végző elsütőszerkezetből állt.[22] Kivetőt nem alkalmaztak, a hüvelyt manuálisan kellett a töltényűrből eltávolítani. A zár felső helyzetében nem került rögzítésre, így magasabb szögtartományokban az önkényes lecsukódás veszélye állt fent. Ez harcászati tekintetben meglehetősen előnytelen, mivel a fegyver csövét a töltés közben le kell engedni. A típus előnye volt pontossága és egyszerűsége, viszont

17 *Маркевич* 1996. 216–217. o.

18 *Csillag* 1965. 56–57. o.; *Сытин* 2012. 162–165. o.; https://www.krnka.cz/zivot-mistra/zadovky-v-carske-armade/ (Megtekintés: 2019. október 29.)

19 *Маркевич* 1996. 216–217. o.

20 Bővebben az életrajzok című fejezetben.

21 A lövedék átütése 200 lépésről (142 m) 7-9 deszka (valószínűleg 1 hüvelykes, azaz 25,4 mm-es fenyődeszka, a szerző), 800 (569 m) lépésről 4-7,5 deszka, 1200 lépésről (853 m) 4-4,5 deszka, 2000 lépésről (1422 m) 1,5-3 deszka és 100-200 lépésről (71-142 m) 3 vaslemez (0,1 hüvelykes, azaz 2,54 mm-es). *Сытин* 2012. 167–169. o.

22 *Csillag* 1965. 63. o.

a kivető hiánya a tűzgyorsaság rovására ment és a hadvezetés az önkényes zárolást is nagy hátránynak tekintette. Kezdetben ebből a típusból 30 ezer darab került megrendelésre a Colt gyárból. Ugyanebben az időben Bridgeportból 7,5 millió töltényt rendeltek meg.[23]

Az Krnka-féle rendszert báró Theokar Fjodorovics von Gan (барон Теокар Фёдорович фон Ган) ezredes javasolta, aki az Ulánus Testőr Ezred (лейб-гвардии уланского полка) ezredese és a GAU Tüzérségi Bizottságának (Артиллерийский комитета) a tagja volt. A rendszerrel a szabadsága alatt találkozott, amit az Osztrák–Magyar Monarchiában, Bécsben töltött. Elsősorban a lőfegyver egyszerűsége, és az átalakítás alacsony költségigénye ragadta meg a figyelmét. Ezért hamarosan megkezdődött az Albini, a Tersen, a Baranov és a Krnka rendszerek összehasonlító elemzése.[24]

Még 1867 júliusában megkezdték a tesztelést a Szentpétervár melletti Volkov lőtéren. Minden funkcionális feltételt kielégített, de a lőszert egyetlen orosz gyár sem gyártotta, nem volt rá felszerszámozva. Ezért elsőként a haditengerészetben rendszeresítették, mivel itt nem volt olyan magas lőszerigény, mint a gyalogsági alakulatoknál. Sylvester Krnka 1867 szeptemberében érkezett Szentpétervárra egy darab puskával. Az orosz bizottság ekkor találkozott először a lőfegyver tervezőjével. A Baranov-féle rendszerre 7 rubel 50 kopejkába került az átalakítás, míg a Krnka-féle rendszerre csak 6 rubelbe. Ez a különbözet annál a darabszámnál, amit a gyalogság átfegyverzése jelentett, elég nagy összegre rúgott.

Sylvester Krnka sejtette, hogy a választás az ő rendszerére fog esni ezért már 1868-ban Bécsben megkezdte a felkészülést Thomas Sederlel, akivel közösen szerződést kötöttek Szergej Vinogradovval az orosz szabadalom benyújtására és a gyártás megvalósítására. Vinogradov garantálta, hogy ajánlani fogja a Krnka rendszert az orosz haderőbe. A szerződésben foglaltak szerint a rendszeresítés sikere esetén az új lőfegyverek gyártása szuronnyal együtt Thomas Sederl műhelyében 29 aranyba, az átalakítás pedig 5 aranyba és 50 krajcárba kerül, az ezen felüli összeg pedig Vinogradov nyeresége. Viszont Vinogradov sokkal többet remélt, mint amit el tudott érni és nem vette figyelembe, hogy az orosz hadvezetés nem fogja engedni ekkora darabszámú lőfegyver külföldi gyártását és inkább a hazai ipar fejlesztésével akarja elérni a célt.

1869 januárjának végén Sylvester Krnka ismét Szentpétervárra utazott Bécsből 2 darab lőfegyverrel, amire a bécsi orosz nagykövetségtől engedélyt kapott. Mielőtt azonban elindult Thomas Sederlel újabb szerződést kötöttek, hogy az szabadalmaztassa a lőszert orosz felségterületen is, amiből egyenlően részesedtek. A szabadalom a szerb és a montenegrói Krnka típusú lőfegyverek lőszereire is kiterjedt. Krnka tudta, hogy a siker esélyét meglehetősen pozitívan befolyásolja, ha van orosz támogatója is ezért Szentpétervárra érkezésekor két szerződést kötött báró von Gannal, az elsőt a lőpor szabadalmáról, a másodikat

23 https://www.krnka.cz/zivot-mistra/cesta-krnkova-systemu-do-ruske-armady/ (Megtekintés: 2019. november 1.)

24 *Сытин* 2012. 165–167. o.

pedig a lőfegyveréről. Az első szabadalom egy harmada illette a bárót, a másodikból pedig Sederl, Barth és Hohenbruck részesültek.[25]

A kapcsolatépítés eredményesnek bizonyult és 1869. január 23-án báró von Gan a hadügyminiszternek, D. A. Miljutinnak, írt levelében ajánlotta a Krnka-féle rendszert. Az ezt követő napon megszületett a parancs a tesztek lefolytatására. A tesztek 20 napig tartottak a Szentpétervár melletti Volkov lőtéren. Ezeket 3000 lőszerrel végezték és véletlenszerűen kiválasztott 75 lőszer újratöltését hajtották végre. Mindegyik kiállta a túltöltést is hüvelyszakadás nélkül. Ezen felül ellenőrizték különböző töltényűrkopások esetére is a lőfegyvert, aminek szintén megfelelt. Ennél a pontnál az orosz hadvezetés egyszerűen képtelen volt elhinni, hogy az osztrák haderő miért nem rendszeresítette a lőfegyvert és folyamatosan azt a konstrukciós hibát keresték, amely a döntést megalapozta. A kérdést Sylvester Krnkának is nekiszegezték, aki kifejezetten kínos helyzetben érezte magát emiatt. Eközben Rezviho altábornagy vezetésével továbbra is folytak a tesztek, elsősorban a Krnka és a Baranov rendszerek összehasonlításával ebben a szakaszban. Annak ellenére, hogy Baranov puskája jobban teljesített a 600 és a 800 lépéses lőtávolságokon, egyéb hiányosságai voltak, többek között az önkényes zárolás magas lőszögeknél.[26] A végső következtetés a Krnka rendszer hajszálnyi fölényét mutatta. II. Sándor cár döntése alapján 1869. március 18-án a Krnka rendszer rendszeresítése mellett döntöttek.[27]

Orosz 1869 M 15,24 mm-es Krnka egylövetű puska[28]

Mivel a rendszeresítés nem a szokványos módon történt, nagyon sokféle megnevezést találhatunk a lőfegyverrel kapcsolatban. A rendszeresítés gyorstüzelő puska néven ment végbe (скорострельная винтовка) hasonlóan, mint a Baranov rendszernél. A tudományos feldolgozás értelmében az orosz 1869 M 15,24 mm-es Krnka egylövetű puska (esetleg 1856/69 M vagy 1858/69 M az átalakítások miatt) a megfelelő megnevezés, de az angolszász irodalomban 1867 M vagy 1857/67 M megnevezéseken is találkozhatunk vele.

25 https://www.krnka.cz/dilo-mistra/krnkovka/historie-pusky-krnka-1869/ (Megtekintés: 2019. október 28.)

26 Mivel a felső helyzetben a Baranov által tervezett lőfegyvernél nem volt rögzített állapotban a zár, a puska csövének megemelése egy bizonyos szögben azt eredményezte, hogy a zár lecsukódott a lövész akarata ellenére.

27 https://www.krnka.cz/zivot-mistra/cesta-krnkova-systemu-do-ruske-armady/ (Megtekintés: 2019. november 3.)

28 Hadtörténeti Múzeum (a továbbiakban: HTM) Modern Lőfegyver Gyűjtemény 0498/Pu.

Az orosz gyártás nem csak a tulai, az izsevszki és a szesztrorecki üzemekben indult meg, hanem a korábbiakban említettek szerint, hanem hat magánvállalatnál is. Nem csak az 1858 M elöltöltő puskák átalakítása, hanem új lőfegyverek gyártása is elrendelésre került, de ezek gyártását csak a nagy üzemek végezhették, az 1870-es év végéig 120.000 darabos elvárással. Ebből 1869 végéig 112.000 lőfegyver gyártása valósult meg és 1870. szeptember 23-án a haderő 502.695 lőfegyver átvételére számított. A tulai üzem 1869. április 25-én kapta meg a rendelést 18.000 új és 92.695 átalakított lőfegyver gyártására. Az izsevszki gyár 1869. május 3-án kapta meg a cári ukázt 62.000 új és 70.000 átalakított lőfegyverre, míg Szesztroreckben 40.000 új fegyver és 10.000 átalakított fegyver készítését rendelte el. A Nobel gyár Szentpétervár on, Meinhard, a Ronefeld és a Šmelcer vállalkozók által vezetett üzemek Libavában. Végül Theodor Meneke Kijevben, aki az összes Libavai vállalkozó által vállalt mennyiséget, 90.000 lőfegyver átalakítását kapta feladatként. Libavában 1871 decemberéig nem készült Krnka puska, de 1871. december 12-én megindult itt is a gyártás. A legkisebb menynyiség a Tiflisben (Tbiliszben) dolgozó Standerdeld altábornagy műhelye kapta, 20.000 lőfegyver átalakítását. A varsói arzenál az átalakításokat 1869 októberében kezdte meg és 1872-re 34.911 lőfegyvert szállított le.[29]

A .60-as (15,24×40 mm R) töltény és a .42-es (10,67×58 mm R) töltények gyártása szorosan kapcsolódik egymáshoz. Alapvetően ebben az időben két gyártási technológiát különböztetünk meg. A Berdan által szabadalmaztatott amerikai módszert, amely a hüvelyt mélyhúzásos technológia használatával alakítja ki egy lencse alakú fémdarabból. A másik módszer az angol módszer, amely hengerléses technológiával alakítja ki a hüvelyt lemezből. A hüvelyek 67% rézből és 33% cinkből készültek. A Krnka rendszernél von Gan báró segítségével az utóbbi módszert alkalmazták, majd később a Berdan rendszerű gyártást is bevezették. A későbbi rendszeresítés miatt a .60-as töltény gyártásában már használták a .42-es gyártásakor szerzett tapasztalatokat. A .42-es palacknyakú hüvelye sokszor szakadt a hüvelynyaknál, így változtattak lokálisan a falvastagságon.[30] Ez azt eredményezte, hogy a hüvely kevésbé deformálódott és ezért a tömítő hatása csökkent, a zár irányába gázkifúvás volt tapasztalható. Emiatt a hüvely kilágyítása mellett döntöttek, ami új technológiai lépésként lépett be a gyártásba. Így viszont ismét szilárdsági problémák léptek fel és átmeneti megoldásként a hüvelyperem fölött megerősítő kitüremkedést alakítottak ki. Ez nem volt működés szempontjából előnyös, így a végső verzióknál fémbetét került a hüvely belsejébe megerősítésként. A .60-as lőszernél a .42-essel szemben az összeszerelésnél nem használtak papírtömítést a hüvely és a lövedék közé, ellenben a lövedéken három gyűrűs horony került kialakításra, amely a csőben történő tömítés és kenés szerepét is ellátta. A lövedék far részében bemélyedés lett kialakítva, hogy a Minié által kidolgozott lövedékhez hasonlóan a lövedék hátsó részét deformálják a lőporgázok és a csőben jobb legyen a tömítés. A lőpor hüvelyben tartásának érdekében a lövedék mélyedésébe

29 https://www.krnka.cz/zivot-mistra/vyroba-pusek-krnka-1869-v-ruskych-zavodech/ (Megtekintés: 2019. november 7.)

30 *Мавродин* 1984. 58–60. o.

betét került. A hüvelyből így két fő típus készült (ezeken belül vannak 3 és 4 gyúlyukas változatok is) a lövedékből készült sajtolt és öntött is, így összesen 4 alapvető típusú töltény volt a Krnka rendszerű fegyverekhez.[31]

		50%-os szórásátmérő[32] (hüvelyk (mm))		
Lőfegyver		Berdan I	Krnka	1856 M
Űrméret (vonal (mm))		4,2 (10,67)	6 (15,24)	6 (15,24)
Lőtávolság (lépés (m))	200 (142)	2,1 (53,3)	6,0 (152,4)	8,0 (203,2)
	400 (284)	4,4 (111,8)	12,4 (315,0)	18,0 (457,2)
	800 (569)	9,8 (248,9)	31,6 (802,6)	35,4 (899,2)

2. táblázat: Pontossági összehasonlítás az 1856 M elöltöltő puska, az 1868 M Berdan I egylövetű puska és az 1869 M Krnka egylövetű puska között[33]

Ahogy a 2. táblázat értékeiből egyértelműen látszik, a Krnka-féle rendszerre történő átalakítás előtt már megjelent a Berdan-féle, kisebb űrméretű, sokkal pontosabb lőfegyver. A Krnka egylövetű puskának mégis hatalmas jelentősége van, mivel egy haderő átfegyverzése nem megy egyik pillanatról a másikra. Nagyon nagy mennyiségű elöltöltő fegyver volt a birodalmi haderőben, amiknek a kihasználatlan elvetése pénzügyileg és fegyverzetileg is hatalmas teher lett volna.

1873-ban von Gan báró egy Krnka záron alapuló rendszert dolgozott ki, nyolc vonalas (20,4 mm) űrmérettel, amit tekinthetünk korabeli rombolópuskának is. A zárszerkezet vonatkozásában egy átméretezett Krnka egylövetű puskára ismerhetünk benne. Minden apró változtatás az alkatrészeken a praktikusabb töltést szolgálta. A tusatalplemeznél rugós amortizátort is alkalmaztak a hátraható energia hatásának időbeli elnyújtására. Ezt az alapelvet alkalmazza ma a nagyűrméretű mesterlövész puskák nagy része, köztük a magyar 12,7 mm-es Gepárd M1 nagyűrméretű mesterlövészpuska is.[34] Ezt a lőfegyvert az Orosz Birodalom 1876-ban rendszeresítette.[35]

Orosz 1869 M 15,24 mm-es Krnka egylövetű puska[36]

31 https://www.krnka.cz/dilo-mistra/naboj-60-krnka/ (Megtekintés: 2019. november 9.)
32 A középső találati ponttól számított távolság alapján rangsorolva a becsapódási helyeket, a lövések közelebb elhelyezkedő 50%-ának elhelyezkedéséből kiadódó mérőszám.
33 *Маркевич* 1996. 218. o.
34 *Szatmári* 2013.
35 *Маркевич* 1996. 218. o.
36 HTM Modern Lőfegyver Gyűjtemény 0498/Pu.

Egy, már említett, fontos állomás a Baranov-féle rendszer volt, amelyet Nyikolaj Mikhajlovics Baranov (Николай Михайлович Баранов) főhadnagy, a szentpétervári Tengerészeti Múzeum parancsnoka tervezett 1865-ben. Ez a rendszer a belga Albini-Braendlin rendszeren alapult és függőlegesen nyíló tömbzárat alkalmazott, nagyon hasonlót a Berdan-féle rendszerhez. Az Albini-Braendlin[37] rendszertől 10 alkatrészben különbözött. Ekkor már az orosz hadvezetésnek tudomása volt a Krnka-féle rendszerről és annak elutasítása nélkül a Baranov-féle rendszer gyártását elrendelte a szentpétervári Putilov Gyárban (Путиловский завод), továbbá több kisebb gyártóegységben is megkezdték az elöltöltők átalakítását. Fontos megemlíteni, hogy egységes, fémhüvelyes töltényt használt a fegyver, amelyet Fuszno (Фюсно) alakított ki.[38] A gyártás csak az 1869-es évben folyt és 9872 darab lőfegyver készült el. Ezen felül 1869-ben a Werder-féle rendszert[39] is rendszeresítették. Továbbá a Krnka rendszer figyelmen kívül hagyása nélkül Hiram Berdan második konstrukcióját is rendszeresítették Berdan II néven.[40]

Hiram Berdan 1869 áprilisában érkezett Oroszországba a Berdan II egylövetű puskával, mely ugyanakkora űrméretű, mint a Berdan I egylövetű puska. Az új konstrukcióban alkalmazott forgó-tolózár miatt viszont sok előnye volt a korábbi típushoz képest. A töltés és az ürítés is lehetővé vált a zár kezelésével, így gyorsítva a töltési folyamatot.[41] Az új típusú lőfegyvert II. Sándor cárnak is bemutatták, aki alá is írta a szerződést az orosz haderő átfegyverzésére ezzel a lőfegyverrel. A zároláson kívül csaknem minden tulajdonságában egyezik a Berdan II és a Berdan I, hiszen ugyanazzal a tölténnyel működnek, ugyanaz a cső és az ágyazat is. A korai ágyazatok diófából készültek, majd átálltak a gazdaságosabb nyírfára. Az 1869-es évben a bajor 1869 M 11 mm-es egylövetű puska vizsgálata is megkezdődött és a Berdan II rendszer vizsgálatával közösen folyt. A Berdan II egylövetű puska felülmúlta a Berdan I és a Werder rendszert is. A Berdan II rendszernek 21–28 lövéses tűzgyorsasága volt a Berdan I rendszer 18 lövéses és a Werder rendszer 21 lövéses percenkénti tűzgyorsaságával szemben. A Berdan I rendszer 9 lövésből 7 találatot (78%) ért el, a Werder rendszer 12 lövésből 8 találatot (67%) ért el és a Berdan II rendszer pedig 15 lövésből 12 találatot (80%) ért el. A Berdan II rendszer egyszerű és praktikus, a szétszerelés és a tisztítás könnyen tanulható. A vizsgálat lezárásával 1870-ben rendszeresítették a Berdan II rendszert Berdan II kisűrméretű gyalogsági puska (скорострельная малокалиберная винтовка Бердана нумер второй) néven (tudományosan elfogadható megnevezése: orosz 1870 M 10,67 mm-es Berdan II egylövetű puska), de az ikonikussá vált lőfegyver leginkább Berdanka (берданка) becenevén ismert.

37 *Csillag* 1965. 62. o.
38 *Маркевич* 1996. 217. o.
39 *Csillag* 1965. 65. o.
40 *Шевченко* 2010. 74–76. o.
41 *Csillag* 1965. 69. o.

Orosz 1870 M 10,67 mm-es Berdan II egylövetű puska[42]

A Berdan II egylövetű puska kialakítása meglehetősen egyszerű. Ha figyelembe vesszük a rövid tervezési időt és azt, hogy mennyire siettették a rendszerbe állítását, arra a következtetésre juthatunk, hogy a Berdan II egylövetű puska meglehetősen jó konstrukció. Mindazonáltal szerkezetileg nem emelkedik ki a korabeli hasonló rendszerű lőfegyverek közül, ellenben pontosságában sokkal jobb eredményeket produkált. Ebben nagy szerepe van annak, hogy a huzagolás menetemelkedése pontosan 50 űrméret hosszúságú, ami kedvezően hat a lövedék stabilitására az arányosság miatt.

Az első sorozat Berdan II Angliában készült, Birminghamben (Birmingham Arms Factory), de hamar nyilvánvalóvá vált, hogy egy ekkora haderő felszereléséhez hazai ipar kialakítására van szükség. A megfelelő gyártási kapacitás kialakításához a teljes orosz lőfegyvergyártást modernizálni kellett. Számottevő pénzügyi és egyéb erőforrás ráfordítással ezt a problémát már 1872-re megoldották. Mivel Oroszország saját gépipara meglehetősen gyerekcipőben járt ebben az időben, az összes gyártórendszert külföldről kellett megvenni. Angol gépészeti szakemberek meglehetősen nagy szerepet játszottak a lőfegyvergyártás beindításában. A lőszerigény kielégítésére 1869-ben Szentpétervároon a kor legkorszerűbb technológiával felszerelt lőszergyárat nyitottak I. A. Visnegradszkij (И. А. Вышнеградский) vezetésével, aki kiemelkedő gépészmérnök és matematikus volt. Ezeknek a komoly változásoknak köszönhetően Oroszország hadiipara sokkal hatékonyabbá vált és megkezdődött a haderő átfegyverzése a Berdan II egylövetű puskákra.[43] A zárszerkezet apróbb hibáit, amelyek adott esetben nehezen voltak javíthatók, további változtatásokkal küszöbölték ki, de ezek a változtatások a zárszerkezet csavarjainak az átméretezésében merültek ki. Ezt a változtatást Rogovcsev dolgozta ki.[44]

A Berdan II egylövetű puska a csapatoknál is elismerésben részesült, de ennek ellenére felmerült az a probléma, hogy nem lehet ugyanazzal a lőfegyverrel ellátni a gyalogságot és a lovasságot is. Ezért 1871-ben Berdan II egylövetű dragonyos puska néven egy rövidebb csövű változatot is rendszeresítettek (Csebisev átalakítása). Ennél a lőfegyvernél csökkentett lőportöltetű lőszert használtak a kisebb csőhossz miatt. Ez a változat viszont nem elégítette ki a lovasság igényeit, így 1873-ban Berdan II kozák egylövetű puska néven egy rövidebb,

42 HTM Modern Lőfegyver Gyűjtemény 1169/Pu.
43 *Сытин* 2012. 169–173. o.
44 *Маркевич* 1996. 221., 301. o.

könnyebb változatot rendszeresítettek (Safonov ezredes átalakítása). Ez a változat sátorvas nélküli, gomb alakú elsütőbillentyűvel rendelkezik és nem alkalmas szurony feltűzésére. Ezen felül 1873-ban rendszeresítették a Berdan II egylövetű karabélyt is (Safonov ezredes átalakítása), amely a könnyűlovasság fegyvere lett.[45]

Orosz 1870 M 10,67 mm-es Berdan II egylövetű puska[46]

Minden erőfeszítés ellenére, az orosz fegyvergyártás nem tudta megfelelő gyorsasággal ellátni az orosz haderőt a hátultöltőkkel. Az orosz–török háború kezdetére a gyalogság 30%-a, a lovasság 60%-a rendelkezett modern hátultöltő lőfegyverekkel. A haderő a háború kezdetekor több mint 200 ezer darab 1867 M Karl egylövetű puskával, több mint 600 ezer darab 1869 M Krnka egylövetű puskával, körülbelül 18 ezer darab 1868 M Berdan I egylövetű puskával és több mint 300 ezer darab Berdan II egylövetű lőfegyverrel rendelkezett. Emellett a haditengerészet az Albini-Baranov egylövetű puskákkal volt ellátva.

A helyzet a háború évei alatt kezdett javulni, 1877-ben 345 ezer darab, 1878-ban 475700 darab, 1879-ben 348800 darab Berdan II rendszerű egylövetű lőfegyvert gyártottak le. Az 1880-as évekre az orosz haderő teljes mértékben átfegyverzésre került. Sajnos mire sikerült az átfegyverzést végrehajtani, már elavultnak számított a fegyverrendszerük. Már az orosz–török háborúban is az ismétlő rendszerekkel, elsődlegesen a Henry-Winchester ismétlőpuskákkal néztek szembe a frissen rendszeresített egylövetű puskákkal.

A hátultöltőktől az ismétlőkig

Az 1880-as évek új orosz lőfegyverreform kiváltói elsősorban az 1870-es években lezajlott háborúk a tapasztalatai voltak. Külföldi viszonylatban ez az 1870–71-es francia–porosz háború volt, amelynél a géppuska bebizonyította létjogosultságát, illetve elültette a legtöbb haderőfejlesztő agyában a csíráját annak, hogy a gyalogságot és a lovasságot fel kell szerelni nagyobb tűzgyorsaságú lőfegyverekkel. Az oroszoknak hazai viszonylatban ez az 1877–78-as orosz–török háború volt, ahol a török haderőnél hatalmas előny volt, hogy az 1873 M Winchester ismétlőpuskákkal álltak szemben az oroszok az egylövetű puskáival.

45 *Мавродин* 1984. 68–80. o.
46 HTM Modern Lőfegyver Gyűjtemény 1169/Pu.

Ez indította meg a következő fejlesztési hullámot. Az 1878-as évben egy érdekes svéd rendszerrel foglalkoztak, amelyet Engel dolgozott ki. Ez egy 4,15 vonalas (10,5 mm), sima csővel készült lőfegyver volt, amely hosszú, ólom lövedékkel rendelkezett. A forgást a hüvelynyak huzagolt kimunkálása adta meg. Ezzel a cső gyártásának költségét jelentősen csökkentette és az élettartamát növelte. Érdekes módon 200 és 2000 lépés közötti lőtávolságokon (142–1422 m) a Berdan II egylövetű puskánál is pontosabb volt. A lövedék a Berdan II-nél használt lövedéknél 1,4 vonallal (3,56 mm) hosszabb volt és papírtömítésben ült a hüvelyszájban. Viszont a füstös lőpor és a huzagolásba való besajtolódás tisztító hatásának hiányában a cső kormolódása jelentősebb volt. A rendszer a hüvelyek magas előállítási költsége miatt nem terjedt el.[47]

Nem kevésbé érdekesek az 1876-ban, a Berdan II egylövetű puska lövedékeinek modernizációjával foglalkozó kísérletek. Egy csőszerű felépítéssel rendelkező lövedékkel kísérleteztek, aminek a közepében átmenő, 1,6 vonalas (4,06 mm) átmérőjű furat futott. Az ólomban futó furatot egy acélcsövecskével erősítették meg. A lövedék tömege így 20,79 g-ra (4 золотник 84 доля) csökkent és a lövedék mögött egy 3,33 g-os (75 доля) tömegű ónlap volt a gázelszökés megakadályozására. A kisebb lövedéktömeg nagyobb kezdősebességet eredményezett ugyanazzal a lőportöltettel. A gyártási pontatlanságok miatt viszont a tömegközéppont elcsúszhatott és így a lövedék instabillá vált, ami miatt ez a megoldás nem került rendszeresítésre. Krnka és Habler svájci fegyverműves is kísérletezett ezzel a megoldással eredménytelenül.[48]

Már 1879-ben megszületett az elhatározás, hogy a Berdan II egylövetű puska a legalkalmasabb arra, hogy ismétlő rendszerűvé alakítsák. A vizsgálatok során sok különböző rendszerből készültek kísérleti ismétlőpuskák. Így például Sylvester Krnka is továbbfejlesztette az egylövetű puskáját és 1879-ben 10 töltény befogadására alkalmas kartondobozt erősített a lőfegyverre. Kísérletek folytak vele az Orosz Birodalomban és Belgiumban is, nem kielégítő eredménnyel. A Berdan II egylövetű puska modernizációjának véghezvitelét Szergej Ivanovics Moszinnak (Сергей Иванович Мосин) is felajánlották, aki 1882-től dolgozott ezen a problémán. Egy tusatáras rendszert készített, ami 7–8 töltény befogadására volt képes és kielégítette az ismétlő rendszerekkel szemben támasztott követelményeket.

Ezért 1882-ben megszületett a döntés a GAU vezetésében, hogy saját ismétlőpuskát kell kifejleszteni. Ehhez nagyon jó alapot nyújtott a hírszerzésük által a francia és a német ismétlőpuskákról szolgáltatott információk, illetve a francia füstnélküli lőporról szóló jelentések. 1888-ben alakították meg az Ismétlőpuska Tesztelő Speciális Bizottságot (Особая комиссия для испытания магазинных ружей), amely N. I. Csagin vezérőrnagy vezetésével a külföldi ismétlőpuskák tesztelését végezte.

A bizottság részére már 1883-ban nagyon sok pályázat érkezett a témában. Az orosz területen Moszintól, Lutovszkitól (Лутковски), Kvasnevszkitől (Квашневски), Veltiscsev (Вельтищев) vezérőrnagytól és Hrisztics (Христич)

47 *Маркевич* 1996. 301–302. o.
48 *Маркевич* 1996. 302. o.

ezredestől is. Később pedig Vladimirov (Владимиров) alezredes, Mitkevics (Миткевич) százados és Haritonov (Харитонов) is nyújtott be terveket. Érkezett pályázat nagynevű külföldi tervezőktől például Gras-Kropatchek és Mauser rendszerrel is. Az első csoportba tartoztak a nem ráépített tölténytárral rendelkező fegyverek (58 típus), a másodikba a tusatáras fegyverek (16 típus), a harmadikba az előágytáras fegyverek (26 típus), a negyedikbe a középágytáras fegyverek (15 típus), az ötödikbe a dobtáras fegyverk (5 típus) és a hatodikba a vegyes típusú fegyverek (1 típus). Ezek közül végül egyik sem volt abban a formában megfelelő a kijelölt célok eléréséhez.[49] 1885-ben a GAU Moszin rendszere mellett döntött, amit ezután beható vizsgálatnak vetettek alá. 17 pontban összegezték a tapasztalatokat, amikben szerepelt az alkatrészek csereszabatossága és a könnyű szerelhetőség, továbbá a tölténytár 11 töltényes kapacitásúra bővítése. A Tulai Lőfegyvergyártól 1000 darab példányt rendeltek kísérleti céllal. 1887-ben Moszin három javított konstrukciót mutatott be, amelyek már annyira átalakított formái voltak a Berdan II egylövetű puskának, hogy technikailag már nem voltak átalakításnak tekinthetők.[50]

Már 1883-tól kísérleteztek kisebb űrméretű 4 vonal környéki (10–11 mm) és csökkentett űrméretű 7–8 mm közötti lőfegyverekkel. Ide is ismert külföldi és hazai tervezőktől egyaránt. Összesen 22 említésre méltó pályázat érkezett be, kisűrméretű egylövetű és ismétlő rendszerek vegyesen.[51] A GAU egyik állandó tagja Rogovcev (Роговцев) ezredes az 1885-ös évben kezdte el a fejlesztést és 1887-re már elkészült egy 3,15 vonalas (8 mm-es) egylövetű rendszerrel. A tervek alapján a Szentpétervári Lőszerüzem (Петербургский патронный завод) már gyártotta az új töltényt rézhüvellyel és már rézköpenyes, ólom-ón ötvözetű maggal rendelkező lövedékkel.

A tervezésnél Moszin is nagyon nagy nyomás alatt volt, hiszen 1884 és 1887 között már Franciaországban, Németországban és Olaszországban is ismétlő rendszerek rendszeresítése folyt. Moszin 1887 szeptemberére készült el a GAU minden elvárásának megfelelő 8 mm-es ismétlőpuskájával. A prezentált lőfegyver viszont végül mégsem felelt meg a teszteken az alacsony tűzgyorsaság és a megbízhatatlan tusatár miatt. A GAU eljuttatta Moszinnak az ajánlásokat a lőfegyver javítására.[52]

A fejlesztést nagyban segítette, hogy Dimitrij, Ivanovics Mengyelejev (Дмитрий Иванович Менделеев), a periódusos rendszer megalkotója, 1889-től már kísérletezett magas minőségű gyérfüstű lőporral, majd az 1893-as évben a P. K. Uskov (П. К. Ушков) lőporgyárban meghonosította a nitrocellulózos, egybázisú gyérfüstű lőporgyártást az Orosz Birodalomban. A gyérfüstű lőpor nagyobb energiája és gáznyomása miatt sokkal kevesebb lőporra volt szükség nagyobb kezdősebességek eléréséhez is. A csövek ezt az emelt terhelést nehezen viselték, így a GAU leállította a 4,2 vonalas rendszerek továbbfejlesztését és Moszinnak engedélyezték egy kisebb űrméretű ismétlőpuska tervezésének megkezdését.

49 *Маркевич* 1996. 302–305. o.
50 *Мавродин* 1984. 83–84. o.
51 *Маркевич* 1996. 306–307. o.
52 *Мавродин* 1984. 85–86. oldal, 93. o.

Természetesen erre a pályázatra is sok egyéb pályamunka érkezett, de ezek közül csak 7 jelentősebb volt, egyikről sem maradt fenn sok információ.

Ez alatt az idő alatt Európa szerte rendszerbe kerültek az ismétlőpuskák, de az Orosz Birodalomnak még mindig nem volt ismétlőpuskája. Ezen felül Pjotr Szemenovics Vannovszkij (Пётр Семёнович Ванновский) vezérezredes, aki ebben az időben hadügyminiszter volt, nem ismerte el az ismétlő rendszerek hasznosságát, lőszerpazarlásnak minősítette azokat és a kiváló lövésszaki kiképzésben látta a haderő jövőjét. Ezért nem volt nagy a rohanás a hadvezetés részéről az ismétlőpuskák rendszeresítésére és inkább a kis űrméretű egylövetű rendszerek irányát preferálták. A vizsgálatot végző bizottságot 1889-ben átnevezték Kisűrméretű Lőfegyver Tesztelő Bizottságra (Комиссию для выработки образца малокалиберного ружья).[53]

Moszin nagyon rövid határidő alatt készítette el a kisűrméretű egylövetű puskáját és 1890 januárjában már csak a javításokat végezte. A fejlesztést a francia 1886 M 8 mm-es Lebel ismétlőpuska[54] alapján végezte, amit a legjobb rendszernek talált, viszont a hadvezetés iránymutatása alapján egylövetű rendszernek tervezte. Az űrméretet tovább csökkentették 3 vonalra (7,62 mm). A zárszerkezet nagyon hasonlított a Berdan típusúra, mert ehhez szoktak hozzá a katonák, de jelentős változtatás volt, hogy 90°-os elfordítás volt szükséges a zároláshoz. Moszin kettő kevésben eltérő változatú tokot tervezett a GAU iránymutatása alapján, az egyiket a meglévő fegyverek átalakítására, a másikat pedig az új fegyverek gyártásához.[55]

Ebben az időszakban nagyon sok tervező próbált ismétlő rendszereket előállítani különböző tölténytárakkal és csökkentett űrmérettel. Ezek a középágytár kivételével mind valamilyen negatív irányban befolyásolták a lőfegyverek működését. A legjobban alkalmazható típus az integrált középágytár volt, amit a századfordulóra a legtöbb nagyhatalom használt az ismétlő rendszereknél. A 8 mm környéki űrméret szintén megfelelt a célokra és a legtöbb nagyhatalom 7,5-8 mm közötti űrméretű fegyvereket rendszeresített a századfordulóig.[56]

1889-ben az orosz hadvezetés felfigyelt a német töltőléces megoldásra, ami ugyanannyi idő alatt tette lehetővé az ismétlőpuska töltését 5 tölténnyel, mint amennyi az egylövetű puska töltéséhez volt szükséges. Ez sikeresen elhallgattatta az ismétlőpuskákkal szemben szólókat és megkezdődött ismét az ismétlő rendszerek fejlesztése.

1889-ben Léon Nagant is elküldte egy prototípusát az ismétlőpuskájának és 500 darab tölténytt hozzá a GAU részére. Ez egy 8 mm-es ismétlőpuska volt, melynek hiányossága volt, hogy az adogatási rendszer megbízhatatlanul működött. Ellenben a tűzgyorsasága meglehetősen jó volt, hiszen egylövetűként működtetve, a töltényeket egy asztalról adagolva 45 lövést lehetett vele leadni percenként, míg a tölténytáskából adagolva 25 lövést percenként célzás nélkül. Egy elég kevéssé ismert részlet, hogy Nagant több orosz tisztségviselőt megvesztegetett, hogy az ő

53 *Мавродин* 1984. 92. o.
54 *Csillag* 1965. 81. o.
55 https://topwar.ru/91224-125-let-russkoy-trehlineyki.html (Megtekintés: 2019. november 21.)
56 *Мавродин* 1984. 91. o.

rendszerét rendszeresítsék, hiszen így 200 ezer rubel tiszteletdíjban részesült volna. Nagantnak a GAU javasolta a fegyver átépítését 7,62 mm-es űrméretre.[57]

Eközben Moszin az Oranienbaumi Tiszti Iskola (ораниенбаумской офицерской школы) lőterén és műhelyében a zár tartósságának, hatékonyságának és az adogatószerkezet megbízhatóságának a növelésén dolgozott. A négyhónapnyi fáradhatatlan munka eredményeként 1890 februárjában mutatta be a három vonalas ismétlőpuskáját a GAU részére. Nagy újítás volt a külön alkatrészként megjelenő zárfej, amelyen zárolószemölcsök biztosították a zárolást; és az ismétlés gátló lemez a tok oldalsó részén is, amely a töltés megakadályozását tette lehetővé. Három alapvetően új elem volt így a többi kísérleti ismétlő rendszerhez képest, amit alkalmaztak: a zárfejjel rendelkező zár, a töltőléces töltés és a gyérfüstű lőporral működő töltény.[58]

1890 elején még 23 lehetséges változat volt a GAU előtt. Ezek között volt már több említett tervező rendszere, csak az ismertebbeket említve: Mannlicher, Spencer, Karl Krnka[59], Mauser, Giffard, Moszin és Nagant. A lista az 1890-es év végére 2 tervezőre szűkült le, Moszinra és Nagantra, amelyek közül a GAU a Nagant-féle típust 14-10 arányban megszavazta elfogadásra az első körben.[60] A GAU javasolta Moszinnak az elsütőszerkezet áttervezését úgy, hogy az egyben zárakasztóként is működjön, illetve a tokot alakítsa át Nagant töltőlécéhez is, így Alekszej Petrovics Zaljubovszkij (Анатолий Петрович Залюбовский) százados segítségével Moszin megtervezte az átalakításokat.[61]

Az 1890 decemberétől 1891. március 18-ig tartó próbákra a Moszin-féle puskából 300 darab készült el a Tulai Lőfegyvergyárban, amik nem voltak teljesen hibátlanok a nagy sietségre való tekintettel. Naganttól csak 100 darab ismétlőpuska érkezett, ami szerződésszegésnek minősült, de a GAU szemet hunyt efelett, a feszített munkatempó miatt. Mind a kettő fegyver megfelelt a támasztott magas követelményeknek. Közel azonos tűzgyorsaságot[62] és pontosságot[63] mutattak. Az átalakításoknak köszönhetően a bizottság itt már a Moszin-féle puskát preferálta.

Bár a kérdést még ez a próba sem döntötte el teljesen, 1891. március 20-án a Moszin-féle típust fogadták el köszönhetően V. L. Csebisev altábornagynak, (В. Л. Чебышев) a Tüzérségi Akadémia (Артиллерийской Академии) vezetőjének, aki rávilágított, hogy a töltésnél történt meghibásodások száma harmada a Moszin-féle rendszernél (217 adogatási probléma), mint a Nagant-féle rendszernél (557 adogatási probléma). Ezen felül kiemelt szempont volt, hogy a Nagant-féle rendszer gyártása nehezebb, mint a Moszin-féle rendszeré. Érdekes adalék továbbá, hogy míg a Nagant-féle darabokat gyártóüzemben készítették

57 https://aif.ru/society/history/tayny_trehlineyki_kto_izobrel_samuyu_znamenituyu_russkuyu_vintovku (Megtekintés: (2019. december 3.)

58 https://topwar.ru/91224-125-let-russkoy-trehlineyki.html (Megtekintés: 2019. december 2.)

59 Sylvester Krnka egyetlen fegyvertervezéssel foglalkozó gyermeke.

60 http://www.iz-article.ru/i_trehlin_1.html (Megtekintés: 2019. november 21.)

61 https://topwar.ru/91224-125-let-russkoy-trehlineyki.html (Megtekintés: 2019. december 6.)

62 Moszin 29,6 lövés/2 perc, Nagant 26,5 lövés/2 perc. *Csillag* 1965. 87. o.

63 200 lépésről ember méretű célra Moszin 56,5% találati arány, Nagant 62,6% találati arány. *Csillag* 1965. 87. o.

nagy pontossággal, Moszin sokszor kéziszerszámokkal felszerelt műhelyben dolgozott a prototípusokon és így is közel azonos pontosságot és megbízhatóbb töltést értek el. Az idő rövidsége nem tette lehetővé a Moszin-féle konstrukció teljes kibontakozását, így a működési paramétereket figyelembe véve a töltőléc a Nagant-féle típusú lett a végleges változatban.[64] A Moszin által tervezett alkatrészek a zárszerkezet, a zár vezetőléce, a levehető táralj, az elsütőszerkezet, az integrált társzekrény, a Nagant által tervezettek pedig a tárrugók, a tölténymedence elrendezése, az adogatólemez és a töltőléc. A többi alkatrészt Moszin részvételével a GAU fejlesztette ki. A hadügyminiszter 1891-es jelentése szerint: „A fő és elengedhetetlen részeit az 1891 M puskának Moszin százados tervezte"[65].

1891. április 13-án a hadügyminiszter, P. Sz. Vannovszkij, felterjesztette a cár elé a két tervező megoldásaiból kialakult lőfegyvert a cár irányába. Ezt az új lőfegyvert 1891. április 28-án rendszeresítették. Moszin a lőfegyver tervezéséért és a gyártásban való részvéltelért III. Sándor cártól a Szent Anna Rend II. fokozatát (Святой Анны II степени) és a Nagy Mihalovszki Díjat (Большой Михайловской премии) is megkapta. Érdekesség, hogy bár Moszin volt a pályázat igazi nyertese, a Nagant által elnyert 200 ezer rubellel szemben ő csak 36 ezer rubelben részesült.[66]

Az USA nagy figyelemmel kísérte az új lőfegyver rendszeresítését és az Orosz Birodalomban lévő amerikai katonai attasé, Henry Allen lovassági százados, Moszinnak írt levelében kérte, megfelelő ellentételezés fejében, hogy a találmányát juttassa el az Egyesült Államokba is, de levelére nem kapott választ.

Orosz 7,62 mm-es 1891 M Moszin-Nagant ismétlőpuska (1. változat, osztrák–magyar zsákmányanyag a szíjkengyel alapján)[67]

A lőfegyver nevezéktana meglehetősen zavaros a sok résztvevő és a külföldi segítség miatt. Az 1902-es évig, Moszin haláláig, a három vonalas 1891 M ismétlőpuska (трёхлинейная винтовка образца 1891 года) nevet viselte, majd utána orosz 7,62 mm-es 1891 M Moszin ismétlőpuska néven lett ismert. A nyugati terminológiában pedig megjelenésétől kezdve az orosz 7,62 mm-es 1891 M Moszin-Nagant ismétlőpuska megnevezéssel találkozunk, ami tudományosan is elfogadható megnevezés.[68]

64 *Мавродин* 1984. 94–95. o.

65 »Главные и существенные части в образце винтовки 1891 г. выработаны исключительно капитаном Мосиным« (Рапорт от 9.VI.1891 г. за № 9460). *Маркевич* 1996. 309. o.

66 http://www.iz-article.ru/i_trehlin_1.html (Megtekintés: 2019. december 14.)

67 HTM Modern Lőfegyver Gyűjtemény, gyári szám: 102330.

68 https://www.pynop.com/mosin.htm (Megtekintés: 2019. november 18.)

A gyártás 1892-ben kezdődött meg a Tulai, a Szesztrorecki és az Izsevszki Lőfegyvergyárakban. Mivel nem volt megfelelő mértékű gépesítés és szakképzett munkaerő így a kezdeti időszakban a francia Manafacture Nationale d'Armes de Châtellerault gyárral 500.000 darab lőfegyver legyártására kötöttek szerződést. A franciák a prototípusukat 1892 júliusában mutatták be és az utolsó szállítmány 1895. április 25-én érkezett meg. Ezeknél jelentős problémák voltak a cső anyagával. De a hibákat nagyrészt okozta még a haderőnél az elégtelen karbantartás is. Az orosz gyártás teljes teljesítménnyel 1893 végén kezdődött és 1904-re közel 3 800 000 darab lőfegyver volt készen.[69]

Orosz 7,62 mm-es 1891 M Moszin-Nagant ismétlőpuska (1. változat, osztrák-magyar zsákmányanyag a szíjkengyel alapján)[70]

A rendszeresítés korai éveiben nagyon sok változtatást hajtottak végre. Elsőként az ujjtámasz tűnt el a tusa alsó részéről, 1893. június 4-én. Ezután 1894. február 2-tól a csőbilincsek változtatásával felsőágyat adtak a fegyverhez. A tisztítóvesszőt 1896-ban meghosszabbították, majd a századforduló környékén a mellső szíjkengyelt elhagyták, majd 1908-tól áttöretes betételt ágyazattal gyártották. A lőfegyverből létezett a kezdetektől dragonyos és kozák változat is, majd 1907-ben rendszeresítették a karabély változatot is. 1908-ban átalakították az eredeti 1891 M töltényről a puskákat az 1908 M hegyes lövedékes töltényre, ami 1909 közepétől irányzékváltoztatást jelentett a Konovalov-féle lépcsős csapóirányzékra. Az 1909-es év végéig az ágyazat megerősítésére az integrált szekrénytár mellső részénél az ágyazatba először fa, majd fém keresztcsap került beépítésre. Az 1910-es év elejéig pedig a csőbilincsek rögzítési módját véglegesítették, így a végleges formáját ekkor érte el a lőfegyver. Az első világháború alatt a gyalogsági puska változatot gyártották a Remington és a New England Westinghouse üzemekben is 1915 és 1918 között. A gyalogsági puska változatot Châtellerault 1892 és 1895 között, Tula 1891 és 1926 között, Izsevszk 1891 és 1926 között, Szesztroreck 1892 és 1918 között gyártotta. A dragonyos változatot Izsevszk 1893 és 1932 között, Tula 1923 és 1932 között gyártotta, a kozák változatot Izsevszk gyártotta 1894 és 1914 között. A karabélyt csak Izsevszk gyártotta 1907 és 1914 között.[71]

69 *Мавродин* 1984. 96–99. o.
70 HTM Modern Lőfegyver Gyűjtemény, gyári szám: 102330.
71 *Мавродин* 1984. 97–99. o.

Orosz 1869 M 15,24 mm-es Krnka egylövetű puska nyitott zárszerkezete

Orosz 1869 M 15,24 mm-es Krnka egylövetű puska

A rendszer alapvetően az elöltöltővé alakítást célozta meg, így a lehető legrövidebb zárszerkezettel dolgozik, hogy ne kelljen a csőhosszúságot jelentősen csökkenteni (11. ábra[72]). A zárolást egy csapon elforduló tömbzár végzi, amely a tok bal oldalán elhelyezkedő csapon 180°-os elfordulásra képes. A tömbzár alsó felületén két darab borda került kialakításra, hogy a tok kapcsolódó hornyaiba kapcsolódva a hátraható energiát viselje, ez a megoldás a zárolás megbízhatóságán sokat javít.

Az ütőszeg két részből áll, egy ütőszegcsúcsból, és az ütőszeg testből. A módosított, elöltöltő rendszerből átvett kakas az ütőszegtestre üt rá, amely nagy energiával előretolja a kis tömegű ütőszegcsúcsot. Az ütőszegcsúcs ezért nagy sebességgel és energiával deformálja a csappantyúcsészét, ami megbízhatóbb elsütést eredményez. A hüvelyvonó a zár teljes nyitásánál működésbe lépő kétkarú emelő, a hüvelyt nem teljesen veti ki, csak kihúzza a töltényűrből, hogy kézzel eltávolítható legyen.

Az elsütőszerkezet az elöltöltőknél ismert lakatlemezre szerelt szerkezet, annak átalakított változata. A kakas alakját módosítani kellett az ütőszeg egyenes megvezetése miatt, így oldalsó kitüremkedéssel látták el. Az alkatrészek egy része változatlan maradt, például a dió, a főrugó, az elsütőemelő és annak rugója.

72 HTM Modern Lőfegyver Gyűjtemény 0498/Pu.

A bölcsőn a működési paraméterek javítása érdekében változtatásokat végeztek, ezzel együtt az alkatrészek egymáshoz viszonyított helyzete is megváltozott a csappantyús elődhöz képest. Érdekes részlet, hogy míg a főrugó a dióhoz kengyellel kapcsolódik, és az elsütőbillentyű alaphelyzetbe hozását az elsütőemelő rugója végzi, a bölcső módosított alakja miatt eltérően kapcsolódik a lakatlemezhez és a dióhoz is, mint az elöltöltő elődjénél. A Krnka rendszernél feltűnő, a korábbiaktól eltérő elsütőszerkezet típus a lakatlemezes lőfegyverek elsütőszerkezeteinek utolsó képviselője.

Töltéskor a kakas megfeszítése után a zár nyithatóvá válik, melyet a jobb oldalán lévő fogantyúval lehet elvégezni, ekkor a töltényt be kell helyezni a töltényűrbe, majd a zár lecsukásakor megtörténik a zárolás. Az elsütőbillentyű elhúzásakor a kakas előrecsap az ütőszegtestre és megtörténik a lövés. A kakas ismételt felhúzásakor és a zár nyitásakor a hüvelyvonó a hüvelyt kissé kihúzza a töltényűrből, aminek eltávolítása így kézzel lehetséges. A fegyver biztosított helyzete az elöltöltőkhöz hasonlóan a kakas enyhe hátrahúzásánál lehetséges, ami a dió első, biztosító, nyugaszára helyezi a kakasnyugaszt. A biztosító nyugasz kialakítása nem teszi lehetővé az elsütőbillentyű elhúzását, ezáltal a kakas előrecsapását sem.

Űrméret	15,24 mm (6 линия)
Töltény	15,24×40 mm R
Fegyverhossz	1346 mm (530 линия)
Fegyverhossz szuronnyal	1847 mm (727 линия)
Csőhossz	903 mm (355,5 линия)
Huzagolt csőhossz	843,3 (332 линия)
Huzagszám	4
Huzagolás menetemelkedése	1/1340 mm (1/527 линия)
Fegyvertömeg	4505 g (11 фунт)
Fegyvertömeg szuronnyal	4914 g (12 фунт)
Lövedéktömeg	35,55-35,90 g (8 золотник 32-40 доля)
Lőportömeg	5,06 g (1 золотник 18 доля)

3. táblázat: orosz 1869 M 15,24 mm-es Krnka egylövetű puska főbb adatai[73]

A Modern Lőfegyver Gyűjtemény jelenleg 2 darab orosz 1869 M 15,24 mm-es Krnka egylövetű puskával rendelkezik. Mind a kettő példány átalakított darab, az egyik a Tulai Lőfegyvergyárban készült 1861-ben, a másik az Izsevszki Lőfegyvergyárban 1858-ban. A két példányból csak a Tulában készült példány teljes, a másik enyhén hiányos.

73 https://www.krnka.cz/dilo-mistra/krnkovka/technicke-parametry-a-konstrukce-pusky-krnka-1869/ (Megtekintés: 2019. november 10.)

Orosz 10,67 mm-es 1870 M Berdan II egylövetű puska nyitott zárszerkezettel[74]

Orosz 1870 M 10,67 mm-es Berdan II egylövetű puska

A rendszer zárdugattyúja már egyértelműen hátultöltőnek készült tokszerkezettel kapcsolódik, amely megvezeti a zárat és biztosítja az alkatrészek megfelelő együttműködését. A zár egy komplex, önálló szerkezet, ami biztosítja már a hüvely teljes kivonását. A tokhoz kapcsolódóan megjelenik a kivető, ami a teljesen hátsó helyzetbe hozott zárnál a hüvelyperemet az alsó részén előrefelé szorítja, így az energikus hátrahúzáskor megtörténik a kivetés. A zárolást a fogantyúrész hátsó felülete végzi a tok kapcsolódó felületén. A zárfej a hüvely megtartását és az ütőszeg megvezetését szolgálja, a fogantyúrészben csavarkötéssel kerül rögzítésre. A hüvelyvonó rugós előfeszítésű, a hüvelyperemet szilárdan tartja a peremágyon, a fogantyúrész üregében ovális végű csavarral kerül rögzítésre. A zár üres töltényűr esetén mellső helyzetben marad nem csak a fogantyúrész zárolása miatt, hanem az ütőszeganya alján, lemezrugóval előfeszített rögzítő miatt is. Ez az alkatrész továbbá segíti a zárolást is, mivel a zárolt helyzetbe fordított fogantyúrész kimarásába nyomja be a tok kapcsolódó felülete felfelé, így itt is megtámasztásra kerül a fogantyúrész.

Az ütőszeg hosszú, vékony és az elsütéshez szükséges energiát az ütőszegrugó szolgáltatja, amely az ütőszeganya és az ütőszeg együttes gyorsítását végzi a fogantyúrészhez képest. Az ütőszeganyát a fogantyúrészhez ovális fejű csavar köti, ami biztosítja az egymáshoz képesti fix elmozdulást és a nyitáskor az ütőszeg kismértékű hátrahúzását. Az ütőszeg rögzítése az ütőszeganyán csavarkötéssel és egy átmenő rögzítőcsavarral megy végbe. Az ütőszegrugó megfeszítése záráskor történik meg.

Az elsütőszerkezet az elöltöltőknél megszokottakhoz képest jelentősen egyszerűbb szerkezet. Az elsütőbillentyű egy egészen egyszerű kialakítású, lemezrugóval előfeszített elsütőemelőhöz kapcsolódik, ami az elsütőbillentyű

74 HTM Modern Lőfegyver Gyűjtemény 1169/Pu.

alaphelyzetbe hozását is végzi. Az elsütőemelő az ütőszeganyát akasztja meg a feszítéskor. A zárakasztó és a kivető egy alkatrészben egyesítettek, amely szintén lemezrugóval kerül előfeszítésre és a zár megfelelően hátsó helyzetbe hozása esetén azt hátsó helyzetben megakasztja.

Töltéskor a fogantyút az eredeti, függőlegestől 1/8 körívvel jobbra lévő helyzetétől, függőleges helyzetbe kell hozni, és a hátsó helyzetbe hátrahúzni. Ekkor a fogantyúrész alsó kimarásában megakad a rugója által felső helyzetbe hozott kivető. A töltényt be kell helyezni a töltényűrbe, majd a fogantyú mellső helyzetbe tolása után azt alaphelyzetbe kell fordítani. Ekkor a felső helyzetbe került elsütőemelőn fennakad az ütőszeganya elsütőnyugasza, megfeszül az ütőszegrugó és a hüvelyvonó ráakad a hüvelyperemre. Elsütéskor az ütőszeg és az ütőszeganya együttesen előrecsap és megtörténik a lövés. A fogantyú ismételt hátrahúzásánál a hüvelyvonó a hüvelyt teljesen kihúzza a töltényűrből és a hátsó helyzetben megtörténik a kivetés. Biztosított helyzetbe hozáshoz az ütőszeganya hátsó nyugasza szükséges, így az ütőszeganya megfogásával és óvatos előreengedésével lehetséges. A zár kiszerelését a kivetőnek, a tok nyitott része felőli megnyomásával lehet végrehajtani.

Űrméret	10,67 mm (4,2 линия)
Töltény	10,67×58 mm R
Fegyverhossz	1346 mm (53 дюйм)
Fegyverhossz szuronnyal	1854 mm (73 дюйм)
Csőhossz	831 mm (32,7 дюйм)
Huzagszám	6
Huzag menetemelkedése	1/540-1/552 mm (1/21,25-1/21,75 дюйм)
Fegyvertömeg	4250 g (10 фунт 36 золотник)
Fegyvertömeg szuronnyal	4660 g (12 фунт)
Lövedéktömeg	24,13 g (5 золотник 63 доля)
Lőportömeg	5,08 g (1,19 золотник)

4. táblázat: orosz 1870 M 10,67 mm-es Berdan II egylövetű puska főbb adatai[75]

A Modern Lőfegyver Gyűjtemény az orosz 1870 M 10,67 mm-es Berdan II egylövetű puska tekintetében sincs sajnos sokkal jobban ellátva. Összesen 6 darab gyalogsági puskával rendelkezünk ebből a típusból. Ebből mindegyik darab teljes, legfeljebb tisztítóvessző hiányok vannak. A típusnál nem minden esetben tüntették fel a gyártási helyet és a beütőket az évek sodra jelentősen eltompította, ezért 4 darabról biztosan tudjuk, hogy Tulában készült, 1 darab eszköz nem került feldolgozásra és 1 darab egylövetű puska tokrészén nincs szöveges beütés. A feldolgozott eszközök közül 1 darab 1878-ban, 1 darab 1884-ben és 2 darab 1885-ben készült.

75 http://ww1.milua.org/berdan2.htm; http://smallarms.ru/article?arms=berdan; https://www.pynop.com/berdan.htm (Megtekintés: 2019. november 13.)

Orosz 7,62 mm-es 1891 M Moszin-Nagant ismétlőpuska nyitott zárszerkezettel[76]

Orosz 1891 M 7,62 mm-es Moszin-Nagant ismétlőpuska

A tokszerkezet az ismétlő rendszer miatt átalakításra került, hogy az alsó adogatású, egysoros középágytárból történő adogatás megtörténhessen. A kivető kettős feladatot lát el a rendszernél, így végzi a feladott töltény megállítását a töltősíkban és a hátrahúzáskor a kivetést is ez az alkatrész végzi. A lemezrugóból kialakított kivető a tokban fecskefarkas kötéssel és csavarral kerül rögzítésre. a tok felső részén a tölténymedence hátsó részénél a töltőléc megvezetésére szolgáló horonnyal rendelkezik.

A zárdugattyúban a zárfej végzi a tényleges reteszelést, amit a fogantyúrész függőlegestől jobb oldalra 90°-ban történő elfordításával lehet elérni. A zárfej a fogantyúrészhez hornyos megvezetéssel kapcsolódik és szimmetrikusan elhelyezkedő két reteszelő szemölcs végzi a tok töltényűr mögötti részében a reteszelést. A fogantyúrész végzi továbbá a kivető működtetését is, így amikor megfelelően hátrahúzott helyzetben van, a kivető a tölténymedencébe emelkedik és rendeltetésszerű működését végzi. A fogantyúrész és az ütőszeganya kapcsolatát vezetőléc szolgáltatja, ami a vezetőléchez körkörös horonnyal kapcsolódik. A fogantyúrész hátsó részén ferde pálya van kialakítva, ami a nyitáskor az ütőszegrugó megfeszítését végzi és felhúzott állapotban tartja, végpontján nyugasz van, hogy kézzel hátrahúzva és elfordítva biztosított állapotba lehessen juttatni az ütőszeganyát. Az ütőszegrugó a fogantyúrész és az ütőszeg között feszít. A vezetőlécen keresztülmegy az ütőszeg, melynek lemunkálásai biztosítják, hogy a vezetőléc nem fordulhat el ezen a részen, így a kapcsolat a zár alkatrészei között csak illesztésekkel történik. Az ütőszeg az ütőszeganyában csavarkötéssel kerül rögzítésre, ami lehetővé teszi az ütőszegkiállás beállítását. A zárfejben kerül rögzítésre fecskefark illesztéssel.

76 HTM Modern Lőfegyver Gyűjtemény 0178/Pu.

Az elsütőszerkezet nagyon egyszerű szerkezetű. A tokhoz fecskefarkas kötéssel és csavarral rögzített, lemezrugós kialakítású elsütőemelőből és a hozzá kapcsolódó elsütőbillentyűből áll. Az elsütőbillentyű a tokban csappal kerül rögzítésre. A mai napig ez a legegyszerűbb és legmegbízhatóbb ismétlőpuska elsütőszerkezet kialakítások egyike. Meghibásodási valószínűsége közel a nullával egyenlő, az alkatrészcsere kifejezetten egyszerű.

Az integrált szekrénytár társzekrénye egy darabból készült a sátorvassal és a tokhoz csavarkötéssel kapcsolódik. A táralj csappal kapcsolódik a társzekrényhez és a rögzítése a hátsó részén lemezrugós rögzítővel került megvalósításra. Az adogatórendszert a táraljból és két darab adogatólemezből áll, amelyek között a rugós kapcsolatot fecskefark illesztésű laprugók szolgáltatják.

Töltéskor a fogantyút függőleges helyzetbe kell fordítani, így az ütőszegrugó megfeszül. A zár hátrahúzásakor szabaddá válik a tölténymedence és a hátsó helyzetben lehetővé válik a töltőléccel történő töltés. A töltőlécből a töltényeket be kell tolni a tölténytárba és a töltőléc eltávolíthatóvá válik. A kivető megállítja a felső töltényt töltősíkban és a fogantyúrész előretolásakor megtörténik a töltény töltényűrbe tolása, majd a fogantyúrész alaphelyzetbe fordításakor a reteszelés. Eközben az ütőszeganya elsütőnyugasza fennakad az elsütőemelőn és a hüvelyperemre ráakad a hüvelyvonó karma. Az elsütőbillentyű elhúzásakor az elsütőbillentyű mellső része lenyomja az elsütőemelőt, ami a tokba lehúzódik és felszabadítja az ütőszeganyát és megtörténik a lövés. Az újbóli kireteszeléskor és hátrahúzáskor megtörténik a hüvelyvonás és a jobbra történő kivetés. Biztosított állapotba hozáshoz a felhúzott állapotú fegyveren az ütőszeganya hátrahúzását és balra fordítása szükséges, így az ütőszeganya a fogantyúrész nyugaszára kerül.

Űrméret	7,62 mm
Töltény	7,62×54 mm R
Fegyverhossz	1306 mm
Fegyverhossz szuronnyal	1738 mm
Csőhossz	800 mm
Huzagszám	4
Huzag menetemelkedése	1/240 mm
Fegyvertömeg	4000 g
Fegyvertömeg szuronnyal	4300 g
Lövedéktömeg	13,75 g
Lőportömeg	2,35 g

5. táblázat: orosz 1891 M 7,62 mm-es Moszin-Nagant ismétlőpuska főbb adatai[77]

A Modern Lőfegyver Gyűjtemény az első világháborús zsákmányanyagnak köszönhetően sok jó állapotú orosz 1891 M 7,62 mm-es Moszin-Nagant ismétlőpuskával rendelkezik, összesen 23 darabbal. Ezekből az eszközökből 5 darab

77 http://smallarms.ru/article?arms=mosin&pg=3 (Megtekintés: 2019. november 17.)

szesztrorecki, 4 darab tulai, 8 darab izsevszki és 3 darab châtellerault-i gyártású, 1 darab eszköz nem került feldolgozásra és 1 darab ismétlőpuska tokrésze erősen rozsdagödrös. Szerencsére ezek nagyon jó megtartású eszközök és sok közülük olyan állapotú, hogy közel 130 év múltán is nyugodt szívvel használatba lehetne őket venni. A feldolgozott ismétlőpuskák közül 5 darab 1895 előtt, 9 darab 1895 és 1899 között, 6 darab 1900 és 1914 között és 1 darab az első világháború idején készült.

Elemzés

Az elemzésben több olyan számítást végzek, amelyek közelítő képet adhatnak egy lövészfegyver hatékonyságáról. Ehhez mindig csak az alapadatok felhasználására van szükség, amik a következő táblázatban láthatók. Az adatok a régebbi eszközöknél majdnem minden esetben közelítő jellegűek, hiszen a szabványosítás ellenére voltak eltérések a tulajdonságokban mind a lőfegyverek, mind a lőszerek tekintetében. A lövedék tömegét „m”-el, a lőpor tömegét „q”-val, lőfegyver tömegét „M”-el és a lövedék kezdősebességét „v”-vel jelölöm.

Név	Űrméret	Lövedék-tömeg	Lőpor-tömeg	Fegyver-tömeg	Lövedék kezdő-sebesség
Jelölés	d	m	q	M	v
Mértékegység	*mm*	*g*	*g*	*g*	*m/s*
1869 M Krnka	15,24	35,73	5,06	4505	330
1870 M Berdan II	10,67	24,13	5,08	4400	431
1891 M Moszin-Nagant	7,62	13,75	2,35	3950	685
1891 M Moszin-Nagant 1908 M tölténnyel	7,62	9,6	3,25	3950	855

6. táblázat: Elemzéshez szükséges alapadatok

Ezekből az adatokból kiindulva sok olyan mutató dolgozható ki, amelyek megmutatják a lövedék energiáját, illetve hatékonyságát. Sajnos a kevés fellelhető adat miatt általában csak a csőtorkolati értékek jöhetnek számba, de ez az érték is alkalmas az összehasonlításra és a fejlődés mértékének látványos bemutatására az egymást követő lőfegyverek tekintetében. A táblázat utolsó sorában feltüntetésre kerül a hegyes lövedékkel szerelt 1908 M modernizált 7,62×54 mm R űrméretű tölténnyel működő orosz 1891 M 7,62 mm-es Moszin-Nagant ismétlőpuska is, mivel ezt a konfigurációt a fegyver minimális átalakításával a mai napig használják szerte a világon.

A kiindulási adatokból is látszik valamennyi a fejlődés mértékéből, de a későbbiekben látható, hogy a számított mutatók jobban alkalmasak ennek kimutatására. A mutatók értelmezéséhez és a számításokhoz rövid értelmezés szükséges.

Kezdőimpulzus (I): A lövedék-lőpor és a lőfegyver-lőpor rendszerre nézve az impulzus ugyanakkora a kirepülési pillanatban. Ez természetesen csak közelítő

számítás, hiszen nem pontosan a lőpor tömegének fele hagyja el a csövet a kirepülési pillanatban gázhalmazállapotban, hanem van maradó szilárdanyag, az égés nem tökéletes és még számos tényező közrejátszik. Ellenben a számításnak ez a módja a korabeli lőporok esetén, a kevés rendelkezésre álló adat miatt jó közelítést ad. Segítséget nyújt a lőfegyveren jelentkező hátraható energia számításához. Az alábbi képlet alapján számítható ki, ahol „v" a lövedék kezdősebessége, „m" a lövedék tömege, „q" a lőpor tömege, „V" a lőfegyver „kezdősebessége", „M" pedig a lőfegyver tömege.

$$L = v \cdot \left(m + \frac{q}{2}\right) = V \cdot \left(M + \frac{q}{2}\right) \left[\frac{kg \cdot m}{s}\right]$$

Lövedék kezdőenergia (E_l): Megmutatja, hogy a kirepüléskor mekkora energiával rendelkezik a lövedék. Pontos röppályaadatok hiányában ez a legjobb mutató annak bemutatására, hogy a célban milyen hatása van a lövedéknek. Francia források 40 J-ban határozzák meg az ember számára halálos energialöketet, míg orosz források 140 J-t említenek. A kezdőenergia értékek vizsgálatakor viszont fontos megjegyezni, hogy a röppálya során számottevően csökkenő sebesség négyzetével arányos a lövedék energiája. Így a harcászat által meghatározott adott esetben csak a kezdőenergia bizonyos hányada hat.[78] A táblázat adataiból az alábbi képlet alapján számítható ki.

$$e = \frac{1}{2} \cdot m \cdot v^2$$

Lőfegyver hátraható energia (E_F): Megmutatja, hogy a lövedék kirepülésének pillanatában mekkora a lőfegyver hátrasiklási energiája, köznyelven szólva a visszarúgása. Ennek időbeli lefolyása természetesen a legtöbb esetben nem ismert, így a tényleges hátraható erőről nem ad képet. A hátraható erő számításához ismerni kellene a teljes bel-, és átmeneti ballisztikai folyamatot. A lőfegyver „kezdősebességének" az impulzusegyenletből történő kiszámítása után az alábbi képlettel számítható ki.[79]

$$E = \frac{1}{2} \cdot M \cdot V^2$$

Lövedék fajlagos energia (ε): Hasonlóan az előző mutatóhoz, kirepüléskori értéket mutat, amely a lőtávolság növekedésével arányosan csökken. Megmutatja, hogy a lövedék keresztmetszetének 1 mm^2-ére mennyi energia jut. Ez megmutatja, hogy milyen a lövedék átütőképessége. Természetesen a célballisztika nem ilyen egyszerű, ez is csak egy közelítő mutató. Ténylegesen sokkal kisebbek a fajlagos energiák, hiszen a lövedék a célpontba csapódáskor deformálódik. Ebben az időszakban viszont, amikor a személyi lövedékvédelmi eszközök gyerekcipőben jártak, meglehetősen használható, hiszen az emberi testbe behatoláskor

78 Ez viszont minden lövedékformára és kezdősebességre más és más. Ha a mai fegyvereket néznénk, ott 100m-en nagyon hasonló lassulásokat kapnánk, azonban ezeknél a régi konstrukcióknál tetemes lehet az eltérés!

79 Ez nagyon nagy hibát adhat adott esetben, ugyanis a fegyvercsőből kiáramló gázok sebessége (főleg nagy kezdősebességű és progresszív lőport használó fegyvereknél) nagyon nagy lehet, ami nagyon megnöveli a hátrahatást. Az itt használt képletet ezekben az esetekben módosítani kellene. A hátraható energiaviszonyoknak a beható elemzése a tanulmánynak nem célja.

a lövedék jó közelítéssel az eredeti alakjában van. A lövedék kezdőenergiájának kiszámítása után

$$\varepsilon = \frac{4 \cdot e}{d^2 \cdot \pi}$$

Név	I	E_F	E_l	ε
Mértékegység	kgm/s	J	J	J/mm²
1869 M Krnka	12,62	17,69	1945,23	2,67
1870 M Berdan II	11,49	15,01	2241,21	6,27
1891 M Moszin-Nagant	10,22	13,23	3225,92	17,68
1891 M Moszin-Nagant 1908 M tölténnyel	9,60	11,66	3508,92	19,24

7. *táblázat: Számított tényezők*

A kiszámított értékek értelmezéséhez adott esetben az egymáshoz viszonyított arányok adhatnak segítséget. Önmagában például a kezdőimpulzus csökkenés nem mérvadó, ha nem társul hozzá a lövedékenergia változása. Ezért először páronként ismertetem a változásokat, majd a teljes időszakon átívelő eredményt mutatom be.

A Krnka és a Berdan rendszer között már lényeges az űrméretcsökkenés, ami a 70%-ára csökkent az űrméretváltásnál. Ez többek között a lövedék tömegének 68%-ára csökkenését eredményezte. A lőpor ugyanazzal a technológiával készült feketelőpor, amit ebben az időben általánosan használtak lövészfegyver töltényeknél az Orosz Birodalomban. A fegyver és a lőpor tömege kismértékben változott a konstrukciós sajátosságok miatt. A kisebb lövedéktömeg miatt az azonos tömegű lőpor 131%-kal nagyobb kezdősebességet biztosított. Ez a kezdőimpulzus csökkenését eredményezte a 91%-ára, ami a kissé alacsonyabb fegyvertömeg miatt a hátraható energia 85%-ára esését eredményezte. Ez a lövésszaki értelemben egy jó tulajdonság, kifejezetten az ezzel társuló 115%-ára növekedett lövedék kezdőenergiával. Tehát a célban kifejtett hatás kis mértékben nagyobb, viszont a fajlagos energia növekedése 235%-os, ami megdöbbentően jól mutatja, hogy az átütési jellemzők mennyit javultak[80].

A Berdan és a Moszin rendszerek között talán még szembetűnőbbek ezek az értékek. Ez elsősorban a további űrméretcsökkenésnek, a lőszergyártás és a lőporgyártás technológiai váltásának köszönhető. Az űrméret 71%-ára csökkent, ezáltal a lövedéktömeget, amely ekkor már rézköpenyes és ólommagvas volt, 57%-ára csökkentették. A fegyver és a lőpor tömege is jelentősen csökkent, az előbbi 88%-ára, az utóbbi pedig 46%-ára, miközben magasabb energiatartalommal bírt

80 Itt a célban kifejtett hatást nem tudjuk tippelni, mert a lassulást nem ismerjük. Ha ismertek lennének a ballisztikai együtthatói a lövedékeknek, akkor azok összehasonlításával és a lövedékátmérők figyelembevételével már lehetne becsülni a lassulást és a célban lévő sebességet, amivel az energiát is tudnánk becsülni. A különböző lőtávolságokon lévő lövedéksebességeket a lőtáblák ismeretével vagy kísérleti úton lehet megállapítani. Ezek hiányában a tanulmányban csak a torkolati értékek kerülnek ismertetésre.

a kisebb lőportöltet. A kezdősebesség ennek köszönhetően 159%-ára növekedett. A kisebb fegyver és lövedéktömegnek köszönhetően a kezdőimpulzus ismét csökkenést mutatott, a 89%-ára csökkent, ami a hátraható energia 88%-ára csökkenését eredményezte. Sokkal inkább növekmény mutat a kezdőenergia, ami a 144%-ára nőtt és a fajlagos energia, ami 282%-ára növekedett.

A századforduló után a lövedékalak és a lőportöltet fejlesztése volt a további fejlődés útja. A lövedéktömeg a 70%-ára csökkent, a lőportöltet megnövelték és a kezdősebesség pedig 125%-ára növekedett. A kezdőimpulzus csekély mértékben csökkent, a 94%-ára, a hátraható energia pedig a 88%-ára. Még ez a csekély javulás is sokat számított azonban, hiszen a kezdőenergia és a fajlagos energia is a 109%-ára növekedett, ami az első világháború irányába kitekintve kifejezetten fontos tényező.

Az igazán megdöbbentő viszont, ha a teljes ívet vizsgáljuk, ami a Krnka rendszertől a Moszin rendszerig vezet. Az űrméret a felére csökkent, a lövedék tömege a 38%-ára, illetve a 27%-ára csökkent. A kezdősebesség a 208%-ára, illetve a 259%-ára növekedett. A kezdőimpulzus a 81%-ára, illetve a 76%-ára csökkent, ami a hátraható energiában hasonlóan mutatkozik meg, a 75%-ára, illetve a 66%-ára csökkent. A kezdőenergia a 166%-ára, illetve a 180%-ára növekedett, a fajlagos energia pedig a 663%-ára és a 722%-ára növekedett.

Összefoglalás

Az Orosz Birodalom gyalogsági puskáinak fejlesztése a 19. század második felében a kezdetben nagyon viszontagságosan indult meg. Rengeteg rendszerrel próbálkoztak, igyekeztek megtalálni a megfelelő hátultöltő rendszert, mindezt 5–10 év lemaradással a világ többi részéhez képest. Itt elsősorban az információhiány és a kor technológiai körülményei akadályozták a fejlesztési folyamatot. A cár ezt időben észrevette és az átfogó haditechnikai és ipari reformjával létrehozta annak a fegyveriparnak az alapjait, amely a manufaktúra rendszerből kilépve képes a haderő ellátására sorozatgyártásban is. Természetesen ez nem azonnali és kizárólagos változás volt, de a fegyveriparban a következő háborús időszakra megfelelően átfutott. Ami nem megfelelően sikerült az ismét a fejlesztési ütem, hiszen a török-orosz háborúban ismét 5 év hátrányban találták magukat, ami az ismétlő rendszerekkel szembenézve végzetesnek bizonyult a háború sikerére nézve. Ekkor az elmaradott hadi gondolkodás és a gyerekcipőben járó rendszerelvű, központilag irányított fejlesztés hátráltatta a folyamatot. Mégis mindezek ellenére a századfordulóra és az első világháborúig terjedő időszakban az Orosz Birodalom tudhatta magáénak a világ akkori legfejlettebb lövészfegyverét. Gyönyörű ívet futott be így az orosz fegyverfejlesztés a káosztól, a letisztult hatékonyságig. Ez a szellemiség a továbbiakban is megbecsült, követendő példa volt a 20. század orosz fegyverfejlesztői számára is, akik közül sokan még a „nagy öregek" keze alatt kezdték el a szakmát. Természetesen ez a „hazai" összehasonlítása a fegyvereknek csak a fejlődés mértékére, nem a kor harcterein szembeálló eszközök „jóságának" bemutatására megfelelő.

Életrajzok

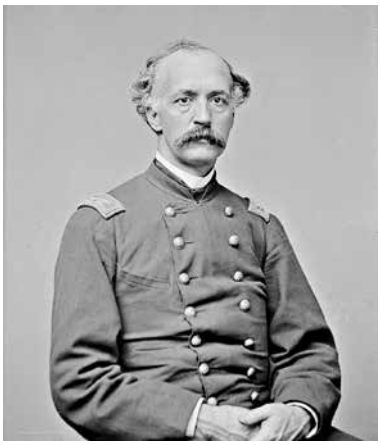

Hiram Berdan

Hiram Berdan[81] 1824. szeptember 6-án született Phelps-ben, New York államban. Fiatalkorában gépészmérnöknek tanult. Mérnöki tehetségét számos területen megcsillogtatta. Feltalált aratógépet, dagasztógépet és egy eljárást, amivel ki lehet választani egyszerűen az aranyat az ércéből. Még az Amerikai Egyesült Államok (továbbiakban: USA) polgárháborús időszaka előtt szabadalmazott egy ismétlőpuskát és egy új lövedéktípust is. A találmányai meglehetősen nagy vagyont és nemzetközi elismerést hoztak neki. Amatőr lövészversenyeken indult, majd 1846-ra az állam legjobb lövésze lett.

Ő ajánlotta fel azt az újítást is a Hadügyminiszternek, Edwin M. Santonnak, hogy a kiemelkedő lövészekből szervezzenek olyan mesterlövész alakulatokat, amelyeket a legjobb lőfegyverekkel és felszereléssel látnak el és önállóak. Ezt a javaslata gyorsan elfogadásra került és 1861. november 30-án megbízták az 1. Mesterlövész Ezred (1st U.S. Sharpshooters Regiment) vezetésével és ezredessé nevezték ki, ezt az ezredet említi több forrás is Berdan's Sharpshooters, avagy Berdan Mesterlövészei néven. Minden katonája képes kellett legyen 10 egymást követő lövéssel egy 10 inches (254 mm-es) körbe találni 200 yardról (183 m) optikai irányzék nélkül. Az 1. Mesterlövész Ezred mellett megalakítottak még a 2. Mesterlövész Ezredet is, szintén Hiram Berdan parancsnoksága alatt, amely két egységgel Wilfield Scott tábornok és Abraham Lincoln védelmét biztosította. Amennyire is jó feltaláló és innovatív elme volt, vezetőként nem ért el sikereket a mesterlövész ezredeknél erőszakossága és inkompetenssége miatt, amit tisztjei és elöljárói is nehezményeztek. Ennek ellenére mesterlövész alakulatai által fontos szerephez jutott a gettysburgi csatában a konföderációs támadás késleltetése miatt, amivel visszanyerte elöljárói megbecsülését. 1864. január 2-án szerelt le és tért vissza feltalálói és mérnöki szakmájához.

A polgárháború után, 1868. december 8-án, tiszteletbeli dandártábornokká avatását előterjesztették, de a Szenátus nem fogadta el (ennek ellenére a sírkőfelirata is tiszteletbeli dandártábornokként említi). Számos találmánya közül említésre méltó a kétszemélyes búvárnaszád, a torpedócirkáló, a nagy hatótávolságú

81 A fotó először a Brady National Photographic Art Gallery-ben (Washington, D.C.) került bemutatásra. Fotográfus: Matthew Brady (1822-1896). Készült körülbelül 1860 és 1865 között. Jelenlegi hely: National Archives at College Park, Still Picture Records Section, Special Media Archives Services Division. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/62/Col._Hiram_Berdan_-_NARA_-_529906.jpg (Megtekintés: 2019. szeptember 20.)

távmérő, a közelségi gyújtó tüzérségi repeszgránátokhoz, a rézhüvelyek mélyhúzási eljárással történő gyártásának lépései.[82]

A Berdan egylövetű puskák története is az amerikai polgárháború után kezdődött, mikor Hiram Berdan felfelé nyíló zárral kezdett kísérletezni. Az első rendszeresítő Spanyolországban történt és pontosságuk figyelemreméltó volt. Berdan szabadalmaztatta továbbá a ma is használt, üllő nélküli, 2–3 gyúlyukas csappantyúk alaptípusait 1866-ban és 1868-ban.[83]

Sylvester Krnka

Slyvester Krnka (Sylvestr Krnka)[84] élettörténetének és munkásságának dokumentációja meglehetősen hiányos és sok olyan forrás van, amelyekben téves, egymásnak ellentmondó adatok szerepelnek. A források sokféleségét bizonyítja, hogy Sylvester keresztnevéből adódóan sok esetben tévesen december 31-ére datálják a születését, ami a december 30-i keresztelést tekintve nem hiteles. A valóságban 1825. december 29-én született a csehországi Velký Borban a Horažďovic birtokon, František Šrámek helyi földbirtokos földjén. Édesapja halála után, 13 évesen, Bécsbe indult, ahol Matthias Nowotny puskaműves mester műhelyében inaskodott, miután a mester 2 évig piarista iskolában taníttatta. A mestervizsgáját 1844. január 17-én mutatta be a céhmesteri bizottságnak, a puskaműves mesteri oklevelét 1848. október 21-én kapta meg. Ezután a dél csehországi Volyňba költözött, ahol 1848. november 30-án kapta meg a polgárjogot. Kérdéses, hogy miért Volyňra esett a választása, de a legvalószínűbbnek az tűnik, hogy a városiak meghívására érkezett. Mindenesetre az biztos, hogy megérkezése után felállította a műhelyét és a Nemzetőrség számára gyártott lőfegyvereket. Ám hosszú távon a Nemzetőrség felfegyverzése nem biztosította a megélhetését.[85]

Nincsenek pontos információk, hogy a konstruktőri pályafutása mikor és hogyan kezdődött el, de körülbelül az 1844-es évre tehető, amikor elkezdett dolgozni egy hátultöltő rendszer és egy egységes töltés fejlesztésén. Az utóbbin két

82 Папков 2005. 38–40. o.; https://www.findagrave.com/memorial/5761/hiram-berdan (Megtekintés: 2019. november 8.)

83 http://smallarms.ru/article?arms=berdan (Megtekintés: 2019. november 13.); https://www.pynop.com/berdan.htm (Megtekintés: 2019. november 13.)

84 Jan Vilimek (1860–1938) festménye. 1884. szeptember 13-án készült el és 1885-ben került bemutatásra Prágában. A festmény megjelent: Humoristické listy, ročník XXVI, číslo 37, V Praze dne 13. září 1884. http://www.krnka.cz/wp-content/uploads/Sylvestr_Krnka_portret_Vilimek.jpg (Megtekintés: 2019. november 8.)

85 https://www.krnka.cz/zivot-mistra/puskarovo-mladi-a-uceni-ve-vidni/ (Megtekintés: 2019. október 15.)

testvérével, Františekkel és Václavval együtt dolgozott, akik tanári pályán dolgoztak. A fejlesztés folytatódott Volyňba érkezése után is és 1849. október 20-án terjesztették elő I. Ferenc Józsefnek az átalakítás tervét. A pályázatban szerepeltek az átalakított lőfegyver tervezett előnyei. Az átalakított lőfegyver könnyen üríthető, tölthető és tisztítható, továbbá az elöltöltő lőfegyverből egy képzett puskaműves által 24 óra alatt olcsón átalakítható megfelelő műhelyfelszereléssel. A lőfegyverrel egy képzett lövész akár 8–9 lövés leadására is képes vele, a töltés rossz időben is lehetséges, akár lóháton is, nincs akkora torkolattüze és füstje, mint előtöltő kortársainak. A rendszer alapja a bal oldalt elhelyezett hosszanti tengelyen forduló tömbzár volt, jobb oldal fogantyúval a felhajtáshoz. A csappantyút a zár mellső részébe kellett behelyezni, azt egy függőleges pályájú ütőszeg működtette, amit a csekély mértékben átalakított kakas ütött meg. A töltény papírhüvelyes volt és Roberts 1831-es konstrukcióját vette alapul, de még mindig különálló csappantyúval működött. A lőfegyver tervét pénzügyi problémák miatt végül 1849. december 12-én mutatták be Prágában, az osztrák Tábori Tüzér Dandár (kk. Feld-Artillerie-Brigade Commando zu Prag) parancsnokságán. Egy 1842 M Augustin elöltöltő puskát készítettek elő a Krnka testvérek számára, de azt csak 1850. február 14-én kapták meg és a prototípushoz biztosított lőszer is elfogyott. A határidő a bemutatásra 1850. február 19-e volt, amit a konstruktőrök kérésére 20-ára változtatták. Az átalakításra rendelkezésre álló idő rövidsége és több probléma miatt a lőfegyvert a bizottság 1850. február 24-én elutasította, az elutasítás 1850. április 20-án jutott el Krnkához. A problémák között jelentős helyet foglalt el, hogy az el nem égett lőpor és a papírhüvely maradékai a töltényűrt annyira elkormolták, hogy a lőfegyver 26 lövés után tölthetetlenné vált, hasonló okok miatt nem volt elég energiája az ütőszegnek a csappantyú elműködtetéséhez. 1950. február 28-án Krnka Volyňban egy levélben megírta, hogy a problémák kiküszöbölésére milyen megoldásokat dolgoztak ki, de nincs forrás arról, hogy elküldésre került-e a levél.[86]

1854 januárjában Sylvester Krnka jelentkezett a haderőbe puskaművesnek és 1854. május 23-án a 10. Gróf Clam-Gallas Ulánus Ezredben (des Graf Clam-Gallas 10th Uhlanen-Regiment) kapott beosztást Bonchidán. Az ezreddel sokszor váltott állomáshelyet a következő évek folyamán és ezt az időt a zárolási rendszerének és a töltény tökéletesítésének szentelte. 1854–1855 folyamán a konzol rendszer elhagyásával saját lőszert fejlesztett Lefaucheux-Houliier töltény konstrukciója alapján. Ez még mindig papírhüvelyes töltény volt, de már réz hüvelyfenékkel, ami jobb tömítést biztosított és lehetővé tette a hüvelyvonó alkalmazását is. A rendszer alapja ezúttal az Augustin rendszerű simacsövű elöltöltő volt. A lőfegyverhez két új típusú lövedéket is fejlesztett. A Kürassiereissert, ami egy páncéltörő jellegű lövedék volt acél vagy vasmaggal, ami a lövedékcsúcsnál kilógott az ólomingből, és a Crusher Crusade-ot, ami egy csapódó gyújtóval szerelt robbanó lövedék volt az acélmagban ütőszeggel, csappantyúval és robbanóanyaggal. 1855 után már huzagolt csővel gyártotta le hátultöltőit, kétkarú emelőként működő hüvelyvonóval. Ez tovább növelte a pontosságot és a tűzgyorsaságot, ami ekkor már 8–10 lövés/

86 https://www.krnka.cz/zivot-mistra/bratri-krnkove-a-prvni-zadovka/ (Megtekintés: 2019. október 17.)

perc volt. Ezután elhagyta a Lefaucheaux-féle ütőcsapos megoldást és a Lancaster-féle központi gyújtásos hüvelyfenékkel dolgozott. Az új lőszerhez hozzáigazította az elsütőszerkezetet is és a kakast olyan kitüremkedéssel látta el, amely meggátolta a zár kinyílását az elsütés után. Ezt a lőfegyvert Krnka Schnellshussbüsse néven, tehát gyorstüzelőként említette. 1856-ban saját költségére két brosúrában publikálta az eredményeit és demonstrációs lövészeteket szervezett. A brosúrák és a bemutatók tapasztalatai tiszti körökben gyorsan terjedtek. A tökéletesített lőfegyvert ismét bemutatta 1856 nyarán Prázsmárban (Tartlau, Prejmer) a báró Wimpzen altábornagy által vezetett bizottságnak, akit a Bécsi Főparancsnokság bízott meg a feladattal. A lőfegyver főként a Lorenz rendszer rendszeresítése miatt negatív elbírálásban részesült. A haderőből 1867. június 30-án szerelt le.[87]

Az 1858 és az 1866 közötti időszakról nagyon kevés forrás van, csak az tudni, hogy újból megpróbálta elfogadtatni a konstrukcióját, apróbb módosításokkal, de sikertelenül az osztrák haderőben. 1866-ban az osztrák haderő a porosz–osztrák háború miatt a Remington tömbzáras rendszert rendelte meg 50.000-es darabszámban Eduard Paget lőfegyverművestől, amely rendelést a konfliktus befejeztével vissza is mondott. 1866 végén a hátultöltő lőfegyverek ellenőrzésére kijelölt bizottság Vilmos főherceg vezetésével a Wänzl puskákra irányította figyelmét. Ebben az időben Sylvester Krnka közvetlenül hozzá fordult a nyilvános vizsgálat és összehasonlítás céljából, amely kérelmét meglepetésére elfogadtak, de az összehasonlításra végül nem került sor és 1867-ben az osztrák-magyar hadsereg a Wänzl rendszert rendszeresítette.[88]

Ezután Edward Hohenbruck báró, fregattkapitány, neve alatt is megpróbálta elfogadtatni a rendszert. Bruno Barth lőfegyverműves Bécsből alternatív átalakításként prezentálta a lőfegyvert, de az eredet gyorsan kiderült, így az ügyet Barth-Hohenbruck néven kezelte a 7. ügyosztály. Barth az átalakítás költségét 5 aranyra becsülte, de ez a korábbi 6 arany árhoz képest nem volt annyival alacsonyabb, hogy a siker reményével kecsegtessen. Sylvester Krnka két társa segítségével még Thomas Sederl Ottakringi lőfegyvergyárossal is szerződött 1867. január 3-án a Krnka rendszer kizárólagos gyártói jogáról öt évre, hogy könnyebb legyen az útja az osztrák-magyar haderő irányába. Amikor egy próbasorozatra megkapta a megrendelést, Sederl 4 hét alatt 10 lőfegyvert gyártott le, melyekből az Krnka és társai 20 krajcárt kaptak darabonként. Sederlt továbbá a szerződésük kötelezte, hogy nyilvántartást vezessen a legyártott vagy átalakított lőfegyverekről egy külön könyvelésben, amelyet bármikor ellenőrizhettek. A szerződés továbbá azt is tartalmazta, hogy Barth és Hohenbruck megpróbálják kiterjeszteni a piacukat Oroszországba, Angliába, Belgiumba, Svájcba és Amerikába is, Sylvester Krnka neve alatt. A nem Sederl által gyártott lőfegyverekért kompenzációnak darabonként 50 krajcárt kellett fizetniük a lőfegyvergyárosnak. Sylvester Krnka még szabadalomként is bejegyezte a lőfegyvert 3679/497-es számon az osztrák–magyar monarchiában. Ezen felül Hohenbruck báró bejegyeztette a szabadalmat Franciaországban (76775) és Angliában (235) is, ahol George Henry

87 https://www.krnka.cz/zivot-mistra/krnkova-vojenska-leta/ (Megtekintés: 2019. október 21.)
88 https://www.krnka.cz/zivot-mistra/leta-marnych-snah/ (Megtekintés: 2019. október 22.)

Daw 1869-1872-ig gyártotta is. 1867-ben Barth az angolszászoknak ajánlotta fel a rendszert, majd Sylvester Krnka az orosz haderőnek 1869-ben.[89]

Az orosz rendszeresítést követően terelődött pénzügyi kérdésekre a szó von Hahn báró közvetítésével. Krnka egyszeri 25.000 rubeles összeget kért, amiről 1869. április 22-én a végrehajtó bizottság csekket állított ki. 1869 májusában pedig Sylvester Krnka II. Sándor cártól megkapta a Nagy Aranyérem a „Hasznosságért" kitüntető címet (szó szerinti fordítás, eredetileg: За полезное, II. Sándor cár ezt az érmet adományozta azoknak a civileknek, akik kiemelkedő szolgálatot tettek Oroszországnak gyártás és kereskedelem terén) is. Krnka ezen felül szeretett volna részt vállalni a lőfegyverek gyártásában is. Másfél hónappal később II. Sándor cár elrendelte a gyártás megszervezését az átfegyverzési bizottság részére 1869. május 6-án. Hat nappal később Krnka megkapta az elutasító választ, miszerint a gyártást már hazai gyárak közt elosztották. Von Hahn báró segítségével is megpróbált részt vállalni 1869. április 18-án 50.000 zárszerkezet gyártásával 4 rubel 25 kopejkás áron, majd később 100.000 darab zárszerkezet gyártásával 3 rubel 95 kopejkás áron, sikertelenül. A GAU ekkor türelmét vesztve leszögezte Krnkának, hogy a gyártást már megszervezték.

Szergej Ivanovics Moszin

Szergej Ivanovics Moszin (Сергей Иванович Мосин)[90] 1849. április 2-án született Voronyezs (Воронеж) provincia Ramon (Рамонь) falujában egy nyugállományú hadnagy családjába. 1861. augusztus 16-tól Tambovban (Тамбов) tanult, majd 1862. augusztus 1-től a Voronyezsi Kadétiskolában (Воронежском кадетском корпусе). Az útja tovább vitte a haderőben és 1867 és 1870 között a Mihalovszki Tüzérségi Iskolában (Михайловском артиллерийском училище) tanult. 1870-ben végzett, majd a szolgálatban eltöltött idő alatt már látható volt lőfegyverkonstruktőri vénája, 1872-ben beiskolázták a Mihalovszki Tüzérségi Akadémiára (Михайловскую артиллерийскую академию). 1875-ben végzett arany minősítéssel és már ekkor a Tulai Lőfegyvergyár volt a célja. Itt fényes pályát futott be és a Moszin-Nagant ismétlőpuska konstrukciójának idején már műhelyparancsnok volt. Később 1894-től a Szesztrorecki Lőfegyvergyár vezetője volt 1902-ben bekövetkezett haláláig.

89 https://www.krnka.cz/zivot-mistra/kauza-barth-hohenbruck-a-sederl/ (Megtekintés: 2019. október 24.)

90 A szobor Szesztroreck városában a Moszin utcában található. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/d/d6/Sergej_Mosin_%28Sestroretsk%29.JPG/800px-Sergej_Mosin_%28Sestroretsk%29.JPG (Megtekintés: 2019. szeptember 30.)

Émile és Henri-Léon Nagant

Émile Nagant

Henri-Léon Nagant

Émile és Henri-Léon Nagant[91] belga lőfegyvertervező testvérpár voltak, de egyikük sem ezen a területen kezdett. Az 1830-ban született Émile 1859-ben azt javasolta az 1833-ban született Léonnak, hogy alapítsanak fémipari céget, ami elsődlegesen ipari felszereléseket javít. Ezt a vállalkozást Liège városában kezdték meg, ami a világ fegyvergyártásának egyik fő központja volt, ezért sok esetben lőfegyveripari gépeket vagy lőfegyvereket javítottak. A lőfegyvergyártásba igazából Samuel és Eliphalet Remington, méltán híres másik lőfegyvertervező testvérpár, unszolására kezdtek, akiket lenyűgözött a gyártásuk minőségén, hogy felkérték őket az egylövetű puskájuk gyártására. Ezután már nyitva volt az út és a világ különböző részeiről származó konstrukciókat gyártottak, terveztek át és fejlesztettek saját konstrukciókat is.[92]

Irodalomjegyzék

Csillag 1965.
Csillag Ferenc: A kézi lőfegyverek és a hadművészet. Budapest, 1965.

Szatmári 2013.
Szatmári András: Nagyűrméretű-mesterlövész rendszer jelentősége a modern kor harcászatában. NKE HHK ITDK, Budapest, 2013.

Авилов 2012.
Авилов, Р.С.: Реализация военно-окружной реформы 1862–1865 годов в Восточной Сибири и на российском Дальнем Востоке: создание Восточного Сибирского военного округа. Вестник ЧелГУ. Вып. 51., № 16., 2012. 18–25. o.

Мавродин 1984.
Мавродин, В. В.: Из истории отечественного оружия: Русская винтовка. Ленинград, 1984.

91 https://i2.wp.com/www.forgottenweapons.com/wp-content/uploads/2015/07/Henri-Leon-and-Emile-Nagant.png?resize=450%2C328&ssl=1 (Megtekintés: 2019. október 7.)
92 https://www.forgottenweapons.com/biography-leon-and-emile-nagant/ (Megtekintés: 2019. november 10.)

Маркевич 1996.
Маркевич, В.Е.: Ручное Огнестрельное Оружие. Санкт-Петербург, 1996.

Папков 2005.
Папков, Алексей: «БЕРДАНКА» Русская винтовка из Америки. Калашников. Оружиеб, боеприпасыб, снаряжение. 10/2005. 38–47. o.

Сытин 2012.
Сытин, Л.Е.: Все об огнестрельном оружи. Санкт-Петербург, Москва, 2012.

Шевченко 2010.
Шевченко, Олег: Николай Баранов и его винтовка. Калашников. Оружиеб, боеприпасыб, снаряжение. 11/2010. 74–76. o.

Late 19th-Century Breech-loading Rifles in the Military History Museum's Collection

The purpose of this article is to write up the infantry rifles from the late 19th century that feature in the Modern Firearms Collection at the Military History Museum. It deals first and foremost with three main types of weapon: the Russian M1867 15.24mm Krnka single-shot breech-loading rifle, the Russian M1868 10.75mm Berdan I single-shot breech-loading rifle.

During the work, great attention was paid not only to the study of Russian regulations at the time, but also to investigation of other textual sources available. As well as presenting the design and regularisation of the different weapon types, the author also discusses the bayonets and ammunition that were standard for them, since without such discussion the weapons cannot be assessed objectively. After presenting the standard types, he draws on the available data for these weapons to show changes that took place in ballistics parameters during the second half of the 19th century.

This treatment is closely connected subject-wise to László Gondos's paper entitled 'Russian Infantry Rifles from the Mid-19th Century in the Collection of the Military History Museum'.

Russische Hinterlader-Infanteriegewehre vom Ende des 19. Jahrhunderts in der Sammlung des Museums für Militärgeschichte

Ziel des Aufsatzes ist die Aufarbeitung der in der Modernen Feuerwaffen-Sammlung des Museums für Militärgeschichte befindlichen Infanteriegewehre vom Ende des 19. Jahrhunderts. Dies betrifft in erster Linie vier Haupttypen: das russische einschüssige Hinterladergewehr Krnka M 1867 mit Kaliber 15,24 mm, das russische einschüssige Hinterladergewehr Berdan I M 1868 mit Kaliber 10,75 mm.

Bei der Aufarbeitung der Typen kommt neben den zeitgenössischen russischen Reglements auch der Untersuchung der verfügbaren Literaturquellen eine hervorgehobene

Rolle zu. Neben der Vorstellung von Entwurf und Einführung der Waffentypen werden auch die eingeführten Bajonette und die Munition erwähnt, da ohne diese eine objektive Untersuchung der Waffen nicht möglich ist. Schließlich werden aufgrund der verfügbaren Daten Rechnungen durchgeführt, um zu demonstrieren, wie sich die ballistischen Parameter in der Waffenkultur in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts veränderten.

Dieser Aufsatz schließt sich thematisch eng an die Abhandlung von László Gondos mit dem Titel „Russische Infanteriegewehre aus der Mitte des 19. Jahrhunderts in der Sammlung des Museums für Militärgeschichte“ an.

Bálint Ferenc

AZ OSZTRÁK–MAGYAR HADITENGERÉSZET EMLÉKEI AZ EGYENRUHA ÉS FELSZERELÉS GYŰJTEMÉNYBEN

Tanulmányomban az egykori császári és királyi haditengerészet Hadtörténeti Múzeum Egyenruha és Felszerelés Gyűjteményében megtalálható emlékeit kívánom bemutatni. Munkám során azokra a tárgyakra, illetve tárgycsoportokra koncentráltam, amelyeket konkrétan egy-egy személyhez köthetünk.

Bár a császári és királyi haditengerészet teljes egyenruházati rendszerének bemutatása ennek a tanulmánynak a kereteit jócskán szétfeszítené, mégis érdemes a témát röviden körbejárni.[1]

A haditengerészet állományát a tiszti és tisztviselői kar, az orvosok, a lelkészek, az altisztek, valamint a legénység alkotta. Az altiszti karon belül megkülönböztették a magasabb rendfokozatú úgynevezett törzsaltiszteket (höhere Unteroffiziere) és alacsonyabb rendfokozatú (niedere Unteroffiziere) egyéneket, utóbbiak közé a hajómestersegédek, negyedmesterek/hajótizedesek[2] tartoztak.

Az Osztrák–Magyar Monarchia fennállása során a három öltözeti és felszerelési utasítás jelent meg a haditengerészet számára, 1873-ban, 1891-ben, valamint 1910–1912 folyamán.[3]

A ruházat fő színe sötétkék volt, nyári időszakban, vagy trópusi tájakon fehér színű öltözetet viseltek, illetve lehetőség volt az eltérő színű ruhadarabok kombinálására.

A tiszteknek a dísz-, valamint gálaöltözethez kétszögű kalap volt előírva, egyébként alacsony, puha oldalú, szemernyős sapkát viseltek, utóbbit 1907-ben tányérsapka váltotta fel. A fejfedők díszítése jelezte a viselő állománykategóriáját. A fehér ruházathoz nem készült fehér sapka, hanem a sötétkék sapkák felső részét levehető fehér huzattal vonták be.

Felsőruházatként fehér inget viseltek mellénnyel és csokornyakkendővel, hozzá sötétkék kétsoros, térdig érő flottakabátot (Flottenrock), vagy fedélzeti zubbonyt (Bordjacke). Az aranyszínű gombokat a császári korona és horgonyjelvény díszítette. A rendfokozati jelzéseket az ujjak végén viselték, arany

1 Mivel az Egyenruha és Felszerelés Gyűjteményben őrzött haditengerészeti emlékek túlnyomó többsége az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó három évtizedéből származik, ezért erre az időszakra koncentráltam az egyenruházati rendszer bemutatása során.

2 A hadseregben a szakaszvezetőnek és a tizedesnek megfelelő rendfokozatok.

3 A ma már igen ritka szabályzatok reprintben elérhetők. Lásd: Adjustierungsvorschriften 2011.

paszománysávok formájában, 1907-től a legfelső sávból hurkot képeztek, ez volt az úgynevezett Elliot-szem.[4]

Díszöltözetben a flottakabát vállain arany színű vállrojtot (Epolett) kellett viselni. A vállrojt rojtjai állománykategóriák szerint változtak, felső részén 1907 előtt csillagok jelezték a viselő rendfokozatát. 1907 után a felső részre korona és horgonyjelvény került, a tengernagyok a korona alatt hímzett ezüst csillagot viseltek. A haditengerészet orvosainak vállrojtját Aszklépiosz botja díszítette. A tengerészeti tisztviselők vállrojtjának felső része ezüst színű volt, a VIII. rangosztálytól rozettával.

A tiszti ruhatár része volt az úgynevezett gálaruha is. Ennek felső része egy zártnyakú, két soros waffenrock volt, álló gallérral. Különlegessége abban rejlett, hogy nem a haditengerészet sávos rendfokozataival viselték, hanem a hadseregben rendszeresített jelzésekkel a galléron. A gálaruhához a kétszögű kalapot, valamint a vállrojtokat kellett hordani.

Téli időszakban a tisztek számára sötétkék, fekete bársonygalléros köpenyt írtak elő, ennek szabása megegyezett a hadseregben használt tiszti köpennyel.

A lelkészek egyházi öltözéküket hordták, a rangosztályuknak megfelelő tiszti sapkával, vagy kalappal, alkalomtól függően.

A fehér egyenruha zubbonya egysoros volt, zárt nyakkal, állógallérral és négy zsebbel. Mivel a fehér ruha könnyen piszkolódott, a rendfokozati jelzéseket levehető váll-lapokon helyezték el.

A tiszti öltözeteket sötétkék, vagy fehér pantalló egészítette ki, partraszálló műveletek esetén bőr lábszárvédővel. Lábbeliként fekete bőr cipőt viseltek, azonban a teljesen fehér öltözethez fehér cipő volt előírva.

A törzsaltisztek ruházata sokban megegyezett a tisztekével, nekik azonban gálaruhájuk nem volt. Sapkájukat altiszti jelvény díszítette, az állománykategóriát jelző sávok nélkül. Vállrojt helyett zsinórból készült válldíszt hordtak. Kék felsőruházatuk bal karján viselték a szakképzettségüknek megfelelő jelvényt, az ujjak végén pedig a paszománysávokból és gombokból álló rendfokozatokat. Fehér zubbonyukon a szakképzettségi jelvény nem a felkaron, hanem a váll-lapon jelent meg.

A legénységi állománynak, és az alacsonyabb rendfokozatú altiszteknek sötétkék posztó matrózöltözék volt előírva. Fejfedőként matrózsapkát hordtak sapkaszalaggal és sapkarózsával, hozzá matrózblúzt és lefelé szélesedő szárú pantallót. A sapkaszalagra a behajózott legénységnél a hajó neve, egyébként K.U.K. KRIEGSMARINE volt felírva. A matrózblúz alatt kék-fehér csíkos rövid ujjú pólót, télen hosszú ujjú fehér trikót viseltek. A blúzhoz fekete nyakkendő, és egy legombolható világoskék gallér tartozott, erre voltak felvarrva a hatágú celluloid csillagokból álló rendfokozati jelzések. Lábbeliként bőr félcipő, partraszállási műveletnél gyalogsági bakancs szolgált, utóbbit lábszárvédővel egészítették ki.

4 A hurkot a brit haditengerészetben vezették be először 1856-ban, tőlük vette át számos más haditengerészet. A hozzá fűzött eredetmítosz szerint a krími háborúban George Elliot (1813–1901) brit tengerészkapitány egyenruhája aranypaszományából rögtönzött kötést sebesült karjának.

A nyári fehér vászon ruházat szabásában nagyrészt megegyezett a posztóruházattal, azonban a nadrág szára nem szélesedett ki. A matrózsapkához fehér vászonhuzat is tartozott.

A legénység részére nyersszínű vászonból munkásruhát is rendszeresítettek, ezt hordhatták matrózgallérral, vagy anélkül.

Hideg időszakban a legénység háromnegyedes szabású, kétsoros posztókabátot viselt.

A felsoroltakon kívül a haditengerészet speciális öltözeteket is használt: vízálló viharöltözéket és körgalléros őrköpenyt.

1915-ben a parti szolgálatot teljesítő tengerészzászlóaljak állományának tábori szürke posztóruházatot rendszeresítettek, álló-lehajtott galléros zubbonnyal, térdnadrággal és lábszártekerccsel. A tisztek tábori szürke tányérsapkát, a legénység matrózsapkát kapott. Az új öltözet gallérjára a hadsereg rendfokozati jelzései voltak előírva, a tisztek és a törzsaltisztek többsége azonban a fehér ruha váll-lapjaival viselte. A szürke egyenruhát a haditengerészeti repülők is előszeretettel hordták.

Személyi hagyatékok

Ferdinánd Lajos
(Szekszárd, 1875. augusztus 5. – Budapest, 1948. május 20.)[5]

Budapesten érettségizett, tanulmányait a Királyi József Műegyetemen folytatta, 1896-tól haditengerészeti ösztöndíjasként. Próbaszolgálatát 1900. szeptember 1-jével kezdte meg 3. osztályú mérnökként. 1904. május 1-jével 2. osztályú mérnökké léptették elő. 1904 szeptemberétől a polai arzenál hajóépítő igazgatóságán dolgozott mint műhelyvezető. 1906. május 1-jétől 1. osztályú mérnök lett. 1907. szeptember 18-tól fizetés nélküli szabadságra ment, és a Ganz-Danubius fiumei üzemében vállalt munkát. Fél éves külföldi tanulmányút után a bergudi hajógyár kiépítésében kezdett dolgozni. 1909. szeptember 1-jével nyugállományba helyezték. Részt vett a Szent István csatahajó építési munkálataiban, s mint a gyár főmérnökét 1913. szeptember 1-jével nyugállományúból szolgálaton kívülivé minősítették át. 1914. január 8-án a hajó vízrebocsátása kapcsán megkapta az Osztrák Császári Ferenc József Rend lovagkeresztjét. 1918 októberében a Polgári Hadi Érdemkereszt II. osztályával tüntették ki.[6] A háború után Budapestre költözött, és a Ganz-Danubius újpesti üzemében dolgozott a hajószerkesztési osztály vezetőjeként. 1930-ban nyugdíjba vonult. Aktív tagja volt a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletnek, a szervezet lapjában számos szakcikket publikált.

5 Részletes életrajzát lásd: *Juba* 1995. 44–45. o.
6 *Budapesti Közlöny*, 1918. október 10. 52. évf. 231. sz. 3. o.

A karszalag azonosítószáma (Leltári szám: 6343/Ru)

Nemzetiszínű karszalag (Leltári szám: 6343/Ru)
5,5 cm széles nemzetiszínű karszalag. A fehér sávba tintával a „K. U. K. BAULEITUNG[7] S. M. S. Szent István" feliratot, valamint az „Lg. Nr. 13633" azonosítószámot pecsételték.

1902 M váll-lap pár IX. rangosztályú mérnök számára (Leltári szám: 6345/Ru)
72 mm széles váll-lap pár, fekete posztóborítással, arany zsinórszegéllyel. A belső oldalt fehér vászon borítja. A rögzítésre szolgáló fémkampókon a „FRANZ THILL'S NEFFE WIEN" felirat olvasható. A rendfokozati jelzés három arany sáv, közte cseresznyepiros színű csíkokkal.
Ferdinánd Lajos hagyatékát 1970 óta őrzi a múzeum.

hertelendi és vindornyalaki Hertelendy Andor
(1894. szeptember 1. Szepesmindszent – 1962 USA)

A fiumei tengerészeti akadémia elvégzése után 1912-ben tengerészkadétként kezdte pályafutását a cs. és kir. haditengerészetnél. 1914. június 1-jével tengerészzászlóssá, majd augusztus 1-jén fregatthadnaggyá léptették elő. Torpedós tiszti, valamint tengeralattjárós kiképzést kapott, a világháború alatt az U-11 és az U-40 tengeralattjárók fedélzetén szolgált.[8] Háborús szolgálata során elnyerte a Katonai Érdemkereszt III. osztályát hadidíszítménnyel, kardokkal, valamint az Ezüst és Bronz Katonai Érdemérmet hadiszalagon, kardokkal, továbbá a Károly Csapatkeresztet. 1927-ben diplomáciai szolgálatba lépett, Washingtonban dolgozott követségi titkárként. 1940-ben vitézzé avatták.

7 Cs. és kir. Építésvezetőség.
8 *Sokol* 1933. 440., 541. o.

Hertelendy Andor fedélzeti zubbonya (Bordjacke) (Leltári szám: 2019.101.1)

A második világháború alatt Franciaországban szolgált, majd 1943-ban nagykövetnek nevezték ki Bukarestbe. 1944. március 15-én folyamőr törzsalkapitányi (őrnagyi) címet kapott, szolgálaton kívüli viszonyban.[9] A német megszállás után lemondott állásáról. 1946-ban elbocsátották a külügytől,[10] ezután az Egyesült Államokba ment.[11]

1907 M fedélzeti zubbony (Bordjacke) sorhajóhadnagy részére (Leltári szám: 2019.101.1)

Fekete fésűsszövetből készült, jó állapotú darab. A nyakrészben hímzett névcímke, rajta a „Hertelendy" név olvasható. Az ujjak végén sorhajóhadnagyi paszomány.

9 *Honvédségi Közlöny a m. kir. Honvédség számára. Személyes ügyek.* 1944. május 24. 23. sz. 420. o.
10 *Szabadság*, 1946. július 17. 2. évf. 158. sz. 1. o.
11 Familysearch.org Passenger and crew lists of vessels arriving at New York, 1897-1942 [NARA M1417 roll 40] H-634 Hertelendy Auder, De (Megtekintés: 2019. augusztus 29.)

1907 M tengerésztiszti köpeny (Leltári szám: 2019.101.2)
Sötétkék köpenyposztóból készült ruhadarab, jó állapotban. A nyakrészben hímzett névcímke, rajta a „Hertelendy" név olvasható. A bélés jobb oldalában szövött címke „THIS ARTICLE BERLOU MOTH PROOFED" felirattal. A Berlou márkanevű molymentesítési eljárást az 1930-as években kezdték alkalmazni az Egyesült Államokban, a címke minden bizonnyal itt került a köpeny belsejébe. Gombjai hátulján „OFFIZ. UNIFORMIERUNG POLA" felirat olvasható.

Hertelendy Andor hagyatéka 1994-ban került a Hadtörténeti Múzeum birtokába.

lovag Hübner Ede
(Dobříň, 1883.július 3.[12] – Budapest, 1975.október 11.[13])

Eduard Josef Ritter von Hübner néven született a csehországi Dobříň-ban, a katonai alreáliskola elvégzése után jelentkezett a fiumei haditengerészeti akadémiára. 1902. június 29-ével tengerészkadéttá nevezték ki. 1905-ben kitüntették az oszmán császári Medzsidije Rend V. osztályával. 1907. május 1-jével fregatthadnaggyá, 1911. november 1-jén sorhajóhadnaggyá léptették elő. Torpedós, valamint tengeralattjárós tanfolyamot végzett. Az első világháború alatt az U-4 tengeralattjárón, majd 1915 nyarától különböző (Tb 14, Tb 81,Tb 84 és Tb 94) torpedónaszádokon szolgált parancsnokként. Háborús szolgálataiért megkapta a Katonai Érdemkereszt III. osztályát hadidíszítménnyel, az Ezüst és Bronz Katonai Érdemérmet hadiszalagon, kardokkal, valamint a Károly Csapatkeresztet. 1919. november 1-jével korvettkapitánnyá léptették elő.[14] Leszerelése után a civil életben próbált elhelyezkedni, végül az amszterdami székhelyű COMOS hajózási társaság magyarországi leányvállalatánál talált alkalmazást, később a cég főfelügyelője lett. Ismeretlen időpontban törzskapitánnyá (alezredessé) léptették elő a folyamőrség állományában. Vilmos nevű fia (1913) a Ludovika Akadémián végzett 1935-ben, 1944 decemberében a magyarországi harcokban halt hősi halált tüzér századosként. Lilian nevű leánya (1916) sikeres operaénekesnő lett. Hübner Ede nyugdíját a második világháború után elvették, a hatóságok zaklatták, így lánya támogatására szorult. 1975-ben hunyt el Budapesten, a Farkasréti temetőben nyugszik.[15]

12 https://uboat.net/wwi/men/commanders/514.html (Megtekintés: 2019. augusztus 29.)
13 https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/130861# Hübner Ede gyászjelentése OSZK gyászjelentések (Megtekintés: 2019. augusztus 29.)
14 *Rendeleti Közlöny a m. kir. Honvédség számára. Személyes ügyek.* 1920. június 26. 48. sz. 1302. o.
15 Hübner Ede részletes életrajzát lásd: *Trulei* 2012. A vele kapcsolatos információkért leszármazottainak, Dr. Nádasdy Ádámnak és Kurt von Hübnernek szeretnék köszönetet mondani.

Hübner Ede ny. törzskapitány leánya Lilian esküvőjén (Kurt von Hübner)

1907 M díszkalap főtisztek részére (Leltári szám: 78.76.1)
A kalap fehér selyembélésében fekete színnel nyomva olvasható a gyártójelzés: „FRANZ THILL'S NEFFE SEINER MAJESTÄT KAMMER-u. K. und K. HOFLIEFERANT WIEN GEGRÜNDET 1760". A kalapgombokon Ferenc József névjele látható. Említésre méltó, hogy a kalap eredeti állszíja is megvan, behajtogatva a bélésre varrt tartóhurkokba.

1907 M flottakabát fregattkapitány részére (Leltári szám: 78.76.2)
Sötétkék fésűsszövetből készült ruhadarab, igen jó állapotban. Bal mellrészén nyolc darab sodrott zsinórból készült kitüntetéstartó hurok. A nyakrészben szabóetikett látható „Petrovits és Társa BUDAPEST" felirattal. E fölött egy akasztó szalag van felvarrva, felirata: „KRAUSZ DÁVID UJVIDÉK". A gombokat a bécsi Gebrüder Schneider cég gyártotta.

1907 M tengerésztiszti mellény (Leltári szám: 78.76.3)
Sötétkék fésűsszövetből készült mellény öt gombbal. Alapanyaga nem egyezik a flottakabátéval.

Karg György 1907 M díszkalapja (Leltári szám: 73.8.1)

bebenburgi báró Karg György
(Budapest, 1893. június 20. – München, 1969. október 15.)[16]

1911-ben tengerész tisztjelöltként lépett a cs. és kir. haditengerészet kötelékébe (tehát nem a fiumei akadémián végzett). 1913. február 1-jével tengerészkadéttá, 1914. június 1-jén tengerészzászlóssá, majd augusztus 1-jével fregatthadnaggyá léptették elő. A háború alatt többek közt az SMS BUDAPEST és az SMS VIRIBUS UNITIS fedélzetén szolgált.[17] Sorhajóhadnagyi előléptetést 1918. november 1-jével kapta meg.[18] Háborús szolgálata során kiérdemelte az Ezüst és Bronz Katonai Érdemérmet hadiszalagon, kardokkal, valamint a Károly Csapatkeresztet. Felterjesztették továbbá a Katonai Érdemkereszt III. osztályára hadidíszítménnyel, kardokkal, ezt azonban a háború alatt már nem kapta meg, hanem csak 1930 után, elmaradt háborús kitüntetésként viselhette. A háború után a folyamőrség kötelékében szolgált, 1944-ben vonult nyugalomba főtörzskapitányi (ezredesi) rendfokozatban. A háború után Németországban élt.

1907 M díszkalap tengerész kadétok, tisztjelöltek és tengerészzászlósok számára. (Leltári szám: 73.8.1)

A kalap fehér selyembélésében fekete színnel nyomva olvasható a gyártójelzés: „FRANZ THILL'S NEFFE SEINER MAJESTÄT KAMMER-u. K. und K. HOFLIEFERANT WIEN". A bélésbe ragasztott, arannyal nyomott bőrcímkén az egykori tulajdonos vezetékneve olvasható: „KARG". 1972-ben vásárlás útján került a múzeum gyűjteményébe.

16 http://www.macse.hu/gudenus/mfat/fam.aspx?id=11961 (Megtekintés: 2019. augusztus 29.)
17 *Karg* 1921. 126. o.
18 *Rendeleti Közlöny a m. kir. Honvédség számára. Személyes ügyek.* 1919. december 17. 98. sz. 2453. o.

turnwerthi Kodár Jenő
(Nagybecskerek, 1876 – Budapest, 1945. április 21.[19])

Kodár Jenő katonatiszti családba született, édesapja Kodár Ernő[20] a cs. kir. hadsereg gyalogos ezredeseként vonult nyugállományba. Jenő 1894-ben érettségizett a nagybecskereki katolikus gimnáziumban,[21] sajnos arra nézve nincs információ, hogy felsőfokú tanulmányait hol folytatta. 1896 augusztusában kezdte szolgálatát a cs. és kir. haditengerészet kötelékében, 1899. július 1-jével próbaszolgálatos 3. osztályú tengerész-tüzér mérnökké nevezték ki. 1899 októbere és 1900 augusztusa között felsőfokú tüzérségi tanfolyam hallgatója volt Bécsben, majd a haditengerészet tüzérségi igazgatóságán kapott beosztást. 1903. május 1-jével 2. osztályú tengerész-tüzér mérnökké léptették elő. Később a haditengerészet műszaki bizottságának (Marinetechnisches Comité) 3. osztályán dolgozott. 1906. szeptember 1-jétől saját kérésére tartalékállományba helyezték át. A civil életben a Weiss Manfréd Első Magyar Konzerv- és Ércárugyár igazgatójaként működött. 1914. február 24-én az uralkodó az Osztrák Császári Ferenc József Rend lovagkeresztjével tüntette ki.[22] 1916. november 1-jével 3. osztályú tengerész-tüzér főmérnökké léptették elő a tartalékállományban.[23] 1918. szeptember 16-án I. (IV.) Károlytól megkapta az Osztrák Császári Ferenc József Rend tisztikeresztjét.[24] 1923-tól a M. Kir. Állami Hadianyaggyár lőszerüzemében működött tovább műszaki igazgatóként. [25] 1943 márciusában Horthy Miklós kormányzó a honvédelmi miniszter előterjesztésére Magyar Koronás Bronzéremmel tüntette ki zöld szalagon.[26] 1945. április 21-én hunyt el Budapesten.

1907 M flottakabát VIII. rangosztályú tengerész tisztviselő (mérnök) számára (Leltári szám: 6174/Ru)

Fekete finomposztóból készült ruhadarab, kiváló állapotban maradt fenn. Nyakrészében etikett látható: „NÁDOSY TESTVÉREK UTÓDA Storer Victor Budapest KLOTILD PALOTA” felirattal. A bal mellrészen a kabát anyagából készített két kitüntetéstartó hurok látható. Alattuk két cérnahurok, minden bizonnyal a Ferenc József Rend tisztikeresztjéhez. Az ujjak végén rendfokozati jelzések, tisztviselői paszományból, cseresznyepiros beszövéssel.

19 „Hungary Civil Registration, 1895-1980,” database with images, FamilySearch (https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HY-DTW3-21?cc=1452460&wc=92QT-W3X%3A40678301%2C64896001%2C1077273702 : 2 July 2019), Pest-Pilis-Solt-Kis-Kun > Budapest (XI. Kerület) > Deaths (Halottak) 1945 (jan) > image 144 of 180; Archiv der Stadt Budapest (Archive of the City), Hungary. (Megtekintés: 2019. augusztus 29.)

20 turnwerthi Kodár Ernő (1825–1899. július 26. Nagybecskerek) OSZK Gyászjelentések https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/190150# (Megtekintés: 2019. október 15).

21 *Értesítő*, 1894. 78. o.

22 *Budapesti Közlöny*, 1914. március 11. 48. évf. 57. sz. 1. o.

23 *Personalverordnungsblatt für die k.u.k. Kriegsmarine*, 1916. november 13. 53. sz. 222. o.

24 *Budapesti Közlöny*, 1918. október 10. 52. évf. 231. sz. 1. o.

25 *Budapesti Közlöny*, 1923. május 6. 57. évf. 103. sz. 1. o.

26 *Honi Ipar*, 1943. április 1. 4. évf. 7. sz. 8. o.

Kodár Jenő flottakabátja, vállrojtokkal (Leltári szám: kabát: 6174/Ru, vállrojtok:6239/Ru)

1907 M tengerész tisztviselői (mérnöki) vállrojt pár, XI-IX. rangosztály (Leltári szám: 6239/Ru)

A tányérrész szegélyezésén a mérnökszakmára utaló cseresznyepiros beszövés látható. A sárgafém rögzítőkampón kívül a vállrojton további „extra" fém rögzítőpánt is található. Ennek formája követi a vállrojt alsó felének vonalát, nikkelezett fémlemezből készült. A váll felé eső végén zsanérral van felerősítve, középen pedig egy elforgatható csappal lehet zárni a rögzítést. A fém rögzítőpántot a flottakabát vállán elhelyezett cérnahurkokon kellet átbújtatni nyitott állapotban, majd a csappal rögzíteni.

1902 M váll-lap pár IX. rangosztályú mérnök számára (Leltári szám: 6240/Ru)

66 mm széles váll-lap pár, fekete posztóborítással, arany zsinórszegéllyel. A belső oldalt fehér vászon borítja, ugyanilyen anyagból készült a rögzítőpánt, amely egy patentgombbal zárható. A váll-lap alapját egy formára alakított alumíniumlemez képezi. A rendfokozati jelzés három arany sáv, közte cseresznyepiros színű csíkokkal.

Kodár Jenő hagyatéka 1970-ben került a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményébe.

Kovács Arnold váll-lapja (Leltári szám: 1149/Ru)

Kovács Arnold
(Putnok, 1890. április 13. – ?)

Szolgálatát 1909. szeptember 14-én kezdte a haditengerészetnél. 1916-ban dokumentáltan legalább hét repülőbevetésen vett részt, rendfokozata ekkor egyéves önkéntes törzshajómester volt. 1917. április 1-jével tartalékos zászlóssá léptették elő. 1918. október 18-án egy zsákmányolt FBA típusú repülőcsónak kipróbálása során lezuhant és súlyos sérüléseket szenvedett, a legénység másik két tagja meghalt.[27] Háborús szolgálata során I. osztályú Ezüst Vitézségi Éremmel és Károly Csapatkereszttel tüntették ki. 1928-ban vitézzé avatták, a Rendben vitézi hadnagyként működött. A polgári életben Budapest Székesfőváros Köztisztasági Hivatalánál dolgozott műszaki, majd köztisztasági tisztviselőként 1943-ban tartalékos főhajónaggyá (főhadnaggyá) léptették elő a folyami erők állományában.[28] 1944 februárjában a Vitézi Rendben végzett munkája elismeréséül Magyar Koronás Bronzéremmel tüntették ki.[29]

1907 M váll-lap pár tengerész zászlósok számára (Leltári szám: 1149/Ru; m.kir. 27182)
52 mm széles, fekete posztóval borított, arany zsinórral szegélyezett váll-lap. A belső oldalt fehér vászon borítja, ugyanilyen anyagból készült a rögzítőpánt, amelyen két patentgomb található, és egy bőrréteggel van megerősítve.

1907 M váll lap pár (Leltári szám: 1151/Ru)
57 mm széles, eredetileg fregatthadnagyi rendfokozati jelzés volt rajta, azonban az Elliot-szemeket lefejtették, csak az alattuk lévő egyenes paszománysáv maradt meg.
Mindkét tárgyat Kovács Arnold adományozta az intézménynek 1928-ban.

27 Kovács Arnold első világháborús szolgálatára vonatkozó adatokért Czirók Zoltánnak és Gondos Lászlónak szeretnék köszönetet mondani.
28 *Honvédségi Közlöny a m. kir. Honvédség számára. Személyes ügyek.* 1943. május 28. 23. sz. 648. o.
29 *Pesti Hírlap*, 1944. február 8. 66. évf. 30. sz.

Kalapgomb IV. Károly névjelével Kövess Lothár díszkalapján (Leltári szám: 2001/Ru)

Kövess Lothár
(Brünn, 1900 – ?)

Kövess Lothár Kövess Hermann tábornagy unokaöccse volt, 1917. szeptember 1-jével tengerész tisztjelöltként lépett be a cs. és kir haditengerészetbe[30] és 1921-ben korvetthadnagyként helyezték nyugállományba.[31] Később Törökországban, Ankarában élt, mint a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársaság (MFTR) kirendeltségvezetője[32] és a helyi magyar egyesület elnöke.[33] A második világháború alatt szerepet játszott a magyar diplomácia békekötésre irányuló kísérleteiben.[34] 1943-ban Nemzetvédelmi Kereszttel tüntették ki.[35]

1907 M díszkalap tengerész tisztjelöltek, kadétok és zászlósok számára. (Leltári szám: 2001/Ru)

A kalap elején és végén I. (IV.) Károly névjelével díszített, sárga cérnával hímzett gomb található. A fehér színű selyembélésen arany betűkkel a készítő cégjelzése olvasható: „Uniformierungsanstalt der Offiziere u. Militärbeamten des k.u.k. Kriegsministeriums" (A cs. és kir. Hadügyminisztérium tisztjeinek és katonai tisztviselőinek egyenruházati intézete). Az izzasztó világosbarna bőr, ráragasztott méretjelző címkével (56 ½). A kalap tartozéka egy fekete viaszosvászonból készült, fekete szövettel bélelt esővédő huzat.

A törzslapon olvasható feljegyzés szerint a néhai kövessházi Kövess Hermann tábornagy hagyatékából származó tárgyat a Belügyminisztérium adta át a Hadtörténeti Múzeumnak 1955-ben.

30 *Rangliste der k. u. k. Kriegsmarine*, 1918.július 27. 51. o.
31 *Honvédségi Közlöny a m. kir. Honvédség számára. Személyes ügyek.* 1921. október 15. 50. sz. 669. o.
32 *Dávid – Oláh* 2012.
33 *Esti Ujság*, 1942. december 28. 7. évf. 293. sz. 3. o.
34 A témáról bővebben lásd: *Joó* 2008.
35 *Budapesti Közlöny*, 1943. november 14. 77. évf. 257. sz. 16. o.

Medvey Artúr hagyatéka (Leltári szám: kalap: 3734/Ru, sapka: 3207/Ru, vállrojt 3600/Ru)

Medvey (Medvej[36]) Artúr
(Kisasszond, 1884. április 11. – Budapest, 1953. október 1.)[37]

Budapesten a VIII. kerületi Zrínyi Miklós Gimnáziumban érettségizett.[38] 1907-ben kezdte pályafutását a cs. és kir. haditengerészetnél. 1909-ben szerzett oklevelet a Királyi József Műegyetem gépészmérnöki karán.[39] 1913. március 1-jével tartalékos gépésznegyedmesterből gépépítő mérnök-jelöltté léptették elő. 1915. november 1-jével 3. osztályú villamosmérnök lett a tartalékállományban. 1916-ban Koronás Arany Érdemkeresztt tüntették ki a Vitézségi Érem szalagján (azaz hadiszalagon). 1917. november 1-jén 2. osztályú tartalékos villamosmérnökké léptették elő. Az 1920-as évek végétől a budapesti gázműveknél dolgozott műszaki főtanácsosként. 1953-ban hunyt el Budapesten.

1907 M díszkalap IX.–XI. rangosztályú tengerész tisztviselők számára (Leltári szám: 3734/Ru)

Jó állapotú darab, bár az egyik kalapgomb enyhén foszlik. Bélése világosbarna bőrből készült, rajta címkén 57-es méretjelzés. A kalap tetejébe egy papírcímke van ragasztva, rajta a tulajdonos monogramja, valamint a gyártó feljegyzései: a forma és a méret mellett az 1912-es évszám, valamint a készítő munkás kézjegye. A fejfedő 1932 márciusában került a Hadtörténeti Múzeumba, valószínűleg Medvey Artúr egyik rokonától.

36 A katonai dokumentumokban ezzel a névalakkal szerepel.

37 „Hungary Civil Registration, 1895-1980," database with images, FamilySearch (https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HY-DTM7-CL6?cc=1452460&wc=92QR-YWG%3A40678301%2C65066501%2C1077270403 : 2 July 2019), Pest-Pilis-Solt-Kis-Kun > Budapest (XII. Kerület) > Deaths (Halottak) 1953 (jan) > image 266 of 358; Archiv der Stadt Budapest (Archive of the City), Hungary. (Megtekintés: 2019. december 6.)

38 A budapesti VIII. kerületi m. kir. állami főgimnázium értesítője az 1915–1916. iskolai évről. 46. o.

39 Batalka Krisztina (BME Levéltár) szíves közlése. Medvey a későbbiekben villamosmérnökként dolgozott, ekkoriban azonban még nem létezett külön villamosmérnöki kar.

1907 M tányérsapka tiszt(tisztviselő) jelöltek számára (Leltári szám: 3207/Ru)
Hiányos állapotban fennmaradt darab: viharzsinórja hiányzik, a hímzett sapkacímerből csak a korona maradt meg. A bélés közepén aranyszínű cérnával hímzett címke, melyen a „Medvey" név olvasható. Valószínűsíthetően a 3734/Ru számú kalappal együtt került a múzeumba.

1907 M vállrojt IX.-XI. rangosztályú tengerész tisztviselők számára (Leltári szám: 3600/Ru)
A vállrojt a „FRANZ THILL'S NEFFE" cégnél készült Bécsben. A szegélyezés beszövése a tengerész mérnökök cseresznyepiros hajtókaszínét mutatja.

Skripecz Dezső
(Besztercebánya, 1887. június 29.[40] *– ?)*

Skripecz Dezső a fiumei tengerészeti akadémia elvégzése után 1905-ben tengerészkadétként kezdte pályafutását a cs. és kir. haditengerészetnél. 1907. július 1-jével tengerész zászlóssá, 1909. november 1-jével pedig fregatthadnaggyá léptették elő. 1910-ben elvégezte az aknásztiszti tanfolyamot. A sorhajóhadnagyi rendfokozatot 1913. november 1-jén kapta meg. A békeévek alatt többek közt a HABSBURG, a MONARCH, az ERZHERZOG FERDINAND MAX, az ERZHERZOG KARL, valamint a METEOR és a MAGNET hadihajókon szolgált. Háborús szolgálata jórészt feltáratlan, annyi bizonyos, hogy a STREITER torpedóromboló fedélzetén mint parancsnokhelyettes működött[41], a hajó 1918 április 16-i elsüllyedésekor azonban épp szabadságát töltötte.[42] A háború után, 1918. november 1-jével kapta meg korvettkapitányi rendfokozatát, a folyamőrség kötelékében szolgált tovább. 1937-ben vonult nyugalomba főkapitányi (ezredesi) rendfokozatban. Később a Magyar Haditengerészeti Egyesület főtitkáraként működött.

1907 M díszkalap főtisztek részére (Leltári szám: 82.425.1)
A kalap fehér selyembélésében fekete színnel nyomva olvasható a gyártójelzés: „FRANZ THILL'S NEFFE SEINER MAJESTÄT KAMMER-u. K. und K. HOFLIEFERANT WIEN GEGRÜNDET 1760". A gyártójelzés alatt a bélésre ragasztott névcímke helye látszik. A kalapgombokon Ferenc József névjele látható. A darab kissé viseltes állapotú, az izzasztó elszíneződött.

40 „Slovakia Church and Synagogue Books, 1592-1935," database with images, FamilySearch (https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GTMD-KG1?cc=1554443&wc=9P31-929%3A107654301%2C107653602%2C107669801%2C108998701 : 3 July 2014), Roman Catholic (Římsko-katolická cirkev) > Banská Bystrica > Banská Bystrica > Baptisms, marriages (Krsty, manželstvá) 1674-1900 > image 365 of 668; Odbor Archivnictva (The Archives of the Republic), Slovakia. (Megtekintés: 2019. december 6.)
41 *Sokol* 1933. 414. o.
42 A STREITER-t 1918. április 18-án éjjel az általa kísért PETKA gőzös gázolta le. *Balogh* 2004.

Gyártójelzés Skripecz Dezső díszkalapjában (Leltári szám: 82.425.1)

1907 M tiszti flottakabát (Leltári szám: 82.176.1)
Szabványos kivitelű ruhadarab, sötétkék gyapjú fésűsszövetből készült. A nyakrésznél sárga szövésű etikett, a kopások miatt kiolvasása bizonytalan: „Adalberto Mazana(?) FIUME". A mellrész bal oldalán négy kitüntetéstartó hurok. Az ujjakról a rendfokozati jelzést eltávolították, az ujjak végeit pedig utólag felvarrt, azonos anyagból készült mandzsettával javították. A kabáton jól megfigyelhetőek a viselés nyomai: az alkarnál a szövet kifényesedett, a gomblyukak foszlásnak indultak. Az előrészen látható gombok különböző kivitelűek, egy része a bécsi Gebrüder Schneider cég gyártmánya süllyesztett füllel, míg a többi gomb gyártója nem azonosítható, kiálló füllel szerelt.

Dr. Suhay Artúr
(1857 – Temesvár, 1917. április)

Suhay 1876-ban kezdte meg szolgálatát a haditengerészetnél mint tartalékos tengerész orvosnövendék, 1881-ben korvettorvosként ténylegesítették.[43] 1882-ben, valószínűleg részt vett a bosznia-hercegovinai és dalmáciai felkelés leverésében, ennek nyomán megkapta a Hadiérmet. 1889. szeptember 12-vel fregattorvossá léptették elő. 1891. november 1-jén megszerezte a sorhajóorvosi rendfokozatot, 1900. november 1-jével pedig törzsorvossá lépett elő. 1906. május 1-jével 2. osztályú főtörzsorvos lett, 1907 augusztusában vonult nyugállományba, ebből az alkalomból Bronz Katonai Érdeméremmel tüntették ki vörös szalagon.[44] Előbb Triesztben telepedett le, majd Temesvárra költözött, ott is hunyt el 1917 áprilisában.[45]

43 *Budapesti Közlöny*, 1881. október 29. 3. o. 15. évf. 247. sz.
44 *Personalverordnungsblatt für die k.u.k. Kriegsmarine*, 1907. augusztus 6. 157. o.
45 *Orvosi hetilap*, 1917. április 15. 61. évf. 15. sz. 210. o.

1891 M tengerész tiszti sapka (Leltári szám: 3203/Ru; m.kir 21211)
A sapka egészen feketébe hajló sötétkék finomposztóból készült, oldalát 5 cm magasan kartonnal merevítették. Az alacsony csonkakúpot formázó tetőrészben nincs merevítés. Az állórészen fekete moarészalag fut körbe, rajta két, 1 cm széles arany rangjelző paszománnyal. A sapka homlokrészét fémszállal hímzett uralkodói jelvény díszíti, felette korona. Fekete lakkbőr viharszíjjal van ellátva, két réz tolócsattal, végeit aranyszínű tengerész kisgombok rögzítik. A szemernyő felül fekete lakkbőr. A sapka belsejében barna, préselt rácsmintával díszített izzasztó van, ugyanilyen bőr borítja az ellenző alsó felét is.

Wollemann István
(Budapest, 1893. július 28. – ?) [46]

A fiumei tengerészeti akadémia elvégzése után 1912-ben tengerészkadétként kezdte pályafutását a cs. és kir. haditengerészetnél, a cikkben korábban említett Hertelendy Andorral évfolyamtársak voltak. 1914. június 1-jével tengerészzászlóssá, majd augusztus 1-jével fregatthadnaggyá léptették elő. Nem sokkal a háború kitörése előtt repülő kiképzésre jelentkezett. Első éles bevetését 1915. május 7-én repülte, július 17-én Kontantin Maglić sorhajóhadnaggyal együtt olasz fogságba esett, innen 1916-ban Svájcon át sikerült hazaszöknie. Rövid ideig a Dunaflotillánál szolgált az SMS MAROS fedélzetén, majd 1917 őszétől ismét repülőként szolgált. 1918. május 22-én légiharcban lelőtték, Wollemann comblövéssel túlélte az esetet. 1918. augusztus 21-én Pola felett lelőtt egy olasz Macchi M.5 repülőcsónakot, amelyet George H. Ludlow[47] amerikai tengerészzászlós vezetett. Háborús szolgálataiért megkapta az Osztrák Császári Vaskorona Rend III. osztályát hadidíszítménnyel, az I. osztályú Ezüst Vitézségi Érmet tisztek számára,[48] a Katonai Érdemkereszt III. osztályát hadidíszítménnyel, az Ezüst és Bronz Katonai Érdemérmet hadiszalagon, kardokkal, valamint a Károly Csapatkeresztet és a Sebesültek Érmét. 1920-ban sorhajóhadnaggyá léptették elő, 1918. november 1-jei rangnappal.[49] A háború után motorkerékpárokkal és autókkal kereskedett, jól menő üzletét azonban a gazdasági válság tönkretette. 1930-ban adósságai elől Dél-Amerikába menekült. További sorsa, halálának időpontja ismeretlen.

46 Részletes életrajzát lásd: *Czirók* 2012.
47 Ludlow-t pilótatársa, Charles H. Hammann zászlós gépével kimentette. Hammann tettét a legmagasabb amerikai kitüntetéssel, a Kongresszusi Becsület Érdeméremmel ismerték el.
48 *Budapesti Közlöny*, 1918. október 27. 52. évf. 246. sz. 4. o. E kitüntetéssel valószínűleg a légi győzelmét ismerték el.
49 *Rendeleti Közlöny a m. kir. Honvédség számára. Személyes ügyek.* 1920. június 26. 48. sz. 1309. o.

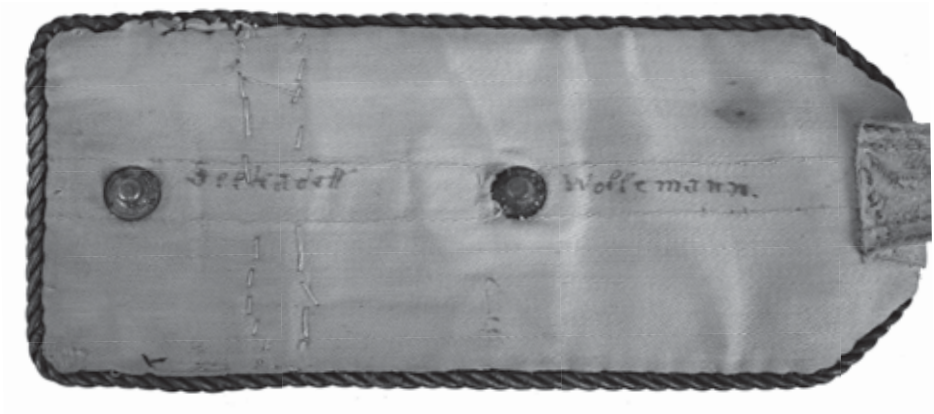

Névfelirat Wollemann István váll-lapjában (Leltári szám: 1150/Ru)

1907 M váll-lap (Leltári szám: 1150/Ru)
57 mm széles váll-lap, a rögzítőpánt alatt fekete tintával, kézírással a Seekadett Wollemann olvasható. A váll-lapon jelenleg fregatthadnagyi rendfokozati jelzés látható, azonban a vízszintes paszománysáv és az Elliot-szem jól láthatóan eltérő anyagból készült. Wollemann valószínűleg nem vásárolt új váll-lapot, amikor előléptették fregatthadnaggyá, hanem a kadétként viselt jelzést alakított át úgy, hogy rávarrt egy plusz paszománysávot és az Elliot-szemet feljebb helyezte. Az utólagos kézi varrás öltései több helyen láthatók, mivel egy részük átütötte a váll-lap alsó borítását.

Irodalomjegyzék

Adjustierungsvorschriften 2011.
Adjustierungsvorschriften für die k. u. k. Kriegsmarine 1873–1891–1910/12. Wien, 2012.

Balogh 2004.
Balogh Tamás: Őfelsége Streiter torpedórombolója. *National Geographic*, 2004. április II. évf. 4. sz. 24–28. o.

Baumgartner – Winkler 2004.
Baumgartner, *Lothar – Winkler*, *Dieter:* Flottenrock und Kaiseradler : Uniformierung im Spiegel der Geschichte der k.(u).k. Kriegsmarine von 1815–1918. Wien, 2004.

Dávid – Oláh 2012.
Dávid Ferenc – Oláh Péter: Törökország és a kaukázusi régió szerepe a 40-es évek magyar külpolitikájában. *Szakmai Szemle*, 2012. 3–4. sz. 183–194. o.

Czirók 2012.
Czirók Zoltán: Wollemann István. *Haditechnika*, 2012. XLVI. évf. 1. sz. 59–63.o.

Értesítő 1894.
Értesítő a kegyes-tanitórend vezetése alatt álló nagybecskereki községi főgymnasiumról az 1893/94 tanév végén. Nagybecskerek, 1894.

Joó 2008.
Joó András: Világháborús intrikák. A magyar béketapogatózások és az isztambuli színtér fontos mozzanatai, 1942–1944. *Századok*, 2008. 142. évf. 4. sz. 1421–1464. o.

Juba 1995.
Dr. Juba Ferenc: A magyar tengerészet nagyjai. Kaposvár 1995

Karg 1921.
Báró Karg György: Hadihajóink részvétele a Lovčen bevételénél. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1919–1921. évf. (20–22. kötet. Budapest, 1921.) 125–136. o.

Sokol 1933.
Sokol, Hugo: Österreich-Ungarns Seekrieg 1914–18. Wien, 1933.

Trulei 2012.
Trulei, Oliver: Die U-Boot-Kommandanten der k.u.k. Kriegsmarine. Wien, 2012.

Relics of the Austro-Hungarian Navy in the Uniforms and Equipment Collection

Hitherto, the Hungarian-language specialised literature has dealt little with the uniforms and personal equipment issued in the Austro-Hungarian Navy. The present study attempts to fill this gap, at least partly. It offers an insight into the clothing worn in the Monarchy's naval fleet, through artefacts preserved in the Military History Museum's Uniforms and Equipment Collection.

Die Andenken der österreichisch-ungarischen Kriegsmarine in der Uniform- und Ausrüstungssammlung

Die ungarischsprachige Fachliteratur hat sich bis jetzt wenig mit den Uniformen und der persönlichen Ausrüstung der österreichisch-ungarischen Kriegsmarine beschäftigt. Der Aufsatz möchte diesen Mangel – mindestens teilweise – beheben, indem sie einen Einblick in die Kleidungskultur der österreichisch-ungarischen Kriegsmarine durch die in der Uniform- und Ausrüstungssammlung des Museums für Militärgeschichte aufbewahrten Kunstobjekte gibt.

Forgács Márton

VÁLOGATÁS PALKOVICS FERENC KÖZÉP-ÁZSIAI VONATKOZÁSÚ ELSŐ VILÁGHÁBORÚS HADIFOGOLY-KÉPESLAPJAIBÓL

Korábbi tanulmányomban[1] igyekeztem részletesen bemutatni Palkovics Ferenc (1892. március 18. – ?) császári és királyi debreceni 39. gyalogezredbeli hadnagy hagyatékát, aki az első világháború idején legalább négy évet töltött hadifogolyként Oroszország közép-ázsiai táboraiban. Összefoglalva bemutattam a térség történelmi-kulturális hátterét, és a rendelkezésre álló adatok alapján felvázoltam Palkovics fogságban töltött éveit, valamint a közép-ázsiai hadifogság eddig még kevésbé közismert jellemzőit. Az összesen 133 darabot számláló anyagcsoportban található, 75 képes levelezőlapból terjedelmi okok miatt azonban csak néhányat volt módom részletesebben ismertetni. Jelen írás ezt a hiányt szándékozik pótolni.

A közép-ázsiai hadifogolytáborokba jóval kevesebb osztrák-magyar katona került, mint Szibériába vagy az európai Oroszországba, így értelemszerűen kevesebb forrásanyag is maradt fenn ebből a térségből. Palkovics Ferenc hagyatéka a Kéziratos Emlékanyag-gyűjteményben (HTM KE) egyedülálló abban a tekintetben, hogy nagy mennyiségben találhatóak benne egy személyhez köthető, megírt, közép-ázsiai motívumokat bemutató képeslapok. Ez indokolja, hogy ebből a gazdag anyagcsoportból publikálásra kerüljenek további darabok is.

Emellett így az azóta felkutatott új életrajzi adatok közzétételére is lehetőség nyílik. Édesapjáról, Palkovics Ferenc besztercebányai kereskedőről kiderült, hogy 1899. november 25-én csődbe jutott,[2] nagyapja – aki ugyancsak a Ferenc nevet viselte – nem sokkal ezután, 1900. február 4-én hunyt el.[3] A legifjabb Ferenc 1902-től a Besztercebányai Királyi Katolikus Főgimnázium diákja volt. És bár későbbi levelezőlapjain meglehetősen jól ír németül, az iskolában ebből a tárgyból még nem kapott túl jó osztályzatokat; összességében átlagos teljesítményű tanulónak mondhatjuk. 1909. június 22-én az ifjúsági céllövő tanfolyamot

1 *Forgács* 2015.
2 *Központi Értesítő*, 1899. december 24. 24. évf. 105. sz. 1801. o.
3 Palkovics Ferenc gyászjelentése. https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/452877 (Megtekintés: 2019. augusztus 9.)

lezáró versenyen negyedik helyezést ért el.[4] Érettségi után – a kedvezőtlen családi előzmények dacára – ő is a kereskedői életpályát választotta.[5]

Sajnálatos módon továbbra se tudjuk azt a kérdést biztosan megválaszolni, hogy mi lett Palkovics Ferenc sorsa. Az ezredtörténetben – ugyan „Palkovits" alakban, de egyértelműen róla van szó – úgy szerepel, mint aki az orosz fogságban meghalt.[6] Azt viszont biztosan tudjuk, hogy jóval a világháború vége után még élt: utolsó ránk maradt levelét 1919. február 13-án írta.[7]

„*Kereskedelmit végzett fiatalember gép és gyorsírással és német nyelvben való jártassággal gyakornoki állást keres. Szíves megkereséseket Palkovics Ferenc, IV., Aranykéz utca 6*", olvashatjuk egy apróhirdetésben, 1929-ben.[8] Elsőre nagy a csábítás, hogy az általunk keresett személyt véljük a hirdetőben fölfedezni. Csakhogy ő ekkor már 37 éves lett volna; nehezen képzelhető el, hogy – még ha nagyon későn is tért vissza a hadifogságból – ennyi idősen gyakornoki állásra pályázott volna. A legvalószínűbb tehát, hogy Palkovics Ferenc sose jutott haza, és valamikor 1919–1922 között, az orosz polgárháborúban vesztette életét; lehet, hogy sok sorstársához hasonlóan a harcoló felek valamelyikének oldalán. Ám nem zárható ki természetesen az a lehetőség sem, hogy szabad akaratából Turkesztánban maradt, és itt új életet kezdett. Példát ilyenre is bőven lehet találni; levelezőlapjainak tartalma azonban semmivel se támasztja alá, hogy ilyen szándékai lettek volna, és ne tért volna vissza családjához, amint teheti.

Öccse, az 1893. február 17-én született Palkovics Elemér, aki több levelezőlapnak is címzettje, ugyanabban a főgimnáziumban végezte tanulmányait. A 3. osztályban betegség miatt bizonyítványt nem kapott.[9] 1910. június 8-án ifjúsági céllövő versenyen második helyezést ért el, míg bátyja ismét a negyedik lett.[10] A főgimnázium elvégzése után jogi tanulmányokat folytatott, és Budapesten tevékenykedett ügyvédként; többek között ő volt a Fogtechnikusok Országos Szövetségének ügyésze,[11] és sikeresen képviselte Odescalchi Béla herceget[12] egy

4 A Besztercebányai Kir. Kat. Főgimnázium Értesítője az 1908–1909. tanévről. 113. o.
5 A Besztercebányai Kir. Kat. Főgimnázium Értesítője az 1909–1910. tanévről. 146. o.
6 *Lépes – Mátéfy* 1939. 397. o.
7 *Forgács* 2015. 264. o.
8 *Nemzeti Ujság*, 1929. április 30. 11. évf. 97. sz. 16. o.
9 A Besztercebányai Kir. Kat. Főgimnázium Értesítője az 1905–1906. tanévről. 133. o.
10 A Besztercebányai Kir. Kat. Főgimnázium Értesítője az 1909–1910. tanévről. 135. o.
11 „*A rendelet ugyanis azokat a fogtechnikusokat, akik a háború kitöréséig nem vizsgáztak le, teljesen elzárja a levizsgázás lehetőségétől s így teljesen ki vannak szolgáltatva a fogorvosok kényének-kedvének. […]Majd Palkovits Elemér dr., a szöv. ügyésze terjesztette elő határozati javaslatát, amelyben a fogtechnikusokra nézve sérelmes rendelet sürgős megváltoztatását követeli.*" *Nemzeti Ujság*, 1923. március 28. 5. évf. 71. sz. 5. o.
12 Odescalchi Béla herceg (1890–1953) az első világháborúban a cs. és kir. 9. huszárezredben szolgált tartalékos zászlósként, 1914. december 11-én megsebesült a limanovai csatában, helytállásáért Ezüst Vitézségi Érmet kapott. 1915-től hadnagyként, majd főhadnagyként harcolt tovább a háborúban, 1916-ban III. osztályú Katonai Érdemkeresztet kapott a Bruszilov-offenzíva során tanúsított hősiességért. A háború végén Odesszában szolgált, háromszor részesült legfelsőbb elismerésben, és a német II. osztályú Vaskereszttel is kitüntették. *Henriquez* 1930. 39., 46., 169. o. Az 1930-as évek elején a Magyar Lovaregylet elnöke, lótenyésztő és versenyistálló tulajdonos, 1938-tól a Földművelésügyi Minisztérium lótenyésztési főosztályát vezette. *Zolnay/Lőrincz* 2012. 10. o.

rágalmazási perben, amelyet Herberstein Henrik gróf[13] indított ellene.[14] Feltehető, hogy ismeretlen betegsége volt az oka annak, hogy – miként a levelezőlapokból kitűnik – az első világháborúban Elemér nem teljesített frontszolgálatot. Az utolsó adat szerint 1949-ben is ügyvédként dolgozott.[15] Bátyja hagyatékát 1971-ben adta el a Hadtörténeti Múzeumnak, és 83 évesen, 1975. november 15-én hunyt el.[16]

Az alábbiakban olyan képeslapokat válogattam ki az anyagcsoportból, amelyek nem, vagy csak érintőlegesen kerültek bemutatásra az első tanulmányomban. A lapokat katalógusszerűen ismertetem: az előlap leírása mellett közlöm a feliratot, a kiadót, a bélyegzőlenyomatokat, valamint a hátoldalon található, Palkovics Ferenc által írt német szöveget és annak fordítását. A helyesírási és központozási hibákat nem javítottam. A képeken látható motívumokat szükség esetén bővebben kifejtem, és kiegészítem más forrásokban található adatokkal. A képeslapok mindegyike fotolitográfia,[17] kettő színezett, a többi fekete-fehér. (Az írás katalógus-jellegéből adódóan nem látszott szerencsésnek a két színes lapot a kötet végén mellékletként közölni, így azok is fekete-fehéren szerepelnek.)

13 idősebb Herberstein Henrik János gróf (1874–?) 1903-ban kötött házasságot Apponyi Júliával, nagyapponyi Apponyi Antal cs. és kir kamarás leányával. Az esküvői értesítésből az derül ki, hogy Herberstein Henrik ugyancsak cs. és kir. kamarás volt, és a cs. és kir. 1. ulánusezred tartalékos főhadnagya. (*Alkotmány*, 1903. október 27. 8. évf. 254. sz. 5. o.). A lóversenyben már 1896-ban aktívan jelen volt (*Fővárosi Lapok*, 1896. március 21. 33. évf. 80. sz. 9. o.). 1925-ben rövid ideig a budapesti lóversenypálya startere (indítója) volt, de több elhibázott indítás és egy zsoké ellen elkövetett tettlegesség után lemondatták a „cseh származású, magyarul se tudó", „brutális grófot". (*Esti Kurír*, 1925. május 14. 3. évf. 108. sz. 10. o.). Két évvel később egy bizonyos Bogyay Artúr ezredessel vívott párbajt (*Pesti Napló*, 1927. szeptember 18. 78. évf. 211. sz. 116. o.), 1931-ben pedig kizárták a Nemzeti Kaszinóból, ami miatt újabb pereket indított (*Az Est*, 1932. február 17. 23. évf. 38. sz. 5. o.). Úgy látszik tehát, meglehetősen szangvinikus személyiségről volt szó.

14 *Budapesti Hírlap*, 1931. november 20. 54. évf. 264. sz. 4. o. *„A gróf ugyanis néhány hónappal ezelőtt provokálta a herceget, akinek viszont kételyei támadtak a tekintetben, hogy Herberstein Henriknek lovagias elégtételt adhat-e és azt becsületbíróság elé bocsátotta. A gróf, aki sértve érezte magát, hogy valaki vele szemben ilyen kételyeket táplál, erre följelentést tett Odescalchi Béla ellen."*

15 *Magyar Közlöny*, 1949. szeptember 13. 190. sz. 4. o.

16 Palkovics Elemér gyászjelentése. https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/452874# (Megtekintés: 2019. augusztus 9.)

17 A litográfia vagy fénynyomat a századforduló után évtizedekig a legelterjedtebb képeslapkészítő eljárás volt. A fényképeket csak fekete-fehérben lehetett sokszorosítani, a színezés utólag, kézzel történt. *Balázs* 2005. 74–75. o.

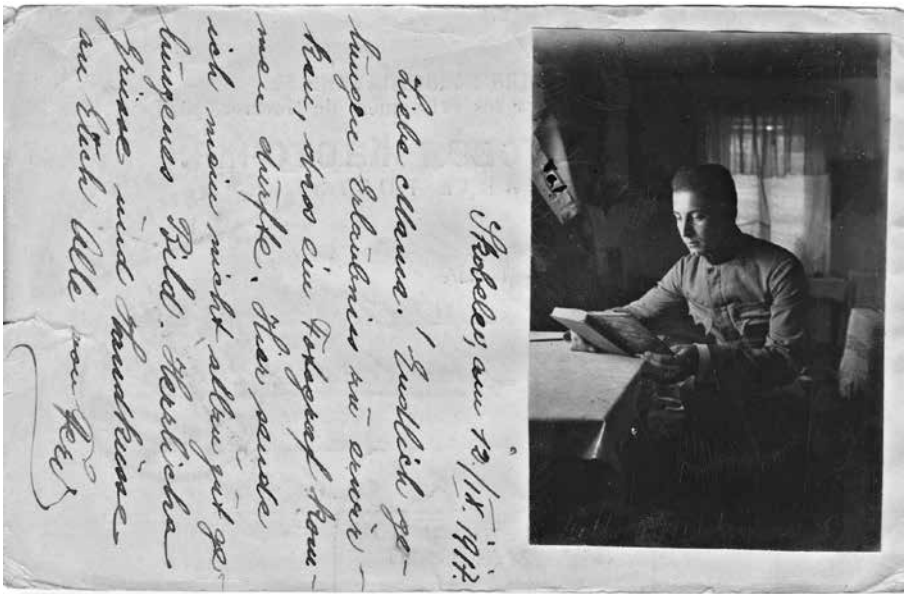

Leltári szám: 1.026/Em
Méret: 9×14 cm
Leírás: Bár nem képeslapról, hanem hadifogoly levelezőlapról van szó, első helyen álljon itt a magát Palkovics Ferencet bemutató fényképes lap. A felvétel abból a szempontból is érdekes, hogy jól szemlélteti a hadifogságba esett tisztek mindennapjait. Mivel nekik a sokkal rosszabb körülmények közé kerülő legénységgel ellentetében nem kellett dolgozniuk, a legnagyobb kihívás az unalom elűzése volt – és ennek egyik legkedveltebb módja az olvasás. A képen az sajnos nem vehető ki, hogy Palkovics Ferenc kezében milyen könyvet tart, de valószínűleg valamelyik otthonról kapott művet mutatja a családnak. A sokszor tekintélyes méretű hadifogoly-könyvtárakban (Palkovics 1000 kötet említ[18] a szkobelevi[19] táborban) azonban jobbára csak német nyelvű könyvek álltak rendelkezésre, így egy magyar mű komoly értéket képviselt. Arra is volt példa, hogy a tábori könyvtárakban kölcsönzési díjat szedtek, és a befolyt összeget a legénység életkörülményeinek javítására fordították.[20] A képen továbbá az is kivehető, hogy a szoba a körülményekhez mérten otthonosan be van rendezve: székek, az asztalon abrosz, az ablakon függöny. A bútorokat és egyéb tárgyakat az esetek többségében a fogoly tiszteknek maguknak kellett beszerezniük;[21] ez a felvétel 1917 szeptemberében készült, tehát Palkovicsnak és társainak volt elég idejük a vásárlásra (1914. december 28-án esett fogságba).

18 HTM KE 71.918.1/Em.
19 Ma Fergána, Özbegisztán. (A térséggel foglalkozó szakemberek az oroszból átvett, torzult *üzbég* alak helyett az *özbeg* használatát javasolják.)
20 *Baja – Lukinich – Pilch – Zilahy* 1930. 107–108. o.
21 *Baja – Lukinich – Pilch – Zilahy* 1930. 94. o.

Feladó: Palkovics Ferenc, 5348 Szkobelev, 1917. szeptember 12.
Címzett: Palkovics Anna,[22] Besztercebánya
Kézírásos szöveg: „*Liebe Mama! Endlich gelungen Erlaubnis zu erwirken, dass ein Fotograf kommen durfte. Hier sende ich mein nicht allzu gut gelungenes Bild. Herzliche Grüsse und Handküsse an Euch alle von Feri.*"
Fordítás: „Kedves Mama! Végre sikerült engedélyt szereznünk, hogy jöhessen egy fényképész. Itt küldöm az én nem túl jól sikerült képemet. Szívélyes üdvözlet és kézcsók mindannyiótoknak Feri."
Bélyegzők: Zensurabteilung Wien (Bécsi cenzúraosztály), Ташкент (Taskent), Скобелев Команда воен. – плѣн. офіцеровъ (Szkobelev, tiszti hadifoglyok parancsnoksága), Туркестанская местная военно-цензурная комиссия (Turkesztáni katonai cenzúra)

Leltári szám: 71.286.1/Em
Méret: 9×14 cm
Kiadó: A. Кирснер (A. Kirszner)
Előlap felirata: Самаркандъ. Продажа дынь. – Samarkand. Melonenverkäufer. (= „Szamarkand. Dinnyeárusok.")
Leírás: A színezett képeslapok egyikén látható dinnyeárusok Szamarkand központi terén, a Regisztánon, Ulug bég[23] medreszéje előtt kínálják áruikat. A dinnye hosszú évszázadok óta fontos terménye a térségnek, a leghíresebb a hvárezmi[24] volt. Ezt jól illusztrálja egy korabeli újságcikk, amely az orosz

22 Palkovics Ferenc édesanyja, született Klein Anna.
23 Helyesebben: Ulugbek (uralkodott: 1409–1449).
24 Az Aral-tó déli partján, az Amu-darja folyása mentén található történelmi régió.

hadifogságból hosszú idő után hazatérő katonákkal foglalkozik: „*Édes apám! Hoztam két font dinnyemagot! Valódi, turkesztáni fajta! Amilyen senkinek sincs, amiről csak álmodni szabad. A gazdaemberek már mind könyörögtek itt, hogy adjak nekik egy marokkal. 'Senkinek se adok! ... Ez a magáé édesapám! …' Ez minden, amit mondani tud és el akar mondani a viszontlátás első percében. És, a két font turkesztáni dinnyemag, amit Taskentből hozott magával hazáig – tíz esztendő szenvedéseinek és nyomorúságainak egyetlen eredménye. Ki tudja, milyen nehézségek és küzdelmek árán hurcolta át ezer kilométereken, vámokon, vizsgálatokon, határokon és fináncokon!*"[25] A közép-ázsiai hadifoglyok tapasztalatait később még egészen praktikus módon is hasznosítani lehetett: „*Az orosz hadifogságból hazajött katonák, mint különleges tapasztalást újságolták, hogy Turkesztánban, Ázsia meleg tartományában a sárga dinnyét 2 centiméter átmérőjű kockákra vágják és a fehérre meszelt háztetőkőn pompásan megaszalják. Olyan szokásos Turkesztánban a dinnyeaszalás, mint nálunk a körte, alma és szilva aszalása. […] Az orosz hadifoglyoktól mindig az aszalható dinnyemag után kérdeztem, hogy nem hoztak-e onnan. Találtam is olyat, aki fölpakolt belőle, hogy idehaza meghonosítsa, de nem sikerült haza hozni az eredeti magot, útközben elvették tőle, elhagyta a szenvedések hosszú útján.*"[26]

Feladó: Palkovics Ferenc, Dzsizak,[27] 1915. november 14.

Címzett: Palkovics Anna, Besztercebánya

Kézírásos szöveg: „*Liebe Mama! Am 29./X. habe ich die Karte 27./8. von Eli, am 30./X. Deine von 4. Maj* (sic!) *am 8./XI. von 19. Sept. am 12./XI. von Elemér von 29. Sept. und eine Karte aus Krakau von 23. Sept. mit Dank erhalten. Ich schreibe Dir jede Woche 1 Karte. Wir dürfen nicht mehr schreiben. Ich bin gesund und lerne jetzt Englisch, nachdem mein Französischer Professor fort ist. Was ist zu Hause. Ich küsse Euch allen dankbar die Hände. Feri.*"

Fordítás: „Kedves Mama! X. hó 29-én kaptam meg köszönettel Eli lapját 8. hó 27-éről, X. hó 30-án a Tiedet XI. hó 8-áról, a szept. 19-ikit XI. hó 12-én Elemértől szept. 29-éről[28] és egy lapot Krakkóból szept. 23-áról. Én minden héten írok neked 1 lapot. Mi nem írhatunk itt többet. Egészséges vagyok és most angolul tanulok, miután a francia professzorom elment. Mi van otthon. Csókolom köszönettel mindannyiótok kezét. Feri."

Bélyegzők: Zensurabteilung Wien, Ташкент, Туркестанская местная военно-цензурная комиссия

25 *Az Ujság*, 1925. április 22. 23. évf. 90. sz. 3. o.

26 *Népszava*, 1928. szeptember 14. 56. évf. 208. sz. 12. o. „*És a dinnyeaszalás mégis sikerült. Az idei turkesztán dinnyék olyan édesek, hogy szinte émelygősek a sok cukortartalomtól. Ebből a tömött és zamatos dinnyéből nálunk is sikerült aszalványt készíteni, kockára vágva szárítani.*"

27 A mai Özbegisztán keleti részén.

28 A dátumok felsorolása itt némileg zavaros, talán elfelejtett megemlíteni egy levelet.

Leltári szám: 71.291.1/Em
Méret: 9×14 cm
Kiadó: Эккель и Калахъ (Eckel & Kallach)
Előlap felirata: Самаркандъ. Торговцы глиняной посудой. (= „Szamarkand. Fazekasáru-kereskedők.”)
Leírás: A színes képeslapon szamarkandi fazekasáru-kereskedők és üzleteik láthatóak. A térség fazekas- és kerámiaművészete egészen a Kr. e. 6. évezredig nyúlik vissza. A legnevezetesebbek Szamarkand mellett Merv, Taskent, Riston és Gidzsduván műhelyei voltak, utóbbi városban ma is értékes műtárgyakat bemutató kerámiamúzeum található.[29] A művészet iránt érdeklődő hadifoglyok számára tehát arra is lehetőség nyílt, hogy értelmesen töltsék ki a semmittevés idejét: „*Érdemes dolgozó társunk, Magyar Vilmos*[30] *építésztől, aki Przemysl kiéheztetése után mint főhadnagy orosz fogságba került, szept. 7-én Turkesztánban keltezett német nyelvű levelező lapot kaptunk Bécsen át f. hó 20-án. Azt írja, hogy jól érzi magát; az arab és az ázsiai művészetet és a kirgiz háziipart tanulmányozza; üdvözletét küldi lapunk munkatársainak és egész olvasó közönségének; a 'remélhető mielőbbi' viszontlátásig búcsúzik.*”[31]
Feladó: Palkovics Ferenc, Dzsizak, 1916. január 16.
Címzett: szenkvici Palkovics Elemér, Budapest, Múzeum körút 10. II. 13.

29 *Brentjes* 1979. 288–289. o.; https://bukharamuseums.blogspot.com/2019/06/gijduvan-museum-of-ceramics.html (Megtekintés: 2019. augusztus 16.)
30 Magyar Vilmos (1873–1940) a m. kir. nagyszebeni 23. gyalogezredben szolgált.
31 *Építő Ipar – Építő Művészet*, 1915. október 24. 39. évf. 43. sz. 267. o.

Kézírásos szöveg: „*Lieber Elemér! Seid* (sic!) *4 Wochen keine Nachricht von zu Hause nur alte Post vom Juli August. Warum? Was ist zu Hause. Wie geht es Laci b.? Ich schreibe jetzt täglich nach Hause. Kommen meine Karten an? Ich küsse Dich aus Herzen: Feri.*"

Fordítás: „Kedves Elemér! 4 hete nincs hír otthonról csak régi küldemények júliusból augusztusból. Miért? Mi van otthon. Hogy van Laci b.?[32] Én most már naponta írok haza. Megérkeznek a lapjaim? Szívből csókollak: Feri."

Bélyegzők: Zensurabteilung Wien, Ташкент, Туркестанская местная военно-цензурная комиссия

Leltári szám: 71.301.1/Em

Méret: 9×13,5 cm

Kiadó: A. Кирснер

Előlap felirata: Кокандъ. Улица стараго города и изготовленіе печей. – Kokand. Lehmöfenanfertigung in der Altstadt. (= „Kokand. Vályogkemencék készítése az óvárosban.")

Leírás: Egy kokandi férfi ásóval egy vályogkemence készítése közben, a mögötte álló – ugyancsak vályogból épült – ház tetején nagyméretű agyagedények sorakoznak. A közép-ázsiai építészet szinte teljes egészében a vályog használatán alapul, bár szakrális épületek esetében használtak égetett téglákat is. A vályog nagy előnye a szélsőségesen kontinentális klimatikus régiókban jó hőszigetelő

32 A rendelkezésre álló adatok alapján a közelebbi rokonságban egy ilyen nevű személyt ismerünk: Klein Lászlót, Palkovics Ferenc nagybátyját, aki a háború kitörésekor a cs. és kir. debreceni 39. gyalogezredben őrnagyként, az I. menetzászlóalj parancsnokaként szolgált, majd szeptembertől egészen a háború végéig az ezred parancsnoka volt. *Lépes – Mátéfy* 1939. 20., 52., 376. o. Több mint valószínű, hogy róla van szó.

képessége, egy nagyobb eső azonban már erősen megrongálja. A gyakori földrengések – és természetesen a háborúk – mellett ennek is a következménye, hogy viszonylag kevés épület vészelte át az évszázadokat.[33]

Feladó: Palkovics Ferenc, Dzsizak, 1916. február 20.

Címzett: Palkovics Anna, Besztercebánya

Kézírásos szöveg: „*Liebe Mama! Am 18./II erhielt ich Elemérs Karte aus Debrecen geschrieben vom 6. Okt. Was ist mit ihm? Ist er nicht in Budapest? Seit 4-5 Wochen kaum 1-2 Karten bekommen. Ich bin gesund mir sehr unruhig und besorgt. Schreibet bitte oft und ausführlich. Ich küsse Euch allen die Hände. Feri.*"

Fordítás: „Kedves Mama! II./18-án kaptam meg Elemér október 6-án írt lapját Debrecenből. Mi van vele? Nincs Budapesten? 4-5 hete alig 1-2 lapot kaptam. Egészséges vagyok, nagyon nyugtalan és aggódom. Írjatok legyetek szívesek gyakran és részletesen. Csókolom mindannyitok kezét. Feri. "

Bélyegzők: Zensurabteilung Wien, Ташкент, Туркестанская местная военно-цензурная комиссия

Leltári szám: 71.312.1/Em

Méret: 9×13,5 cm

Kiadó: А. Кирснер

Előlap felirata: Промывка золота на рѣкѣ Чирчикъ близъ Ташкента. – Goldgewinnung am Ufer des des Flusses Tchirtchik in der Nähe von Taschkent. (= „Aranykitermelés a Csircsik[34] folyó partján Taskent közelében.")

33 *Brentjes* 1979. 48–49. o.

34 A Szir-darja mellékfolyója.

Leírás: Két bennszülött munkást láthatunk, akiknek tevékenységét két másik személy kíséri figyelemmel. Az álló alak valószínűleg rendőr vagy polgári felügyelő, de nem katona, az ugyanis kivehető, hogy semmiféle váll-lap nem található ruháján; a kezében talán korbácsot tart, de ez a képeslap interneten fellelhető, színes változata alapján sem egyértelmű. Jóval rejtélyesebb a sziklán ülő úriember kiléte. Első pillantásra úgy tűnik, hogy az európai gyarmatosítók által használt trópusi parafa kalapra (*pith helmet*) emlékeztető fejfedőt visel. A leginkább Afrikában és Dél-Ázsiában hordott kalapot nagyon ritkán látni Oroszországban készült fényképeken. Mindazonáltal nem példa nélküli a használatuk,[35] és Közép-Ázsia perzselő nyarain is bizonyára jó szolgálatot tehettek. A szóban forgó fejfedő ugyan némileg hasonlít a franciák által használt modellre, valószínűbb azonban, hogy egy egyszerű napvédő kalapról van szó.[36] Az illető öltözete nem vehető ki részleteiben, de inkább nyugat-európai, mintsem orosz jellegűnek látszik. Lehetséges tehát, hogy egy, az aranykitermelést lebonyolító külföldi cég alkalmazottját láthatjuk. Az Orosz Birodalom aranykincsének kitermelését az állam mellett sokáig földbirtokosok is végezhették, és – a folyton változó jogszabályok keretein belül – külföldi cégek is: „*E mellett, a miióta felkeltetett az általános érdeklődés a szibériai aranybányászás iránt, működik egy csomó külföldi társaság is, a melyek igyekeznek Oroszország ásványkincseit kiaknázni. A külföldi társaságok alapítása fiatal keletű, mert eddigelé tilalom létezett külföldi bányavállalatok létesítésre nézve. Csak újabb időben engedélyeztetett a kínai határterületen súlyos alakiságok elintézése után a szabad mozgás külföldi társaságoknak.*”[37] Christian Karl Barth (1775–1853) német történész szerint a „taskendi tatárok” még a 18. század végén is az ókorban használt módszer szerint nyerték ki az aranyat a Csircsikből: durva szőrméket lógattak a folyóba, amelyen fennakadt az aranypor.[38]

Feladó: Palkovics Ferenc, Dzsizak, 1916. május 17.

Címzett: Palkovics Anna, Besztercebánya

Kézírásos szöveg: „*Liebe Mama! Ich gratuliere herzlich Laczi bácsi und wünsche Ihm er möge noch lange seine schönen Auszeichnungen in Ehre geniessen. Ich beneide Ihn leider ist es bei mir anders bestimmt gewesen. Ich bin gesund und setzte mein Englisches Studium fort. Die Hand ist vollkommen in Ordnung. Bitte schreibet oft. Handküsse: Feri.*”

Fordítás: „Kedves Mama! Szívből gratulálok Laci bácsinak és kívánom, hogy még sokáig élvezhesse becsületben szép kitüntetéseit. Irigylem őt nekem sajnos másképp rendeltetett. Egészséges vagyok és folytatom angol tanulmányaimat. A kéz teljesen rendben van. Kérem írjatok gyakran. Kézcsókok: Feri.”

Bélyegzők: Zensurabteilung Wien, Ташкент, Туркестанская местная военно-цензурная комиссия

35 *Suciu* 2014.

36 A kérdés eldöntésében ehelyütt is köszönöm Bálint Ferenc, az Egyenruha és Felszerelés Gyűjtemény munkatársának segítségét.

37 *Közgazdasági Szemle*, 1915. 39. évf. 54. kötet, II. Közlemények. 729. o.; *Kursky – Konoplyanik* 2006.

38 „*[…] die Anwohner legten rauhhaarige Felle ein, an welche sich der Goldstaub hänge. Auf dieselbe Weise gewannen, noch zu Ende des vorigen Jahrhunderts die Taschkender Tataren das Gold aus dem Flusse Tschirtschik.*” *Barth* 1840. 412. o.

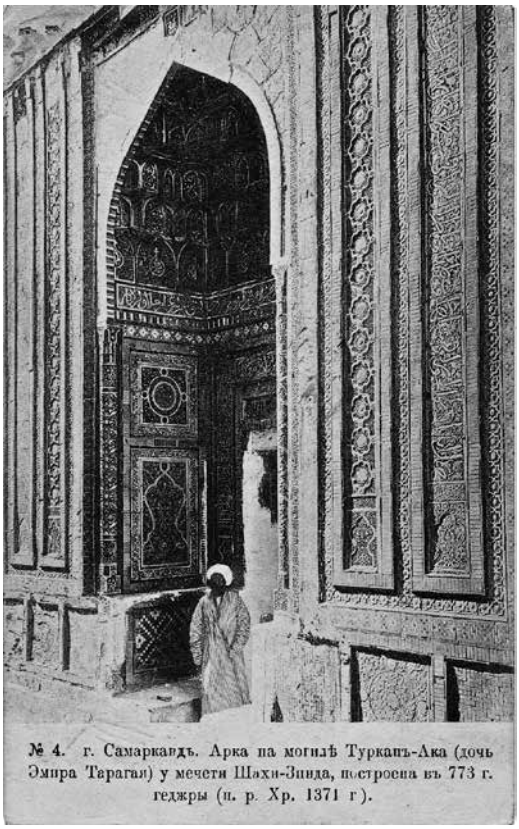

Leltári szám: 71.323.1/Em
Méret: 14×8,5 cm
Kiadó: A. Кирснер
Előlap felirata: Самаркандъ. Арка на могилѣ Турканъ-Ака (дочь Эмира Тарагая) у мечети Шахи-Зинда, построена въ 773. г. геджры (п. р. Хр. 1371 г). (= „Szamarkand. Turkan-Aka, Taragai emír[39] lányának sírjának boltíve a Sáhi-Zinda mecsetnél, épült a hidzsra 773. évében [Kr. u. 1371].")
Leírás: A szamarkandi Sáhi-Zinda nekropolisz részletét bemutató képeslapon Timur Lenk (uralkodott: 1370–1405) unokahúgának, Sádi Mulk-Akának mauzóleuma látható, amelyet az uralkodó nővére, Turkan-Aka emeltetett 1372-ben.[40]
Feladó: Palkovics Ferenc, Dzsizak, 1916. június 17.
Címzett: Palkovics Anna, Besztercebánya
Kézírásos szöveg: „*Liebe Mama. Heute angekommen aus Taschkent erwarteten mich folgende Karten. Angekommen: am 8./VI. Deine vom 31./III. am 14./VI. Deine vom 19./IV. 8./IV. Eli vom 21./II. und Képessy Pali vom 5./III.*, *am 15./VI. Deine*

39 Timur Lenk apja.
40 https://archnet.org/sites/2143 (Megtekintés: 2019. május 3.)

vom 3./III. u. 7./IV. Bitte alles an Eli Képessy etc. mitzuteilen bis ich überall schreibe. Dankbaren Handkuss: Feri."

Fordítás: „Kedves Mama. Ma Taskentből megérkezve a következő lapok vártak rám. Megérkeztek: VI./8-án a tiéd III./31-éről, VI./14-én a tiéd IV./19-ről, IV./4-én Elié II./21-éről és Képessy Palié[41] III./5-éről, VI./15-én a tiéd II-I./3-áról és IV./7-éről. Kérlek értesítsd mindenről Elit, Képessyt stb. amíg mindenhova írok. Hálás kézcsók: Feri."

Bélyegzők: Zensurabteilung Wien, Ташкент, Туркестанская местная военно-цензурная комиссия

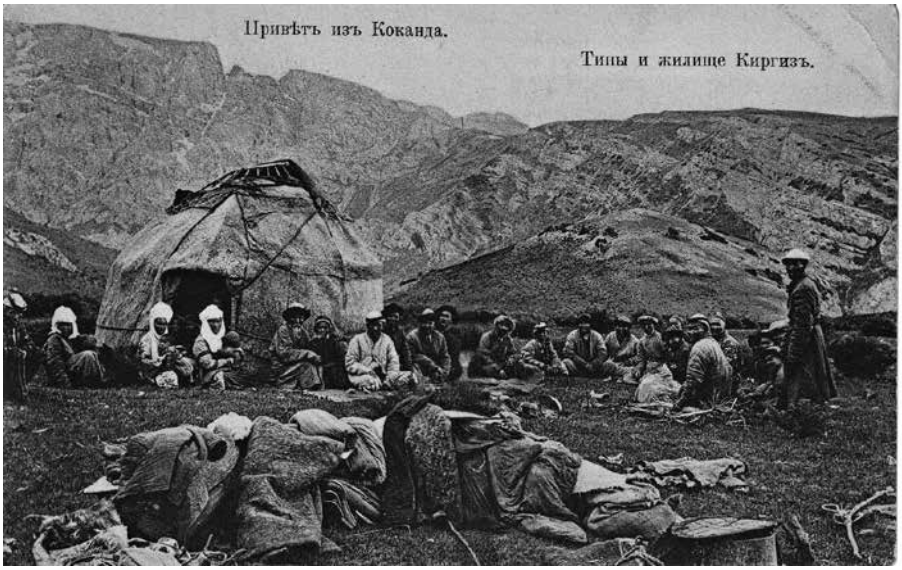

Leltári szám: 71.329.1/Em

Méret: 9×14 cm

Kiadó: Книжний магазин Букинистъ („Másodlagos könyvkereskedés")

Előlap felirata: Иривѣтъ изъ Коканда. Типы и жилище Киргизъ. (= „Üdvözlet Kokandból. Kirgiz típusok és otthonok.")

Leírás: Magas hegyek övezte fennsíkon, jurta előtt ülő nomád férfiak és asszonyok; a képeslap orosz felirata szerint kirgizeket láthatunk. A vonatkozó szakirodalomban általában az olvasható, hogy a korabeli orosz szóhasználatban a „kirgiz" a kazakokat jelölte, és a valódi kirgizeket a „karakirgiz" megnevezéssel különböztették meg tőlük. (A félreértések elkerülése végett mellőzött „kazak" szó nem véletlenül hasonlít a „kozák"-ra: ugyanabból a török szótőből

41 A m. kir. budapesti 29. honvéd gyalogezredben szolgált egy ilyen nevű hadapród, aki az 1916. február 29-én kiadott veszteségi lajstrom szerint megsebesült. Egyéb adat híján egyelőre nem dönthető el, hogy róla van-e szó.

ered, jelentése „szabad ember”).[42] Alapos kutatások azonban kimutatták, hogy az orosz források a 17. századtól kezdve több mint egy tucat különböző megjelölést is használtak rájuk.[43] A kazakok és kirgizek etnikailag és nyelvileg is közeli rokonságban állnak, így adott esetben nehezen állapítható meg, hogy egy száz évvel korábban készült felvételen melyikük csoportja látható. A képeslap feliratából kiindulva arra következtethetnénk, hogy itt kazakokról van szó; csakhogy a kérdés ennél összetettebb. A feliratból ugyanis az is kiderül, hogy a kép a kelet-özbegisztáni Kokandban készült, amely távol esik a kazak területektől, de közel van a mai kirgizisztáni határhoz. Továbbá, eddigi kutatásaim során még egyetlen olyan képeslappal sem találkoztam, amelyen a „karakirgiz” megjelölés szerepelt volna. Sokkal valószínűbb tehát, hogy ebben az időben mindenféle különbségtétel nélkül alkalmazták a „kirgiz” fogalmat mindkét népre, és ezen a képeslapon valóban kirgizek láthatóak.[44]

Feladó: Palkovics Ferenc, Dzsizak, 1916. június 20.

Címzett: Palkovics Anna, Besztercebánya

Kézírásos szöveg: „*Vorgestern erhielt ich Dein Packet, die viereckige Holzkiste im rotbraunen Wachsleinentuchbezug; tadellos u. vollständig. Die freudigste Überraschung bei der Heimkehr aus Taschkent wo ich vier Wochen in Pasteur verbrachte. Herzlichen Dank für die liebe Sendung. Ich gesund. Nochmals herzlichen Dank mit Handkuss: Feri.*”

Fordítás: „Tegnapelőtt megkaptam a csomagodat, a négyszögletű fadobozt vörösbarna viaszosvászon borítással; kifogástalanul és mindenestül. A legörömtelibb meglepetés a Taskentből való hazatérés után ahol négy hetet töltöttem Pasteur-ben.[45] Szívélyes köszönet a kedves küldeményért. Egészséges vagyok. Még egyszer szívélyes köszönet kézcsókkal: Feri.”

Bélyegzők: Zensurabteilung Wien, Ташкент, Туркестанская местная военно-цензурная комиссия

42 https://en.wiktionary.org/wiki/Cossack (Megtekintés: 2019. május 3.); *Oberhummer*, *Eugen:* Die Türken und das Osmanische Reich. Leipzig und Berlin, 1917. 7. o.

43 Киргизская орда („kirgiz orda”), Большие киргизы („nagy kirgiz”), Алат киргизы („alat kirgiz”), буруты („burut”), белые буруты („fehér burut”), Алатай-киргиз („alataj-kirgiz”), киргиз-калмыки („kirgiz-kalmik”), узбекские киргизы („üzbek-kirgiz”), дикие киргизы („vad kirgiz”), коренные киргизы („bennszülött kirgiz”), черные киргизы („fekete kirgiz”), кара киргизы („kara kirgiz”), каменные киргизы („szikla kirgiz”), дико-каменные киргизы („vad-szikla kirgiz”). *Saparaliev* 2003.

44 Ebben megerősített dr. Kerezsi Ágnes néprajzkutató is, aki szerint mind a viselet, mind a sátor formája alapján kirgizekről van szó; segítségét ehelyütt is köszönöm.

45 A „Pasteur-kezelés” fogalmának pontos jelentésének kérdése első tanulmányomban is felmerült, akkor arra a következtetésre jutottam, hogy egy Louis Pasteur (1822–1895) által kifejlesztett, veszettség elleni oltássorozatról lehet szó. *Forgács* 2015. 261. o. Ezt alátámasztja egy azóta felkutatott újságcikk is: „*Mióta Pasteur megkezdte világraszóló buvárlatait a veszettség beoltása tárgyában s mióta gyakorlatban is fényes sikerrel tette próbára elméletének hasznavehetőségét, többször vettünk alkalmat magunknak e nagy fölfedezés képben és szövegben való ismertetésére. Százan és százan keresték föl azóta is és keresik föl folytonosan az érdemes tudóst, Európa minden részéből, s még Amerikából is, hogy magokat a veszett kutya harapásából bekövetkező irtózatos betegség ellen az ő gyógykezelése alá adják.*” *Vasárnapi Ujság*, 1886. április 11. „Pasteur és betegei.” 33. évf. 15. sz. 233. o.

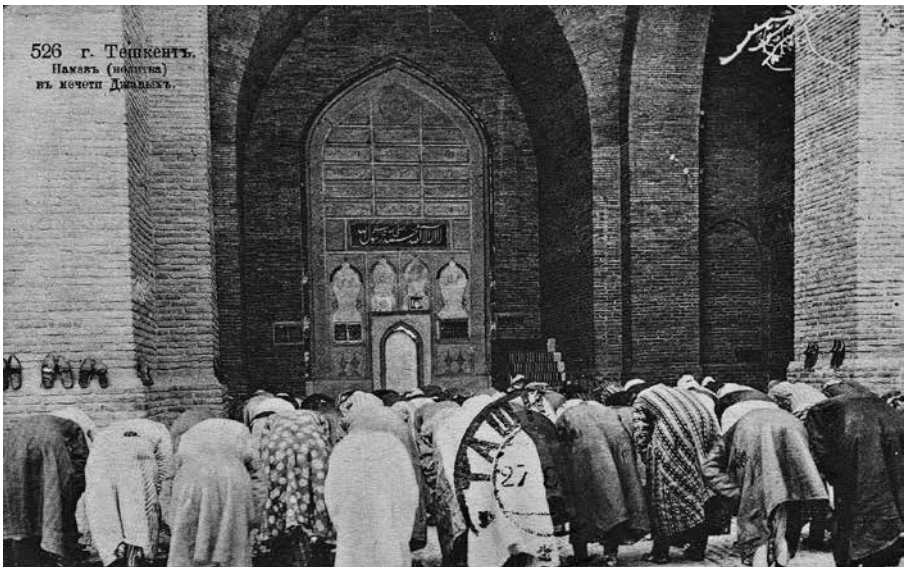

Leltári szám: 71.332.1/Em
Méret: 9×14 cm
Kiadó: Б. А. Щнайдер, Одесса (B. A. Schneider, Odessza)
Előlap felirata: г. Ташкентъ. (sic!) Намазъ (молитва) въ мечети Джамыхъ. (= „Taskent. Namaz [ima] a Dzsámih mecsetben.")
Leírás: Imádkozó muszlimok a taskenti Dzsuma[46] mecsetben. A ma is használatban levő imaház Özbegisztán legrégebbi (a 9. században alapították, 1451-ben építették újjá) és harmadik legnagyobb mecsetje, amely a 15. század óta Hodzsa Ubaidulláh Ahrar naksbandi[47] szúfi vezető (1404–1490) nevét viseli. 1868-ban egy földrengés során összedőlt, 1888-ban III. Sándor orosz cár (uralkodott: 1881–1894) támogatásával, az ekkor már vazallus Buharai Emirátus által biztosított pénzből ismét felépítették.[48]
Feladó: Palkovics Ferenc, Dzsizak, 1916. június 27.
Címzett: Palkovics Anna, Besztercebánya
Kézírásos szöveg: „*Liebe Mama! Heute erhielt ich Deine lieben Zeilen vom 20./V. Du teilst mir die freudige Nachricht mit, dass Laczi bácsi zu hause war, Gott gebe ich könnte ihn auch schon sehen. Über Elemér bitte ich auch Nachricht. Er schreibt jetzt ziemlich selten. Ich gesund. Hier sehr warm. Im Schatten 43-46 °C. Ich küsse Euch allen die Hände Dein dankbarer: Feri.*"
Fordítás: „Kedves Mama! Ma kaptam meg kedves soraidat V./20-áról. Azt az örvendetes hírt osztod meg velem, hogy Laczi bácsi otthon volt, Isten adja hogy

46 Az adott városnegyed nagy, „pénteki" mecsetje.
47 A buharai Baháeddin Nakisbend (1318–1389) által alapított szúfi rend meghatározó szerepet játszik Közép-Ázsiában.
48 https://uzbekistan.travel/p/mechet-hodzha-ahrar-vali-mechet-dzhami-2/ (Megtekintés: 2019. augusztus 2.)

én is láthassam már. Elemérről is kérek hírt. Elég ritkán ír mostanában. Én egészséges vagyok. Itt nagyon meleg. Árnyékban 43-46 °C. Mindannyiótok kezét csókolom a te hálás: Ferid."

Bélyegzők: Zensurabteilung Wien, Ташкент, Туркестанская местная военно-цензурная комиссия

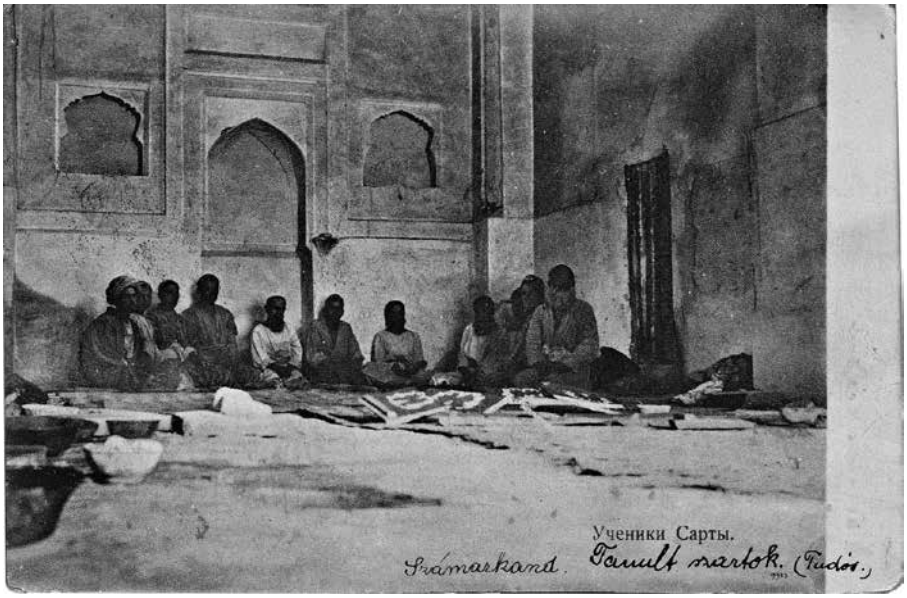

Leltári szám: 71.336.1/Em

Méret: 9,5×14 cm

Kiadó: Книжний магазин „Знание", Самаркандъ („Tudás" könyvkereskedés, Szamarkand)

Előlap felirata: Ученики Сарты. – Palkovics kézírásos rájegyzése: „Számarkand. Tanult szartok. (Tudós.)"

Leírás: Szárt[49] férfiak egy csoportját láthatjuk egy medresze vagy mecset helyiségében a földön ülve. Palkovics Ferencnek nem sikerült a feliratot pontosan lefordítania: az orosz ученик szó jelentése ugyanis nem „tudós", hanem „tanuló". A képen látható, inkább középkorú férfiak feltehetőleg Szamarkand valamelyik neves medreszéjében mélyítik el tudásukat az iszlámról.

Feladó: Palkovics Ferenc, Dzsizak, 1916. július 5.

Címzett: szenkvici Palkovics Elemér, Budapest, Múzeum körút 10. II. 13.

Kézírásos szöveg: „*Lieber Elemér! Wie ich schon geschrieben war ich 4-5 Wochen im Taschkenter Pasteur. Ich gesund; hier sehr warm. Thomka Gyulas Karte vor 6 Tagen erhalten. Wir kommen innerhalb kürzester Zeit von hier weg. Wahrscheinlich*

49 A városlakó, török nyelvű népesség korabeli megjelölése. Bővebben: *Forgács* 2015. 261. o.

nach Siberien. Bitte Mama auch berichten. Grüsse an Gyula Bandi etc. Viele Küsse von Feri. ”

Fordítás: „Kedves Elemér! Mint már írtam, 4-5 hétig voltam a taskenti Pasteur-ben. Én egészséges vagyok; itt nagyon meleg. Thomka Gyula[50] lapját 6 napja megkaptam. A legrövidebb időn belül elkerülünk innen. Valószínűleg Szibériába. Kérem Mamát is értesíteni. Üdvözletek Gyulának Bandinak stb. Sok csók Feritől.”

Bélyegzők: Zensurabteilung Wien, Ташкент, Туркестанская местная военно-цензурная комиссия

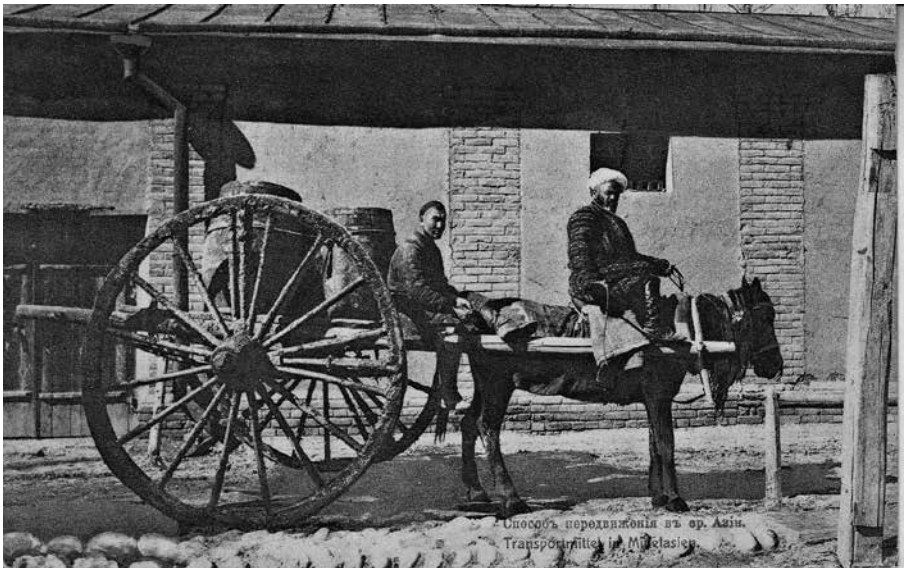

Leltári szám: 71.341.1/Em

Méret: 9×14 cm

Kiadó: A. Кирснер

Előlap felirata: Способъ передвиженія въ ср. Азіи. – Transportmittel in Mittelasien. (= „Szállítóeszköz Közép-Ázsiában.”)

Leírás: Két férfi egy ló vontatta, nagykerekű taligán hordókat szállít. Rendkívül jellemző kép a korabeli Közép-Ázsiára, az orosz kormányzat által kiépített vasútvonalakon a személy- és áruszállításnak csak töredékét lehetett lebonyolítani. Így sok esetben a hadifoglyok is ilyen kényelmetlen, zötykölődő járműveken jutottak el valamely távoli fogolytáborba. László József, a cs. és kir. győri 19. gyalogezred tartalékos hadnagya 1914 augusztusában esett orosz

50 Több mint valószínű, hogy Thomka Gyula (1845–1910) besztercebányai földbirtokos és műgyűjtő, Zólyom vármegyei árvaszéki elnök valamelyik rokonáról van szó. https://www.kieselbach.hu/mugyujto/1985-thomka-gyula (Megtekintés: 2019. augusztus 9.)

fogságba Lublin mellett. A Petropavlovszk[51] és Akmolinszk[52] között elterülő steppét ehhez hasonló taligákon kellett átszelnie – több mint egy hét alatt. *„Tulajdonképpen háromféle kocsifaj áll rendelkezésünkre: a négykerekű stráfkocsi, melyet már ismerünk; a kétkerekű taliga, […] és végül a négykerekű csupasz kocsi. Az utóbbi elnevezést magam találtam ki, mert a kocsin sem kosár, sem oldalak nincsenek, hanem csak a két tengelyre fektetett deszkapár alkotja az egész járművet. […] Stráfkocsi nem kell, az nem kényelmes; csupasz szekér szintén nem tetszik, mert nincs rajta elég hely a kofferoknak, s azonfelül csak lelógó lábakkal ülhet rajta az ember; eszerint nem marad más hátra, mint a kétkerekű taliga”* – írja visszaemlékezésében.[53] *„[…] az ilyen taradajkában*[54] *egyetlen egy vasszög, egyetlen egy vaspánt vagy vaskarika sincs. Az egész szerkezet tiszta fa, még a tengely és a kerék is fából készült minden ízében. Durván ácsolt, esztergálatlan girbe-görbe nyírfákból van összetákolva a kétkerekű egyenbillegény. A lábszárvastagságú tengely körül forgó kerékagy például olyan nagy és otromba, mint egy tuskó, soknál a kerék nem is gömbölyű, hanem nyolc- vagy annyi szögletű, ahány talpfából áll a kerék; ha egy talpfa hiányzik, az sem baj, azért döcög tovább a taradajka.”*[55] Az ilyen taligák elé sok esetben inkább ökröket, jakokat, szamarakat vagy tevéket fogtak be.

Feladó: Palkovics Ferenc, Szkobelev, 1916. szeptember 5.

Címzett: Palkovics Anna, Besztercebánya.

Kézírásos szöveg: *„Liebe Mama! Gestern erhielt ich deine lieben Zeilen vom 8./III. und heute die vom 3./III. von Teréz néni. Wie ich schon geschrieben seit 21./VIII. meine neue Adresse: Franz Palkovics 5348. СКОБЕЛЕВЪ. Wir konnten seit 26./VII bis Ende August nicht schreiben. Ich bin gesund. Hier gesundes Klima und gutes Wasser. Ich setze Englisch fort. Bitte ist Laci noch nicht Oberst? Wie geht es ihm? Handküsse Feri.”*

Fordítás: „Kedves Mama! Tegnap kaptam meg kedves soraidat III./8-áról és ma III./3-áról Teréz nénitől.[56] Mint ahogy már írtam VIII./21. óta az új címem: Franz Palkovics 5348. SZKOBELEV. VII./26. és augusztus vége között nem tudtunk írni. Egészséges vagyok. Itt egészséges az időjárás és jó a víz. Folytatom az angolt. Laci kérem még nem ezredes? Hogy van? Kézcsókok Feri.”

Bélyegzők: Zensurabteilung Wien, Ташкент, Туркестанская местная военно-цензурная комиссия, Скобелев Команда воен. – плѣн. офіцеровъ

51 Ma Petropavl, Észak-Kazakisztán.

52 Kazakisztán mai fővárosa, Nur-Szultan (2019. március 20-ig Asztana).

53 https://nagyhaboru.blog.hu/2019/04/29/_keves_agyvelonk_ki_ne_ugorjek_koponyankbol (Megtekintés: 2019. augusztus 9.)

54 Oroszul: тарантайка.

55 https://nagyhaboru.blog.hu/2019/05/27/_75_versztet_docogtunk_ma_a_steppen (Megtekintés: 2019. augusztus 9.)

56 Valószínűleg Orgonás Teréz, Klein Anna nagynénje.

Leltári szám: 71.347.1/Em
Méret: 9×14 cm
Kiadó: A. Кирснер
Előlap felirata: Таджичка. (Горная жительница.) – Tadschitcha. (Bergbewohnerin.) (= „Tadzsika. [Hegylakó.]")
Leírás: Egy vesszőfonatokból és faágakból készített konstrukcióban álló asszonyt láthatunk, mögötte egy hegyoldalba vájt lakóhelyiséggel. Előző tanulmányomban említettem ezt a képeslapot, és utaltam arra, hogy a „hegylakó" megjelölés alapján arra lehet következtetni, hogy a „hegyi tádzsikok" népéhez tartozó asszonyt láthatunk. A mai Tádzsikisztán keleti részén található Badahsán-hegyvidék[57] lakóit a *galcsa* névvel is illeték (ma a *pamíri* használatos), és nagyjából annyira különböznek a tádzsikoktól, mint amazok a perzsáktól.[58] (Almásy György 1903-ban azon a véleményen volt, hogy „*nem egyebek a török törzsektől annak idején a hegyek közé szorított tádzsikoknál.*")[59]
Feladó: Palkovics Ferenc, Szkobelev, 1916. november 22.
Címzett: Palkovics Anna, Besztercebánya.
Kézírásos szöveg: „*Liebe Mama! Die letzte Post, die ich von Dir erhielt ist die Karte vom 18. Februar, welche am 19./X. gleichzeitig mit einer Karte von Ede Schwana ankam. Die neueste Nachricht von Euch sind die Karte Teréz nénis vom 3./III. angekommen am 5./IX. und deine Karte vom 8. Juni am 22 Juli hier eingetroffen? Handküsse Feri.*"

57 Oroszul Горно-Бадахшан (Gorno-Badahsán).
58 http://www.sacklunch.net/encyclopedia/G/Galchas.html (Megtekintés: 2019. augusztus 9.)
59 *Almásy* 1903. 76. o. Almásy György (1867–1933) magyar zoológiai és néprajzi kutató, 1900-ban utazott először Közép-Ázsiába. Fia, Almásy László (1895–1951) Afrika-kutatóként vált ismertté.

Fordítás: „Kedves Mama! Az utolsó levél, amit tőled kaptam a február 18-iki lap, amely október 9-én érkezett meg, egyszerre Schwana Ede egy lapjával. A legújabb hír tőletek Teréz néni március 3-iki lapja, amely szeptember 5-én érkezett, és a te június 8-iki lapod, amely július 22-én érkezett.[60] Kézcsókok Feri."

Bélyegzők: Zensurabteilung Wien, Ташкент, Туркестанская местная военно-цензурная комиссия, Скобелев Команда воен. – плѣн. офіцеровъ

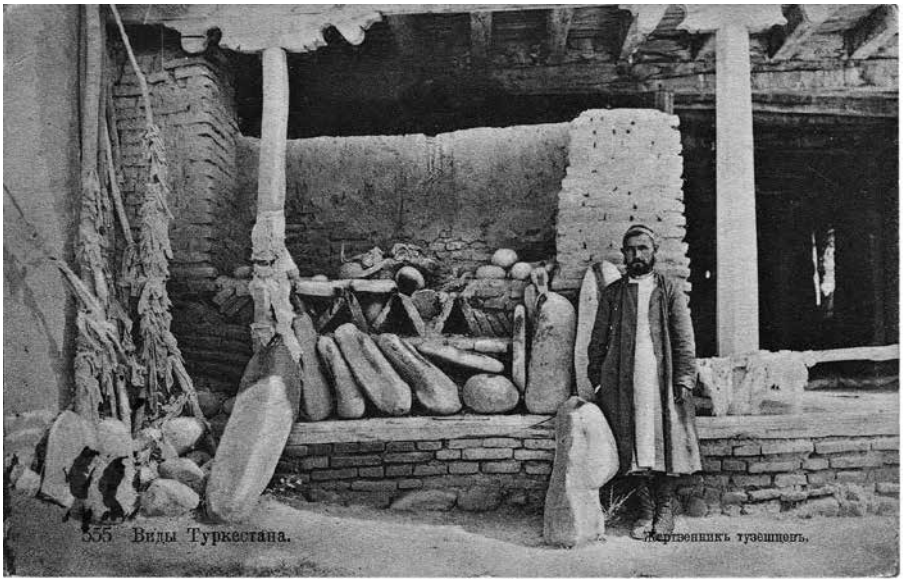

Leltári szám: 71.348.1/Em

Méret: 9×14 cm

Kiadó: Б. А. Щнайдер, Одесса

Előlap felirata: Виды Туркестана. Жертвенникъ туземцевъ. (= „Turkesztáni fajok. Bennszülött oltár.")

Leírás: Az egyik legkülönösebb ábrázolás a sorozatban. Egy furcsa, különböző méretű és formájú kövekből összerakott halmot láthatunk, mellette egy hagyományos öltözetű férfi áll, és tekint büszkén a kamerába. Itt minden bizonynyal egy tádzsikisztáni *oszton*, vagyis „szent hely" látható. Ez a típusú kőoltár hasonlóságokat mutat a zoroasztriánus[61] *pir* szentélyekkel, és általában valamely szúfi szenthez – vagy valamilyen természeti jelenséghez, mint például vízforráshoz, különleges formájú fához – köthető.[62] Ez tökéletesen szemlélteti,

60 Az eredeti szövegben szereplő kérdőjel a mondat végén nyilvánvalóan téves írásjelezés.

61 A monoteista és dualista elemeket egyaránt tartalmazó iráni vallás alapítójának, Zarathustrának (Zoroaszter) az életét egyes tudósok a Kr. e. 13. századra, mások Kr. e. 1000 körülre, míg megint mások Kr. e. 6. század közepére teszik. *Malandra* 2005.

62 A szentek sírjai a *mazor*ok (másképp *mazár*). A legtöbb oszton és mazor a korábban említett Badahsán-hegyvidéken található, és nemcsak iszmáilita, hanem szunnita falvakban is. https://www.pamirs.org/what-to-see/shrines.htm (Megtekintés: 2019. augusztus 11.)

hogy Közép-Ázsiában mennyire összefonódtak ősi szokások és hiedelmek – a nomádok esetében például a sámánizmus – az iszlámmal. (Zoroasztriánus közösségek a mai napig léteznek nemcsak Iránban, Indiában[63] és Pakisztánban, hanem a közép-ázsiai országokban is, főleg Tádzsikisztánban.) Ezeken az oltárokon gyakran helyezik el Marco Polo argalik[64] koponyáit is, amelyek a tisztaságot jelképezik; jobban megfigyelve a fenti felvételt, úgy tűnik, hogy középtájon látható is egy szarv.[65] Más kérdés, hogy az ilyen szentélyek látogatása sok muszlim vallástudós szerint szigorúan tilos.[66]

Feladó: Palkovics Ferenc, Szkobelev, 1916. november 29.

Címzett: Palkovics Anna, Besztercebánya.

Kézírásos szöveg: „*Liebe Mama! Deine letzte Nachricht habe ich (vom 8. Juni) am 22. Juli erhalten. 4-5 später angekommene Karten sind früheren Datums. Bitte schreibe recht oft, vielleicht kommt mehr an. Bin auch wegen Laci und Elo besorgt. Viele Handküsse Feri.*"

Fordítás: „Kedves Mama! Az utolsó üzenetedet (június 8-áról) július 22-én kaptam meg. 4-5 később megérkezett lap korábbi keltezésű. Kérlek írj jó gyakran, talán több fog megérkezni. Aggódom Laci és Elo miatt is. Sok kézcsók Feri."

Bélyegzők: Zensurabteilung Wien, Ташкент, Туркестанская местная военно-цензурная комиссия, Скобелев Команда воен. – плѣн. офіцеровъ

63 Itt *pársziknak*, vagyis perzsáknak nevezik őket.

64 Közép-Ázsia hegyeiben élő vadjuh, csavaros, nagyméretű szarvakkal, amelyet először Marco Polo (1254–1324) írt le.

65 *Stausberg* 2014; http://ai.stanford.edu/~latombe/mountain/photo/tajikistan-2017/wakhan.htm; https://www.pamirs.org/what-to-see/shrines.htm (Megtekintés: 2019. augusztus 11.)

66 Főleg Ibn Taimíja (1263–1328) ítélte el ezt a gyakorlatot. Részben az ő gondolatai alapján alakult ki a 18. században a vahhábizmus, Szaúd-Arábia mai uralkodó vallásirányzata, amely minden szentkultuszt és sírokhoz való zarándoklatot az iszlámmal összeegyeztetetlennek tart.

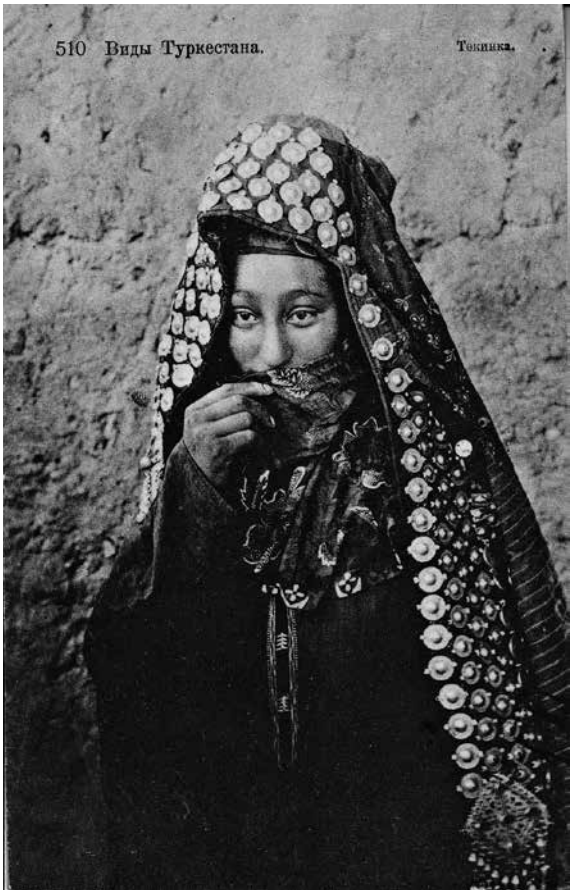

Leltári szám: 71.349.1/Em
Méret: 14×9 cm
Kiadó: Б. А. Щнайдер, Одесса
Előlap felirata: Виды Туркестана. Текинка. (= „Turkesztáni fajok. Tekinka.")
Leírás: Egy szégyenlős tekintetű hölgy hagyományos türkmén öltözetben, amint épp igyekszik még jobban eltakarni arcát. A „tekinka" kifejezés arra utal, hogy a legnagyobb létszámú türkmén törzshöz, a *tek*éhez tartozik. A félnomád életformát sokáig megőrző türkmén társadalomban a mai napig fontos szerepet tölt be a törzsi hovatartozás, dacára a szovjet időkben forszírozott „nemzetépítésnek". Az egyes törzsek saját mítoszokkal, nyelvjárással, viselettel és szőnyegmintázattal is rendelkeznek.[67]
Feladó: Palkovics Ferenc, Szkobelev, 1916. november 30.
Címzett: Palkovics Anna, Besztercebánya.

67 *Edgar* 2004. 18–21. o. Érdekes adalék, hogy Türkmenisztán mai zászlaján az öt legnagyobb törzs – Teke, Jomut, Szárik, Csovdur, Erszári – jellegzetes szőnyegmintái (*gul*) láthatók.

Kézírásos szöveg: „*Liebe Mama! Die lezte* (sic!) *Nachricht von euch ist vom 8. Juni datiert. Bin besorgt es ist ja schon Ende November. Ich gesund. Bitte Nachrichten über Laczi, Elo und Regiment . Viele grüsse und Handküsse! Feri.*"

Fordítás: „Kedves Mama! Az utolsó hír tőletek június 8-áról való. Aggódom hiszen már november vége van. Én egészséges vagyok. Légy szíves híreket Laciról, Elóról és az ezredről. Sok üdvözlet és kézcsókok! Feri."

Bélyegzők: Zensurabteilung Wien, Ташкент, Туркестанская местная военно-цензурная комиссия, Скобелев Команда воен. – плѣн. офіцеровъ

Irodalomjegyzék

Almásy 1903.
Almásy György: Vándor-utam Ázsia szívébe. Budapest, 1903.

Baja – Lukinich – Pilch – Zilahy 1930.
Baja Benedek – Lukinich Imre – Pilch Jenő – Zilahy Lajos: Hadifogoly magyarok története. II. kötet: Az oroszországi hadifogság és a hadifoglyok hazaszállításának története. Budapest, 1930.

Balázs 2005.
Balázs Károly: Képes levelezőlap lexikon. Somorja, 2005.

Barth 1840.
Barth, Christian Karl: Teutschlands Urgeschichte Band 1. Erlangen, 1840. Online elérés:
https://books.google.hu/books?id=fTkAAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=-hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (Megtekintés: 2019. május 3.)

Brentjes 1979.
Brentjes, Burchard: Mittelasien. Kunst des Islam. Leipzig, 1979.

Edgar 2004.
Edgar, Adrienne Lynn: Tribal Nation: The Making of Soviet Turkmenistan. Princeton, 2004.

Forgács 2015.
Forgács Márton: Közép-Ázsia egzotikus világa egy első világháborús magyar hadifogoly képeslapjain. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 15. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, 2015. 257–296. o.

Henriquez 1930.
Henriquez Vince: A cs. és kir. 9. sz. gróf Nádasdy huszárezred története 1904–1918. Budapest, 1930.

Kursky – Konoplyanik 2006.
Kursky, *Alexander – Konoplyanik*, *Andrei:* State Regulation and Mining Law Development in Russa from the 15th Century to 1991. *Journal of Energy & Natural Resources Law*. Vol. 24. No. 2, 2006. 221–254. o. http://www.konoplyanik.ru/ru/publications/articles/408_State_regulation_and_Mining_Law_Development_in_Russia_from_the_15th_Century_to_1991.pdf (Megtekintés: 2019. augusztus 30.)

Lépes – Mátéfy 1939.
Lépes Győző – Mátéfy Artur: A cs. és kir. Báró Hötzendorfi Konrád Ferenc tábornagy debreceni 39. gyalogezred világháborús története. Debrecen, 1939.

Malandra 2005.
Malandra, *William W.:* „Zoroastrianism I. Historical Review up to the Arab Conquest."
In: *Enyclopædia Iranica Online*. http://iranicaonline.org/articles/zoroastrianism-i-historical-review (Megtekintés: 2019. augusztus 11.)

Saparaliev 2003.
Saparaliev, *Doolotbek:* Этничекое название Кыргызов в исторических источниках России (XVII-XIX ВВ.) https://www.academia.edu/204640/ЭТНИЧЕСКОЕ_НАЗВАНИЕ_КЫРГЫЗОВ_В_ИСТОРИЧЕСКИХ_ИСТОЧНИКАХ_РОССИИ_XVII-XIX_ВВ._ (Megtekintés: 2019. május 31.)

Stausberg 2014.
Stausberg, *Michael:* „Zoroastrian Rituals." In: *Encyclopædia Iranica Online*. http://www.iranicaonline.org/articles/zoroastrian-rituals (Megtekintés: 2019. augusztus 11.)

Suciu 2014.
Suciu, *Peter:* The Russian Colonial Pattern Sun Helmet. http://www.militarysunhelmets.com/2014/the-russian-colonial-pattern-sun-helmet (Megtekintés: 2019. május 3.)

Zolnay/Lőrincz 2012.
Zolnay László: Boldog idők a Duna partján (részletek). Lábjegyzettekkel ellátta: *Lőrincz Róbert*. *Dunakeszi Helytörténeti Szemle*. 2012. május. 5. évf. 1. sz. 10–12. o.

A Selection of Picture Postcard from Central Asia, Belonging to Second Lieutenant Ferenc Palkovics, a POW during the First World War

The study supplements a paper by the author that was published in issue no. 15 of the Yearbook of the Military History Museum. Ferenc Palkovics, a second lieutenant in the Imperial and Royal 39th Infantry Regiment based in Debrecen, spent at least four years in Russian captivity during the First World War, in a number of camps in the Governorate-General of Turkestan (Dzhizak, Skobelev). In catalogue form and in detail, additional examples are presented of the picture postcards he was able to send home to Hungary from there. The motifs on the different cards are explained and placed in context, and the German-language texts written on the reverse sides are transcribed and translated into Hungarian. Furthermore, in each case the publisher of the card and the postmark on it are communicated. In this way, not only is a deeper insight into the living conditions of officers held as prisoners of war given, but also knowledge of the Central Asian environment to which they had to adjust is conveyed. Since publication of the above-mentioned earlier study, new data have emerged regarding Ferenc Palkovics's family. On the other hand, what happened to him after the dispatch of his last extant letter, which was written in February 1919, is still shrouded in mystery. All the signs are that he never returned home, and that he lost his life in the Russian Civil War.

Eine Auswahl der Ansichtskarten von Ferenc Palkovics aus dem Ersten Weltkrieg mit Bezug auf Mittelasien

Der Aufsatz ist die Ergänzung der früheren Arbeit des Verfassers, die in der 15. Nummer des Anzeigers des Museums für Militärgeschichte erschien. Ferenc Palkovics, Leutnant des k. u. k. Debreziner Infanterieregimentes Nr. 39, verbrachte während des Ersten Weltkrieges mindestens vier Jahre in russischer Kriegsgefangenschaft, in mehreren Lagern des Generalgouvernements Turkestan (Dschisak, Skobelew). Von den Ansichtskarten, die er von hier nach Hause schickte, werden weitere Stücke ausführlich, katalogartig vorgestellt. Die Motive auf den Bildern werden erläutert und in einen Kontext gesetzt, und darüber hinaus die Umschrift und Übersetzung der deutschsprachigen handschriftlichen Texte auf der Rückseite, die Poststempel und die Verleger der Karten mitgeteilt. So gewinnen wir nicht nur einen tieferen Einblick in die Lebensumstände der kriegsgefangenen Offiziere, sondern erfahren auch mehr über das zentralasiatische Umfeld, an das sie sich anpassen mussten. Seit dem Erscheinen des früheren Aufsatzes konnten auch neue Daten über die Familie von Ferenc Palkovics in Erfahrung gebracht werden; was mit ihm nach der Absendung seines letzten erhalten gebliebenen Briefes im Februar 1919 geschah, liegt aber weiterhin im Dunkeln. Allerdings deutet alles darauf hin, dass er nie zurück nach Hause gelangte, und während des russischen Bürgerkrieges sein Leben ließ.

Polgár Balázs

HADIFOGOLYTÁBOROK RÉGÉSZETI KUTATÁSA – TÁRGYI EMLÉKEK AZ OSTFFYASSZONYFAI HADIFOGOLYTÁBORBÓL (1915–1918)

Hadifogolytáborok régészeti kutatása

A modernkor történeti régészetének – a kulturális emlékezet megkülönböztetett helyszíneiként – különleges tárgyát képezik a hadifogolytáborok, internálótáborok és koncentrációs táborok.[1] Gabriel Moshenska és Adrian Myers „*Az internálás régészete*" című, New Yorkban 2011-ben megjelent tanulmánykötetéhez írt előszavában a táborok vonatkozásában a „*fájdalmas örökségi helyszínek*" („*sites of painful heritage*") fogalmát alkalmazta.[2] A hadifogolytáborok funkcionális okokból régészeti értelemben topográfiailag és a tárgyi emlékek vonatkozásában is jól definiálhatók. A táborokat képező objektumok együttese általánosságban kerítések, árkok, őrhelyek, a foglyok és az őrszemélyzet lakóbarakkjai, konyha és kantin, szemétgödrök, műhelyek, raktárak, fürdőépület, latrina, kórház és temető rendszeréből épül, épülhet fel. A táborok főbb régészeti lelettípusait az épületekhez köthető emlékek, valamint az őrszemélyzethez és a foglyokhoz kapcsolható tárgyak, köztük fegyver-, ruházati- és felszereléslelletek, személyes tárgyak, a személyes higiénia eszközei és egyéb használati tárgyak képezhetik.[3]

A hadifogolytáborok régészetéhez a továbbiakban több, reprezentatív nemzetközi példát mutatunk be. A sort az amerikai polgárháború egyik legismertebb (és leghírhedtebb) fogolytáborával, az andersonville-i táborral (Georgia, USA) kezdjük. A Konföderáció 1863/1864-ben építette ki a négyszögletes alapterületű, hármas cölöpkerítéssel övezett, valamint árkokkal és tüzérségi redutokkal körülvett fogolytábort. A rossz élelmezési és higiéniai viszonyok miatt a halálozási arány rendkívül magas volt, az itt elhunytak száma 12.920 főben adható meg. Az Andersonville National Historic Site területén levő emlékhely szisztematikus, kutatóárkokkal történő feltárása 1973-ban vette kezdetét. Az ásatások során a cölöpkerítéseket és a tábor belső területét vizsgálták a régészek. A munkálatok eredményeként sikerült hitelesíteni a tábor topográfiáját, valamint számos, a mindennapi életet adatoló lelet (ruházati és személyes tárgy, illetve állatcsont) került elő.[4]

1 *Theune* 2013. 241. o.; *Legendre* 2017. 47, 51. o. (Összefoglalóan lásd még: *Mytum* 2013.)
2 *Moshenska – Myers* 2011. 13. o.
3 *Demuth* 2009. 174. o.; *Barnes* 2016. 184. o.; *Theune* 2013. 243–244. o.; *Legendre* 2017. 58. o.
4 *Prentice – Prentice* 2003.

A hadifogolytáborok non-destruktív és destruktív kutatási módszereken alapuló régészeti vizsgálatához a második világháborús żagańi és az első világháborús czerski hadifogolytábor kutatása hozhat további szemléletes példát. A dél-lengyelországi żagańi tábor 1942-től 1945-ig állt fent. A 2003-ban kezdődő kutatás egyaránt épült légi fotó elemzésére, geofizikai felmérésre és próbafeltárásra. Az ásatók a tábor egyik titkos földalatti járatának lokalizálását tűzték ki célul. Egy 1944-ben készült légi felvétel segítségével sikerült azonosítani a raktárként használt – a német őrség által fel nem fedezett – alagút bejárataként számon tartott barakk pontos helyét. A keresett barakképületnél egy, 42×10 m-es kiterjedésű területen magnetométerrel és földradarral végzett lelőhely-felderítésre, majd ezt követően hitelesítő feltárásra került sor. A munkálatoknak köszönhetően sikerült a jelenkori járószinttől mérve 10 m-es mélységben megtalálni a járat 60 cm hosszú ágylécekből kialakított bejáratát, illetve számos, a hadifoglyok által használt tárgy is napvilágra került.[5] Az észak-lengyelországi czerski hadifogolytábor esetében nem maradt fenn a pontos alaprajzot mutató képi forrás, a tábort csupán csekély számú propagandisztikus jellegű kép, levelezőlap adatolta. A hadifogoly-temető helye ismert maradt napjainkig, de a történeti táj arculata olyan jelentős mértékben megváltozott, hogy a tábor pontos helye nem volt azonosítható a régészeti kutatásokig. A terepmunka ebben az esetben LiDAR (Light Detection and Ranging) felmérésen alapult. A lézer alapú távérzékeléses lelőhely-felderítésnek köszönhetően a tábor teljes topográfiája felrajzolhatóvá vált.[6]

A hadifogolytáboroknál használható régészeti módszertan sokszínűségéhez további példaként a norvégiai Sværholt második világháborús fogolytáborának vizsgálatát hozhatjuk fel. A Sværholt halászfalutól 500 m-re nyugatra található tábor 2001-től zajló feltárásai során az ásatók egyaránt felhasználtak non-destruktív és destruktív régészeti módszereket. Első állomásként sor került a lelőhely területének szisztematikus topográfiai felmérésére, majd ezt követően a talaj foszfáttartalom-vizsgálata és mágneses szuszceptibilitás (MS) mérés, végül szondázó jellegű feltárás ment végbe. A munkálatok által sikerült tisztázni a 42×42 m-es alapterületű, kerítéssel körbevett tábornak a foglyok és az őrszemélyzet számára kialakított nyolc épületből, egy sütőkemencéből, két géppuskás őrhelyből és egy szemétgödörből álló topográfiáját. Az objektumok közül a nagyszámú halcsont-lelet alapján lehetett azonosítani az étkező szerepét betöltő épület helyét. A feltárásnak köszönhetően a tábor területén és azon kívül jelentékeny számú lelet került elő, a sorból boros-, sörös-, pezsgős- és pálinkásüvegek, a dohányzás és a személyes higiénia emlékei, valamint játékzsetonok, illetve sakkfigurák emelhetőek ki.[7]

Az alkalmazott kutatás-módszertani megközelítés miatt különösen figyelemre méltó a németországi Quedlinburg első világháborús hadifogolytáborának

5 *Pringle – Doyle – Babits* 2007.

6 *Kobiałka – Kostyrko – Kajda* 2017. (Az első világháborús lengyelországi hadifogolytáborok légi felvételek elemzésén alapuló kutatásához lásd még: *Kostyrko – Kobiałka* 2019.)

7 *Grabowski – Olsen – Pétursdóttir – Witmore* 2014.

régészeti ásatása. Quedlinburg közigazgatási területén 2003 és 2005 között, összesen 800 ezer m²-es területen zajlott megelőző feltátás a Bundesstraße 6n (B6n) munkálataihoz kapcsolódóan. Ekkor 15 lelőhelyen, körülbelül 30 ezer objektum került dokumentálásra és egymillió darab lelet látott napvilágot a neolitikumtól a modern korral bezárólag. A régészeti mentő feltárások kiterjedtek az első világháborús, 1914-től 1918-ig fennálló quedlinburgi hadifogolytábor területére is. A talaj felső néhány centiméter vastag rétegének eltávolítását követően sor került a tábor több objektumának feltárására. Megfigyelhetőek voltak az 50 m hosszú, 15–20 m széles lakóbarakkok fa cölöplyukai, illetve a régészek feltárták a tábor mosodáját és kantinját is. A sörös-, boros-, likőrös- és ásványvizes palackok, asztali porcelánedény-töredékek, marha- és sertéscsontok, tőkehalszálkák, a személyes higiénia eszközei és a személyes tárgyak a tábor mindennapi életébe nyújtottak betekintést.[8] Az első világháborús quedlinburgi hadifogolytábornál alkalmazott kutatási szemlélet jól párhuzamba állítható az amerikai hadsereg második világháborús franciaországi Vandœuvre-lès-Nancy-i táborának a műemléki felújítást kísérő régészeti kutatások megőrzésre és bemutatásra irányuló törekvéseivel. A régészeti munkálatok révén a német hadifoglyok mindennapi életét árnyaló falfirkákat és falrajzokat dokumentáltak a kutatók, valamint számos tárgyi emlék (újság- és könyvlapok, kártyalapok, sakk-készlet, a dohányzás számos emléke) is előkerült.[9]

Az ostffyasszonyfai hadifogolytábor

Az ostffyasszonyfai tábor 1915 és 1918 között állt fent. Történetét Laky Rezső és Csák Zsófia nagy részletességgel dolgozta fel.[10] A fogolytábor területén a világháború után végbemenő hadianyag-leszerelés és hadianyag-megsemmisítés terepi emlékeit a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum kutatta 2017-ben.[11] A táborról két alaprajz maradt fenn a szombathelyi Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum gyűjteményében. Az első, német nyelvű magyarázattal ellátott dokumentum („*Situationsplan des k. u. k. Kriegsgefangenenlagers in Ostffyasszonyfa*") az 1917. évből származik.[12] A második vázlatrajz („*K. u. K. KRIEGSGEFANGENENLAGER OSTFFYASSZONYFA 1919-ben*") Laky Rezső munkája, a vázlat jobb alsó sarkában feltüntetett adatok alapján „*Molnár János kőműves, fogolytábori építésvezető rajzai és vázlatai alapján rajzolta Laky Rezső tanári népművelési felügyelő 1963-ban Nagysimonyiban*."[13] A szabálytalan alaprajzzal rendelkező tábor kiterje-

8 *Demuth* 2009.
9 *Legendre* 2017. 52–57. o.
10 *Laky* 1971.; *Csák* 2006.
11 *Hatala – Polgár* 2018.
12 „*Situationsplan des k. u. k. Kriegsgefangenenlagers in Ostffyasszonyfa*" (Pozsony, 1917), Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum, leltári szám: FH 25252. (A továbbiakban: „*Situationsplan des k. u. k. Kriegsgefangenenlagers in Ostffyasszonyfa*".) (*Csák* 2006. 4. o.)
13 „*K. u. K. KRIEGSGEFANGENENLAGER OSTFFYASSZONYFA 1919-ben*" (1963), Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum, leltári szám: FH 25398. (A továbbiakban: „*K. u. K. KRIEGSGEFANGENENLAGER OSTFFYASSZONYFA 1919-ben*".)

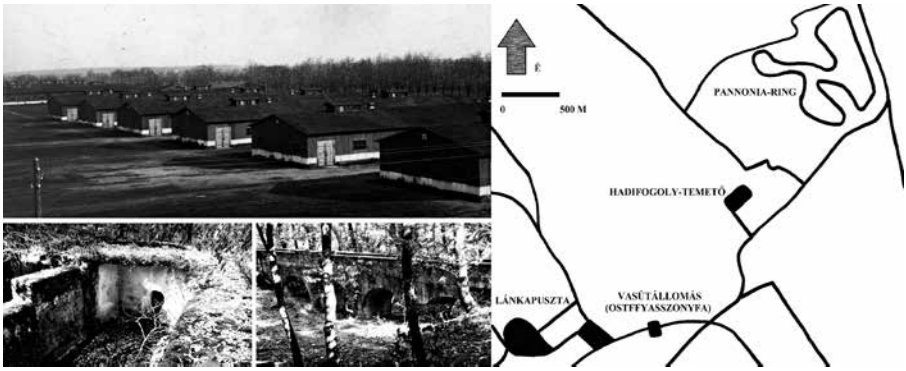

Az ostffyasszonyfai hadifogolytábor barakkjai (balra fent) (HM HIM, Fotóarchívum, leltári szám: 8932-14), a tábor egyik ülepítő medencéje és közműhídja (balra lent), valamint a fogolytábor környezete napjainkban (jobbra)

dése 251 katasztrális hold volt. Határait az ostffyasszonyfai vasútállomás, Földvár major és László major képezte. A hadifogolytábor topográfiailag tíz nagyobb részre osztható fel:

– a táborparancsnokság, a zászlóalj- és őrségparancsnokság, valamint a lőszerraktár épületei,
– az orosz (köztük lengyel, ukrán), román, olasz és szerb hadifoglyok barakképületeit felölelő öt, egymástól elkülönülő táborrész (boltokkal),
– a foglalkoztató műhelyek, a konyha (jégvermekkel, konyhakerttel és gyümölcsössel), a pékség és az élelmiszerraktár épületei,
– a tábori kórház (a tífuszos betegek elkülönítését szolgáló barakkokkal),
– a hadifogoly-temető,
– a (két) csendőrszázad szálláshelye.

A műhelyparancsnokság alá rendelve bognár, asztalos, kovács, cipész, szabó, faragó műhelyek, vágóhíd és mészárszék is működött a táborban.[14] A fogolytábor területe jelenleg erdőgazdálkodás és mezőgazdasági művelés alatt áll, több építmény, így például az ülepítő medencék, illetve az ötlyukú közműhíd jól azonosítható a helyszínen.[15] A ma is látogatható hadifogoly-temető parkját 1931-ben alakították ki.[16]

14 „*Situationsplan des k. u. k. Kriegsgefangenenlagers in Ostffyasszonyfa*", „*K. u. K. KRIEGSGEFANGENENLAGER OSTFFYASSZONYFA 1919-ben*".
15 *Hatala – Polgár* 2018. 217. o.
16 *Gyászünnepély* 1931.; *Sibinger* 1987.

„*Leletek*" a hadifogolytábor területéről

A hadifogolytáborok mindennapi életére vonatkozó források közül a kutatás által leggyakrabban használt emlékcsoportokat a naplók, memoárok, levelek, archív fényképfelvételek, rajzok, festmények és emléktárgyak képezik.[17] A mindennapi élet különösen informatív forrásbázisát alkotják még ugyanakkor a hadifogolytáborok területén eltemetődött in situ tárgyi emlékek. A HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadirégészeti Gyűjteménye (Hgy) egy kivételes nagyságú és gazdagságú, az ostffyasszonyfai hadifogolytábor területéről származó tárgyakat tartalmazó ajándékozással gazdagodott Czöndör Jánosnak (Lánkapuszta) köszönhetően 2016-ban. A tábor területén, a talajfelszínen fellelhető emlékeket még Czöndör József (Czöndör János nagyapja), ostffyasszonyfai mezőőr kezdte el gyűjteni, majd az így keletkezett gyűjteményt Czöndör János a Hadtörténeti Múzeumnak adta át egy, a tábor területéhez tartozó, (illegális fémkereső műszeres) relikviagyűjtők által bolygatott szemétgödör leleteivel kiegészítve. A feldolgozott emlékek kapcsán az alábbi tárgycsoportokat különíthetjük el:

– a tábor közművének maradványai (kerámia csőtöredékek),

– felszerelési és ruházati tárgyak (sapkarózsák, gombok, övcsatok, azonossági jegy, akasztó kampók, rögzítő csatok, evőcsésze-fedőrészek, kulacs, kulacspohár, iránytű maradványa),

– személyes tárgyak (pipafejek, pipafej-töredékek, pipaszár, szívóka, dohányszelence, kegytárgyak, zsebóra- és pénztárca-maradványok, gyermekjáték, szájharmonika darabja, Ferenc József-szobor töredéke),

– a személyes higiénia eszközei (borotvanyél-borítás, borotvapamacs, fogkefe-maradványok, sósborszeszes / lizoformos üvegcsék), gyógyszeres / kenőcsös tégelyek és palackok,

– az asztali étkezés emlékei (kanáltöredékek, asztali edénytöredékek, folyadéktároló palackok, csatos üvegekhez tartozó dugók),

– kézi szerszámok (ásó-, véső-, balta-, fejsze- és csákányfejek, fűrész, fogók, vakolókanál, kaptafa),

– pénzérmék.

A 2016-ban, a Hadtörténeti Múzeumba került együttest alapvetően a nagyfokú heterogenitás jellemzi. Megtalálhatóak benne a tábor közművének emlékei, valamint az őrszemélyzethez, illetve a hadifoglyokhoz köthető tárgyak egyaránt. A továbbiakban a hadifogolytábor válogatott „leleteiből" adunk közre leíró tárgykatalógust.

17 A hadifogoly-emlékmunkákhoz lásd: *Závodi* 2018. 205–208. o.

Katalógus[18]

1. A tábor közművének maradványai

Csővezeték töredéke (kerámia). Máz nélküli. Mérete: 62×12 mm. Falvastagsága: 20 mm. A csőelem belső átmérőjének rekonstruálható átmérője: 100 mm. Leltári szám: 2017.210.1/Hgy.

Csővezeték töredéke (kerámia). Külső és belső felülete mázas. Mérete: 152×115 mm. Falvastagsága: 20 mm. A csőelem belső átmérőjének rekonstruálható átmérője: 100 mm. Leltári szám: 2017.211.1/Hgy.

2. Felszerelési és ruházati emlékek

Osztrák–magyar 1888 M legénységi övcsat (réz). Enyhén deformált. Magassága: 56 mm, szélessége: 67 mm, a lemez vastagsága: 1 mm. Leltári szám: 2019.61.1/Hgy.

Magyar (Honvéd) 1911 M legénységi övcsat (réz). Magassága: 53 mm, szélessége: 65 mm, a lemez vastagsága: 1 mm. Leltári szám: 2019.62.1/Hgy.

Osztrák–magyar legénységi övcsat akasztó kampója (réz). Oldalán a „*MATH. SALCHER & SOHNE WIEN*" felirattal. Szélessége: 56 mm, magassága: 12 mm, a lemezvastagság: 2 mm. Leltári szám: 2019.89.1/Hgy.

Osztrák–magyar sapkarózsa (réz). Töredékes. „*FJI*" jelzéssel. Átmérője: 31 mm, magassága: 5 mm. Leltári szám: 2019.68.1/Hgy.

Román azonossági jegy (alumínium). Az előlapján olvasható felirat: „*ROMANIA / Rgt 25 IFT / C11 / 4*". A hátoldalán a Dávid-csillag látható. Átmérője: 33 mm, vastagsága: 1,5 mm. Leltári szám: 2019.44.1/Hgy.

Orosz zubbonygomb (réz). Rajta a Romanov-sassal. Ép gombfüllel. Átmérője: 21,5 mm, magassága: 10 mm. Leltári szám: 2019.65.1/Hgy.

Brit(?) Mills-tipusú hátizsák rögzítő csatja (réz). Szélessége: 58 mm, magassága: 27 mm, vastagsága: 3 mm. Leltári szám: 2019.91.1/Hgy.

Olasz kenyérzsák hordhevederjének akasztókampója (festett vas). Magassága: 87 mm, legnagyobb szélessége: 38 mm, vastagsága: 4 mm. Leltári szám: 2019.90.1/Hgy.

18 A katalógusban szereplő műtárgyakat tisztította és konzerválta: Mátyássy Gabriella (HM HIM), a fotókat készítette: Szikits Péter (HM HIM).

Iránytű maradványa
(Leltári szám: 2019.42.1/Hgy)

Osztrák–magyar 1915 M kulacspohár (zománcozott vasbádog). Az oldalán a „*BGB / BRUNN / 1916*" jelzés látható. A belsejében és a külső oldalán mész maradványa figyelhető meg. Feltételezhetően az eredeti funkció megváltozása után vakolókanálként használták tovább. Magassága: 105 mm. A pohár peremének hosszúsága: 102 mm, szélessége: 56 mm. A lekerekített alj átmérője: 35 mm. A peremrésznél mérhető lemezvastagság: 5 mm. Leltári szám: 2019.83.1/Hgy.

Osztrák–magyar 1912 M evőcsésze fedőrésze (zománcozott vasbádog). Magassága: 23 mm. A perem hosszúsága: 180 mm, szélessége: 150 mm. Az alj hossza: 160 mm, szélessége: 135 mm. A peremnél mérhető lemezvastagság: 3 mm. Leltári szám: 2019.85.1/Hgy.

Osztrák–magyar 1899 M evőcsésze fedőrésze (zománcozott vasbádog). Magassága: 25 mm. A perem átmérője: 155 mm. A fenékrész átmérője: 145 mm. A peremnél mérhető lemezvastagság: 4 mm. Leltári szám: 2019.84.1/Hgy.

Iránytű maradványa (réz). Cirill betűs számlappal. Átmérője: 40 mm, vastagsága: 1 mm. Leltári szám: 2019.42.1/Hgy.

3. Személyes tárgyak

Pipafej (kerámia). Díszített. Fehér színű. A pipanyak bal oldalán „*HELLER F.*", jobb oldalán „*KOHN A*[.]" feliratos bélyeg látható. A tőke, a csésze és kémény együttes magassága: 58 mm, a kémény átmérője a peremnél: 28 mm, a kémény peremfalának vastagsága: 4 mm. A pipanyak hossza: 40 mm, a nyak szélessége: 18 mm, a nyakgyűrű átmérője: 26 mm. Az előgyűrű átmérője: 22 mm és az előgyűrű falvastagsága: 5 mm. Leltári szám: 2019.55.1/Hgy.

Tintatartó (Leltári szám: 2017.90.1/Hgy)

Pipafej (porcelán). Díszítetlen. Fehér színű. A csésze és a kémény együttes magassága: 55 mm. A kémény átmérője a peremnél: 25 mm, a kémény peremfalának vastagsága: 4 mm. A csészerész legnagyobb szélessége: 27 mm. A pipanyak hossza: 30 mm, a nyak szélessége: 18 mm, a nyakgyűrű átmérője: 20 mm. Az előgyűrű átmérője: 17 mm és az előgyűrű falvastagsága: 3 mm. Leltári szám: 2019.56.1/Hgy.

Pipafej (kerámia). Töredékes. Vörös-fekete színű. Díszítetlen. A pipanyak jobb oldalán töredékes bélyeg látható „*[M] HÖNIG SOHN N / IN SCHEMNITZ*" felirattal. A tőke, a csésze és a kémény együttes magassága: 80 mm, a kémény szélessége a peremnél: 25 mm, a kémény peremfalának vastagsága: 3 mm. A töredékes pipanyak mérhető hossza: 20 mm, a nyak szélessége: 20 mm. A nyak falvastagsága: 5 mm. Leltári szám: 2019.65.1/Hgy.

Pipafej (kerámia, réz). Díszítetlen. Vörös színű. A pipanyak jobb oldalán bélyeg látható „*PARTSCH*" felirattal. A tőke, a csésze és a kémény együttes magassága: 67 mm, a kémény szélessége a peremnél: 25 mm, a kémény peremfalának vastagsága: 3 mm. A pipanyak hossza: 33 mm, a nyak szélessége: 20 mm. Az előgyűrű átmérője: 25 mm, az előgyűrű peremvastagsága: 8 mm. Leltári szám: 2019.38.1/Hgy.

Pipafej (kerámia). Díszített. Tojáshéj színű. A tőke, a csésze és a kémény együttes magassága: 37 mm, a kémény szélessége a peremnél: 22 mm, a kémény peremfalának vastagsága: 3 mm. A pipanyak hossza: 27 mm, a nyak szélessége: 15 mm. Az előgyűrű átmérője: 18 mm, az erlőgyűrű falvastagsága: 4 mm. Leltári szám: 2019.70.1/Hgy.

Pipafej (kerámia). Töredékes. Díszített. Szürke színű. A tőke, a csésze és a kémény együttes magassága: 60 mm. A kémény szélessége a peremnél: 25 mm, a kémény peremfalának vastagsága: 2,5 mm. (A pipanyak hiányzik.) Leltári szám: 2018.66.1/Hgy.

Zsebóra maradványa (Leltári szám: 2018.1.1/Hgy)

Dohányszelence (réz). Enyhén deformált, töredékes. Az alján az „*SH*" jelzés olvasható. Szélessége: 60 mm, hossza: 88 mm, magassága: 15 mm. A lemez vastagsága: 1 mm. Leltári szám: 2019.39.1/Hgy.

Tintatartó (üveg). Áttetsző, fehér. Felülete irizáló. Tízszöghasáb alakú testtel. Magassága: 50 mm, a legnagyobb szélessége: 68 mm. A perem átmérője: 50 mm. A peremnél mérhető falvastagság: 2 mm. Leltári szám: 2017.90.1/Hgy.

Tintatartó (üveg). Törött. Áttetsző, fehér színű. Nyolcszöghasáb alakú testtel. Magassága: 67 mm, a legnagyobb szélessége: 53 mm. A perem rekonstruálható átmérője: 25 mm. A peremnél mérhető falvastagság: 5 mm. Leltári szám: 2017.35.1/Hgy.

Tintatartó (üveg). Áttetsző, zöld színű. Henger alakú testtel. Magassága: 70 mm, a legnagyobb szélessége: 56 mm, a perem átmérője: 25 mm. A peremnél mérhető falvastagság: 6 mm. Leltári szám: 2017.39.1/Hgy.

Zsebóra maradványa (réz). A hátoldala díszített. Átmérője: 55 mm, vastagsága: 10 mm. Leltári szám: 2018.1.1/Hgy.

Gyermekjáték
(Leltári szám: 2019.35.1/Hgy)

Pénztárca zárrészének maradványa (réz). Az oldalán anyagmaradvány látható. Mérhető legnagyobb magassága: 38 mm, szélessége: 86 mm, vastagsága: 11 mm. Leltári szám: 2019.54.1/Hgy.

Szájharmonika maradványa (réz). Hossza: 75 mm, szélessége: 30 mm, vastagsága: 2 mm. Leltári szám: 2019.40.1/Hgy.

Gyermekjáték (kerámia). Töredékes. Festett. Magassága: 94 mm, legnagyobb szélessége: 20 mm, vastagsága: 20 mm. Leltári szám: 2019.35.1/Hgy.

Kegyérem (alumínium). Töredékes. Az előlapján Szűz Mária látható a gyermek Jézussal, a hátoldalon Páduai Szent Antal képe figyelhető meg. Az előlap körirata: „*REGINA SACRI SCAPULARIS O*[RA] *P*[RO] *N*[OBIS]”. A kegyérem átmérője: 26 mm, vastagsága: 2 mm. Leltári szám: 2019.43.1/Hgy.

Rosarium-kereszt (sárgaréz). Töredékes. A kereszt hátoldalán a Latin Miatyánk részlete („*ADVENIAT REGNUM TUUM*”) olvasható. Magassága: 34 mm, szélessége: 29 mm, vastagsága: 1–2 mm. Leltári szám: 2017.226.1/Hgy.

Rosarium-kereszt
(Leltári szám: 2017.226.1/Hgy)

Angyalalakot formázó szobortöredék (porcelán). Festett. Magassága: 26 mm, szélessége: 26 mm, vastagsága: 20 mm. Leltári szám: 2019.34.1/Hgy.

Ferenc József-szobor töredéke (kerámia). Fehér színű. „[F]*RANZ JOSEPH*" felirattal. Magassága: 66 mm, szélessége: 38 mm, vastagsága: 34 mm. A keramika oldalfalvastagsága: 3 mm. Leltári szám: 2019.41.1/Hgy.

4. A személyes higiénia eszközei, gyógyszeres / kenőcsös tégelyek és palackok

Borotvapamacs (sárgaréz, lószőr). Német Mauser töltényhüvely (1916, „*DM*") felhasználásával készült. Hosszúsága: 61 mm, szélessége: 12 mm. Leltári szám: 2019.46.1/Hgy.

Borotvapamacs
(Leltári szám: 2019.46.1/Hgy)

Fogkefemaradványok (Leltári szám: 2019.53.1/Hgy, 2019.51.1/Hgy, 2019. 52.1/Hgy)

Borotva nyélborítása (csont). A nyélborító-lemezeket eredetileg 6–6 szegecs rögzítette. Hosszúság: 116 mm, szélessége: 17–20 mm, a csontlemezek vastagsága: 2 mm. Leltári szám: 2019.45.1/Hgy.

Fogkefe maradványa (csont). Hosszúság: 170 mm, a nyél- és a nyakrész hossza: 115 mm, szélessége: 13–7 mm, a fejrész hossza: 55 mm, szélessége: 14 mm, vastagsága: 5 mm. Leltári szám: 2019. 53.1/Hgy.

Fogkefe maradványa (csont). Hosszúság: 128 mm, a nyél- és a nyakrész hossza: 80 mm, szélessége: 8–4 mm, a fejrész hossza: 48 mm, szélessége: 10 mm, vastagsága: 4–5 mm. Leltári szám: 2019. 51.1/Hgy.

Fogkefe maradványa (csont). Nyelén a „*Garantie*" felirat olvasható. Hosszúság: 155 mm, a nyél- és a nyakrész hossza: 100 mm, szélessége: 15–7 mm, a fejrész hossza: 55 mm, szélessége: 13 mm, vastagsága: 4 mm. Leltári szám: 2019. 52.1/Hgy.

Fogpaszta- / fogpor-tégely töredéke (porcelán). Fehér színű. Feliratos („*ODONTINE*", „*WIEN*"). Magassága: 68 mm, a mérhető legnagyobb szélessége: 53 mm, vastagsága: 14 mm, az oldalfal vastagsága: 7–10 mm. Leltári szám: 2019.36.1/Hgy.

Szájvizes tégely (üveg). Fehér színű. Az edénytest nyolcszöghasáb alakú formát mutat. A fenékrész alján az „*ODOL*" jelzés olvasható. Magassága: 105 mm, szélessége: 50 mm, vastagsága: 24 mm. Leltári szám: 2017.161.1/Hgy.

Sósborszeszes palack (üveg). Áttetsző, fehér színű. Az oldalán „*ERÉNYI DIANA*" jelzéssel. Magassága: 132 mm, a has legnagyobb szélessége: 45 mm, az alj átmérője: 40 mm. A perem átmérője: 20 mm. A peremnél mérhető falvastagság: 5 mm. Leltári szám: 2017.155.1/Hgy.

Gyógyszerpalack
(Leltári szám: 2017.158.1/Hgy)

Sósborszeszes palack (üveg). Áttetsző, zöld színű. Hengeres testtel. Magassága: 185 mm, a has legnagyobb szélessége: 55 mm, az alj szélessége: 50 mm. A perem átmérője: 23 mm. A peremnél mérhető falvastagság: 6 mm. Leltári szám: 2017.81.1/Hgy.

Lizoformos palack (üveg). Áttetsző, zöld színű. Nyolcszöghasáb alakú testtel. A fenekén „*100*" jelzéssel, az oldalán „*Lysoform*" felirattal. Magassága: 135 mm, a has legnagyobb szélessége: 45 mm, az alj szélessége: 42 mm. A perem átmérője: 22 mm. A peremnél mérhető falvastagság: 5 mm. Leltári szám: 2017.153.1/Hgy.

Gyógyszerpalack (üveg). Áttetsző, világoskék színű. Nyolcszöghasáb alakú testtel. Magassága: 120 mm, a has és az alj legnagyobb szélessége: 56 mm. A perem szélessége: 25 mm. A peremnél mérhető falvastagság: 5 mm. Leltári szám: 2017.73.1/Hgy.

Gyógyszerpalack (üveg). Áttetsző, világoskék színű. Hatszöghasáb alakú testtel. Az alján „*200*", az oldalán „*KÜLSŐLEG*" jelzéssel. Magassága: 155 mm, a has és az alj legnagyobb szélessége: 55 mm. A perem átmérője: 25 mm. A peremnél mérhető falvastagság: 7 mm. Leltári szám: 2017.158.1 /Hgy.

Gyógyszerpalack (üveg). Áttetsző, fehér színű. Nyolcszöghasáb alakú testtel. Három oldalán „*SIPŐCZ*", „*ISTVÁN*", „*GYÓGYSZERTÁR / A / SZERECSENHEZ / PÉCSETT*" felirattal. A funkcióváltást követően – az üveg belső felületén levő lila színű elszíneződés alapján – másodlagosan tintatartónak használhatták. Magassága: 95 mm, legnagyobb szélessége: 37 mm. A perem átmérője: 23 mm. A peremnél mérhető falvastagság: 4 mm. Leltári szám: 2017.115.1/Hgy.

Kenőcstégely (kerámia). Fehér színű. Hengeres testű. Magassága: 85 mm, az alj átmérője: 70 mm, a perem átmérője: 75 mm. A peremnél mérhető falvastagság: 6 mm. Leltári szám: 2017.163.1/Hgy.

Kenőcstégely (kerámia). Tojáshéj színű. Hengeres testű. Az alján „*40*" jelzéssel. Magassága: 60 mm, az alj átmérője: 49 mm, a perem átmérője: 49 mm. A peremnél mérhető falvastagság: 5 mm. Leltári szám: 2017.164.1/Hgy.

Kenőcstégely (kerámia). Fehér színű. Hengeres testű. Az alján „*30*" jelzéssel. Magassága: 52 mm, az alj átmérője: 40 mm, a perem átmérője: 45 mm. A peremnél mérhető falvastagság: 4 mm. Leltári szám: 2017.165.1/Hgy.

5. Az asztali étkezés emlékei

Kanálfej (réz). Törött. A mérhető hosszúság: 82 mm, a fejrész legnagyobb szélessége: 26 mm, a nyaki rész legnagyobb szélessége: 4–17 mm, a lemez vastagsága: 1 mm. Leltári szám: 2019.60.1/Hgy.

Kanálfej (réz). Törött. A mérhető hosszúság: 90 mm, a fejrész legnagyobb szélessége: 31 mm, a nyaki rész legnagyobb szélessége: 3–4 mm, a lemez vastagsága: 1 mm. Leltári szám: 2019.59.1/Hgy.

Emlékbögre oldal-, illetve peremtöredéke (porcelán). Festett. A perem enyhén kihajló. Az oldala városkép részletével és hajó alakjával díszített. Az oldalfalán az „[A]*ndenken an Mauthausen*" felirat olvasható. Magassága: 90 mm, a fenék átmérője: 65 mm, a perem átmérője: 80 mm. Az oldalfal vastagsága: 3 mm. Leltári szám: 2018.6.1/Hgy.

Emlékbögre oldal-, illetve peremtöredéke (porcelán). Festett. A perem hullámvonalas kiképzésű. Az oldala karácsonyfa és angyal alakjával díszített. A töredék mérhető magassága: 52 mm, a perem rekonstruálható átmérője: 70 mm. Az oldalfal vastagsága: 4 mm. Leltári szám: 2017.175.1/Hgy.

Emlékbögre oldal-, illetve peremtöredéke (Leltári szám: 2017.175.1/Hgy)

Csésze (porcelán). Díszítetlen. Fehér színű. A füle ép. Az alján a „*HÜTTL / Budapest*" porcelángyári jelzés látható. Magassága: 58 mm, az alj átmérője: 70 mm, a perem átmérője: 85 mm. A peremnél mérhető oldalfal vastagsága: 7 mm. Leltári szám: 2017.190.1/Hgy.

Mélytányér (porcelán). Töredékes. Fehér színű. Virágokat formázó festéssel díszített, a pereme aranyozott. Az alján a cseh „*T*[hun] *K*[lösterle]" jelzés látható. Magassága: 38 mm, az alj átmérője: 130 mm, a perem átmérője: 230 mm. A perem vastagsága: 2 mm. Vélhetően egy készletet alkot a 2017.200.1/Hgy és a 2017.172.1/Hgy leltári számú darabokkal. Leltári szám: 2017.201.1/Hgy.

Lapostányér (porcelán). Töredékes. Fehér színű. Virágokat formázó festéssel díszített, a pereme aranyozott. Magassága: 25 mm, az alj átmérője: 140 mm, a perem átmérője: 230 mm. A perem vastagsága: 2 mm. Vélhetően egy készletet alkot a 2017.201.1/Hgy és a 2017.172.1/Hgy leltári számú darabokkal. Leltári szám: 2017.200.1/Hgy.

Kistányér (porcelán). Töredékes. Fehér színű. Virágokat formázó festéssel díszített, a pereme aranyozott. Magassága: 18 mm, az alj átmérője: 115 mm, a perem átmérője: 180 mm. A perem vastagsága: 2 mm. Vélhetően egy készletet alkot a 2017.200.1/Hgy és a 2017.201.1/Hgy leltári számú darabokkal. Leltári szám: 2017.172.1/Hgy.

Csészealj (porcelán). Töredékes. Fehér színű. A pereme díszített. Magassága: 25 mm. A perem rekonstruálható átmérője: 132 mm, az alj rekonstruálható átmérője: 85 mm. A peremnél mérhető falvastagság: 5 mm. Leltári szám: 2017.184.1/Hgy.

Teáskanna (porcelán). Töredékes. Fehér színű. Díszítetlen. Az alján a cseh „*T*[hun] *K*[lösterle]" jelzés látható. Magassága: 73 mm. A töredék legnagyobb hosszúsága: 160 mm, legnagyobb szélessége: 62 mm. A fenékgyűrű átmérője: 70 mm. A falvastagság: 3–4 mm. Leltári szám: 2017.173.1/Hgy.

Tojástartó (porcelán). Töredékes. Fehér színű. Díszítetlen. Magassága: 73 mm, a perem átmérője: 50 mm, a csészerész átmérője: 105 mm, a fenékgyűrű átmérője: 55 mm. A peremnél mérhető falvastagság: 3 mm. Leltári szám: 2017.192.1/Hgy.

Pohár (üveg). Töredékes. Áttetsző. Díszítetlen, a felülete irizáló. Magassága: 87 mm. Az alj átmérője: 54 mm, a perem átmérője: 66 mm. A peremnél mérhető falvastagság: 2 mm. Leltári szám: 2017.208.1/Hgy.

Pohár (üveg). Töredékes. Áttetsző. Magassága: 170 mm, az alj átmérője: 50 mm. A perem átmérője: 70 mm. Az oldalfal vastagsága: 3–4 mm. Leltári szám: 2017.206.1/Hgy.

Szikvizes palack
(Leltári szám: 2017.160.1/Hgy)

Pálinkás pohár (üveg). Áttetsző. Díszített. Magassága: 82 mm, a talp átmérője: 40 mm, a perem átmérője: 35 mm. A perem vastagsága: 5 mm. Leltári szám: 2018.4.1/Hgy.

Pálinkás pohár (üveg). Töredékes. Áttetsző. Magassága: 80 mm, a talp átmérője: 40 mm, a perem rekonstruálható átmérője: 35 mm. Az oldalfal vastagsága: 4–5 mm. Leltári szám: 2017.203.1/Hgy.

Sörös palack (üveg). Áttetsző, zöld színű. A váll és a nyak átmeneténél söröskorsót formázó jelzéssel. Magassága: 290 mm, az alj átmérője: 90 mm, a váll átmérője: 90 mm, a perem átmérője: 26 mm. A peremnél mérhető falvastagság: 5 mm. Leltári szám: 2018.28.1./Hgy.

Sörös palack (üveg). Az oldalán a „*HAGGENMACHER SÖRGYÁRAK R.T. ∘ KŐBÁNYA ∘ BUDAPEST*” felirattal és a „*0∘55L*” jelzéssel. Magassága: 280 mm, az alj átmérője: 80 mm, a váll átmérője: 80 mm, a perem átmérője: 26 mm. A peremnél mérhető falvastagság: 5 mm. Leltári szám: 2018.20.1/Hgy.

Sörös palack (üveg). Áttetsző, zöld színű. Az oldalán a „*FŐVÁROSI SŐRFŐZŐ R.T. / KŐBÁNYÁN*” felirattal. Magassága: 275 mm, az alj átmérője: 70 mm, a váll átmérője: 70 mm, a perem átmérője: 26 mm. A peremnél mérhető falvastagság: 5 mm. Leltári szám: 2018.37.1/Hgy.

Sörös palack (üveg). Áttetsző, világosbarna színű. Az oldalán az „*ARBEITER CONSUM / VEREIN in W[IENER] NEUSTADT*” felirattal. Magassága: 250 mm, az alj átmérője: 70 mm, a váll átmérője: 70 mm, a perem átmérője: 26 mm. A peremnél mérhető falvastagság: 4 mm. Leltári szám: 2018.36.1/Hgy.

Csatos (kengyelzáras) üveg dugója
(Leltári szám: 2019.86.1/Hgy)

Likőrös / konyakos palack (üveg). Áttetsző, világoskék. Négyszöghasáb alakú testtel. Az oldalán „*STEIN REZSŐ / CSÁSZÁR. ÉS KIR. UDVARI SZÁLLÍTÓ / LIPTÓSZENTMIKLÓS*" felirattal. Magassága: 175 mm, a has szélessége a vállnál: 65 mm, az alj szélessége: 70 mm, a perem átmérője: 25 mm. Leltári szám: 2017.8.1/Hgy.

Szikvizes palack (üveg). Áttetsző, rózsaszínű. Tizenkétszög-hasáb alakú testtel. Az oldalán a „*FELLNER LAJOS SZIKVÍZGYÁRA OSTFFYASSZONYFÁN*" felirat olvasható. Magassága: 210 mm, az alj átmérője: 70 mm, a váll átmérője: 85 mm, a perem átmérője: 27 mm. A peremnél mérhető falvastagság: 7 mm. Leltári szám: 2017.160.1/Hgy.

Csatos (kengyelzáras) üveg dugója (kerámia). Fehér színű. Tetején a „*KRISTÁLY / Szent Lukácsfürdő Kútvállalat / Részvénytársaság / Budapest*" felirattal. Magassága: 24,5 mm, hosszúsága: 41 mm, vastagsága: 26 mm. Leltári szám: 2019.87.1/Hgy.

Csatos (kengyelzáras) üveg dugója (kerámia). Fehér színű. Tetején a „*Überkinger / Mineralbrunnen*" felirattal. Magassága: 24,5 mm, hosszúsága: 41 mm, vastagsága: 26 mm. Leltári szám: 2019.88.1/Hgy.

Csatos (kengyelzáras) üveg dugója (kerámia). Fehér színű. Tetején a „*SZENT- / MARGITSZIGETI / ÜDÍTŐVÍZ*" felirattal. Magassága: 24,5 mm, hosszúsága: 41 mm, vastagsága: 26 mm. Leltári szám: 2019.86.1/Hgy.

Kaptafa
(Leltári szám: 2019.72.1/Hgy)

6. Szerszámok

Szögkihúzó fogó (vas). A teljes hosszúsága: 140 mm, a nyél szélessége: 10 mm, vastagsága: 5 mm. A fej legnagyobb vastagsága: 25 mm. Leltári szám: 2019.75.1/Hgy.

Fejszefej (vas). A fej hosszúsága: 170 mm, legnagyobb szélessége: 33 mm. Az él hosszúsága: 70 mm. A köpűnyílás mérete: 22 mm és 45 mm. Leltári szám: 2019.81.1/Hgy.

Baltafej (vas). A fej hosszúsága: 125 mm, a fej legnagyobb szélessége: 29 mm. Az él hossza: 45 mm. A köpűnyílás mérete: 12 mm és 14 mm. Leltári szám: 2019.82.1/Hgy.

Csákányfej (vas). Magassága: 60 mm. A fej hossza: 380 mm, legnagyobb szélessége: 65 mm. A köpűnyílás mérete: 45 mm és 65 mm. Leltári szám: 2019.74.1/Hgy.

Ásófej (vas). Töredezett. Magassága: 310 mm, szélessége: 310 mm. A lemez vastagsága: 10 mm. Leltári szám: 2019.70.1/Hgy.

Vakolókanál (vas). Töredékes. A fej mérhető hossza: 120 mm, legnagyobb szélessége: 90 mm, vastagsága: 2 mm. A nyakrész hossza: 60 mm, legnagyobb szélessége: 10 mm. A töredékes nyél mérhető hossza: 95 mm, legnagyobb szélessége: 8 mm. Leltári szám: 2019.79.1/Hgy.

Kaptafa (vas). Hosszúsága: 180 mm, legnagyobb szélessége: 60 mm, legnagyobb vastagsága: 31 mm. A megmaradt két rögzítő vasszeg hossza: 80–80 mm, vastagsága: 5–5 mm. Leltári szám: 2019.72.1/Hgy.

7. *Pénzérem*

Orosz 20 Kopejkás (ezüst). (1901.) Hátoldalán a Romanov-sassal. Átmérő: 21,5 mm, vastagság: 1 mm. Leltári szám: 2019.57.1/Hgy.

Irodalomjegyzék

Barnes 2016.
Barnes, Jodi A.: From Caffé Latte to Catholic Mass: The Archaeology of a World War II Prisoner War Camp. *Arkansas Archeological Survey*, 67. (2016.) 183–207. o.

Csák 2006.
Csák Zsófia: Az ostffyasszonyfai hadifogolytábor története. 1915–1918. Sárvár, 2006.

Demuth 2009.
Demuth, Volker: 'Those Who Survived the Battlefields' – Archaeological Investigations in a Prisoner of War Camp Near Quedlinburg (Harz / Germany) from the First World War. *Journal of Conflict Archaeology*, Vol. 5, Nr. 1. (2009.) 163–181. o.

Grabowski – Olsen – Pétursdóttir – Witmore 2014.
Grabowski, Radoslaw – Olsen, Bjørnar – Pétursdóttir, Þóra – Witmore, Christopher: Teillager 6 Sværholt. The Archaeology of a World War II. Prisoner of War Camp in Finnmark, Arctic Norway. *Fennoscandia Archaeologica*, 31. (2014.) 3–24. o.

Gyászünnepély 1931.
Gyászünnepély az ostffyasszonyfai hadifogoly-temetőben. [A szerző megadása nélkül.] *Pesti Hírlap*, 1931. november 6. 53. évf. 252. sz. 6. o.

Hatala – Polgár 2018.
Hatala András – Polgár Balázs: Az ostffyasszonyfai hadifogolytábor utóélete a Nagy Háború után. In: Háborús hétköznapok. II. Szerk. *Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, 2018. 215–234. o.

Kobiałka – Kostyrko – Kajda 2017.
Kobiałka, David – Kostyrko, Mikołaj – Kajda, Kornelia: Inconspicuous and Forgotten Material Memories of the First World War: The Case of POW Camp in Czersk, Poland. In: Materiality of Troubled Pasts Archaeologies of Conflicts and Wars. Ed. *Zalewska, A. I. – Scott, J. M.* Warsaw–Szczecin, 2017. 23–39. o.

Kostyrko – Kobiałka 2019.
Kostyrko, Mikołaj – Kobiałka, Dawid: Searching for remains of the Great War – prisoner of war camps in Poland in perspective of aerial prospection. *AARGnews*, N. 58. (April 2019.) 33–43. o.

Laky 1971.
Laky Rezső: Ostffyasszonyfai fogolytábor története. Celldömölk, 1971.

Legendre 2017.
Legendre, Jean-Pierre: The Archaeological Study of French World War II Internment Camps. The Example of the Prisoner of War Camp in Vandoeuvre-lès-Nancy (department of Meurthe-et-Moselle). Clashes of Time. The Contemporary Past as a Challenge for Archaeology. Ed. *Blaising, J-M. – Driessen, J. – Legendre, J.-P. – Olivier, L.* Louvain-la-Neuve, 2017. 47–62. o.

Moshenska – Myers 2011.
Moshenska, Gabriel – Myers, Adrian: An Introduction to Archaeologies of Internment. In: Archaeologies of Internment. Ed. *Myers, A. – Moshenska, G.* New York, 2011. 1–19. o.

Mytum 2013.
Mytum, Harold: Prisoner of War Archaeology in an Interdisciplinary Context. In: Prisoners of War: Archaeology, Memory, and Heritage of 19th- and 20th-Century Mass Internment. Contribution To Global Archaeology 1. Ed. *Mytum, H. – Carr, G.* New York, 2013. 321–332. o.

Prentice – Prentice 2003.
Prentice, Guy – Prentice, Marie C.: Far from the Battlefield. Archaeology at Andersonville Prison. In: Archaeological Perspectives on the American Civil War. Ed. *Geier, C. R. – Potter, S. R.* Gainesville, 2013. 166–187. o.

Pringle – Doyle – Babits 2007.
Pringle, Jamie K. – Doyle, Patrick – Babits, Lawrence E.: Multidisciplinary Investigations at Stalag Luft III. Allied Prisoner-of-war Camp: The Site of the 1944 „Great Escape", Zagan, Western Poland. *Geoarchaeology*, Vol. 22. (2007.) No. 7. 729–746. o.

Sibinger 1987.
Sibinger János: Egy hadifogolytemető feltámad. *Új Tükör*, 1987. június 7. XXIV. évf. 23. sz. 20–21. o.

Theune 2013.
Theune, Claudia: Archaeology and Remembrance: The Contemporary Archaeology of Concentration Camps, Prisoner-of-War Camps, and Battlefields In: Historical Archaeology in Central Europe. *Society for Historical Archaeology*. Special Publication Number 10. Ed. *Mehler, N.* Rockville, 2013. 241–259. o.

Závodi 2018.
Závodi Szilvia: Válogatás a Hadtörténeti Múzeum első világháborús hadifogoly-emlékeiből. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője, 18. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, 2018. 205–219. o.

Archaeological Research on the Sites of One-time POW Camps – Finds from the POW Camp at Ostffyasszonyfa, Hungary (1915–1918)

As prominent locations in collective memory, prisoner-of-war camps, internment camps, and concentration camps constitute a special area in modern-era historical archaeology. Today, examples can be found of archaeological research on the sites of prisoner-of-war camps operated in the American Civil War and in the two World Wars. The optimal way to learn about the topography of POW camps and their material relics is by means of archaeological research. In the investigation of POW camps, non-destructive as well as destructive methods feature. The POW camp at Ostffyasszonyfa (1915–1918), in Vas County, was the largest First World War POW camp in the entire Austro-Hungarian Monarchy. The site of the one-time camp is today given over to forestry and agriculture; and only a few of the camp's built structures (drainage pools, bridge) are discoverable on it. In 2016, the Military History Museum's Military Archaeology Collection was boosted by a donation of exceptional size and richness that contained a large assemblage of artefacts recovered on the site of the former camp (items of equipment and clothing, tableware relics, bottles, personal effects, implements). The finds have assisted in nuancing the picture of everyday life in the camp formed by researchers.

Archäologische Erforschung von Kriegsgefangenenlagern – Funde aus dem Kriegsgefangenenlager bei Ostffyasszonyfa (1915–1918)

Die Kriegsgefangenen-, Internierungs- und Konzentrationslager bilden als gesonderte Schauplätze der kulturellen Erinnerung besondere Objekte der neuzeitlichen historischen Archäologie. Heutzutage finden sich mehrere Beispiele für die archäologische Forschung von Kriegsgefangenenlagern des amerikanischen Bürgerkriegs, sowie des Ersten und Zweiten Weltkriegs. Die Topographie und das Objektandenken-Material der Kriegsgefangenenlager sind aus archäologischer Sicht optimal interpretierbar. Bei der Erforschung der Lager sind destruktive und nicht-destruktive Untersuchungsmethoden gleichermaßen präsent. Das Kriegsgefangenenlager bei Ostffyasszonyfa im Komitat Vas (1915–1918) war das größte seiner Art in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie während des Ersten Weltkrieges. Auf dem Gebiet des Lagers wird heute grundlegend Forst- und Agrarwirtschaft betrieben, nur einige Gebäude (Ablagerbecken, Werkbrücke) können noch auf dem Gelände entdeckt werden. 2016 wurde die Kriegsarchäologische Sammlung des Museums für Militärgeschichte durch eine außergewöhnlich große und reiche Schenkung erweitert, welche eine bedeutende Anzahl an Objektgruppen (Ausrüstungs- und Kleidungsstücke, Tischgeschirr und Besteck, Flaschen für verschiedene Flüssigkeiten, persönliche Gegenstände, Werkzeug) vom Gelände des Lagers enthielt. Die Funde leisteten der Forschung eine bedeutende Hilfe, um das Bild über das Alltagsleben im Kriegsgefangenenlager zu nuancieren.

Makai Ágnes

KITÜNTETÉS-VITA 1920-BAN ALAPÍTÁSOK ÉS ADOMÁNYOZÁSOK LEHETŐSÉGE A KORMÁNYZÓI JOGKÖR ALAPJÁN

Az Osztrák–Magyar Monarchia széthullása egy olyan világháború végén, amelynek tartama alatt soha nem látott módon megszaporodott és megnőtt a katonai elismerések száma és jelentősége, ezen a téren merőben új, korábban elképzelhetetlen helyzetet eredményezett. Megszűnt egyrészt az a közjogi – a (közös) uralkodói – méltóság, amelynek betöltői az addigi kitüntetési szisztémát létrehozták és működtetését szentesítették, de jogalapját veszítette maga a birodalomban több száz év alatt kialakított kitüntetési rendszer és elismerési gyakorlat is. A mindennapi élet szintjén kérdésessé vált a háború utolsó időszaka, illetve befejezése óta folyamatban levő, még elintézetlen kitüntetési ügyek további sorsa. Ugyanakkor a létrejövő új, önálló magyar államalakulatnak – amely Népköztársaság, Tanácsköztársaság, újfent Népköztársaság[1] megjelölés után idővel ismét Magyar Királyságnak neveztetett – saját elismerései nem léteztek.

1920 elején egy sor nagy horderejű kérdés és feladat várt megoldásra az ország területével, vezetőjével kapcsolatban. Január végén nemzetgyűlési választásokra került sor. Küszöbön állt az államfő-kérdés eldöntése. Február elején Nagy-Britannia és Franciaország a magyar kormányhoz eljuttatott jegyzékekben a Habsburg-család tagjainak államfővé választása ellen foglalt állást. Zajlott a párizsi békekonferencia: a magyar kormány elfogadhatatlannak nyilvánította a felkínált békefeltételeket, Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia viszont a hazánkkal szembeni területi követeléseik véglegesítése érdekében tiltakozott a magyar békeküldöttség által követelt népszavazás ellen. A február 16-án összeült magyar nemzetgyűlés február 27-én szavazta meg az 1920. évi I. törvénycikket, amelyben kimondta, hogy az államfői hatalom kérdésének végleges rendezéséig kormányzót kell választani. 1920. március 1-jén nagybányai Horthy Miklós lett Magyarország kormányzója. A végleges békefeltételeket május 6-án hozták a magyar békedelegáció tudomására, a trianoni békeszerződést június 4-én írta alá a küldöttség.

Ez az a történelmi miliő, amelyben az alább bemutatott iratok megszülettek. S bár nem ismeretlenek, de tartalmuk lényeges, döntő részeit tekintve a szövegek

1 Az államalakulat elnevezéseiről ld.: Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs. Főszerk. *Szijj Jolán*, szerk. *Ravasz István*. Budapest, 2000. 449. o.

még publikálatlanok,[2] holott a Horthy-kori önálló magyar kitüntetési rendszer létrejöttének előzményeihez igen jellemző és érdekes adalékokat rejtenek.

A „vitaindító" szerzője Gyalókay Jenő tüzér őrnagy[3] a debreceni katonai körletparancsnokság kötelékéből, aki a Nemzeti Hadsereg Fővezérségének[4] Budapestre címezte „Javaslat a magyar »Sárkányrend« felújítására" témájú írását. Figyelemre méltó a felterjesztés dátuma – 1920. március 9. – annak tükrében, hogy Horthy Miklós éppen nyolc nappal korábban lett Magyarország kormányzója. A kézzel írt javaslat így hangzott:

„A hazánk történelmében másfél év előtt beállott végzetes fordulat óta nincs többé semmiféle olyan érdemrendünk, a mellyel az államfő, nemzeti hadseregünk, már eddig is érdemdús s a jövőben talán még nagyobb érdemeket szerző tagjait jutalmazhatná.

Az egyetlen magyar Szent István rend,[5] inkább polgári mint katonai érdemek jutalma volt mindenkor. Igaz ugyan, hogy a most lezajlott világháborúban néhány magasrangú katona is megkapta azt, de – természetesen – kard és hadidíszítmény nélkül. A tősgyökeres osztrák Mária-Terézia, Lipót, Vaskorona és Ferencz-József rendet egyáltalán nem, a katonai érdemkeresztet és érdemérmet pedig, legalább eddigi alakjukban, fel nem támaszthatjuk többé.[6]

Ha tehát, hadiérdemek szemmel látható elismeréséül, magyar kitüntetéseket akarunk rendszeresíteni, akkor vagy merőben újakat kell alapítanunk, vagy pedig a régmúlt idők valamely rendjelét kell új életre keltenünk.

Az utóbbi megoldás czélszerűbbnek látszik, annyival is inkább, mert van olyan régi magyar rendünk, a melyet, a mai viszonyokhoz alkalmazott alapszabályokkal, könnyen feltámaszthatunk.

A legrégibb magyar rendre, a »Sárkányrend«-re gondolok, a melyet Zsigmond, német–római császár és magyar király, 1408-ban, tehát több mint 500 évvel ezelőtt, határozottan magyar rendként alapított.[7]

Statutumainak ismertetését mellőzöm. Öt évszázados alapszabályait amúgy sem lehetne manapság minden változtatás nélkül elfogadni és felhasználni. Ennélfogva csupán

2 Hadtörténelmi Levéltár (HL) Honvédelmi Minisztérium iratai (HM) 1920. Eln./A. 1. tétel 73056. alapszám. (A továbbiakban HL HM 1920.Eln./A. 1. 73056.) Egyes részeit tartalmilag ismerteti és hivatkozza *Makai* 1975–1976. 99–103. o.; *Makai – Héri* 2002. 34–35. o. A levéltári kutatásban nyújtott segítségéért dr. Bonhardt Attila ezredesnek, a Hadtörténelmi Levéltár ny. igazgatójának és dr. Kiss Gábor őrnagy, levéltárvezetőnek köszönetemet fejezem ki.

3 szentgyörgyi és gyalókai Gyalókay Jenő (1874–1945), m. kir. tüzérezredes, hadtörténész, a Hadtörténelmi Levéltár munkatársa, a Hadtörténelmi Közlemények szerkesztője, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. *Magyar Nagylexikon.* VIII. köt. Budapest, 1999. 913. o.

4 A Tanácsköztársaság bukása után, 1919. augusztus 9-én hozta létre Horthy Miklós altengernagy a saját vezetése alatt álló hadsereg-fővezérletet, a Fővezérséget Szegeden. Augusztus 15-én hivatali esküt tett Habsburg József főherceg (augusztus 7–23. között) kormányzó előtt, ez által Horthy valamennyi fegyveres erő főparancsnokává lett. A Fővezérség Horthy kormányzóvá választása után, 1920. április 1-jén szűnt meg. Ezután a hadsereg és a karhatalmi alakulatok irányítását a közvetlenül a kormányzónak alárendelt Honvéd Vezérkar főnöke vette át.

5 A Magyar Királyi Szent István Rendről bővebben ld. *Felszegby* 1943. 278–309. o.; *Pandula* 1996. 114–134. o.; *Makai – Héri* 2002. 24–25., 82–83., 209–210. o.; *Gödölle – Pallos* 2014.

6 A hivatkozott kitüntetésekről bővebben ld. *Felszegby* 1943. 112–277., 310–340., 345–347. o.; *Stolzer – Steeb* 1996. 90–113., 135–162., 170–182., 231–234., 238–240. o.; *Makai – Héri* 2002.

7 A Rendről ld. *Felszegby* 1943. 441–448. o.; *Stolzer – Steeb* 1996. 52–58. o.

a rend jelvényét akarom röviden ismertetni, megemlítvén, hogy annak rajza Grüneberg Conrad, 1483-ban kiadott, címerkönyvében látott először napvilágot.[8]

Grüneberg két rajzot is közöl. Az egyik a régebbi s az alapítólevél szövegének megfelelő rendjelvényt, a másik annak valamivel későbbi, s már módosult alakját ábrázolja.

A rend régebbi jelvénye: lángnyelvek alkotta, egyenlőszárú aranykereszt, a melyre – a szárak metszőpontjában – vörösre zománcozott, kicsiny kereszt van téve, olyanformán, mint a német lovagrend Mária keresztjére.

Az aranykereszt alsó végén kiöltött nyelvű aranysárkány függ, a melynek farka alulról a nyaka köré csavarodik. A sárkány hátára szintén vörös kereszt van tűzve.

A későbbi rendjelvény a most leírottól jócskán eltér. Az újabb jelvénynél ugyanis, a régibb rendjelvény lángoló aranykeresztjét vörösszegélyű ezüstkereszt pótolja, a melyet rövid arany lángnyelvek körítenek. A szárak metszőpontjáról hiányzik a kis vörös kereszt, e helyett azonban a kereszt mellső lapján gótbetűs latin jelmondat olvasható. És pedig, a függőleges száron: »O quam misericors est Deus«, a vízszintes száron: »iustus et paciens«. (»Ó mily irgalmas az Isten, igazságos és türelmes.«)

A kereszt alján függő aranysárkány, a régibb rendjelvényen láthatótól leginkább abban tér el, hogy a vörös keresztet nem a hátán, hanem a bal szárnyán hordja.

Mint az elmondottakból kitűnik, a rendjelvény alapszíne – mindkét változatában – a sárga és a vörös. Ezek lennének tehát a szalag színei is. Heraldikusaink feladata volna a feltámasztandó rendjel helyes és a mellett tetszetős alakjának megállapítása. A további részletekről tehát nem szólok, nem akarván egyebet, mint rámutatni erre a régen elfelejtett, magyar rendjelre, a mely – felújított formájában – a nemzeti hadsereg arra érdemes tagjainak bizonyára szép és méltó ékessége lenne. Gyalókay Jenő őrnagy."[9]

Az eredeti iratokhoz tartozó előadói ív tanúsága szerint Gyalókay írása 1920. március 20-án érkezett meg a Magyar Nemzeti Hadsereg Fővezérségéhez azzal a további utasítással, hogy „Lássa I., V., VI., X. csoport és Tanulmányi bizottság szíves véleményének közlése végett." Az előadói íven olvasható az I. csoport március 24-én kelt véleménye. Eszerint érdemrendek alapítása és adományozása a nemesség adományozásához hasonlóan az uralkodói felségjogok közé tartozik. Miután a törvény szerint a kormányzó nemességet nem adományozhat, az érdemrendek kérdése nem időszerű, legalábbis addig, amíg „király ül a magyar trónon."[10] Az előadói íven ott van az V. csoport március 26-án írt rövid reagálása is: „Egyelőre nem időszerű. Később felhasználható volna."[11]

Mint már írtuk, a kormányzó 1920. április 1-jén megszüntette a Fővezérséget. A történész szakértő szerint „valójában a szervezet nem szűnt meg, hanem a háttérben, a Vezérkar alárendeltségében működött tovább, csökkentett jogkörrel."[12]

8 Helyesen Konrad von Grünenberg.

9 Debreceni katonai körletparancsnokság. Gyalókay Jenő tüzérőrnagy: Javaslat a magyar „Sárkány-rend" felújítására. Budapest, 1920. március 9. (Fővezérség 2907. biz. 1920/III. 20. sz.) HL HM 1920.Eln./A. 1. 73056.

10 A véleményt Schuler (?) őrnagy és Rőder alezredes írta alá. Rőder Vilmos később ezredesként a Vezérkarnál a Hadműveleti iroda főnöke volt.

11 A beteg csoportfőnök helyett Olgyay (Károly?) szignálta.

12 *Horváth* 2018. 19. o.

Az irategyüttes dátum szerint következő – 1920. június 1-jén – kelt darabja Gabányi János alezredes,[13] a Magyar Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum akkori vezetőjének felterjesztése az üggyel kapcsolatban, amelyet immár a Honvéd Vezérkar főnökéhez intézett.

„Jelentem, hogy Gyalókay Jenő tüzér őrnagy, – most már alezredes – folyó évi március 9-ikén az ide mellékelt javaslatot terjesztette föl a nemzeti hadsereg Fővezérségéhez. A javaslat – mint fővezérségi ügydarab – az I. és V. csoport által véleményezve a vezetésem alatt álló intézethez került. Kötelességemnek tartottam a javaslattal kapcsolatos minden kérdést tisztázni és pedig úgy általában, mint a Sárkány-rendet érdeklő tekintetben is. A kutatások hosszabb ideig tartottak.

Közjogi szempontok:

Az Ausztriával fennállott közösség tartama alatt az uralkodó személyének ugyanazonossága folytán magyar állampolgároknak is adományozott nem magyar rend- és érdemjelek adományozása a közösség megszűnése következtében többé szóba sem jöhet. A magyar király természetesen csak magyar rend- és érdemjeleket adhat. Ilyen jelenleg csak kettő van: a Szent István rend és a polgári hadi érdemkereszt.[14] *A Szent István rend nagymestere a király. E rendnek adományozását tehát a kormányzó nem gyakorolhatja. – A polgári hadi érdemkeresztet, minthogy az nem rendjel, hanem érdemjel s így a nagymesteri minőségben való elhatározás annak adományozásában szerepet nem játszik: a világháborúban szerzett érdemek utólagos jutalmazására a kormányzó adományozhatja.*

Új rend- és érdemjelek alapításának jogát az 1920. I. tc. a kormányzó hatásköréből nem vette ki, a kormányzót tehát e jognak gyakorlása a maga egészében megilleti, a célszerűség azonban inkább ellene szól mint mellette. A rend- és érdemjelek adományozásának joga u.i. annyira a legszemélyesebb királyi jogok közé tartozik, hogy már a jövendő király személye iránti hódolatból sem látszik megengedhetőnek e jog gyakorlását kellemetlenül befolyásolható intézkedéseket tenni. A kormányzói megbízatás ideiglenes jellegéből következik, hogy személyes kormányzati tényei nem praejudikálhatnak a megválasztandó királynak, aminthogy nincs is semmiféle biztosítékunk arra nézve, hogy a kormányzó által újonnan alapítandó rend- vagy érdemjelt a megválasztandó király magáévá teszi-e. A kormányzati bölcsesség és a politikai célszerűség tehát a mellett szólnak, hogy állandó jellegű rend- vagy érdemjel a kormányzó által ne alapítassék [sic!].

Természetesen egészen más volna a helyzet akkor, ha még a királyi hatalom gyakorlásának a király által való átvétele előtt háborúba kerülnénk, mert akkor a különleges viszonyok imperative szükségessé tennék az egyéni becsvágynak és az általános lelkesedésnek az érdemek látható kitüntetésekkel való megjutalmazását és ébrentartását. Ebben az esetben a kormányzó által vitézségi kitüntetések volnának alapítandók.

13 olysói és héthársi Gabányi János (1871–1934) honvédtábornok, katonai író.

14 A Hadikereszt Polgári Érdemekért nevű kitüntetésről van szó. Bővebben ld. *Felszegby* 1943. 398. o.; *Stolzer – Steeb* 1996. 287. o. I. Ferenc József alapította, 1916. február 8-án kelt alapszabályában semmi nem utal arra, hogy magyar kitüntetés lenne. Sőt Heinrich Michetschläger egyenesen azt írta, hogy I. Ferenc József császár alapította. Ld. *Michetschläger* 1918–1919. 29. o. Véleményünk szerint – bár más fajsúlyú – ugyanúgy közös kitüntetés volt, mint a későbbiekben létrehozott Károly Csapatkereszt vagy a Sebesültek Érme. Vö.: *Makai – Héri* 2002. 32., 223. o.

Ha ellenben a kormányzó mégis elhatározni szándékozik rend- vagy érdemjel alapítását, úgy a szentesítés előtt az igazságügyminister véleménye okvetlenül meghallgatandó volna.

A Sárkány-rend és egyéb magyar rendek stb.

A Sárkány-rend a XIV. század végén keletkezett, az alapító oklevelet azonban Zsigmond király és neje 1408. december 12.-ikén írták alá. A rend alapítására vallási okok bírták őket."

Ez után az irat rövid összefoglalást közöl erről a történelmi Rendről, majd így folytatódik:

„*Véleményem szerint a Sárkány-rendnek felújítása nem volna nagyon szerencsés ötlet, mivel az eredetileg határozottan vallási jellegű volt s mivel az a magyar nemzetben alig rendelkezett talajjal. A kérdés azonban sokkal fontosabb, hogysem azonnal napirendre térjünk fölötte. Ha királyunk lesz, az ő felségjogaihoz tartozik, hogy heraldikusaink stb. megkérdezése után ő döntsön a rend felújítása mellett, vagy ellen.*

Gyalókay alezredes ebben az értelemben volna értesítendő."

A tárgyalandó probléma lezárása után Gabányi további javaslattal is élt:

„*Még jelentem, hogy Róbert Károly is alapított egy rendet, a »Szent György« rendet. (Milites Sancti Georgii martiris.) E rend jelét nem ismerjük. Közelebbi adataink sincsenek róla.*[15] *Nagy Lajos is alapított »Barátság« címen egy rendet, de erről sem tudunk ma már semmit. Jelét sem ismerjük.*

Ha a kormányzó úr – háború esetén – elhatározná valamely érdemjel, vagy látható elismerés alapítását, akkor megfontolható lesz a szabadságharci 1., 2. és 3. osztályú katonai érdemjel, illetve a szabadságharci vitézségi kereszt fölélesztése,[16] *– e kérdés azonban csak a mozgósítás elrendelésekor lesz aktuális.*

A m. nemzeti hadsereg fővezérségének folyó évi 2907/biz. Eln. A. számú ügydarabját Gyalókay javaslatával együtt ide mellékelem."[17]

Az iratcsomóhoz tartozó előadói íven még a március 20-i fővezérségi kiszignálásra adott válaszként megtaláljuk a Tanulmányi bizottság vezetőjének június 16-án kelt véleményét:

„*Elvi tekintetben csatlakozom az egykori fővezérség I. csoportjának véleményéhez. Különben osztom Gabányi alezredes nézetét, háború esetére én is kívánatosnak tartom az 1848/49 szabadságharci 1., 2. és 3. oszt. katonai érdemjel illetve vitézségi kereszt fölélesztését.*"[18]

Az iratok további sorsát az előadói íven szereplő feljegyzések alapján követhetjük nyomon. Gyalókay a debreceni katonai körlet parancsnokságának útján megkapta a javaslatát és a közben hozzá csatolt véleményeket („visszavárólag" megjelöléssel), június 30-án láttamozta, majd az iratok visszakerültek a Vezérkar főnökéhez, aki az „ügyet" – „a fővezérség megszűntével mint odatartozót" – július 17-én átadta a honvédelmi miniszternek. Gyalókay javaslata a hozzá fűzött véleményekkel együtt – az előadói ív szerint – a Honvédelmi Minisztériumban

15 *Veszprémy* 1994. 3–11. o.; *Makai – Héri* 2002. 20. o.

16 Bővebben ld. *Makai* 2001.

17 Gabányi János felterjesztése a vezérkar főnökének. Budapest, 1920. június 1. Magyar Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum 507/Lt. 1920. sz. HL HM 1920.Eln./A. 1. 73056.

18 A véleményt Lorx Győző ezredes, az Állandó tanulmányi bizottság vezetője írta alá.

az Elnöki A. osztály iratai közé nyert besorolást „Van-e joga a kormányzónak új érdemrendeket alapítani, vagy régit megújítani. Javaslat a Sárkányrend felújítására" tárgymegjelöléssel. A Minisztériumban elölről kezdődött a köröztetés: lássa a 15. (törvény-előkészítéssel, illetve közjogi kérdésekkel foglalkozó) osztály, a 8. (tiszti személyügyekkel foglalkozó) osztály és a 10. (legénységi személyügyekkel foglalkozó) osztály. A 15. osztály jelezte, hogy a kérdésről a „Magyar Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum" megkeresésére már írtak véleményt; másolatát csatolják a jelen ügydarabhoz.

Ez az 1920. augusztus 4-én kelt iratmásolat (a m. királyi honvédelmi minisztertől, 15. osztály, „Fontos" jelzéssel) megtalálható az irategyüttesben, amelyet a „m. k. hadtörténelmi levéltár és múzeumnak" címeztek. Szövege az alábbi:

„Közjogunk a királyt megillető felségjogok között olyan jogokat is felsorol, amelyeknek gyakorlásában a törvényhozás korlátozhatná ugyan a királyt, azonban valósággal nem korlátozza, de amelyeknek intézésére a parlamenti egyetemes ellenőrzés teljes mértékben kiterjed, s amelyek miatt a ministerium politikai felelőssége fennáll. Ezeket fenntartott felségjogoknak nevezi ennek az elnevezésnek azzal a meghatározásával, hogy a fenntartott felségjogokat olyan értelemben, mintha egyes jogok gyakorlása a királyt úgy illetné meg, hogy azokat a király a törvényhozástól teljesen függetlenül, sőt a parlamentáris ellenőrzés alól is elvonva gyakorolhatná, alkotmányunk nem ismer, hanem ilyenekről csak olyan értelemben lehet szó, hogy fenntartott felségjogok alatt azok a felségjogok értendők, amelyeknek szabályozása, azaz terjedelmüknek, tartalmuknak és gyakorlási módjuknak általános elvek szerint való meghatározása, mint bármely törvényhozási tény, a király és az országgyűlés együttes közreműködése alá tartoznék ugyan, de annak gyakorlása a királyt az országgyűlés nélkül, azonban a ministerium közreműködésével illeti meg. Ilyen értelmezés mellett ezeket a jogokat átruházott felségjogoknak is lehetne nevezni, mert ezeknek gyakorlását az alkotmány a souverain királyi elhatározásnak engedte át.

Ilyen jog a király kitüntetés-adományozási joga is. Az 1920. évi I. t.c. 12. §.-a alapján az államfői teendők ideiglenes ellátására megválasztott kormányzó jogkörére vonatkozóan az ugyanezen törvény 13. §.-ában meghatározott korlátozások között ez a jog nem szerepel, kétségtelen tehát, hogy ez a jog a kormányzót jogilag megilleti s így elvileg nincs jogi akadálya annak, hogy a kormányzó ezt a jogát tényleg gyakorolhassa is.

Más kérdés azonban, hogy a kormányzó ezt a jogot tényleg gyakorolhatja-e. Első sorban is meg kell állapítanunk itt, hogy az Ausztriával fennállott közösség tartama alatt az uralkodó személyének ugyanazonossága folytán magyar állampolgároknak is adományozott nem magyar rendi- és érdemjelek adományozása a közösség megszűnése következtében többé szóba sem jöhet, a magyar király természetesen csak magyar rend- és érdemjeleket osztogathat, ilyen rend- és érdemjel pedig jelenleg csak kettő van, a Szent-István vitéz-rend és a polgári hadi érdemkereszt. A mi a Szent-István rendet illeti ennek nagymestere mindenkor a király. A rend alapszabályai az osztály előtt ismeretlenek s így nem áll módjában az osztálynak egész határozottan nyilatkoznia arra nézve, hogy a rendjel adományozáshoz a rend nagymesterének hozzájárulása szükséges-e, s a király, akinek személyében a királyi és nagymesteri minőség egybeesett, e kettős minőségében adományozta-e a rendjelet; a középkori rendek tagjainak s különösen nagymesterének korábban fennállott abból a jogából azonban, hogy az új tagok kiválasztása és felvétele körül beleszólási joggal bírtak, amely joguk csak később szűnt meg, feltehető,

hogy a Szent-István rend adományozási jogának gyakorlásában is a király nagymesteri minőségétől elválaszthatatlanul intézkedik, s a két minőség – nagymesteri és királyi – egymással szoros összeköttetésben áll, mely feltevést támogatja az alapszabályoknak fentebb ismertetett az a rendelkezése is, hogy a rend nagymestere mindenkor a király.

Ha ezt a magyarázatot elfogadjuk, akkor – hangsúlyozva a mellett azt, hogy a törvény szavainak szigorú értelmezése szerint az 1920. évi I. t.c. 15. §-ának[19] *rendelkezése következtében a kormányzót a kitüntetések adományozásának joga megilleti, – megállapíthatjuk, hogy ezt a jogot a kormányzó a Szent-István rendre vonatkoztatva nem gyakorolhatja.*

A polgári hadi érdemkeresztet, minthogy az nem rendjel, hanem érdemjel, s így a nagymesteri minőségben való elhatározás annak adományozásában nem játszik bele, a világháború alatt szerzett érdemek utólagos jutalmazására a kormányzó adományozhatja. A kérdésnek csak az a megoldása jöhet tehát szóba, hogy a kormányzó a kitüntetés adományozási jogának gyakorolhatása érdekében újabb rend- vagy érdemjeleket alapítana. Azok a körülmények, amelyeket ennek a jognak ilyetén gyakorlása esetén figyelembe kellene venni, kétféle szempont szerint bírálandók el: az absolut jog és a célszerűség szempontjából.

Az absolut jog szerint az idézett törvényszakasz negatív rendelkezése következtében semmi akadálya sem lehetne annak sem, hogy a kormányzó új rend- vagy érdemjeleket alapítson, mert a kitüntetési felségjog alkotmányunk értelmében a rend- és érdemjelek alapításának jogát is magában foglalja, ezt a jogot pedig az 1920. I. t.c. mint fentebb említettük – a kormányzó hatásköréből nem vette ki, a kormányzót tehát ennek a jognak a gyakorlása a maga egészében megilleti; a célszerűség azonban inkább ellene szól ennek mint mellette. Jelenlegi viszonyaink között csupán a forradalmi állapotból az alkotmányossághoz való visszatérés előmozdítása körül kifejtett érdemek jutalmazása jöhet szóba. Az e téren teljesített szolgálatok pedig ma, a mikor a konsolidatió még nem fejeződött be, az események közvetlen hatása alatt még nem bírálhatók el teljes bizonyossággal és tárgyilagossággal, s ezek méltatása és elismerése a konsolidatió teljes befejezése után válik időszerűvé.

E szerint ezeknek az érdemeknek a jutalmazása ma még nem időszerű, s időszerűvé csak a végleg rendezett viszonyok bekövetkezte után lesz, amikor is erre még elég alkalom és mód lesz.

A kitüntetés-adományozási jog ezenkívül annyira a legszemélyesebb királyi jogok közé tartozik, hogy már csak a jövendő király személye iránti hódolatból is nem látszik megengedhetőnek e jogának gyakorlását a legcsekélyebb mértékben is alteráló intézkedést tenni.

A kormányzó megbízatásának ideiglenes jellegéből következik, hogy személyes kormányzati tényei nem praejudikálhatnak a megválasztandó királynak, aminthogy nincs is semmiféle garancia arra nézve, hogy az általa újonnan alapítandó rend- vagy érdemjelet a megválasztandó király fenntartja-e továbbra is és magáévá teszi-e.

19 Elírás az eredeti szövegben. Helyesen 13. §. Vö. Magyar Törvénytár. 1920. évi törvénycikkek. Jegyzetekkel ellátta *Dr. Térfy Gyula.* Budapest, 1921. 11–12. o.

Ha már most a kormányzó rend- vagy érdemjelet alapítana, a királyt felségjogának gyakorlásánál ez a kormányzói intézkedés – bár ahhoz jogilag kötve nem volna – befolyásolhatná.

Viszont a rend- és érdemjelek tekintélye és közmegbecsülése érdekében az kívánatos, hogy azok tartós, állandó jelleggel bírjanak. Ha már most a kormányzó által esetleg alapított rend- vagy érdemjel alapítását a jövendő király nem tenné magáévá, ezáltal a rend- illetőleg érdemjel tekintélye és közmegbecsülése esetleg alászállna, a mi pedig a kormányzó iránti tisztelet rovására esnék, minthogy a kormányzó tényei ily módon mintegy másodrendű kormányzati tényekké válnának. Ezt feltétlenül el kell kerülnünk.

A kormányzati bölcseség [sic!] *és politikai célszerűség tehát a mellett szólnak, hogy állandó jelleggel bíró rend- vagy érdemjel a kormányzó által ne alapíttassék.*

Semmi akadálya sem volna azonban annak, hogy abban az esetben, ha a kormányzó dicséret vagy elismerés alakjában egyes egyének érdemeit jutalmazni óhajtaná, ez a dicséret vagy elismerés – a mennyiben az kívánatosnak mutatkozik – külső jel alakjában is kifejezésre jusson, ami körülbelül a volt Signum Laudis formájában történhetnék s nem rendjel- vagy érdemjel volna, hanem csak a különös érdemekért nyilvánított kormányzói dicséret vagy elismerés látható megnyilvánulása, kellőképp kidomborítva a mellett azt, hogy az elismerés a kormányzótól ered.

Megjegyzi még az osztály, hogy rendjel alapítása – az eddigi szokás alapján – azért is nehézségekbe ütköznék, mert a múltban minden rend nagymestere a király volt, s így a kormányzó által esetleg alapítandó rend vagy ezt a szokásos körülményt nélkülözné, a mi nem volna keresztülvihető, vagy nem volna adományozható, mert a rend nagymesterének a rendjel adományozásába való beleszólás nem volna elkerülhető, miután a rendjel adományozása tulajdonképpen a rend tagjainak sorába való felvételt jelenti, a rend nagymesterének ebbe való beleszólási joga pedig el nem vitatható.

Természetesen egészen más volna a helyzet akkor, ha még a királyi hatalom gyakorlásának király által való átvétele előtt háborúba kerülnénk, mert akkor a különleges viszonyok imperative szükségessé tennék az egyéni anbicióknak [sic!] *és az általános lelkesedésnek az érdemeknek látható kitüntetések által való elismerése útján való ébren tartását és növelését, s ebben az esetben vitézségi kitüntetések volnának a kormányzó által alapítandók.*

Végeredményben tehát megállapítható, hogy a kormányzót a kitüntetések adományozására vonatkozó jog jogilag megilleti ugyan, de célszerűségi szempontokból ez a jog ezidőszerint legfeljebb a jelen vélemény hátulról számított negyedik bekezdésében érintett keretek között (dicséret, elismerés) volna gyakorlandó. A kérdésben egyébként, annak közjogi természetére való tekintettel, az igazságügyminiszter úr volna hivatott irányadó véleményt nyilvánítani."[20]

A Honvédelmi Minisztériumban keletkezett, időrendben soron következő, augusztus 12-én kelt iromány – a HM 8. (a tisztek személyügyeivel foglalkozó) osztályé – az ismertetett korábbi felterjesztésekkel való egyetértés mellett az alábbiakat vetette még föl:

20 M. kir. Honvédelmi minister. A m. k. hadtörténelmi levéltár és múzeumnak. 15. osztály. Másolat. Bp. 1920. VIII. 4. A másolat hiteléül: nem jól olvasható aláírás, miniszteri osztálytanácsos. HL HM 1920. Eln./A. 1. 73056.

„A világháború folyamán szerzett érdemekért számosan javaslatba hozattak kitüntetésre, mely javaslatok alapján kiérdemelt kitüntetések azonban a bekövetkezett összeomlás, illetve az adományozásra jogosult uralkodó távozása folytán már nem voltak adományozhatók.

Miután ezen egyének épp úgy rászolgáltak, illetve épp úgy érdemeket szereztek a kitüntetéshez mint azok, kik az összeomlás előtt azokat megkapták, – csupán a bekövetkezett állapotok miatt, önhibájukon kívül nem részesülhettek az őket méltán megillető kitüntetésekben, – miképp volna megoldható, hogy ily egyének a kitüntetéseiket elnyerhessék?

Tekintettel arra, hogy a kitüntetések adományozása a felség jogok közé tartozott, továbbá mert a kitüntetések, a Szent István rendet és a polgári hadi érdemkeresztet kivéve – osztrák kitüntetések, azok adományozása megszűntnek tekinthető. Viszont méltánytalan volna, ha az a sok tiszt, kik a világháborúban érdemeket szereztek, a kitüntetéstől elesnének. Az, hogy ily egyének az esetleg újonnan alapított rendjelekkel lennének feldíszesíthetők, nem volna helyes, mert szerzett érdemeik egyforma elbírálás alá kell vétessenek azokéval, kik azért már jutalmukat elnyerték, vagyis csak ugyanolyan kitüntetéssel díszíthetők fel, mint azok kik hasonló érdemekért a kitüntetéseiket már megkapták. Például: valaki vitézül harcolva súlyosan sebesülve fogságba esik. Kitüntetésre csak fogságból visszatérte után hozható javaslatba. Az illető most kerül vissza fogságból. Semmiféle kitüntetése nincs és bár elöljárói őt kitüntetésre minden tekintetben érdemesnek tartják, azt nem kaphatja meg, mert nincs senki, ki az adományozásra jogosult volna. Vagy például a világháború utolsó fázisában kiváló fegyvertényt vitt véghez, melyért elöljárói őt kitüntetésre javaslatba is hozták. A javaslatot valamennyi fórum véleményezte, de mire a legmagasabb fórumhoz jutott volna, már az adományozásra jogosult uralkodó megszűnt mint ilyen, jogait gyakorolni. Milyen eljárás volna követendő ilyen esetekben?

Megjegyeztetik, hogy a német osztrák kormány úgy oldja meg ezt a kérdést, hogy egy bizottságot nevezett ki, mely bizottság az elintézetlen kitüntetési javaslatokat megbírálja. Azután az illetőnek a kitüntetéshez való jogosultságát elismeri, miről az illetőt egy írásbeli elismervénnyel látja el. A kitüntetések utólagos adományozása, illetve újak rendszeresítése tekintetében már történtek előterjesztések, így pl. a katonai szolgálati jelek – tehát nem is rendjelek – tovább adományozhatása végett a régi szolgálati jeleknek magyaros jellegűvé átalakítása terveztetett –, azonban a Kormányzó Úr Ő Főméltósága úgy döntött (szóbeli döntés), hogy e téren semmiféle változást vagy újítást meghonosítani nem hajlandó.

E szerint alig remélhető hogy a Kormányzó Úr Ő Főméltósága eddigi elhatározását megmásítaná, jóllehet a fenti kérdések rendezése katonai érdek volna."[21]

A HM 10. (a legénységi személyügyekkel foglalkozó) osztály is csatolt egy rövid kiegészítést:

„Az osztály a 8. osztály véleményével egyetért. Egyúttal megjegyeztetik, hogy miután a kitüntetések utólagos adományozásának felfüggesztése óta az utólagos kitüntetés iránti elintézetlen folyamodványok száma már az ú. n. tanácskormány megalakulása előtt

21 A HM. 8. osztály véleménye. VIII. 12. HL HM 1920.Eln./A. 1. 73056. 1920. VIII. 12-én Benkő (?), VIII. 13-án Molnár (?) ezredes írta alá. Az elmaradt, illetve folyamatban lévő kitüntetésekkel kapcsolatos osztrák gyakorlatra ld. *Kiss* 2018.

250 darabra szaporodott, a kommunizmus összeomlása után pedig e szám tetemesen emelkedett és minthogy a folyamodók kérelmeik elintézését türelmetlenül – naponkint – sürgetik; minthogy továbbá a legénységnél a kitüntetések adományozása az érempótdíjakra való tekintettel nem csak morális érdek – mint a tiszteknél –, hanem anyagi érdek is, az osztály a legénység utólagos kitüntetésének kérdése tárgyában 1919. okt. 6.-án 17022/eln. 35. sz. alatt előterjesztést tett. Ezen előterjesztésre a Kormányzó Úr Őfőméltósága mint akkori fővezér a következő véleményt fűzte: »Láttam! Azon megjegyzéssel, hogy mindaddig, míg a felségjogok gyakorlása az új államforma keretében megállapítva nem lesznek, az előterjesztéshez nem járulhatok hozzá.

Ennek dacára szükségesnek tartom, hogy a kitüntetések kérdésében megtörténő előmunkálatok oly mérvben legyenek elkészítve, hogy azok az államfő kijelölése után haladéktalanul adományozhatók legyenek, a mi minden esetre igen jó benyomással bírna.«"[22]

Az előadói íven található egy végső összegzés is, amelyet a HM Elnöki A. csoport főnöke láttamozott: „*Rendjelek adományozását bízzuk a királyra, vagyis hagyjuk azon időre, amikor újból királyunk van. Ez volt Horthy fővezérnek az álláspontja és azt hiszem, hogy ezen nem is változtatott. – Háborúból visszamaradt tiszti kitüntetések javaslatai addig is döntésre kész állapotba volnának hozandók. Egyéb tervre nincsen szükség.*"[23]

Az előadói ív tanúsága szerint az iratcsomó szeptember 21-én került vissza az Elnöki A. csoporthoz.

A két világháború közötti magyar kitüntetési rendszer kialakult formájával, annak bemutatásával egyre sokasodó irodalom foglalkozik.[24] A „vajúdással", a kezdeti útkereséssel viszont igen kevés. A fenti írások közlését nem véletlenül tartottuk tehát fontosnak. Elolvasásuk rávilágít a kitüntetésügy akkori, szinte abszurd helyzetére, a dolgok e téren várható alakulásának teljes bizonytalanságára. E bizonytalanság, sőt aggodalom, az, hogy valamit írniuk kell, de bármit írnak le, mindabból óriási közjogi bonyodalom is származhat, döntően befolyásolhatta az összes szereplő véleményalkotását. Mint a végén kiderül, Horthyval bezárólag, illetve időrendben vele kezdődően.

Talán nem is kellene semmit hozzáfűzni ezekhez a szövegekhez, hiszen ahogy a csillogó aranysárkánytól millió jogi csűrés-csavaráson át eljutunk a szörnyű háborút végigharcoló, de az érempótdíjtól megfosztott legénység problematikájáig, az összességében önmagáért beszél.

A téma ismerőjében mindazonáltal számos gondolat tolulhat előtérbe a több oldalról megközelített, jócskán megcsavart történeti-jogi fejtegetések olvasása során, s néhány közülük ide kívánkozik.

A leírt véleményekből kitűnik, hogy Gyalókay javaslata alaposan próbára tette a kitüntetés-üggyel hivatalból foglalkozó illetékeseket. A valós probléma megoldására egyikük sem volt felkészülve. A véleményekből szembetűnően a kitüntetés-téma korabeli három igen jellemző megközelítése hámozható ki:

22 A HM. 10. osztály véleménye. VIII. 23-án írták alá. (A név nem olvasható.) HL HM 1920.Eln./A. 1. 73056.

23 Láttamozta VIII. 28-án Say Győző ezredes, a HM Elnöki A. csoport főnöke.

24 A teljesség igénye nélkül ld. az irodalomjegyzékben. Továbbá összefoglalóan: *Pandula Attila:* A Horthy-korszak kitüntetési rendszere, különös tekintettel a polgári kitüntetésekre. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1994. (2000.)

a történelmi-teoretikus, a közjogi, illetve az erkölcsi-humánpolitikai. Az írásokban eltérő arányban jelennek meg, attól függően, hogy a szerzők melyik vonatkozást ítélték fontosabbnak, égetőbbnek.

A hosszú éveken át közös uralkodók által alapított kitüntetések az adományozás szintjén akkor is közösnek számítottak, ha a nevükben az „osztrák császári", vagy a „magyar királyi" jelző szerepelt, vagy ha semmilyen jelzőjük nem volt, mint például az első világháború időszakában háborús emlékjelként alapított Károly Csapatkeresztnek.

Gyalókay hiteles, hagyományos, de jogilag támadhatatlan és – mivel elsősorban nem az alapszabállyal, hanem a rendjel külalakjával foglalkozott –, gyaníthatjuk, hogy nem mellékesen szép katonai kitüntetés létesítését szerette volna, minél hamarabb. Ezzel együtt meghökkentő, hogy a Sárkány Rendet ajánlotta, amely – mint XV. század eleji uralkodói lovagrend – Zsigmond magyar király és német–római császár hatalmi reprezentációjának részeként a modern érdemrendektől ugyancsak távol állt, s amelynek középkori, lovagrendi alapszabályát nem csupán modernizálni kellett volna, hanem teljes egészében újraalkotni. A fentieket meggondolva azonban úgy véljük, világosabbá válik, Gyalókay miért nyúlt vissza a Sárkány Rendig: az tudniillik nem volt osztrák–magyar közös kitüntetés.

Igen érdekes a kormányzói kitüntetési jogkör boncolása a Gabányi-féle összefoglalásban, a „Ha igen, akkor mégis miért nem?" nyitva hagyott kérdéssel bezárólag. Bár e fejtegetésben is található ellentmondás. Ha ugyanis azt vesszük alapul, hogy a kormányzó megbízatása ideiglenes, akkor indokolatlan a majdani király hagyomány szerinti jogainak oly lelkes „védelme", hiszen egy új uralkodó hatalomra kerülése után magától értetődő lehetett volna az elismerések területén is bármely változtatás lehetősége: adott esetben akár egy régebbi, Monarchia-kori rend- vagy érdemjel megfelelő jogi keretek közötti visszaállítása.

Figyelemre méltó és kézenfekvő viszont Gabányi előterjesztésében, hogy egy esetleges háborús cselekmény bekövetkezése kapcsán Horthy által megújítható kitüntetésként az 1848–1849-es szabadságharc idején létrehozott „Katonai érdemjel", illetve „vitézségi kereszt" felélesztését ajánlotta, kiváltképp, mivel ezeket Kossuth Lajos kormányzóként is adományozta.

A Honvédelmi Minisztérium 15. osztálya véleményének szerzője – úgy véljük – ellentmondásba bonyolódott, amikor leírta, hogy a Szent István Rendet Horthy nem adományozhatná, mivel a királyi-nagymesteri szerepet nem gyakorolhatja, viszont a „Polgári-Hadi Érdemkeresztel" (Hadikereszt Polgári Érdemekért) kitüntethet, mivel az nem rendjel, nem kell tehát hozzá királyi-nagymesteri jóváhagyás. Minden esetben figyelmen kívül hagyta azonban azt a nem mellőzhető szempontot, hogy ezt a kitüntetést is ugyanannak a közös államalakulatnak a közös uralkodója alapította, amely akkor már nem létezett. Milyen jogi formában adományozhatta volna tehát az új magyar kormányzó e megszűnt államalakulat kitüntetéseit? (Sőt, a Tanácsköztársaság Forradalmi Kormányzótanácsa VI. sz. rendeletével – igaz, nem tételesen – minden régi rendjelet, érdemrendet megszüntetett.[25]) Ez az írás ugyanakkor – bár az esetleg alapítandó, ideiglenes

25 *Makai – Héri* 2002. 34. o.

kitüntetések értékét féltette – meglehetősen egyértelműen kiállt amellett, hogy az új államalakulatnak új elismerésekre van szüksége.

A volt katonák legégetőbb napi gondjaihoz kapcsolódó, elintézetlen első világháborús kitüntetések ügye, amelyet a HM 8. és 10. osztályának is folyamatosan napirenden kellett tartania, látszott a legsürgetőbbnek. A kitüntetés-ügyben tett első kormányzói lépés, a Vitézi Rend (Vitézi Szervezet) létrehozása – már 1920 nyarán – erre a problémára azonban nem kínált megoldást.

Ezekből az írásokból közvetve az is kiderül, hogy Horthy milyen óvatosan járt el a kétségtelenül kényes kérdés megközelítésében, amelyre, mint ismeretes, még egy ideig nem született megnyugtató válasz és intézkedéssor.

Számunkra, akik a további évek történéseit is nyomon követhetjük, feltűnő, hogy a Mária Terézia Katonai Rend adományozásának – átvételének, átszervezett megújításának – ötlete a javasolt lehetőségek között 1920-ban egyáltalán nem merült fel. (Sőt, Gyalókay egyenesen tősgyökeres osztrák rendnek minősítette.) Ez a későbbi ilyen irányú, igen energikus és következetesen képviselt, majd meg is valósított magyar törekvések ismeretében szinte hihetetlen, kiváltképp, mivel a néhány év múlva elindított kutató- és propagandamunka eredménye és hatása szerint a Mária Terézia Katonai Rend átvétele és magyar renddé nyilvánításának ideológiai indoklása a Rend magyar királyi (királynői) alapítására épült.[26]

A fentiekben ismertetett problémakör – bár valós igények sürgető, s előbbutóbb kényszerű megoldásának szükségességét vetette föl – a továbbiakban egy ideig csak látensen foglalkoztatta az illetékes szerveket. A frissen megválasztott kormányzó vezette, amúgy is elég sajátságos és szorongatott helyzetben levő országnak a trianoni békeszerződés okozta sokkhatás enyhítésére kellett mielőbbi megoldásokat keresnie.

Úgy hisszük azonban, hogy ez a korai próbálkozás előfutárként mindenképpen hozzásegített az önálló magyar kitüntetési rendszer létrehozásához, elemeinek kimunkálásához. Még konkrét összefüggéseket is találunk: az egykori osztrák–magyar Katonai Érdeméremre visszautaló, „Signum laudis" hátlapi feliratot viselő, különböző kormányzói elismerések látható jeleként adományozott Magyar Koronás Bronz-, illetve Ezüstérem[27] ötlete már a Honvédelmi Minisztérium 15. osztálya véleményében megfogalmazódott. Sőt, mint tudjuk, végül a Magyar Királyi Szent István Rend adományozásának felújítása is megtörtént.[28]

26 *Petrichevich* 1933.; *Felszeghy* 1943. 133–140. o.; *Makai – Sallay* 2005.
27 Vö. *Makai – Héri* 2002. 128–129., 227–228. o.
28 Vö. *Gödölle – Pallos* 2014.

Irodalomjegyzék

Baum 2010.
Baum Attila: Háborús érdemek utólagos elismerése – Magyar Koronás Bronzérem, szalagján az elmaradt háborús kitüntetés kisebbített alakjával. *Katonaújság*, (2010) 2. 46–53. o.

Bodrogi – Molnár – Zeidler 2005.
Bodrogi Péter – Molnár József – Zeidler Sándor: Nagy magyar kitüntetéskönyv. A magyar állam rendjelei és kitüntetései a Szent György-rendtől a Nagy Imre-érdemrendig. Budapest, 2005.

Fekete 2011.
Fekete Ferenc: A Vitézi Rend története. Szeged, 2011.

Fekete – Baum 2010.
Fekete Ferenc – Baum Attila: A Magyar Királyság kitüntetései 1920–1945. III. köt. Szeged, 2010.

Felszeghy 1943.
A rendjelek és kitüntetések történelmünkben. Szerk. biz. eln. *Felszeghy Ferenc.* Budapest, é.n. [1943.]

Gödölle – Pallos 2014.
Szent István lovagjai. A legrangosabb magyar kitüntetés 250 éve. Kiállítási katalógus. Szerk. *Gödölle Mátyás – Pallos Lajos.* Budapest, 2014.

Horváth 2018.
Horváth Csaba: Nemzeti hadseregből Magyar Királyi Honvédség (1919–1938). In: Magyarország hadtörténete IV. Szerk. *Horváth Miklós*. Budapest, 2018. 13–52. o.

Illésfalvi – Kovács – Maruzs 2001.
Illésfalvi Péter – Kovács Vilmos – Maruzs Roland: Vitézségért. A Magyar Tiszti Arany Vitézségi Éremmel kitüntetettek a második világháborúban. Szeged, 2011.

Kiss 2018.
Kiss Gábor: I. világháborús kitüntetési javaslatok a bécsi Hadilevéltárban és a budapesti Hadtörténelmi Levéltárban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2018. Különszám. 114–121. o.

Makai 1975–1976.
Makai Ágnes: A Magyar Érdemkereszt alapítása. *Numizmatikai Közlöny*, 1975–1976. LXXIV–LXXV. évf. 99–103. o.

Makai 2001.
Makai Ágnes: Hű vitézségért. Az 1848–49-es magyar szabadságharc kitüntetett hőseinek emlékére. Budapest, 2001.

Makai – Héri 1990.
Makai Ágnes – Héri Vera: Kitüntetések. Budapest, 1990.

Makai – Héri 2002.
Makai Ágnes – Héri Vera: Kereszt, érem, csillag. Kitüntetések a magyar történelemben. Budapest, 2002.

Makai – Sallay 2005.
Makai Ágnes – Sallay Gergely Pál: A Mária Terézia Katonai Rend történetének utolsó fejezete. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2005. 118. évf. 4. sz. 1051–1117. o.

Michetschläger 1918–1919.
Michetschläger, *Heinrich F.:* Das Ordensbuch der gewesenen Österreich-Ungarischen Monarchie. Wien, 1918–1919.

Ortner – Ludwigstorff 2017.
Ortner, *M. Christian – Ludwigstorff*, *Georg:* Österreichs Orden und Ehrenzeichen. Teil I. Die kaiserlich-königlichen Orden bis 1918. Wien, 2017.

Pandula 1996.
Pandula, *Attila:* Der königlich-ungarische St. Stephans-Orden. In: Österreichs Orden vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Összeáll. *Stolzer*, *Johann – Steeb*, *Christian*. Graz, 1996.

Petrichevich 1933.
Petrichevich György: A Katonai Mária Terézia-Rend helyes közjogi és történelmi megvilágításban. Budapest, 1933.

Sallay 2018.
Sallay Gergely Pál: Magyar katonai kitüntetések (1920–2015). In: Magyarország hadtörténete IV. Szerk. *Horváth Miklós*. Budapest, 2018. 551–564. o.

Stolzer – Steeb 1996.
Österreichs Orden vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Összeáll. *Stolzer*, *Johann – Steeb*, *Christian*. Graz, 1996.

Veszprémy 1994.
Veszprémy László: Az Anjou-kori lovagság egyes kérdései. A Szent György lovagrend alapítása. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1994. 107. évf. 1. sz. 3–17. o.

The Honours Debate in 1920 – Possibilities for the Establishment and Awarding of Honours on the Basis of the Powers Invested in the Regent

At the end of the First World War, the honours system of the Austro-Hungarian Monarchy came to an end, on account of the disintegration of the Austro-Hungarian Monarchy itself. Furthermore, the constitutional – sovereign – office of the king, among whose most personal rights belonged the creation and in many cases the awarding or confirmation of orders and other honours, no longer functioned. Beginning in 1920, a regent, Miklós Horthy de Nagybánya, headed the Kingdom of Hungary, on an interim basis. He was already unable to award the old Austro-Hungarian honours, and numerous issues emerged regarding his right to create new ones. On the other hand, a solution to this problem was very much needed. The issue came into focus following a proposal by Jenő Gyalókay, a major in the artillery and future eminent military historian. Gyalókay proposed the renewal and modernisation of the Order of the Dragon, an order of chivalry founded by Sigismund of Luxembourg, who had been Holy Roman Emperor and also King of Hungary. The author presents the (often conflicting) viewpoints on the issue advanced by the various departments in the Ministry of Defence that were affected, by the Chief of the General Staff, and by the head of the Military History Archives and Museum. The majority of opinions held that it would be more expedient if Regent Horthy did not exercise the royal prerogative powers invested in him to create new orders (although Act I of 1920 did not prevent him from doing so). On the other hand, in the event of another war he should in theory be able to create military decorations. In this case, problems would result if a future king refused to recognise these decorations. None of the numerous arguments, which were of a legal and political-military nature and complex, proposed a clear solution. They were, however, highly revealing of the situation in Hungary at the time.

Auszeichnungs-Streit in 1920 – Möglichkeiten von Stiftungen und Verleihungen aufgrund der Befugnis des Reichsverwesers

Am Ende des Ersten Weltkrieges erlosch mit dem Zerfall der Österreichisch-Ungarischen Monarchie auch ihr sich bis dahin herausgebildetes Auszeichnungssystem. Des Weiteren erfüllte auch die hohe staatliche Würde des Herrschers ihre Funktion nicht mehr; die Stiftung, in vielen Fällen auch die Verleihung und Bewilligung von Ordenszeichen und Auszeichnungen gehörte zu den persönlichsten Rechten des Königs. An der Spitze des Königreichs Ungarn stand ab 1920 provisorisch der Reichsverweser, Miklós Horthy von Nagybánya, der die alten, „monarchischen" Auszeichnungen nicht mehr verleihen durfte, sein Recht auf die Stiftung von neuen Auszeichnungen allerdings auch zahlreiche Fragen aufwarf, die schwer zu entscheiden waren. Die Lösung des Problems war aber von äußerster Notwendigkeit. Die Frage rückte durch den Antrag des späteren hervorragenden Militärhistorikers, Major der Artillerie Jenő Gyalókay, in den Vordergrund. Gyalókay schlug die modernisierte Erneuerung eines alten, von Kaiser und König Sigismund von Luxemburg gestifteten Ritterordens – des Drachenordens – vor. Der Aufsatz publiziert das wendungsreiche Diskussionsmaterial, welches nach dem

Vorschlag entstand. Er stellt den Standpunkt der einzelnen betroffenen Abteilungen des Landesverteidigungsministeriums, des Honvéd-Generalstabschefs und des Leiters des Militärgeschichtlichen Archivs und Museums vor. Den meisten Meinungen nach wäre es zweckmäßiger gewesen, wenn es Reichsverweser Horthy – wobei der I. Gesetzesartikel von 1920 ihm dies nicht verbat – mit Rücksicht auf die königliche Befugnis nicht gestattet werden sollte, Ordenszeichen zu stiften. Im Falle eines neuen Krieges hätte er aber im Prinzip militärische Auszeichnungen stiften dürfen. Ein Problem in solchem Fall hätte sein können, dass man nicht sicher sein konnte, ob der in Zukunft eventuell doch gewählte König diese Auszeichnungen anerkennen würde. Keines der zahlreichen, ziemlich kompliziert formulierten, rechtliche und politisch-militärische Gesichtspunkte beinhaltenden Argumente schlug eine eindeutige Lösung vor, waren aber äußerst typisch für die damalige Situation in Ungarn.

Böhm Martin

A MAGYAR ÉRDEMKERESZT ÉS MAGYAR ÉRDEMREND KÜLFÖLDI KITÜNTETETTJEINEK EMLÉKEI A HADTÖRTÉNETI MÚZEUM FOTÓARCHÍVUMÁBAN

A Magyar Érdemkereszt (1935-től Magyar Érdemrend) 1922-es megalapításakor megfogalmazódott, hogy az új magyar kitüntetéscsalád nemcsak magyar, hanem a „*nálunk akkreditált, és hazánkkal szemben különös jóindulattal viseltető, és különös érdemeket szerzett külföldi képviselők adandó alkalommal kitüntethetők legyenek.*"[1] A kitüntetést nemcsak diplomáciai, hanem saját érdem alapján polgári és katonai egyéneknek egyaránt adományozták.

A magyarországi közgyűjteményekben (értelemszerűen) nem sok, Magyar Érdemkereszttel vagy Magyar Érdemrenddel kitüntetett külföldi személy anyaga maradt fenn. A kitüntetés különböző osztályainak, illetve fokozatainak külföldi kitüntetettjeiről hazai közgyűjteményekben legnagyobb számban fotók állnak rendelkezésünkre. Ennek egyik oka az, hogy a Magyar Érdemkereszt megalapításától kezdve a kitüntetés jelvényeit a kitüntetettek elhalálozásával visszaadási kötelezettség terhelte. Azonban a visszaadási gyakorlat érvényesülése jelenleg még nincs feltárva. Számos külföldi hozzátartozó kérvénye,[2] hogy elhunyt hozzátartozójuk magyar kitüntetését megtarthassák, alátámasztja a visszaadási kötelezettség érvényét. A feltételezetten visszajuttatott kitüntetések sorsa ismeretlen, de feltételezhető, hogy a korábbi gyakorlatnak megfelelően újra kiadták őket.

A Hadtörténeti Múzeum Fotóarchívumában több száz kép őrzi Magyar Érdemkereszttel, illetve Magyar Érdemrenddel kitüntetett külföldi (elsősorban katonai) személyek emlékét. Ezen „forrástípus" bőségének elsődleges oka az, hogy a kitüntetések adományozását és viselését a korabeli gyakorlatnak megfelelően minden ország azonosan kezelte, vagyis megfelelő protokolláris alkalmakor kölcsönösen viselték az idegen államok kitüntetéseit.

1 A m. kir. kormány 1919–1922. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1926. 9. o.

2 Tökéletes példa erre Werner von Fritsch báró (1880–1939) német vezérezredes esete, aki 1935-ben kapta meg a Magyar Érdemkereszt I. osztályát. A német vezérezredes 1939. szeptember 22-én esett el a lengyelországi harcok során. Von Fritsch halálát követően édesanyja a német szárazföldi erők főparancsnokságán (OKH: Oberkommando des Heeres) keresztül vette fel a kapcsolatot a Honvédelmi Minisztériummal, hogy fia Magyar Érdemkeresztjét megtarthassa. Honvédelmi Minisztérium (a továbbiakban: HM) Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) HM 53.898. Elnökség B. o. 1939.

Az állami vezetők és hivatalos delegációk között rendszeresen zajló kölcsönös látogatásokról és katonai együttműködésekről (például német–magyar, olasz–magyar katonai együttműködések) számos fényképet készítettek. Az ilyen alkalmakkor készült képeken gyakran jelennek meg olyan külföldi személyek, akik Magyar Érdemkereszttel, illetve Magyar Érdemrenddel voltak kitüntetve. Az alábbiakban – a teljesség igénye nélkül – kiemelem a Hadtörténeti Múzeum Fotóarchívumának a kitüntetés története szempontjából (leg)érdekesebb, jól azonosítható eseményekről és személyekről készült képeit.

A Magyar Érdemkereszt és Magyar Érdemrend történeti áttekintése (1922–1945)

A Magyar Érdemkeresztet 1922. június 14-én, Gödöllőn alapította vitéz nagybányai Horthy Miklós (1868–1957) kormányzó.[3] Az általános „érdemrendnek" nevezhető kitüntetés hat osztályból állt,[4] valamint a hozzákapcsolt Magyar Bronz és Ezüst Érdemérmekből. (Ugyanúgy hozzákapcsolt kitüntetések voltak a Magyar Koronás Bronz- és Ezüstérmek, közismert nevükön „Signum Laudis"-ok.) A „kitüntetéscsalád" felépítésénél a korábbi gyakorlatok jól megfigyelhetők. Az adományozási irányelvek értelmében a kitüntetés osztályai társadalmi helyzethez, pozícióhoz voltak hozzárendelve. Így a több osztály a társadalom széles rétegeinek elismerését volt hivatott szolgálni.

A Magyar Érdemkereszt történetében a megalapítást követően az első jelentős változás az 1935. december 23-i Magyar Érdemrendre történő átnevezés volt.[5] Az átnevezés mellett fontos megemlíteni, hogy az V. osztályt megszüntették, és helyette a Magyar Arany, Ezüst és Bronz Érdemkereszteket alapították meg, amelyek ugyan kapcsolódtak a Magyar Érdemrendhez, mégis bizonyos értelemben külön részét képezték. Az V. osztály megszűnése nem jelentette a korábbi kitüntetettekre nézve azt, hogy a későbbiekben nem viselhették. A kitüntetések viselési sorrendjét tekintve régi helye megmaradt.[6]

A Magyar Érdemrendre való átnevezés szimbolikus jellegű volt, hiszen korábban, az 1920. évi I. törvénycikkre hivatkozva folyamatosan hárították a lehetőségét is a rendi jellegnek – főként, ami az elnevezést illette. Azonban az 1935. év végére

3 *Budapesti Közlöny*, 1922. június 15. LVI. évf. 136. sz. 1. o.; *Belügyi Közlöny*, 1922. június 25. XXVII. évf. 29. sz. 1297. o.

4 Magyar Érdemkereszt nagykeresztje, I. osztálya, II. osztálya a csillaggal, II. osztálya, III. osztálya, IV. osztálya, V. osztálya. Megjegyzem, hogy a II. osztály/középkereszt esetében a csillag hivatalosan nem számított külön osztálynak, a gyakorlatban mégis – mint önálló kitüntetés – a II. osztályhoz/középkereszthez külön is adományozható volt.

5 A Magyar Érdemrend, a Magyar arany, ezüst, és bronz Érdemkereszt és a Magyar Érdemérem Alapszabályai. *Budapesti Közlöny*, 1935. december 29. LXIX. évf. 296. sz. 1–2. o. Az átnevezésről az MTI napi tudósítások 20. kiadása 1935. december 29-én adott hírt, s egyben forrásaként a *Budapesti Közlöny* hivatkozott számát nevezte meg. Az új alapszabályok önálló kiadványként a Magyar Királyi Állami Nyomda kiadásában jelentek meg 1936-ban.

6 376.796/2.o. eln.–1937. sz. körrendelet; *Honvédségi Közlöny*, 1937. november 15. LXIV. évf. 24. sz. 246. o.

biztossá vált hazai politikai, társadalmi viszonyok mellett a stabilizálódó külpolitika, és nem utolsósorban a külpolitikai kapcsolatok teremtettek lehetőséget arra, hogy a – bár hivatalosan nem rendi, de mégis rendi jellegű – Magyar Érdemkeresztet átnevezhessék. Az *Ujság* című folyóirat félhivatalos közlésre hivatkozva azzal magyarázta az elnevezés megváltoztatását, hogy *„egyes külföldi államokban az állampolgároknak nem engedik meg, hogy idegen állam kitüntetési jelvényeit elfogadják, hanem csak a rendjelek elfogadását és viselését engedélyezik. Ez a nemzetközi szokás tette indokolttá a magyar érdemkereszt jelvényeinek magyar érdemrendbe való fogadását.”*[7]

A kitüntetés történetében legjelentősebb változásokként az 1939. tavaszi alapszabály-módosításokat kell megemlíteni. 1939. április 14-től a Magyar Érdemrend mint hadikitüntetés adományozhatóvá vált hadiszalagon, illetve hadidíszítménnyel is. Az 1939. május 13-án ismételten módosított alapszabály értelmében a „háború idején az ellenség előtt tanúsított vitéz magatartással véghezvitt harccselekményért vagy eredményes vezetésért” a hadiszalaggal, illetve hadidíszítménnyel egyidejűleg kardokkal történő adományozásra is lehetőség nyílt. Az 1939. május 13-i alapszabály-módosítás tovább erősítette a Magyar Érdemrend rendi jellegét.[8] A Magyar Érdemrend nagykeresztje kiegészült a Szent Korona hiteles ábrázolásával, ami nevében is megjelent. A Magyar Érdemrend Szent Koronával ékesített nagykeresztje esetében a korábbi osztrák–magyar rendi hagyományoknak megfelelően lánc is adományozhatóvá vált.[9] A Magyar Érdemrend I. osztályát a Magyar Érdemrend nagykeresztjére nevezték át.

Elnevezés 1922–1935 között	Elnevezés 1935–1939 között	Elnevezés 1939. május 13. után
		Magyar Érdemrend Szent Koronával ékesített nagykeresztje a lánccal
Magyar Érdemkereszt nagykeresztje	Magyar Érdemrend nagykeresztje	Magyar Érdemrend Szent Koronával ékesített nagykeresztje
Magyar Érdemkereszt I. osztálya	Magyar Érdemrend I. osztálya	Magyar Érdemrend nagykeresztje
Magyar Érdemkereszt II. osztálya a csillaggal	Magyar Érdemrend középkeresztje a csillaggal	Magyar Érdemrend középkeresztje a csillaggal

7 „Megváltozik a magyar érdemkereszt fokozatainak a neve” *Ujság*, 1935. december 29. XI. évf. 296. sz. 2. o.

8 A Magyar Érdemrend, a polgári személyek részére kifejezett kormányzói „teljes elismerés” illetve katonai személyek részére kifejezett kormányzói „különös dicsérő elismerés” látható jelét képző Magyar Koronás Nagy Aranyérem, a polgári személyek részére kifejezett kormányzói „elismerés”, illetve katonai személyek részére kifejezett kormányzói „dicsérő elismerés” látható jelét képző Magyar Koronás Ezüstérem és Magyar Koronás Bronzérem, a Bátorsági Érem, a Magyar Arany, Ezüst és Bronz Érdemkereszt, a Magyar Ezüst és Bronz Érdemérem, a hadikitüntetések, és végül a Magyar Vitézségi Érem alapszabályai. *Budapesti Közlöny*, 1939. május 28. LXXIII. évf. 120. sz. 1–4. o.; *Belügyi Közlöny*, 1939. június 4. XLIV. évf. 25. sz. 654–655. o.; *Honvédségi Közlöny*, 1939. június 15. LXVI. évf. 24. sz. 158. o.

9 Uo.

Elnevezés 1922–1935 között	Elnevezés 1935–1939 között	Elnevezés 1939. május 13. után
Magyar Érdemkereszt II. osztálya	Magyar Érdemrend középkeresztje	Magyar Érdemrend középkeresztje
Magyar Érdemkereszt III. osztálya	Magyar Érdemrend tisztikeresztje	Magyar Érdemrend tisztikeresztje
Magyar Érdemkereszt IV. osztálya	Magyar Érdemrend lovagkeresztje	Magyar Érdemrend lovagkeresztje
Magyar Érdemkereszt V. osztálya	megszűnt; helyette Magyar Arany, Ezüst, Bronz Érdemkereszt	Magyar Arany, Ezüst, Bronz Érdemkereszt
Magyar Ezüst, Bronz Érdemérem		

A Magyar Érdemrend 1945-ig a külföldi és magyar állampolgárok elismerési rendszerének – katonai és polgári tekintetben is – egyik fő eleme volt. A Magyar Szent Korona Rend 1943-as alapításával próbálták a Magyar Érdemrend külföldiek részére történő magas adományozásszámait csökkenteni, megőrizve a kitüntetés magas presztízsértékét. Az új kitüntetés megjelenésével csökkent a Magyar Érdemrend külföldi odaítéléseinek száma, azonban az eredeti terv, hogy külföldiek többé ne legyenek Magyar Érdemrenddel elismerhetők, nem valósult meg.

A Magyar Érdemkereszt és Érdemrend külföldi kitüntetettjeinek számadatairól

A Magyar Érdemkereszt, illetve Magyar Érdemrend – jelenlegi ismereteink szerint – 13.364 kitüntetettjének több mint 40%-a külföldi állampolgár volt. Eszerint mintegy 5788 külföldi személy részesülhetett különböző fokozatú Magyar Érdemkeresztben, illetve Magyar Érdemrendben.[10] A kitüntetettek – nemzetiség és év szerinti – vizsgálata egyértelműen mutatja, hogy a kitüntetés-adományozás nagyságrendje a hazai bel- és külpolitika stabilizációjával együtt növekedett. Ugyanakkor megállapítható az is, hogy a külföldi kitüntetettek elsősorban a magasabb fokozatú érdemkereszteket és érdemrendeket kapták meg, szemben hasonló vagy azonos beosztású magyar kitüntetettekkel.

A külföldiek számadataiból jelenleg nem mutatható ki teljes bizonyossággal a katonai beosztású személyek száma. Ennek elsődleges okaként a két világháború között Magyarországra kiszabott katonai korlátozásokat említhetjük. A külföldi katonai személyek elismerése különösen bonyolultnak tekinthető, hiszen

10 A kitüntetettek listájának alapját Magyarország tiszti cím- és névtárának kiadásai képezik, amelyek adatai kiegészítésre kerültek a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Magyar Távirati Iroda (a továbbiakban: MTI), a MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek és a HL Legfelsőbb elhatározások adataival. A számadatok a Magyar Érdemkereszt V. osztályáig, a Magyar Érdemrend esetében a lovagkeresztig bezárólag értelmezendők, ugyanakkor tartalmazzák a Magyar Érdemrend lovagkeresztjéig bezárólag a hadikitüntetések számát is.

a honvédelmi miniszter és a külügyminiszter együttes felterjesztésére a kormányzó adományozta. A katonapolitikai helyzet eredményeként sok esetben a külföldi felterjesztettek nem valós katonai állásuknak megfelelően a magyar Honvédelmi Minisztérium felterjesztésére kapták kitüntetésüket, hanem „bújtatottan", idegen állampolgárként (polgári személyként) a Külügyminisztériumtól. (Hangsúlyozni kívánom, hogy a látszat ellenére katonai érdemért és az adott személy rendfokozatának megfelelő osztályt, illetve fokozatot kapták.) Mindezzel a fennálló katonai kapcsolatokat kívánták palástolni.[11] Az 1922–1934 közötti időszakból – egy 1934-ben készült hivatalos kimutatás szerint – a Honvédelmi Minisztérium mintegy 14 ország 168 katonatisztjét tartotta nyilván mint a Magyar Érdemkereszt különböző fokozatainak tulajdonosát. A lista szerint Olaszország 91, Lengyelország 32, Ausztria 16, Finnország 8, az Amerikai Egyesült Államok hat tisztje érdemelte ki a Magyar Érdemkereszt különböző osztályait.[12] Az itt felsoroltak túlnyomó többsége hivatalos, diplomáciai tevékenysége, illetve a nemzetközi szokásjog következtében vált érdemessé a kitüntetésre.

Az 1930-as évek közepétől változó és az évtized végére gyökeresen megváltozott nemzetközi és magyar politikai, katonapolitikai helyzettel a kitüntetésügyek bonyolítása is teljesen átalakult. Egy 1939. december 31-i jelentés mintegy 20 ország 918, magyar kitüntetéssel már rendelkező külföldi katonatisztjét tartotta nyilván. Utóbbi kimutatás további 108 olyan katonatisztet tartalmazott, akiknek kitüntetése még folyamatban volt.[13] Jelenleg nem ismert olyan kimutatás, amely a külföldi katonák részére a második világháború idején adományozott magyar békekitüntetések számát összesítette volna. Magyarország hadba lepésével a hadikitüntetések külföldi személyek részére történő adományozására is lehetőség nyílt. Ebben az esetben a helyzet egyszerű, hiszen hadikitüntetést csak harcoló katonai személy érdemelhetett ki. Számadatukra nézve azonban a folyamatos felterjesztések és adományozások, a Szent Korona Rend megjelenése és adományozása, s nem utolsósorban a háborús viszonyok okozta nyilvántartási nehézségek, az iratanyagokban bekövetkezett háborús károk miatt nem lehet teljes képet alkotni.

A Hadtörténeti Múzeum Fotóarchívumának „kincsei"

A Magyar Érdemkereszt „korai", mondhatni első, hivatalosan is elismert külföldi katonai kitüntetettjei finnek és olaszok voltak. A finn–magyar kapcsolatok már 1924-ben lehetővé tették azt, hogy az újonnan alapított Magyar

11 A leírtakat tökéletesen lehet szemléltetni egy 1931-es olasz kezdeményezésű rendjelcsere gondolatával. A római magyar követség katonai attaséjának javaslatára nem mentek bele a nyílt rendjelcserébe, mert a felterjesztett olasz tisztek mind a légierő kötelékébe tartoztak, és mivel Magyarországon a trianoni békeszerződés értelmében nem lehetett légierő, így a kitüntetésre felterjesztetteket csoportokba sorolva fokozatosan tüntették ki, ügyelve arra, hogy a nyilvánosság előtt a valódi érdemek rejtve maradjanak. HL HM 103.169/Elnökség I.–1934. alapszámhoz csatolt 112.177/Elnökség I.–1932. alapszám és 115.216. iktatószám.

12 HL HM 102.007/Elnökség I.–1934.

13 HL HM 33.730/Elnöki B.–1940.

Hugo Viktor Österman finn altábornagy (zubbonyán a Magyar Érdemkereszt I. osztályának csillagával) beszél Shvoy István gyalogsági tábornokkal (HTM Fotóarchívum, leltári szám: 96.543)

Érdemkeresztet finn tisztek megkaphassák. Kiemelem Verner Gustafsson (1890–1959) finn ezredes portréképét (leltári szám: 64.924), aki a fotón a Magyar Érdemkereszt III. osztályát viseli. A finn ezredes képét Aggházy Kamil (1882–1954) alezredesnek, a Hadimúzeum igazgatóhelyettesének dedikálta Helsinkiben, 1931. január 1-jei keltezéssel. Verner Gustafsson 1926-ban még mint őrnagy kapta meg magyar kitüntetését.[14]

Egy fotósorozat vitéz Shvoy István (1876–1949) gyalogsági tábornok, a Honvédség Főparancsnoka 1936-os finnországi látogatásának pillanatait örökíti meg. A képeken (leltári szám: 96.539, 96.540) Shvoy tábornok a finn hadsereg parancsnokával, az őt fogadó Hugo Viktor Österman (1892–1975) altábornagygyal látható. Utóbbi zubbonyának zsebén a Magyar Érdemrend I. osztályának csillaga látható, amit még 1933-ban adományozott részére Horthy Miklós kormányzó.

A két háború között erősödő német–magyar katonai kapcsolatok 1933 után jól megfigyelhetők a Magyar Érdemkereszt és Magyar Érdemrend különböző fokozatainak adományozásában is. Amennyiben 1922–1943 között tekintjük a kimutatásokat, megállapítható, hogy Németország a külföldi adományozások 38,5%-át, míg Olaszország 21%-át tette ki. Az adathoz hozzá tartozik, hogy

14 Verner Gustafsson ezredes kitüntetésének előzményeit és a róla készült képet közli: *Sallay Gergely Pál:* Finn kitüntetések a Hadtörténeti Múzeum Numizmatikai Gyűjteményében. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 14. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, 2014. 275–276. o.

Hermann Göring birodalmi marsall átveszi a Magyar Érdemrend Szent Koronával ékesített nagykeresztjét hadiszalagon, kardokkal vitéz nagybaczoni Nagy Vilmos honvédelmi minisztertől (HTM Fotóarchívum, leltári szám: 87.403)

Németország esetében 1933 után a kitüntetések elfogadását tiltó német rendelet eltörlésével rohamosan növekedett a kitüntetettek száma. A német katonai kitüntetettek vonatkozásában az 1939. december 31-i lista alapján (az 1938 előtti területi egységet vizsgálva) 346 már kitüntetett tisztről és további 38 függőben levő esetről van tudomásunk.[15]

Amennyiben a Magyar Érdemrendet mint hadikitüntetést külön vizsgáljuk a külföldi adományozások között, megállapítható, hogy majdnem kizárólag német katonák kapták. Ezért nem nevezhetők ritkának a Magyar Érdemrendet viselő német katonákról készült fényképek. Sajnos a Magyar Érdemrenddel kitüntetett német katonákat megörökítő fotókon csak igen kevés személyt tudunk teljes bizonyossággal azonosítani.

A Magyar Érdemrend története szempontjából egyik legjelentősebb és legérdekesebb kép Hermann Göring (1893–1946) birodalmi marsall 50. születésnapjának egyik pillanatát örökítette meg 1943 januárjában (leltári szám: 87.403). A képen a birodalmi marsall éppen a Magyar Érdemrend Szent Koronával ékesített nagykeresztjének példányát veszi át (hadiszalagon, kardokkal) vitéz nagybaczoni

15 HL HM 33.730/Elnöki B.–1940.

A Magyar Érdemrend Szent Koronával ékesített nagykeresztje hadiszalagon, kardokkal és csillaga (HTM Numizmatikai Gyűjtemény, leltári szám: 74.94.1./É és 74.94.2./É)

Nagy Vilmos (1884–1976) honvédelmi minisztertől.[16] Az átadáson jelen volt még vitéz Rákosi Béla (1889–1968) altábornagy, a magyar légierők parancsnoka, vitéz Hellebronth Vilmos (1895–1971) vezérőrnagy és Kéri Kálmán (1901–1994) vezérkari ezredes mint a honvédelmi miniszter szárnysegédje.[17] A német tábornagy a magyar–német fegyverbarátság jegyében kapta a Magyar Érdemrend egyik legrangosabb fokozatát. Többek között ezzel kívánták megköszönni magyarbarátságát, valamint a magyar hadiipar, különösen a magyar repülőgépipar kialakulásának, fejlődésének támogatását.[18] (A Magyar Érdemrend utóbb említett fokozatát Hermann Göringen kívül Carl Gustaf Emil von Mannerheim (1867–1951) finn

16 Az alkalomról nagybaczoni Nagy Vilmos beszámolt emlékirataiban, amiből kiderül, hogy a Magyar Érdemrend rendjelvénye mellett Göring további ajándékokat is kapott, külön a miniszterelnöktől és a Magyar Királyi Honvédségtől. Többek között arany repülőjelvényt. *Nagybaczoni Nagy Vilmos:* Végzetes esztendők 1938–1940. Budapest, 1986. 138–141. o.

17 MTI Napi tudósítások. 18. kiadás, 1943. január 12.

18 HL HM I. 41. 907/K.K.I.–1942.

Gömbös Gyula miniszterelnök németországi látogatása során Hermann Göring és Konstantin von Neurath (1873-1956) külügyminiszter társaságában (HTM Fotóarchívum, leltári szám: 20.888)

marsall[19] kapta meg.) Göring magas elismeréseinek hátterében állt az is, hogy Adolf Hitler (1889–1945) mint államfő, elutasítva a nemzetközi kitüntetési protokollt, nem fogadott el kitüntetést. Így helyettesét, Hermann Göringet sok esetben államfőnek járó kitüntetésekkel halmozták el.[20] A marsall Szent Koronával ékesített nagykeresztjének jelvénye ma Londonban, a Royal Air Force Museumban van,[21] több más külföldi kitüntetésével együtt, amit a múzeum egy londoni aukciós házon keresztül vásárolt az 1940-es évek végén.[22]

Hermann Göring korábban több alkalommal is részesült már magyar kitüntetésben: 1935-ben a Magyar Érdemkereszt I. osztályát kapta mint porosz miniszterelnök. Az akkor még csak kevés kitüntetéssel bíró Hermann Göring rendszeresen viselte magyar kitüntetését. A magyar sajtó fel is hívta erre a figyelmet: „*érdekes, hogy Göring előszeretettel viseli magyar érdemrendjének szalagját. Ez a zöld szalag virított díszegyenruháján házasságkötése alkalmával, legutóbb pedig*

19 HL HM 138.764 Elnöki B.–1941. Mannerheim 1941. november 24-én adományozott kitüntetését (Magyar Érdemrend Szent Koronával ékesített nagykeresztje hadiszalagon, kardokkal) dr. Rakolczai László vezérkari őrnagy, Svéd- és Finnországba akkreditált magyar katonai attasé adta át.

20 *Pandula Attila:* A magyar királyi Szent István Rend (1764–1918, 1938–1945) és a Magyar Szent István Rend (2011–). In: Szent István lovagjai. A legrangosabb magyar kitüntetés 250 éve. Kiállítási katalógus. Szerk. *Gödölle Mátyás – Pallos Lajos*. Budapest, 2014. 67. o.

21 Royal Air Force Museum, leltári szám: RAFM X002-5888.

22 Ezúton mondok köszönetet Andrew Simpsonnak, a Royal Air Force Museum kurátorának a szíves segítségéért.

Pilsudski[23] *lengyel marsall temetésén is.*"[24] A tudósításon kívül Göringről számos fényképfelvétel szintén igazolja, hogy viselte magyar kitüntetését. A már említett nemzetközi gyakorlatnak megfelelően például az I. osztály csillagát viselte vitéz jákfai Gömbös Gyula (1886–1936) miniszterelnök németországi fogadásán (leltári szám: 20.888). Alig két évvel később, 1937-ben Göring a Magyar Érdemrend nagykeresztjét (akkor még a Magyar Érdemrend legmagasabb fokozatát) is megkapta.

A Magyar Érdemrend történetének szempontjából nagyon fontosak vitéz nagybányai Horthy István (1904–1942) kormányzóhelyettes temetésének fotói közül (leltári szám: 94.661, 94.663, 94.664, 94.666, 94.667) azok, ahol a német küldöttség tagjai tisztán láthatóan viselik kitüntetéseiket. Kiemelem Wilhelm Keitel (1882–1946) német vezértábornagy személyét, aki az Magyar Érdemrend nagykeresztjének hadidíszítményes, kardos csillagát viselte, amit részére még 1941-ban adományozott a kormányzó. Keitel korábban, 1938. június 14-én magyarországi látogatása alkalmával Horthy Miklóstól a Magyar Érdemrend I. osztályát személyesen vehette át.[25] Keitel 1938-as kitüntetését a Honvédelmi Minisztérium kezdeményezte, egyértelműen diplomáciai megfontolásból. Kihangsúlyozták, hogy „Keitel vezérezredes magyar kitüntetéssel még nem rendelkezik, magas állására való tekintettel a Magyar Érdemrend nagykeresztjével való kitüntetését javaslom."[26] A külügyminiszter véleménye szerint ez „oly magas kitüntetés, mellyel csak kivételes esetekben egyes tábornagyok[27] lettek kitüntetve és ennélfogva nézetem szerint fentnevezett vezérezredes részére a Magyar Érdemrend I. osztálya jöhet tekintetbe."[28]

Wilhelm Keitel több alkalommal is járt Magyarországon, azonban igen kevés ismert kép van arról, hogy viseli magyar kitüntetését. A gyűjteményből ezért kiemelendő a Bárdossy László (1890–1946) 1941-es németországi látogatásán készült kép (leltári szám: 34.155), ahol Keitel a magyar miniszterelnök tiszteletére a Magyar Érdemrend jelvényét viselte.

Különlegesek és a magyar kitüntetés-történet szempontjából is rendkívül érdekesek a bolgár vezérkari főnök 1943. májusi magyarországi látogatásán készült fotók (leltári számok: 49.883–49.905).[29] Konstantin Lukas (1890–1945) bolgár

23 Józef Klemens Piłsudski (1867–1935) marsall, lengyel államfő.

24 *8 Órai Ujság*, 1935. május 25. XXI. évf. 119. sz. 12. o.

25 HL HM 22.694/Elnöki B–1938. Keitel eredetileg június 15-én érkezett volna, azonban Horthy Miklós, hogy személyesen nyújthassa át a kitüntetést, még Kenderesre utazása előtt fogadta a német vezérezredest, akinek látogatásának kezdetét így egy nappal előbbre hozták.

26 HL HM 18.597/8. o. eln.–1938. alapszámhoz csatolt 18.643 iktatószámú irat.

27 A szövegben itt Paul von Hindenburgra (1847–1934) utalhatnak, aki 1933-ban mint tábornagy, de elsődlegesen mint német államelnök kapta meg a Magyar Érdemkereszt nagykeresztjét. Ugyanakkor szóba jöhet Joseph Piłsudski lengyel marsall is, aki mint lengyel hadügyminiszter 1928-ban kapott nagykeresztet. Werner von Blomberg (1878–1946) német tábornagy, szintén hadügyminiszterként, 1937-ben kapott nagykeresztet. Politikailag nem érintett tábornagyként egyedül August von Mackensen (1849–1945) emelhető ki, akit 1935-ben tüntettek ki nagykereszttel.

28 HL HM 18.597/8. o. eln.–1938.

29 A bolgár vezérkari főnök vitéz Szombathelyi Ferenc (1887–1946) vezérezredes, a magyar Honvéd Vezérkar Főnöke előző évi látogatásának viszonzásaként érkezett. MTI Napi hírek. 9. kiadás, 1943. május 20.

Dimitar Bratanov bolgár vezérkari alezredes a Magyar Érdemrend középkeresztjének két példányával (HTM Fotóarchívum, leltári szám: 49.892)

vezérkari főnök 1942-ben kapta meg a Magyar Érdemrend nagykeresztjét, aminek csillagát 1943-as magyarországi látogatásakor viselte is. A fényképek tanúsága szerint látogatása alkalmával vehette át Horthy Miklóstól a Magyar Szent Korona Rend nagykeresztjét hadidíszítménnyel, kardokkal, amelynek csillagát látogatása későbbi szakaszában már a Magyar Érdemrend helyett viselte (leltári szám: 49.905). A bolgár vezérkari főnök kíséretében volt Dimitar Bratanov (?–?) vezérkari alezredes, akinek egyenruháján a Magyar Érdemrend középkeresztjét két példányban lehet megfigyelni, azonban fontos megjegyezni, hogy az egyiket békekitüntetésként, a másikat mint hadikitüntetést, hadiszalagon viselte (leltári szám: 49.892).

Az 1920-as évek elejétől fennálló olasz–magyar kapcsolatok a kitüntetés-adományozásokban is megmutatkoztak. A már igen korán, igen jelentős mértékben adományozott kitüntetések számát tovább növelte az 1927-es olasz–magyar barátsági szerződés megkötése, amellyel Magyarország a külpolitikai elszigeteltségből tört ki. Mindezt kiválóan szemlélteti, hogy 1934-ig mintegy 354 fő[30] kapott

30 A számadat Magyarország tiszti cím- és névtára kiadásainak adataira épül, amelyek kiegészítésre kerültek a MNL OL MTI, a MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek és a HL Legfelsőbb elhatározások adataival.

III. Viktor Emánuel 1937. májusi látogatása Magyarországon. Az olasz királyon jól látható a Magyar Érdemrend nagykeresztjének vállszalagja és csillaga (HTM Fotóarchívum, leltári szám: 94.604)

különböző fokozatú Magyar Érdemkeresztet, amiből mintegy 91 fő[31] volt katona. Az ismert adatok alapján kijelenthetjük, hogy 1934-ig Olaszországban volt a legtöbb Magyar Érdemkereszttel kitüntetett külföldi katonai személy. Utóbbi vezető helyzetük 1939 végére elveszett, amikor Németország mögé „szorultak vissza". Akkor mintegy 261, magyar kitüntetésben már részesült olasz tiszt és további 33 függőben lévő kitüntetési ügy volt nyilvántartva.[32]

A korai olasz–magyar kapcsolatok jeleként 1925-ben a Magyar Érdemkereszt nagykeresztjét az első külföldiek között Benito Mussolini (1883–1945) kapta meg. (Benito Mussolini kapcsán meg kell jegyezni, hogy jelenleg nem ismert olyan fénykép, amelyen Mussolini bármilyen formában is viselné magyar kitüntetését.) III. Viktor Emánuel (1869–1947) olasz király csak később, 1930-ban vehette át a Magyar Érdemkereszt akkori legmagasabb osztályát. Az olasz királyról ugyanakkor számos kép ismert, amelyeken a kitüntetés-viselési szokásoknak megfelelően viselte a nagykeresztet. A gyűjtemény képei közül kiemelem Horthy Miklós 1936-os olaszországi látogatásának egyik felvételét (leltári szám: 18.996),

31 HL HM 102.007/Elnökség I.–1934.
32 HL HM 33.730/Elnöki B.–1940.

Vitéz Szombathelyi Ferenc és Ugo Cavallero. Az olasz tábornokon jól megfigyelhető a Magyar Érdemkereszt I. osztályának csillaga (HTM Fotóarchívum, leltári szám: 49.857)

amelyen III. Viktor Emánuel egyenruháján a Magyar Érdemrend nagykeresztje egész alakban[33] látható.

A Honvédelmi Minisztériumban már a két világháború között több alkalommal felmerült, hogy az olasz (az 1930-as évek végétől a német) katonák túl sok Magyar Érdemkeresztet, illetve Magyar Érdemrendet kaptak, ugyanakkor a kitüntetés-adományozásokban alkalmazandó viszonossági elv nem érvényesült, amikor magyar tiszteket terjesztettek fel olasz (illetve német[34]) kitüntetésre. Nem meglepő így az, hogy a korszak fényképein az olasz katonai kitüntetetteken a Magyar Érdemkereszt, illetve Magyar Érdemrend jelvényei gyakran láthatók, különösen közös ünnepségek vagy látogatások alkalmával.

A Hadtörténeti Múzeum Fotóarchívumában számos ilyen esemény képei maradtak fenn. Vitéz Szombathelyi Ferenc 1942-es tavaszi látogatásának felvételei között egy, a magyar delegáció fogadását megörökítő csoportképen (leltári szám: 49.857) vitéz Szombathelyi Ferenc vezérezredes mellett Ugo Cavallero

33 Egészalakos viseletet jelentett, amikor a kitüntetés jelvényét vállszalagon (jobb válltól a bal csípő irányában) és az ahhoz tartozó csillagot (bal mellen) együttesen hordták.

34 Németországban 1937-ben rendszeresítették a Német Sas Rendet, amit kifejezetten diplomáciai jellegű kitüntetésként csak külföldi katonai, illetve polgári személyek kaphattak meg.

Pietro Badoglio tábornok és Darányi Kálmán miniszterelnök (HTM Fotóarchívum, leltári szám: 55.308)

(1880–1943) olasz tábornokon jól megfigyelhető (az 1942 februárjában adományozott német Vaskereszt lovagkeresztje mellett) a Magyar Érdemkereszt I. osztályának 1929-ben adományozott csillaga. A képsorozat tanúsága szerint Cavallero csak a hivatalos fogadásokon viselte az I. osztály csillagát. Az olasz tábornok még abban az évben a Magyar Érdemrend nagykeresztjét hadiszalagon is megkapta.

A nagyszámú olasz kitüntetett közül kiemelhető Gian Galeazzo Ciano gróf (1903–1944) külügyminiszter, aki minden hivatalos alkalommal viselte legmagasabb magyar kitüntetéseit: a Magyar Érdemrend nagykeresztjét, később a Magyar Királyi Szent István Rend nagykeresztjét.

Az olasz katonai kitüntetettek között fontos még megemlíteni Pietro Badoglio (1871–1956) tábornokot, későbbi olasz miniszterelnököt, aki a Magyar Érdemrend nagykeresztjét 1937-ben kapta meg. Több kép is ismert a tábornokról, amint viseli magyar kitüntetését. Egy alkalommal Darányi Kálmán (1886–1939) miniszterelnökkel készült közös képük (leltári szám: 55.308), és ugyanezen alkalommal Maria Mattiolival (?–?) is, aki Enrico Mattioli (1895–?), magyarországi olasz katonai attasé felesége volt (leltári szám: 109.133).

Enrico Mattioli mint magyarországi olasz katonai attasé több alkalommal is kapott kitüntetést a magyar ügyekben tanúsított hozzáállásáért. 1935-ben még mint alezredes a Magyar Érdemkereszt II. osztályát kapta meg, majd 1938-ban a Magyar Érdemrend középkeresztjéhez (korábbi II. osztály) a csillagot.

A Fotóarchívum gyűjteményében számos további ismert és jelenleg beazonosítatlan Magyar Érdemkereszt és Magyar Érdemrend-tulajdonost találhatunk. Azonban a most kiemelt képekkel egyrészt a képek (háttér)történetének feldolgozásához kívántam hozzájárulni, másodsorban pedig szerettem volna a Magyar Érdemkereszt és Magyar Érdemrend viselési szokásait, társadalmi elfogadottságát bemutatni.

Pictures of Foreign Recipients of the Hungarian Cross of Merit and the Hungarian Order of Merit in the Military History Museum's Photograph Archives

When the Hungarian Cross of Merit (the Hungarian Order of Merit from 1935 onwards) was established in 1922, it was stated that this new family of Hungarian decorations should be awardable not just to Hungarians, but also to foreigners 'especially well disposed' towards Hungary. The decoration was bestowed on foreign civilians and military personnel not only for merit in the field of diplomacy, but also for personal merit.

Approximately 40 per cent of the decorations awarded over a period of almost 25 years were given to foreign citizens (according to the author's knowledge, approximately 6000 persons). Approximately one-third of the foreigners given the Hungarian Cross of Merit or the Hungarian Order of Merit were military personnel. During the research work, especial attention was paid to foreign military personnel. Relevant material on these individuals may be described as scant in Hungary today. This said, military figures given the awards are captured in numerous photographs held by the Photograph Archives of the Military History Museum. These photographs have served as valuable sources in research into the persons honoured.

Andenken der ausländischen Ordensträger des Ungarischen Verdienstkreuzes und des Ungarischen Verdienstordens im Fotoarchiv des Museums für Militärgeschichte

Bei der Stiftung des Ungarischen Verdienstkreuzes (ab 1935 Ungarischer Verdienstorden) in 1922 wurde in Betracht gezogen, dass sie nicht nur an ungarische, sondern auch an „Ungarn außerordentlich wohlgesinnte" ausländische Personen verliehen werden dürfte. Die Auszeichnung wurde sowohl an zivile Personen als auch an Militärangehörige verliehen, nicht nur für diplomatischen, sondern auch für persönlichen Verdienst.

Während der fast 25 Jahre waren etwa 40% der Ordensträger ausländische Staatsbürger (dies bedeutet nach jetzigem Kenntnisstand um die 8000 Personen).

Fast ein Drittel der ausländischen Inhaber des Ungarischen Verdienstkreuzes, beziehungsweise des Ungarischen Verdienstordens waren Militärangehörige, denen der Verfasser des Aufsatzes während der Forschungen besondere Aufmerksamkeit schenkte. Materialien mit Bezug auf diese ausländischen Personen können in Ungarn als selten angesehen werden, im Fotoarchiv des Museums für Militärgeschichte verewigen aber zahlreiche Bilder die militärischen Ordensträger der Epoche. Diese Aufnahmen dienten als wertvolle Quelle während der Forschung.

MÚZEUMUNK ÉLETÉBŐL, TÖRTÉNETÉBŐL

Káplár Zsolt

19. SZÁZADI ERŐDÖK MÚLTJA ÉS JELENE EURÓPÁBAN KONFERENCIA BESZÁMOLÓ (2019)

2019. szeptember 19-én a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum szervezésében a „*19. századi erődök múltja és jelene Európában*" címmel nemzetközi erődkonferenciát tartottak a komáromi Monostori erőd Lehár termében. A címben olvasható „múlt" kifejezés a klasszikus történeti módszereket használó kutatásokra, erődítéstani leírásokra, az erődök eredeti hadászati és harcászati szerepének bemutatására utalt; míg a „jelene" kitétel alatt az erődök fenntarthatóságát, újraértelmezésüket és az örökségbarát turizmusban betölthető szerepük elemzését kell értenünk. Az előadók sorát ezért a szervezők úgy alakították ki, hogy a történészek mellett örökségvédelmi szakemberek és kulturális turizmusért felelős szakértők is bemutathassák munkásságukat.

A konferenciára összesen hat országból (Lengyelország, Szlovénia, Ausztria, Szlovákia, Fehéroroszország és Magyarország) fogadták el a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum meghívását. A bemutatott erődök földrajzi elhelyezkedése egy kivételtől eltekintve lefedte a volt Osztrák–Magyar Monarchia területét (egyedül a breszti erőd tartozott a korszakban a cári Oroszország fennhatósága alá), és közös jellemzőjük, hogy történetükben új fejezetet nyitottak a 19. század második felében végbement – főleg a második ipari forradalom inspirálta – erődítéstani újítások. Az előadások egy kivétellel angol nyelven hangzottak el, a helyszínen szinkrontolmácsok segítették az érdeklődőket a hallottak megértésében.

A konferenciára érkezőket a házigazda részéről Somogyiné Szili Nóra, a Monostori Erőd Nonprofit Kft. kulturális és turisztikai igazgatója köszöntötte, míg a szakmai megnyitó beszédet Dr. Horváth Csaba ezredes, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnok-helyettese tartotta, aki tudományos pályája során maga is foglalkozott a komáromi erődrendszer Trianon utáni történetével.[1]

A konferencia első előadója Andrej Ozimy, az észak-komáromi (ma: Komárno, Szlovákia) központi erőd történetét mutatta be, „*Végvárból Citadella: Az Észak-Komáromi Központi Erőd átalakulása a 19. század folyamán*" című előadásában. A későbbi erődrendszer központját, egyben legrégebbi elemét, az úgynevezett Öregvárat a 16. század derekán kezdték el építeni, az erőd fénykorát azonban egyértelműen az 1800-as évekre tehetjük. A napóleoni háborúk hatására

1 Komárom erődváros: Szamódy Zsolt fotográfiái, Csikány Tamás és Horváth Csaba tanulmánya. Komárom, 1998.

elrendelt átalakításokkal az Öregváron és az Újváron belül egy óriási raktáreröd jött létre: több mint 50 új raktár-, konyha-, istálló- és ideiglenes szállóhelység épült, amely szükség esetén elegendő élelmet, lőszert, felszerelést és búvóhelyet biztosított az itt szolgáló akár 2600 katona számára. A régi épületeket és földsáncokat téglából falazott kazamaták és egy U alakú laktanyaépület váltotta fel. A 19. század második felében a központi erődöt nem érintették nagyobb változások. Az előadó ezt követően röviden kitért az erődrendszer 1815 utáni bővítéseire (Monostori erőd, Vág-vonal, Nádor-vonal, Igmándi erőd) is. A 19. századi fejlesztések következtében a komáromi központi erőd és erődöve Közép-Európa egyik legkiterjedtebb erődrendszerévé vált a korszakban. Az előadó a Pro Castello Comaromiensi non-profit szervezet tagjaként aktívan igyekszik minél többet megmenteni a műemlék épületekből. Az észak-komáromi erőd jövőjét tekintve nagy reményeket fűznek a jelenleg is zajló felújítási munkálatokhoz.

A második előadó Bálint Ferenc történész, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum főmuzeológusa volt, aki az intézmény egy 2015-ös komáromi kutatását és annak eredményeit mutatta be a jelenlévőknek.[2] Az előadás tárgyát az 1907 és 1909 között épült, a komáromi vasúti híd déli hídfőjénél található oldalazó kiserőd képezte. A pásztázó védmű feladata ellenséges támadás esetében a vasúti hídon átkelő ellenséges erők feltartása volt. Az előadó egy 1960-ban készített légi fotó segítségével magyarázta el az érdeklődőknek az objektum elhelyezkedését, amin jól láthatóan kirajzolódott annak dupla V-alakú formája, valamint elmondta, hogy a felmérést nagyban megkönnyítette, hogy az erőd eredeti tervdokumentációja a HM Hadtörténeti Múzeum Hadtörténeti Térképtárában megtalálható.[3] Az előadó ismertette az objektum műszaki paramétereit, és a prezentációban szerepelt a kiserődről készült egyetlen ismert, 1930-ban készült archív fénykép is. Az objektum nem sérült meg a második világháború idején, de a későbbiekben szükséglakásként szolgált tovább, így a belső terek kialakítását is ehhez igazították. Az előadás végén a kiserőd és környezetének jelenlegi állapota is bemutatásra került a helyszínen készített fotók segítségével. Az objektum viszonylag jó állapotban maradt meg, és a kutatás eredményeként 2016 óta a helyi örökség részét képezi. A kiserőd bemutatása unikális volt a konferencián, hiszen mikro-szinten tárta fel a hatalmas komáromi erődrendszer egyik támogató elemét.

A következő előadó, Alexei Molochnikov a (ma: Breszt, Fehéroroszország) breszt-litovszki erőd történetének 1830-tól az első világháború végéig tartó szakaszát vette górcső alá. Lendületes előadását követve az érdeklődők előtt feltárult a breszt-litovszki erődgyűrű kiépítése az orosz mérnökök vezetésével, a felkészülés munkálatai az 1915-ös ostromra, majd az előadó korabeli fotókkal és visszaemlékezésekkel érzékeltette az első világháború pusztítását az erődben. A többi orosz erőd gyors vereségét látva az orosz hadvezetés 1915 augusztusában az alakulatok fokozatos kivonása mellett döntött, és mielőtt az osztrák-magyar és

2 *Polgár Balázs:* Oldalazó „kiserőd" a komáromi vasúti híd déli hídfőjénél. In: Kuny Domokos Múzeum Közleményei 22. Tata, 2016. 247–252. o.

3 Jelzete: GIh _0184-02-04 /5681/ HM HIM, Hadtörténeti Térképtár; a terveket Polgár Balázs az említett tanulmányban közölte

német csapatok elfoglalták volna az erődöt a cári haderőnek, sikerült több ezer tüzérségi löveget elszállítani, valamint az első két vonal tíz erődjét és számtalan hidat felrobbantani. Az egész város lángolt, mikor a központi hatalmak katonái bevonultak Breszt-litovszkba. Az erőd osztrák-magyar csapatparancsnokságáról egy, a Hadtörténeti Múzeum *Magyarország a Nagy Háborúban* című állandó kiállításában is megtekinthető csapatjelvény[4] is tanúskodik. Az előadó a „Brest Hero Memorial Complex" tudományos és edukációs osztályvezetőjeként felügyeli az objektumok felújítását, s terveik szerint a közeljövőben az 5. számú erődben egy kiállítás segítségével mutathatják be annak történetét. Az említett csapatjelvényen épp ennek az erődnek az ábrázolása látható.

Dr. Damjana Fortunat Cernilogar, a Tolmini Múzeum igazgatója a Soča (Isonzó) völgyében és a Júliai-Alpok hegyei között fekvő boveci medence erődrendszerének kiépülését mutatta be, továbbra is az erődítéstörténeti, hadászati szempontokra fókuszálva. A rendszer legrégebbi tagja a Kluže erőd, amely a Rombon és az Izgora hegyek közötti szűk átjárót zárta le. A kiemelkedő stratégiai pozíció már a velenceiek figyelmét is felkeltette, és bár az erődítményt a napóleoni háborúk idején földig rombolták a franciák, az osztrákok 1881-ben újjáépítették. Ezekben az évtizedekben összesen hat erőd épült a boveci medencében a Predel-hágó térségében, amiket összefoglalóan karintiai erődöknek nevezünk. Ezek feladata az Osztrák–Magyar Monarchia délnyugati határán fekvő Karintiába – Olaszország felől – vezető utak védelme volt. Az első világháború idején a Kluže erőd lövegeit és géppuskáit a többi védműbe szállították át, de sajátos fekvése megvédte az olasz nehéztüzérség találataitól, így nagyon jó állapotban maradt meg, ma is látogatható. Az előadás végén az erődrendszer második eleméről, a Hermann erődről (első nevén Rombon erőd) esett szó, ami közvetlenül a Kluže erőd fölött, a Rombon hegy lejtőjén fekszik. Ez az osztrák-magyar alpesi erőd 1897 és 1900 között épült, 1905 és 1910 között modernizálták és jelentős tüzérséggel látták el. Az első világháború idején az olasz tüzérség 1915 és 1916 között több alkalommal is tűz alá vette az erődöt, ami a találatok következtében súlyosan megrongálódott, végül az osztrák csapatok alacsony veszteségek mellett 1916. május 2-án vonultak ki a Hermann erődből.

Dr. Volker K. Pachauer, az Osztrák Erődkutatásért Társaság kutatója[5] a ma Montenegróhoz tartozó Kotori (régi nevén Cattarói)-öböl meglepően nagyszámú osztrák-magyar erődjét mutatta be előadásában. A Kotori-öblöt, mint kiváló természetes tengeri kikötőt már az 1860-as évek végén egy erődgyűrű védte, és a birodalmi erődítési bizottság 1868-as döntése[6] további bővítéseket írt elő.

4 Jelzete: 2008.207.1./É HM HIM, Numizmatikai Gyűjtemény.

5 Az előadó a témában többek között közreműködött a montenegrói erődöket bemutató útikalauz elkészültében. *Bernard Sullivan:* The Austro-Hungarian Fortresses of Montenegro: A Hiker's Guide. CreateSpace Independent Publishing Platform, 2013.

6 Az 1866-os háború tapasztalatai az olasz fronton új erődítési projekt elindítására sarkallta a hadvezetést. Az új megoldások keresésére 1868-ban ismét felállították a Birodalmi Erődítési Bizottságot, élére Habsburg–Tescheni Albert főherceg tábornagyot nevezték ki. Lásd: *J. E. Kaufmann – H. W. Kaufmann:* The Forts and Fortifications of Europe 1815–1945: The Central States. Barnsley, South Yorkshire: Pen & Sword Military, 2014.

A konferencia meghívója

Elhelyezkedése az erődrendszert mind egy Olaszország, mind egy Szerbia elleni háború esetén kulcsszerepre predesztinálta. Az öblöt a tenger felől és a birodalom déli szárazföldi határvonala irányából is érhette fenyegetés, ezért a térségben nagyon változatos erődtípusokat találhatunk. Az erődítmények egy részének az öböl bejáratát kellett megvédenie az ellenséges flottától, és megakadályozni minden partraszállási kísérletet az Adriai-tenger felől (Mamula, Caballa), ugyanakkor a szárazföld felől (Goražda, Vermac) – az öböl és a tengerészeti felszerelés védelmén túl – a legfontosabb útvonalakat is biztosítaniuk kellet, mint például a Kotort és Cetinjét, Montenegró fővárosát összekötő utat. Az erődrendszer kialakításában öt szakasz azonosítható, és bár nem készült el minden tervezett eleme az első világháborúig, így is több mint 80 állandó erődítmény épült 1838 és 1914 között a Kotori-öböl térségében.

Osztrák kollégájától ezen a ponton Dr. Lilli Zabrana vette át a szót, aki az Osztrák Régészeti Intézet történészeként részt vesz abban a montenegrói–osztrák közös projektben, ami a Montenegróban található osztrák-magyar

erődöket kutatja.[7] Az első év kutatási eredményeit a Goražda és a Kosmač erődöknél tapasztaltak felhasználásával ismertette. A Kosmač erődöt 1858-ban építették, azzal a céllal, hogy megvédje a Habsburg Birodalom déli határszakaszát az 1841-ben függetlenné váló Montenegrótól. Az első világháború kitörésekor az osztrák katonákat kivonták az erődből, akik ekkor felrobbantották azt, ennek következtében a védmű jelenlegi, összeomlás közeli állapota kétségessé teszi a helyreállítás sikerét. Érdekesség, hogy az erődtől délnyugatra a kutatók rengeteg feliratot találtak a sziklákba vájva, amiket az erődben szolgált katonák hagytak ott emlékül. Ezek a feliratok egy más jellegű, leginkább az erődben szolgálatot teljesítő katonákra fókuszáló kutatás alapját jelenthetik.

A projekt másik „alanya", a Goražda erőd 1884–1886 között épült, és a Monarchia összeomlását követően sem maradt üresen: előbb a második világháború idején, majd raktárként egészen az 1980-as évekig használták. Ennek megfelelően a Goražda – a Kosmačhoz képest – nagyon jó állapotban van. Dr. Zabrana előadása már eltért a klasszikus erődítéstörténeti kutatás módszertanától, hiszen a projekt kifutási céljai között a tudományos publikációkon túl az erődök újrahasznosítási elemzése is szerepet kap, melyeket a Montenegrói Kulturális Minisztérium feladata lesz átültetni a gyakorlatba.

Dr. Krysztof Wielgus építészmérnök, a Krakkói Műszaki Egyetem tájépítészeti tanszékének professzora és a Lengyel Nemzeti Bizottság katonai építészettel foglalkozó testületének tagja, a hegyek és tengeröblök világából az Osztrák–Magyar Monarchia lengyel területeire kalauzolta el a közönséget. Előadásában Krakkó és Przemyśl erődjeinek kulturális értékeire, és az azok megóvásáért, hasznosításáért és népszerűsítéséért tett erőfeszítésekre koncentrált. Az előadás tárgyát képező két erőd a mai Lengyelország legnagyobb erődjei.

Przemyślben az erőd első világháborús – a magyar hadtörténelem vonatkozásában is kiemelkedő – története széles körben ismert, a turisták elsősorban az erőd vonzereje miatt érkeznek a városba. Az erődgyűrű megmaradt értékeit először az 1990-es években vették számba, később ez a leltár képezte az alapját egy nagyobb szabású projektnek, ami az erőd épített örökségét a kulturális turizmus igényeinek megfelelően kívánta fejleszteni. Ennek első szakasza az erődkomplexum létesítményeinek és területének nagyjából 20%-át fedte le, de még így is mértéke és komplexitása szempontjából a legnagyobbnak számított Lengyelországban. A projekt megvalósítása 2007 és 2013 között kezdődött el, befejezésére 2016-ban az EU és az Európai Regionális Fejlesztési Alap anyagi támogatása nyújtott lehetőséget. A helyreállítási munkálatok során – amelyek felügyeletében az előadó is részt vett – a területeket megtisztították az elburjánzott növényzettől és szeméttől, igyekeztek felmérni és leírásokat készíteni az objektumokról, sőt az erődön kívüli utak és létesítmények egy részét is felújították a várhatóan egyre növekvő turista forgalom reményében. A további népszerűsítés érdekében

7 Az együttműködés 2017 őszén indult a Montenegrói Kulturális Minisztérium és az Osztrák Régészeti Intézet között, célja az erődök feltárását követően az épületek edukációs és turisztikai célú felhasználása. https://www.oeaw.ac.at/en/oeai/public-relations/news/news-detail/article/oesterreichisch-ungarische-festungen-in-montenegro/ (Megtekintés: 2019. december 10.)

Csoportkép a konferencia részvevőivel

elkészült egy új, többnyelvű promóciós film, valamint elkezdődött a katonai temetők felújítása az erőd területén,[8] de a tervek között szerepel egy szabadtéri csatatér-múzeum létrehozása is az erődrendszer déli szakaszán. Jelenleg Przemyśl város és az erődrendszer szerepel a Lengyel Köztársaság műemlékvédelmi listáján, kezelése az e célból életre hívott egyesület kezében van.[9]

Przemyśl-hez képest Krakkó erődgyűrűje jóval nagyobb területen terül el, de az eredetileg a várost körül ölelő külső gyűrű így is a mai városképen belül található. A táj az erődök körül nagymértékben megváltozott és folyamatos fejlesztési nyomás nehezedik rá, ugyanakkor a megmaradt épületek és rá telepített növényzete kivételes értékei a gyorsan fejlődő urbánus térnek.[10] Az előadó elmondása szerint Krakkó Lengyelország legnépszerűbb városi célpontja, de az erőd marginális turisztikai pozíciójához képest a növekvő érdeklődés iránta így is érzékelhető. Krakkó azt az utat választotta, hogy a helyreállítási munkálatokkal egyszerre igyekeznek megőrizni az erődítmények épített örökségét és kiszolgálni a városi igényeket: többek között egy lovas parkot hoztak létre az erőd egyik elemében. Az erődrendszer legnagyobb része Krakkó közigazgatási területén belül fekszik, és a krakkói Önkormányzat az elsődleges fenntartó, de vannak erődítmények a lengyel haderő, egyetemek és alapítványok tulajdonában is. Ez azt is jelenti,

8 2019 szeptemberében a Association of Fortress Communes of the Przemyśl Fortress együttműködési szerződést írt alá a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Katonai Emlékezet és Hadisírgondozó Igazgatósággal

9 Association of Fortress Communes of the Przemyśl Fortress; mivel az erődrendszer néhány eleme a mai Ukrajna területén található a teljes felújításhoz elengedhetetlen az együttműködés Ukrajnával

10 A 19. század második felének egyik újító gondolata volt az erődök fedése, álcázása, ennek céljából Krakkóban növényzetet telepítettek az erődrendszer tetejére, ami a város történetének legnagyobb kertészeti beruházását is jelentette egyben.

hogy nincsen egy központi szerv az erőd menedzselésére, mint Przemyśl-ben, de mint a példa mutatja, mind a két modell működőképes. Összességében elmondható, hogy a két erődgyűrű népszerűsége folyamatosan növekszik, a krakkói és a przemyśli erődöt évente 120.000-en illetve 150.000-en látogatják. Az előadás végén Dr. Wielgus reményét fejezte ki, hogy a jövőben mindkét erőd sikeresen pályázhatna egy lehetséges UNESCO világörökségi listára, a volt Habsburg Birodalom területén fekvő erődök közé.

A következő előadó Ernesta Drole,[11] a Szlovén Kulturális Örökségvédelmi Intézet nova goricai regionális irodájának vezetője volt. Prezentációja során a már korábban bemutatott Kluže erőddel kapcsolatos aktuális, a kulturális örökségvédelem hatáskörébe tartozó problémákat mutatta be. Szlovénia legfontosabb záró erődje nagyon jó állapotban maradt meg a jelenkornak, és bár két évtizede még elhagyatott volt, ma már virágzik: a Koritnica folyó felett festői környezetben fekszik, egy állandó kiállítás helyszíne, kedvelt turisztikai célpont, és mint ilyen, ideális célpontja a beruházásoknak. Még 1945-ben elbontották az erőd nyugati szárnyának védműveit az ott vezető út bővítése érdekében, ám a szurdok további szélesítése azóta sem került le a napirendről. A tervezett fejlesztés kulturális örökségvédelmi szempontból kifejezetten aggályos, hiszen az erőd eredeti célja a szurdokon átvezető *keskeny* út lezárása és ellenőrzése volt. Az útszakasz és vele a szurdok mesterséges kiszélesítése a nagyobb és biztonságosabb forgalom érdekében, ebben az esetben az erőd kulturális örökségének eltörlését, több évszázados sajátosságának megsemmisülését jelentené. A kulturális örökségvédelemmel foglalkozó szakemberek igyekeznek ezt az értékvesztést megakadályozni. A hallgatóság ezekbe az erőfeszítésekbe nyert betekintést az előadás során, amik leginkább a turisztikai és gazdasági érdekek, valamint a kulturális örökségvédelem szempontjai közti egyensúly nehéz megtalálásáért vívott küzdelemként foglalhatók össze.

A konferencia utolsó előadójaként Farkas Erika, a Monostori Erőd Non-profit Kft. projektvezetője a kulturális turizmus mozgatórugóit mutatta be az „Erődök újrahasznosítási modelljei" című prezentációjában. A kulturális menedzsmentről szóló, módszertani oktatásnak is beillő előadás bevezetéseként Farkas Erika részletesen taglalta a katonai épületek sajátos értelmezési rétegeit, és felhívta a figyelmet arra az ambivalenciára, hogy bár ezek a speciális építmények katonai tradíciók, az emberi találékonyság és növényzetükkel természeti örökségünk őrzői, ezekhez a helyszínekhez kétértelmű üzenet is társulhat: történetük némely fejezetét háborúk, halál és szenvedés kísérhették végig.[12] A kulturális menedzser feladata, hogy ezek közül a rétegek közül az erődítéstani-műszaki különlegességeket, a katonák mindennapjait és a katonai tradíciót tartsa a felszínen. Ennek mikéntjére az előadó szerint európai szinten alapjaiban változott meg a hozzáállás: a konzerváció helyett az értékek és az örökség kiaknázására helyeződött át

11 Az előadó legfrissebb angol nyelvű publikációja a témában: *Ernesta Drole:* Immovable cultural heritage of the Soča Front. In: Rediscovering the Great War: archaeology and enduring legacies on the Soca and Eastern Fronts. Ed. *Uroš Košir – Matija Črešnar – Dimitrij Mlekuž.* Routledge, 2019.

12 A 2019-ben felújított és modern látogató- és rendezvényközponttal rendelkező komáromi Csillag erőd például a második világháború idején gyűjtőtáborként funkcionált.

a hangsúly. Ezen a ponton át is tért a hasznosítás különböző modelljeire, aminek egyik gyakorlati példájaként a Monostori erőd újrahasznosítási metódusát mutatta be. A Monostori erőd küldetése a történelem továbbélése és a tradíciók megőrzése, de mellett többek között rekreációs, sport és kulturális események, fesztiválok és konferenciák helyszíne, s egy hosszú távú terv mentén vált a komáromi erődrendszer magyarországi részének központjává, ahová évi szinten 500.000–600.000 érdeklődő látogat el. Az előadó ezt követően a Forte Cultura programot mutatta be részletesebben, ami egy számtalan európai erődöt összekötő, gazdasági változásokat is generáló útvonal. Farkas Erika egy igen megfontolandó konklúzióval zárta előadását: az erődök csak összefogással válhatnak vonzóvá a piacon, az ebből befolyó bevételekből a szakemberek újabb felújítási projekteket indíthatnak el, így az erődöket sikerülne megőrizni a jövőnek és nem válhatnak az enyészet és érdektelenség áldozatává.

A konferencia előadói és érdeklődői összességében interdiszciplináris alapon teljes képet kaphattak az erődök 19. század második felének hadtörténeti szerepéről, és biztató, működőképes megoldásokat ismerhettek meg az eredeti céljukat vesztett erődök újraértelmezett, második életének elkezdéséhez.

A konferenciát a Monostori erődben egy közös kazamatatúra, illetve a Liget-projekt keretében épp a konferencia idejére felújított, de nagyközönség számára csak jövőre látogatható Csillag erőd megtekintése zárta le a Monostori Erőd Non-profit Kft. szervezésében.

19th-Century Fortresses in Europe – Past and Present Conference Report

Organised by the MoD Military History Institute and Museum, an international conference titled '19th-Century Fortresses in Europe – Past and Present' was held on 19 September 2019 at Monostor Fortress in Komárom, Hungary. Speakers and those interested could take part in an interdisciplinary discussion on the military significance of fortresses in the second half of the 19th century, and also shared good practices in the field of rethinking and reviving fortresses that had lost their original purposes.

Vergangenheit und Gegenwart von Festungen aus dem 19. Jahrhundert – Konferenzbericht

Am 19. September 2019 organisierte das Institut und Museum für Militärgeschichte in der Komaromer Monostor-Festung eine internationale Festungskonferenz mit dem Titel: „Vergangenheit und Gegenwart von Festungen aus dem 19. Jahrhundert". Die Vortragenden und Interessenten konnten auf interdisziplinärer Grundlage ein vollständiges Bild über die militärgeschichtliche Rolle der Festungen in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts erhalten, und vielversprechende, funktionsfähige Lösungen für das neu ausgelegte zweite Leben der – ihren ursprünglichen Zweck verlorenen – Festungen kennenlernen.

RESTAURÁLÁS

Pállné Gyulai Orsolya

ÉRDEKESSÉGEK A HAJÓS EMLÉKZÁSZLÓKRÓL

Néhány szó a haditengerészetről

A magyar haditengerészek története 1788-ban indult a II. József által megalakított Osztrák Császári Hadiflottában, amely 17 kisebb tengeri hajóval kezdte meg működését[1]. A kiegyezéskor, 1867-ben a flotta az Császári és Királyi Haditengerészet nevet vette fel, egyharmad rész magyar részvétellel. Ettől kezdve jelennek meg a magyar nevű hajók is. (Például a ZENTA (1899), a ZRÍNYI (1911) és a híres SZENT ISTVÁN (1915).

A haditengerészet hajóit változatos célokra használták a harcokon kívül; külszolgálatra, kereskedelmi hajók védelmére és számos alkalommal tudományos kutatótevékenységre.[2]

A haditengerészet kötelékében számos magyar teljesített szolgálatot, akik bőségesen kivették a részüket a nyugat-európai, távol-keleti, óceániai, ausztráliai, Afrika körüli, valamint, észak-, közép- és dél-amerikai utazásokból.

Egy apró történet a magyar vonatkozású harci cselekményekből: A kínai boxerlázadás (1899–1901) alatt, 1900 áprilisában Nagy-Britannia, az Egyesült Államok, Németország, Olaszország, Franciaország, Oroszország és az Osztrák–Magyar Monarchia először egy flottatüntetést tartott Taku kikötője közelében, majd májusban, japán hajókkal megerősödve, a Cseli öbölbe hajóztak és csapatokat küldtek a pekingi külképviseletek védelmére. A Monarchia flottájából először a ZENTA érkezett a helyszínre, később a KAISERIN UND KÖNIGIN MARIA TERESIA, a KAISERIN ELIZABETH és az ASPERN csatlakozott a hadművelethez. A szárazföldi harcokban mintegy 500 fő vett részt a Monarchia részéről, A halálos áldozatok között magyar nevekkel is találkozunk, mint

1 A témához lásd bővebben: *Krámli Mihály:* A császári-királyi haditengerészet 1797–1866. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1998. 111. évf. 2. sz. 425–475. o.

2 Innováció a az Osztrák–Magyar Hadtengerészetben. https://hajosnep.hu/Media/Default/hu-HU/tevekenyseg/kiallitasok/2013/innovacio-az-osztrak-magyar-haditengereszetben/innovacio-az-osztrak-magyar-haditengereszetben-tablok.pdf (Megtekintés: 2019. november 21.) és *Csonkaréti Károly:* A Császári és Királyi Haditengerészet és a Magyar Királyság. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1984. 31. évf. 2. sz. 203–255. o.

Pap Lajos kadét, Demeter György sorhajózászlós és a tengerészek közül is legalább három magyar nemzetiségű lehetett.[3]

Emlékzászlók a haditengerészetnél

Az emlékzászlók, vagy más néven leszerelő zászlók a hadsereg számos alakulatánál megtalálhatók a legutóbbi időkig. Ábráik és feliratai utalnak az alakulatra, a helyszínekre, a szolgálatban töltött évekre, sokszor a tulajdonosra is.

A HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum különböző gyűjteményeiben a haditengerészethez kapcsolódóan, az 1900-tól az első világháború végéig tartó időszakból öt darab, feltehetőleg azonos műhelyben készült darabot tartanak nyilván. Emellett volt lehetőségem még két, magánszemélyeknél lévő emlékzászló tanulmányozására is. Találtam még egy fényképet, amit a „Napi történelmi forrás" honlapján megjelenő cikkhez kiegészítésül küldött egy olvasó:[4] „*Egyik olvasónk hívta fel a figyelmet egy emlékzászlóra, amelyet a KAISERIN UND KÖNIGIN MARIA THERESIA cirkáló egyik tengerésze kaphatott ajándékba. A zászlón látható a cirkáló, és mivel magyar hajósról van szó, nemzetiszín díszítés és magyar címerek is, valamint a »PEKINK SZEPTEMBER 2-ÁN CHINA« felirat, amiből tudjuk, hogy a kínai fővárosig eljutó különítményről van szó. A zászló amiatt is érdekes, mert egy korai és szép példája a nem hivatalos katonai emlékeknek…*"

1. kép. Szűcs János emlékzászlója a kínai misszióból (KAISER UND KÖNIG MARIA THERESIA 1900–1901) (magántulajdon)

3 *György Sándor:* „szívós, fanatizált, kegyetlen, és a térszínnel ismerős lázadókkal kellett harcolniuk…" Osztrák–magyar tengerészek a bokszerlázadás leverésében. https://ntf.hu/index.php/2017/04/29/szivos-fanatizalt-kegyetlen-es-a-terszinnel-ismeros-lazadokkal-kellett-harcolniuk-osztrak-magyar-tengereszek-a-bokszerlazadas-levereseben/ (Megtekintés: 2019. november 21.)

4 Uo.

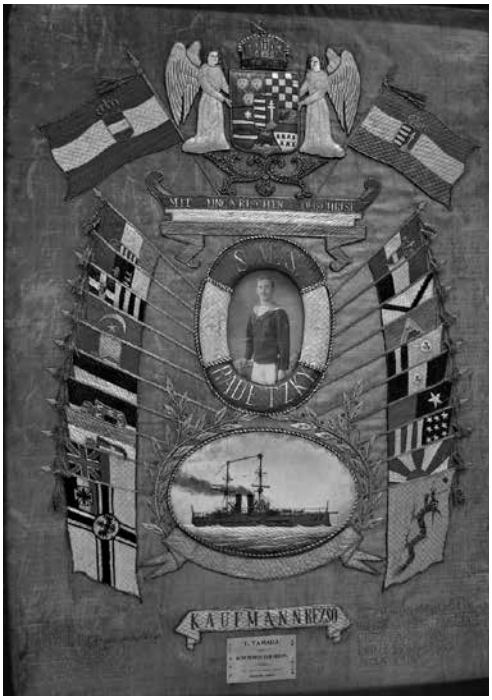

2. kép. Kaufmann Rezső emlékzászlója (RADETZKY 1909–1913) (magántulajdon)

3. kép. Balogh Sándor emlékzászlója (KAISERIN ELISABETH 1907–1911)

4. kép. Osztrák (?) hajós emlékzászlója (KAISERIN ELISABETH)

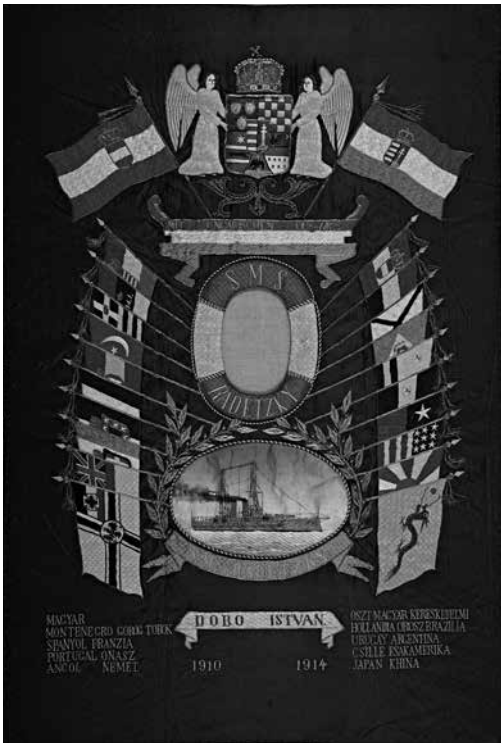

5. kép. Dobó István emlékzászlója (RADETZKY 1910–1914) (Leltári szám: 16.197/Em. Tárgyi Emlékanyag Gyűjtemény)

6. kép. Kuklis Imre emlékzászlója (RADETZKY 1910–1914) (Leltári szám: 15.974/Em. Tárgyi Emlékanyag Gyűjtemény)

7. kép. Agoes (Agócs?) András emlékzászlója (RADETZKY 1911–1914) (Leltári szám: 2013.42.1./TE. Tárgyi Emlékanyag Gyűjtemény)

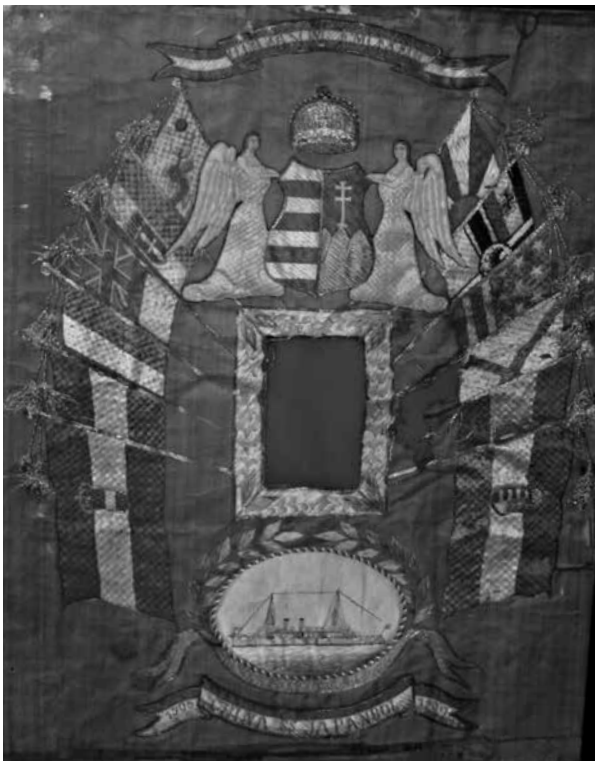

8. kép. A FRANZ JOSEPH I cirkálón szolgáló tengerész emlékzászlója (magántulajdon)

Vizsgálódások és észrevételek az emlékzászlók kapcsán

A készítésről: Első pillantásra feltűnik egy textilekkel foglalkozó szakember szemének, hogy ezek keleti munkák. Az alap fénylő felületű félselyem[5] textil, amelynek eredeti színe a legtöbb ismert esetben sötétlila (lásd 5. kép), de volt világos búzakék (3. kép) és középkék (1. kép) is. Az eredeti színek a fény hatására legtöbb esetben szürkésre, illetve drappra fakultak ki. Sodratlan selyemfonalakból készültek a nagyobb díszített felületek, amire alig sodrott selyemfonalakat fektettek és körülbelül fél centinként leöltögették a rácsot (úgynevezett átfogó öltés). (9. kép) A fémfonalak is jellegzetesen keletiek, a bélfonalakra aranyozott papírcsíkot csavartak. A hímzés mellett a hajók képeinél szinte minden esetben festést is alkalmaztak az égbolt, a füst és a tenger színátmenetes ábrázolására. A festék természetesen csak hidegen kerülhetett fel a hímzésre, ezért ez megakadályozta, vagy korlátozta a nedves tisztítás lehetőségét. Sajnos a hajó kötélzetét mindig hímezték, ami ettől rendkívül sérülékeny lett. A keleti munkára utaló jelek igazolást nyertek, amikor a 2. képen látható zászlón megtaláltam a készítő papír névjegyét. (9. kép)

5 Selyem láncfonalon pamut vetülékkel készített, atlaszkötésű textil.

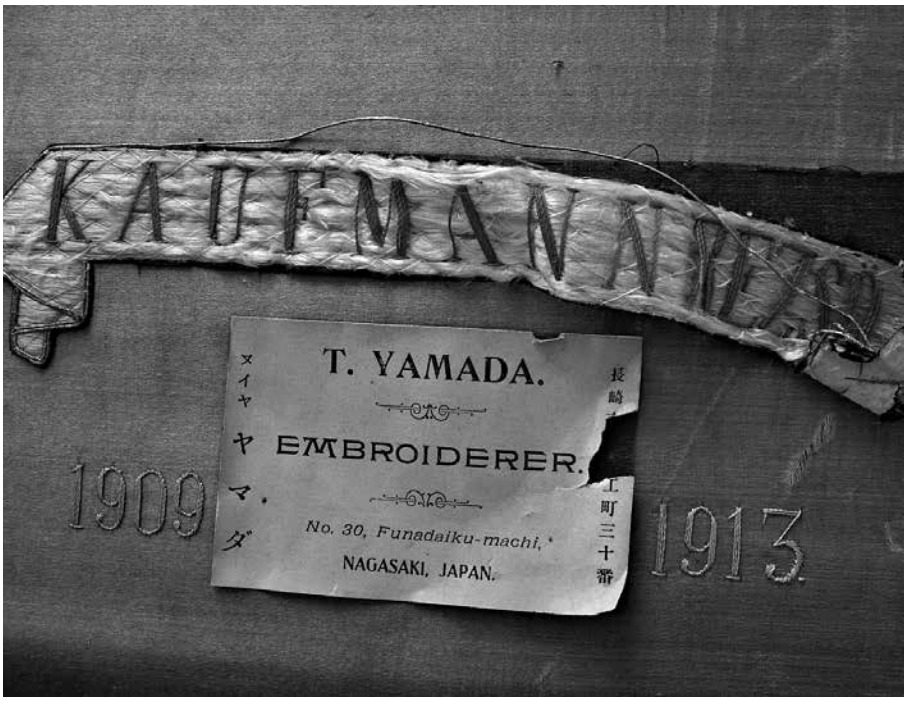

9. kép. A japán műhely címkéje

A domborúan kialakított felületek úgynevezett rátétek, amelyek külön készültek és utólag applikálták fel az alapra, a varrást zsinórozás rejti. A hajó képét sík textilre hímezték-festették, majd egy vastagabb papírlapra feszítették fel, ami alá tömőanyagot raktak, így az ábra lencse alakú lett. A töltelék lehetett puha vattaszerű, vagy kissé szálas, rostos anyag (nem bontottam meg, de amikor keresztül kellett ölteni, akkor érződött). A fényképek keretét, a címereket, angyalokat és a nagy sast megfelelő formára kitömött textilalapra hímezték és utólag varrták az alapra. A hímzett zászlókat és a feliratokat vékony papír alátéttel varrták. Néha külön készült, és néhány apróbb részletet (kereszt, korona, nap, stb) már az alapanyagra történt applikáció után hímeztek ki. Máskor meg akár az összes kis zászlót egyenesen az alapra dolgozták fel. Ez jól látható az „ikrek" (6. és 7. kép) hátuljának felvételén (10 és 11. kép).

A hajók: jellegzetes, hogy minden darabon szerepel a hajó képe. A hímzések kis eltéréssel ugyanazt a hajótípust ábrázolják. Az első képen szereplő hajó mívesség tekintetében erősen kilóg a sorból, az egész zászló képi elrendezése kissé hevenyészett a többihez képest.

A tulajdonos képe és neve: a képek egy része vagy elveszett, vagy sohasem került a helyére. Kivétel a 4. kép, ahol a fotónak nincs hely, de alul van egy hímzéstöredék a bojtoktól részben elfedve, a kezdő R betű még jól kivehető. A megtalált fotók érdekességeket rejtenek. A 2. képen szereplő fotó Pola-ban készült (12. kép).

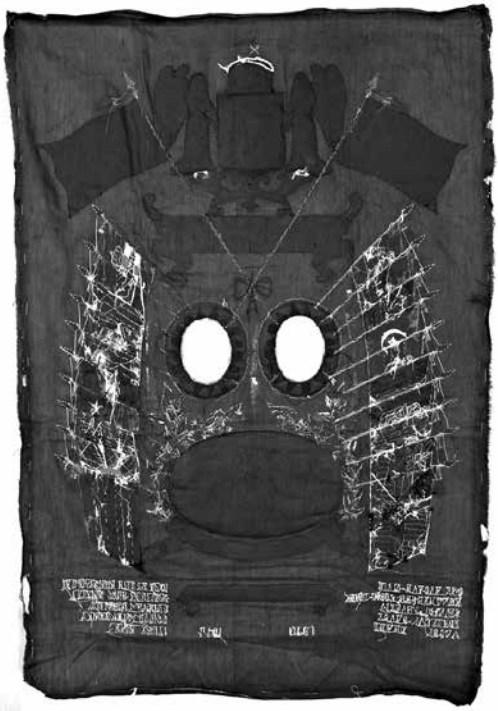

10. kép. Kuklis Imre emlékzászlója hátulról

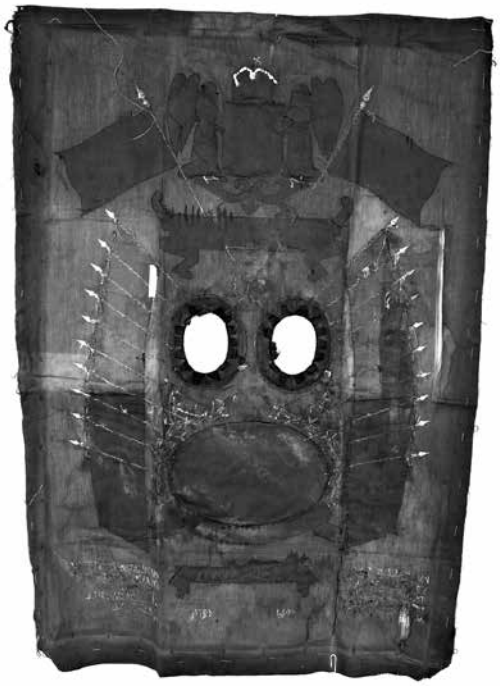

11. kép. Agoes András emlékzászlója hátulról

12. kép. Kaufmann Rezső fotójának hátoldala a fényképész címével

13. kép. Balogh Sándor képének hátoldala

A 3. képen látható fotó biztos, hogy már itthon került a helyére, mert eredetileg egy képes levelezőlap szerepét töltötte be, amit szerelmének írt haza Balogh Sándor Sátoraljaújhelyre. (13. kép)

A méretek: a megvizsgált darabok egyediségére utal még, hogy a legnagyobb 104×71,5 cm, a legkisebb 70×53cm. A valószínűleg egyszerre készített „ikrek" hossza is 1 cm-rel különbözik.

A hazafias jelképeket szemlélve kitűnik, hogy a magyar tengerészek a hazai címert és a nemzeti színeket hímeztették rá a zászlójukra. Jól látható, hogy a 4. kép csak az osztrák jelképeket használja, ezért feltételezem, hogy a megrendelő osztrák lehetett.

14. kép.
A felhasadozott alaptextil

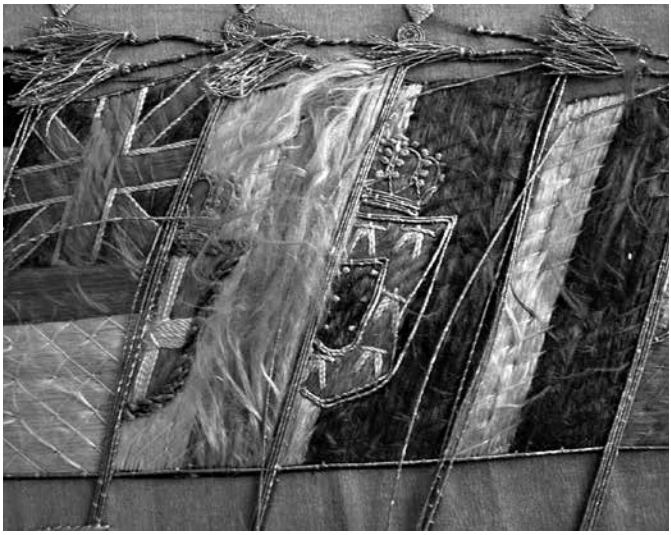

15. kép.
Felszakadt lefogások, összekuszálódott selyem, leszakadt fémfonalak

Az évszámok viszonylag rövid időszakot ölelnek fel, a legkorábbi zászló (1. kép) 1901-ben, a legkésőbbi 1914-ben (6. és 7. kép) készülhetett.

Ami elromolhat, az el is romlik…

Meglehetősen kényes műtárgyak ezek a zászlók. A színek fakulását szinte kizárólag az alaptextilen lehet tetten érni. A selyemfonalak színei már készítésnél változhattak a kis tételben történő meleg színezés vagy a helyben felvitt hideg festés következtében. Egyedül a 6. és 7. kép összehasonlítása adhat támpontot, mivel ezek egyazon évben, ugyanazzal mintázattal és valószínűleg ugyanabból

az anyagból készültek. Az egyiket tartósan érte a fény (7. kép), a másik (6. kép) csak rövid ideig lehetett keretben, amire keskeny csík utal a szélén. Itt már érzékelhető a hímzőfonalak színének a változása. Még ennél a két „ikernél" is, minden hasonlóság ellenére vannak egyedi jegyek a színek kiválasztásában: például a hajó nevénél, és a felhasznált anyagban a mentőövek körül.

A fény mellett az idő múlásával az oxidáció, a meleg és egyéb folyamatok káros hatására a selyemfonalak szakítószilárdsága meggyengült, az alapszövet rendkívül vékony selyemszálai elporladtak, elszakadtak, így a textil hasadozni kezdett (14. kép).

A fentiek mellett a fizikai hatások (fogdosás, mozgatás, dörzsölődés) okozhatta az alig sodrott selyem hímzőszálak felbomlását, amit természetesen követett az alátett sodratlan selyemszálak összekuszálódása és szakadozása. (9. és 15. kép)

Az aranyozott papírcsíkkal borított fémfonalakat rögzítő cérnákat sem kímélte a sors, sok helyen elszakadtak, a fémfonalak felváltak, összekuszálódtak. (9. és 15. kép)

A különböző színű selyempászmák színezéke többé-kevésbé színtartó. Némelyik már a legkisebb nedvesség hatására is képes megszínezni a szomszédos szálakat vagy az alapanyagot (lásd a 3. kép jobb oldalán a piros foltokat).

A restaurálás lehetőségei

Anyagvizsgálatok: A szálak anyagának meghatározásával kezdtem. Abban az esetben, amikor kartonra kasírozott a tárgy, akkor a fentebb leírt festési eljárások indokolttá teszik a színtartósság kipróbálását legalább a ragasztóval (eddig enyvet találtam) érintkező felületeknél. Az eredmény alapján eldönthető, hogy helyi nedvesítés vagy párásítás szóba jöhet-e, vagy esetleg szárazon válasszuk-e le a tárgyat a kartonról. A fémfonalakat megvizsgálva úgy találtam, hogy kisebb mennyiségű víznek jól ellenállnak.

Tisztítás: Rendszerint a felvált selyemszálak kizárják az ecset használatát, nálam a tüllön keresztül való kíméletes porelszívás bevált. Amikor a színtartósság – a hajó kivételével – megfelelőnek bizonyult, akkor hátoldali elszívás mellett (papírvatta) sikerült tamponálva zsíralkohol-szulfát habos tisztítást és desztillált vizes „öblítést" végezni az alaptextilen. A hímzett felületeket víz nem érte, ez a selyemszálak összetapadásával járhatott volna.

Varrókonzerválás: Az alaptextilhez hasonló kötésű pamutatlaszt színeztem meg a kívánt árnyalatra, ez szolgált teljes alátámasztásul. Az emlékzászlót hosszanti irányban 5 cm-enként az alátámasztó anyaghoz férceltem. Először az elszabadult fémfonalakat rögzítettem a helyükre, hogy ne tudják tovább kuszálni az amúgy is érzékeny selyemszálakat. Ezután a selymeket „fésültem meg", hogy a lehető legrendezettebben nézzenek ki. Az így eligazított alapot színes selyemszállal öltögettem le az eredeti technika szerint. A legnehezebben a domború felületeken szükséges varrásokat tudtam megoldani, mivel pl. a hajókötélzet alatt a kemény papírt és még a tömőanyagot is át kellett szúrni a nagyon vékony tűvel. A legvégére hagytam a hasadozott alap átfogó öltésekkel való konzerválását,

mert eddigre már minden kényes elem a helyén volt. A fénykép helyét kivágtam az alátámasztóból.

Összeállítás: A fényképet textil vagy japán papír hátlappal ellátva rögzítettem. Az utolsó fázis az új, savmentes kartonra való felragasztás volt, minden esetben csak a karton hátoldalára visszahajló textilt kentem be. A 3. képen látható, hogy ennek az emlékzászlónak a kerete megmaradt. Eredetileg üveg nem fedte a textilt. Problémát okozott, hogy az UV védelmet a kiállítás megvalósítói megfelelő üvegezéssel gondolták megoldani. Mivel a domború hímzés a hagyományos üvegezési eljárással rápréselődött volna az üvegre, ezért az üveg és a karton közé a széleken távtartót kellett alkalmazni.

Összegezve a megfigyeléséket és gyakorlati tapasztalatokat további kutatások lehetősége merül fel. A keleti hímzéstechnikák alapos tanulmányozásával rá lehetne jönni milyen helyi hagyományokat ültettek át ezekre a kézimunkákra. A felhasznált anyagok (töltőanyagok, hímzés alatti papírok, festékek) tudományos vizsgálata szintén tartogathat meglepetéseket. Egy vagy több műhely foglalkozott emlékzászló készítéssel? Valószínűnek tartom, hogy további darabok előkerülésével újabb formai változatokkal lennénk gazdagabbak.

Points of Interest Regarding Flags Commemorating Sea Voyages

The study presents flags commemorating sea voyages, investigating the different kinds, the materials employed, and the techniques used to make them. It uncovers Japanese features in their execution, and outlines points of interest emerging in the course of the conservation process. By means of pictures, it shows the conservation of an example in private ownership.

Interessante Beiträge zu den Andenkenflaggen von Schiffen

Die Studie stellt die in der Fahnensammlung des Museums für Militärgeschichte aufbewahrten Andenkenflaggen von Schiffen vor, untersucht ihre Typen, Materialien und Herstellungstechnik. Sie deckt die japanischen Eigenheiten bei der Verfertigung auf, und skizziert interessante Details, die während der Restauration ans Licht kamen. Mit Bildern wird die Restauration eines in Privatbesitz befindlichen Exemplars veranschaulicht.

KÖNYVISMERTETÉS

Jakusch Gabriella

A „HÁBORÚS HÉTKÖZNAPOK" TANULMÁNYKÖTETEK

A HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, és a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum 2015. október 6–7-én rendezte meg első alkalommal a „Háborús hétköznapok" című első világháborús tudományos konferenciát. A szimpózium ekkor a Nemzeti Kulturális Alap Közgyűjteményi Kollégiumának anyagi támogatásával valósult meg.

A HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum már az első világháborús centenáriumi évforduló előtt, 2008-ban, 2009-ben és 2010-ben rendezett egy olyan konferenciasorozatot, amely a hadszíntér eseményei helyett a hátországra koncentrált. A többnapos rendezvényeken a történészek mellett egyéb tudományágak képviselői: néprajzkutatók, irodalomtörténészek, levéltárosok, művészettörténészek is megosztották az érdeklődő hallgatósággal legfrissebb, első világháborús kutatási eredményeiket. A három konferencia anyaga egyrészt a *Médiakutató* című folyóirat 2010. tavaszi számában, illetve A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 12. kötetében jelent meg 2011-ben.

Az első világháború centenáriuma tovább növelte az érdeklődést a korábban megkezdett téma iránt. A 2015-ben útjára indított konferenciasorozat tematikája kibővült a 2000-es évek szimpóziumaihoz képest. A hátország mindennapjai mellett a frontélet és a hadifogolytáborok hétköznapjai is helyet kaptak a témák között.

A 2015. évi konferencia előadásainak közel fele (27 előadásból 13) jelent meg az Első Világháborús Centenáriumi Emlékbizottság pályázati támogatásával, a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum kiadásában „Háborús hétköznapok. Tanulmánykötet" címmel 2016-ban. A szép kivitelű, teljesen színes kötetet a két szervező múzeum munkatársai, Török Róbert és Závodi Szilvia szerkesztették. A borítót a konferencia meghívója alapján Szabó Emese grafikus tervezte.

A kiadvány a tartalomjegyzék után a konferencia szervezői által írt előszóval kezdődik. A tanulmányok a konferencián elhangzott sorrendben szerepelnek a kötetben. Az első írás Sipos-Forgon Szilvia, a Szlovák Nemzeti Múzeum – A Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeuma munkatársának kibővített, szerkesztett előadása *Katonasorsok. Az első világháború magántörténelmi dimenziói* címmel. A Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeuma 2013-ban a Felvidéken egy kutatást indított, amelynek célja az volt, hogy feltérképezze és begyűjtse a háború még fennmaradt írásos, képi és tárgyi emlékeit személyekre, illetve a mikrotörténelemre fókuszálva. A konferencia-előadás nyomán született közlemény ezt a kutató- és

gyűjtőmunkát mutatja be, illetve azt a kiállítást, ami 2014-ben nyílt A Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeumában.

Hajdu Tibor történész *Mi maradt a kezdeti lelkesedésből, mire a falevelek lehullottak?* című írásában arról értekezik, hogy az a közvélekedés, miszerint a háború kitörésekor általános volt a lelkesedés, a valós helyzetet tükrözi-e. A publikációban a szerző sorra vizsgálja az egyes társadalmi csoportok hozzáállását és külön kitér a pacifista politikusok és közéleti emberek viselkedésére a háború első hónapjaiban.

Hushegyi János pozsonyi muzeológus *Hadifogolytáborok a Csallóközben* című, képekkel, táblázatokkal és egyéb ábrákkal illusztrált közleménye a csallóközi hadifogolytáborokat mutatja be: összefoglalót közöl a somorjai, a dunaszerdahelyi és a nagymegyeri táborokról.

Vörös Boldizsár, a MTA BTK Történettudományi Intézetének kutatója egy irodalmi „hamisítás" jelenségét járja körül a *Frontélmények a hátországból – Szomory Dezső „Harctéri levelei"* címmel. 1914-ben a *Nyugat* hasábjain, egy Harry Russel-Dorsan nevű angol haditudósító cikksorozatot ígért az olvasóknak a francia–német háborúról. Az ígéretet be is tartotta, 1914–1915 folyamán, 1915. július 1-ig jelentek meg a „levelek", amelyeket szerzői álnév alatt Szomory Dezső írt. Ez az irodalmi „hamisítás" tette lehetővé Szomorynak, hogy egyszerre vegyen részt a háborúban és mégis távol tartsa magát tőle.

Szoleczky Emese, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum történész-muzeológusa a *Kis falu és tanítója a Nagy Háborúban* című írásában egy felvidéki faluba, Köbölkútra kalauzolja az olvasót. A falu háborús éveit a helybéli tanító, iskolaigazgató, Stampay János és családja sorsán keresztül mutatja be szinte napról napra.

Kótyuk Erzsébet, a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum etnográfusa orvostörténeti témát dolgoz fel írásában *Miről árulkodik a József hadikórház műtéti naplója?* címmel. A szerző az újszerű forrás segítségével vizsgálja az első világháború hatását a sebészeti eljárásokra. Bemutatja a hadikórház működését és a műtéti napló elemzésével felvázolja a korabeli orvostudomány és a háborús ellátottság színvonalát, de kitér a személyzeti adatokra, illetve a gyógyszerekre és az orvosi segédeszközökre is.

S. Nagy Anikó történész-muzeológus közleménye *Csepp tej a vízben. Élelmiszerhamisítás a Nagy Háborúban* címmel a háborús élelmiszerellátással foglalkozik, egészen pontosan az élelmiszerhamisítással. Az áruhiány, a drágaság, a kereskedelmi verseny megszűnése mellett az elégtelen törvényi szabályozás is oka volt annak, hogy az élelmiszerhamisítás külön iparággá fejlődött az első világháború éveiben.

Diószegi György Antal diaszpórakutató, család- és helytörténész, művelődéstörténész tanulmánya a görög származású művész és sportember Manno Miltiadesz életét mutatja be, középpontban helyezve a két világháború között, katonai háborús témakörben készített képzőművészeti alkotásait.

Kincses Katalin Mária, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum munkatársa, a Hadtörténelmi Közlemények főszerkesztőjének írása *Levéltáros a fronton és a hátországban – Házi Jenő emlékei az első világháborúról* címmel jelent meg a kötetben. A közlemény az egyik legnevesebb középkor-kutató levéltáros háborús éveit mutatja be naplói segítségével.

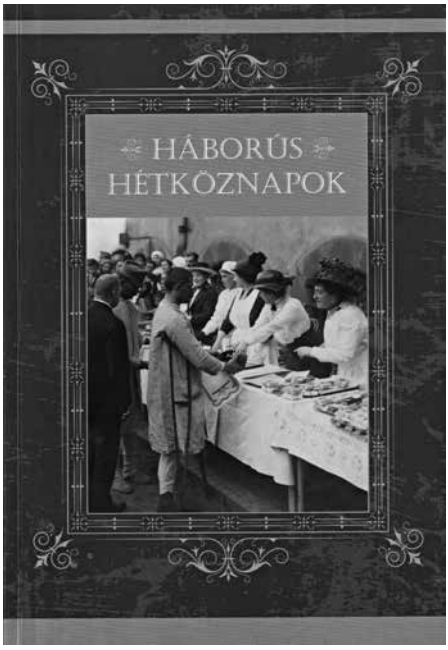

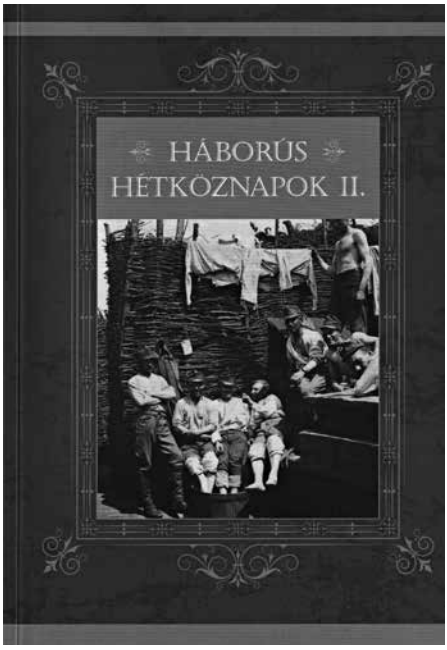

Csiszár Mirella, az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet muzeológusa a pályakezdő Bajor Gizi portréját rajzolja meg *Sohse akar már ez a rongy háború befejeződni! – A pályakezdő Bajor Gizi* című írásában. A vizsgálat két szintjét vázolja fel a szerző. Egyrészt a korabeli színi lapok alapján rekonstruálható a fiatal színésznő feltörekvő pályája. A Nemzeti Színház 1915. januári újbóli megnyitásától tekintette végig Bajor Gizi pályájának kibontakozását, a színésznőre oly jellemző naiva szerep kialakulását és népszerűségének növekedését. Másrészt Bajor Gizi magánéletét vette górcső alá személyes dokumentumok alapján. Megismerhetjük a színésznő családi hátterét, bevonult vőlegényével, Bajor Ödönnel való szerelmét, és Hatvany Lajossal való kapcsolatát.

Závodi Szilvia *Hazafias kerámiák a háborús propaganda szolgálatában* című tanulmányának elején a hazafias motívumokkal díszített tárgyak jelentéstartományát tekinti át, amely magába foglalja a kiállást a háborús célokért, az egységet és szövetséget a fronton lévőkkel, illetve a segítségnyújtás lehetőségét. Írásának további részében a világháború idején gyártott wilhelmsburgi kerámiákat mutatja be.

Teller Katalin és Kerekes Amália *Bretlimművészet és népművelés. A tömegkultúra értelmezései a budapesti tárcairodalomban* című tanulmányukban közös kutatásuk eredményeit ismertetik, amely egy osztrák–magyar összehasonlító várostörténeti kutatási projekt keretében valósult meg. A szerzők azokra a vitákra irányítják rá a figyelmet, amelyek arra vonatkoztak, hogy a háborús körülmények és a tömegszórakoztatás mennyiben voltak összeegyeztethetőek a kor közvéleménye számára.

Tamás Ágnes, a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának történésze, a *Háborús hétköznapok a Borsszem Jankó rajzainak tükrében* címmel a háborús hétköznapok világát mutatja be. A hazai sajtót alapvetően

meghatározta a cenzúra jelenléte, emiatt – a belpolitikai témák mellőzésével – az újságok tematikájának központjában a háborús témák, elsősorban a háborús lelkesítés állt. A szerző a *Borsszem Jankó* visszatérő témáit és ennek az újság által adott értelmezéseit ismerteti az olvasókkal. A búcsúzás fájdalmát humorral, a sorozást pedig a megjelent férfiak alkalmasságának és alkalmatlanságának karikírozásával próbálták oldani.

A kötet utolsó írása nem elhangzott előadás alapján született. A szerkesztők mégis helyet adtak Füreder Balázs és Irimiás Anna *Ételek, ételsorok a fronton és a hátország éttermeiben, avagy mi került a magyar katonák és civilek tányérjába a Nagy Háború korszakában* című közleményének. A publikáció a hadigazdálkodás élelemgazdálkodási vetületeit veszi számba, elemzi okait és okozatait.

A kötetben a közlemények után a konferenciaprogram kapott helyet, ahol a kötetben nem szereplő, de máshol megjelent előadások lelőhelyeit is megjelölték a szerkesztők. Végül a kiadvány a szerzők bemutatásával zárul.

A két intézmény 2016-ban és 2017-ben is megrendezte a „Háborús hétköznapok" című konferenciát. A szimpóziumok és a tanulmánykötet sikere arra buzdította a szervezőket, szerkesztőket, hogy az Első Világháborús Centenáriumi Emlékbizottság támogatásával a 2016-ban és részben a 2017-ben elhangzott előadásokat ismételten – a sorozat második darabjaként – egy újabb konferenciakötetben kiadják. A „Háborús hétköznapok II. Tanulmánykötet" című kiadvány az első kötetéhez hasonló munkatársi gárdával 2018-ban jelent meg. A kötet kivitele megegyezett a sorozat első darabjáéval, a borítót ismételten a konferencia meghívója alapján készítette a grafikus.

A 2016. évi konferencia-előadások közül 12, a 2017-ben elhangzott referátumok közül három írás került be a kötetbe.

Oravec Éva *A társas élet alakulása Gödöllőn az első világháború idején* című írásában bemutatja, hogy a társas élet és a jótékonykodás különböző formái már a háborút megelőzően is léteztek, a világháború csupán bizonyos vonatkozásait erősítette fel. Fényképek, képeslapok segítségével varázsolja elénk a hajdani Gödöllő képét. A világháború alatt a sorozás a város minden társadalmi rétegét érintette, kórházat alakítottak ki a kastélyban és magánházaknál is, valamint kaszinót hoztak létre a lábadozó katonáknak.

Papp Barbara, az Eötvös Loránd Tudományegyetem és az Országos Orvosi Rehabilitációs Intézet munkatársa *„Szintén Doberdó?" Az első világháború és az őrültség* című írásában először egy – a háború és az őrültség kapcsolatát taglaló – szakirodalmi összefoglalót nyújt, majd beszámol a közösség szinte hisztérikus lelkesedéséről, a hátország veszteségeken alapuló abnormitásairól, a katonák traumájáról, amelyhez hozzájárulhatott korábbi sérülés vagy az otthoni körülmények is. Felvázolja, hogy Doberdó a magyar nyelvben a tömeges veszteség és a heroikus küzdelem szimbóluma ugyan, de kevésbé ismert léleknyomorító hatása.

Urbán Gyöngyi, a Postamúzeum munkatársa *Tábori postával a világháborúban* címmel készített közleményt, amely a harctér és a hátország közötti kapcsolattartás fontos eszközéről, a tábori postaszolgálatról nyújt beszámolót. A postai szolgáltatásnak rendkívül nagy szerepe volt a morál fenntartása és javítása

szempontjából. A harctéren szolgáló alakulatok tábori postai számmal történő azonosítására 1914-ben a világon először az osztrák–magyar haderőben került sor. Fontos kiemelni, hogy a tábori postai levelezőlapok és levelek feladása ingyenes volt, a rendszeres levélírás pedig elősegítette az írástudatlanság visszaszorulását.

Balla Tibor, a Hadtörténeti Intézet Kutató Osztályának vezetője az első világháború egyik különösen izgalmas aspektusáról tartott beszámolóját foglalta írásba *Mars és Érosz kéz a kézben – A Nagy Háború osztrák–magyar tábori és tartalék bordélyai* címmel. A hadseregben szervezett keretek között működő prostitúció fontos szerepet játszott a nemi betegségek ellen folytatott küzdelemben, hiszen a szigorú hierarchia és előírások szerint dolgozó örömlányok rendszeres orvosi vizsgálatokon estek át, ahogy a katonák is egészségügyi ellenőrzéseken és szexuális felvilágosításokon vettek részt a fronton és a hátországban egyaránt. A hadvezetés így törekedett a hadrakelt seregnél a súlyos nemi betegségek visszaszorítására.

Kincses Katalin Mária közleményében folytatta Házi Jenő soproni levéltáros naplósorozatának – korábban megkezdett – bemutatását. Írásában a galíciai front 1916-os eseményeit ismerteti a naplóíró fiatalember szemszögéből, akit sebesülése után osztottak be Galíciába. Házi Jenő érzékletesen és részletesen írt környezetéről, alakulatáról, a feladatokról, valamint a hétköznapokról, illetve ünnepekről.

Bogdán Melinda, az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum munkatársa 2016 nyarán első világháborús gyermekrajzokból rendezett kiállítást, a konferencián *A nagy ceruzaháború – Gyermekrajzok 1914–1918-ból* címmel számolt be ennek tapasztalatairól. A tanulmánykötetben ezeket a tapasztalatokat vette papírra.

Süttő Mihály, katonai játékgyűjtő gazdagon illusztrált publikációjában az első világháborúhoz köthető gyermekjátékokat mutatja be. Írásában végigveszi a különféle játékokat: felszereléseket, játékfegyvereket, katonafigurákat, járműveket, várakat, laktanyákat, de a játékok bemutatásán kívül kitér a játékkereskedőkre és -gyártókra is.

Trádler Henrietta, társadalomkutató, doktorandus hallgató tanulmánya azt vizsgálja, hogy mi történt a cselédséggel az első világháború idején, miből keresték meg a mindennapi betevőjüket, milyen alternatív pénzkereseti forrásokat találtak, találhattak ezekben az időkben. Írásában rámutat, hogy a prostituáltak és azon belül a cselédprostituáltak száma az első világháború kitörését követően megugrott. Sok egykori cselédlány kénytelen volt az utcán megkeresni a napi betevőjét, mert gazdája felmondta a szolgálatot, vagy csökkentette a bérét. A cselédség helyzetét a cinkotai kékszakáll, Kiss Béla sorozatgyilkos mikrotörténeti bemutatásával hozza közelebb az olvasóhoz.

Závodi Szilvia *Háborús ékszerek* címmel a hadiékszerekkel foglalkozik, gazdag képi anyaggal kiegészített közleményében kitér az ékszerészek által készített propaganda-ékszerekre, valamint a frontkörülmények között készített tárgyakra is.

Török Róbert rövid, képekkel gazdagon illusztrált írásában a pezsgő-gyárosokkal, köztük a híres Törley- és Francois-család első világháborús tevékenységével foglalkozik.

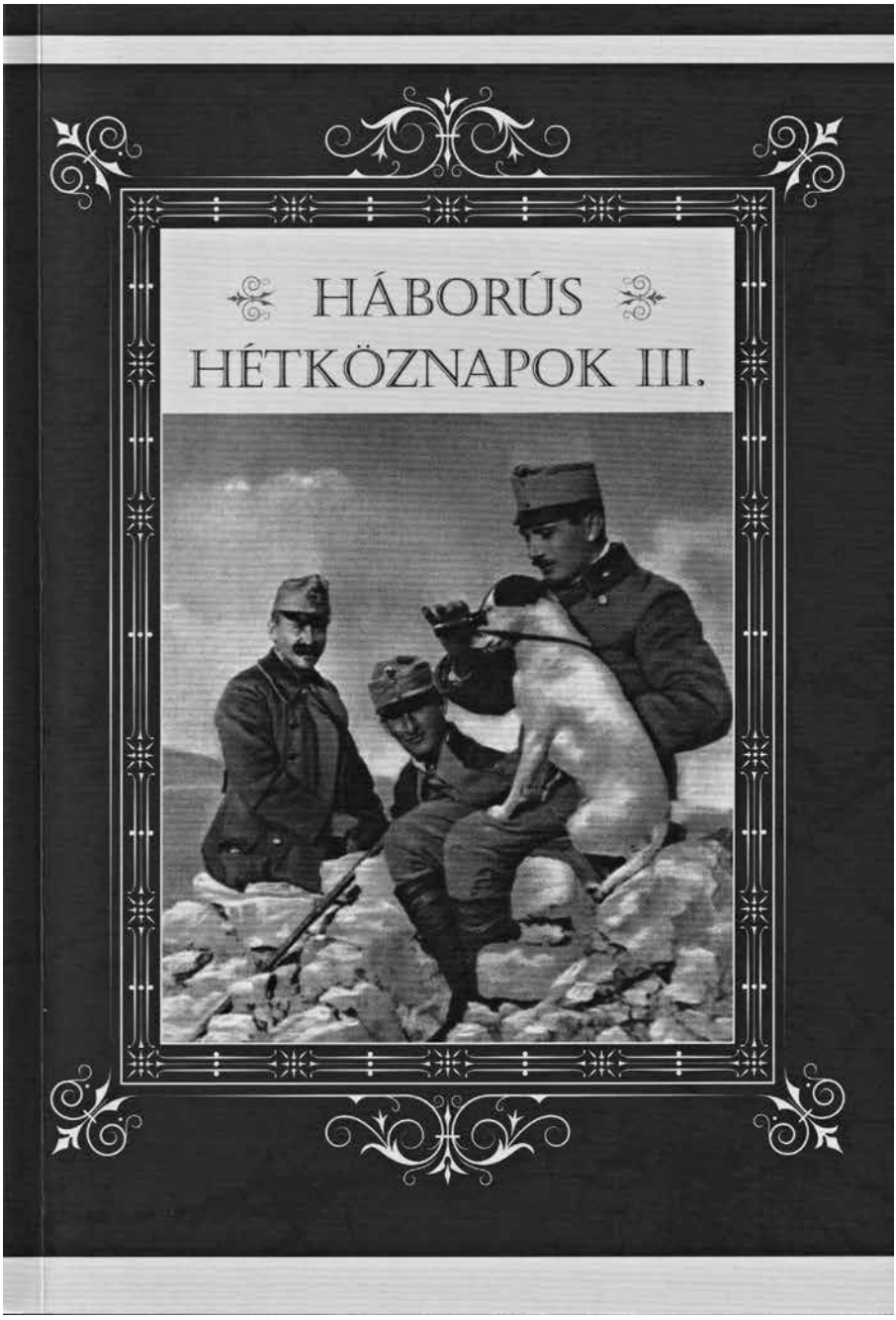

Czeglédi Noémi, a Gödöllői Városi Múzeum munkatársa publikációjában röviden felvázolja a cserkészcsapatok magyarországi alakulását és történetét, majd áttekinteti a Magyar Cserkészcsapatok Háborús Bizottságának tevékenységét.

Vukov Anikó, a szegedi Móra Ferenc Múzeum néprajzkutatója *Higiénia, tisztálkodás, fertőtlenítés az első világháborúban* című közleményében a háború hatását vizsgálja a személyi higiénia, a szépségápolás és a tisztálkodás területén. Emlékiratok, naplók és fényképek segítségével mutatja be a mosakodás, a fürdés, az arcápolás, a haj ápolása és tisztán tartása, a féregtelenítés, az élősködőirtás, a borotválkozás, illetve a szépségápolás lehetőségeit a frontkörülmények között.

A kiadvány utolsó három írása már a 2017-ben megrendezett konferencia előadásaiból került ki.

Diószegi György Antal írása *Zászlótartó hősök az első világháború csatáiban és a Trianon utáni emlékművek kegyeleti tükrében* címmel jelent meg. A közlemény első részében a katonai becsület jelképével, a zászlóval, és annak védőjével, a zászlótartóval foglalkozik. Diószegi György Antal ismerteti a csapatzászló önfeláldozás árán történő megvédelmezésének példáit és számos magyarországi háborús emlékmű elemzésével szemlélteti, hogy az első világháború tömeges, „ipari" jellege ellenére a harctéren milyen jelentősége volt a személyes bátorságnak, amely – az emlékművek ábrázolásain különösképpen hangsúlyosan – kifejezésre jutott a csapatzászló megvédelmezésének aktusában.

Bálint Ferenc, a Hadtörténeti Múzeum muzeológusa a császári és királyi 33. gyaloghadosztály ezüstkürtjeit mutatja be az előadása nyomán közleményében. Írásában arra keresi a választ, hogy a császári és királyi 12., 19. és 26. gyalogezredek mikor, miért és kitől vagy kiktől kapták az ezüstkürtöt.

A kötet utolsó írása Polgár Balázs és Hatala András, a Hadtörténeti Múzeum muzeológusainak közleménye, amely az ostffyasszonyfai hadifogolytábor első világháború utáni hasznosításáról szól.

A második kötet – az előzőhöz hasonlóan – a konferenciaprogram és a szerzők adatainak közlésével zárul.

A HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, és a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum által közösen kiadott harmadik tanulmánykötet 2019-ben jelent meg. Az első kettőnél nagyobb terjedelmű kiadvány szerkesztőgárdája kibővült, csatlakozott a munkához Sallay Gergely, a Hadtörténeti Múzeum munkatársa. A harmadik konferenciakötet a 2017-ben és 2018-ban elhangzott előadásokat tartalmazza, öt írást a 2017. évi harmadik, és 13 tanulmányt a 2018. évi negyedik szimpóziumról. A kötet végén jelen írás szerzőjének könyvismertetése olvasható, amely bemutatja azokat a kiállításokhoz kapcsolódó kiadványokat, amelyekben megvalósult a két múzeum közötti gyümölcsöző együttműködés.

A tanulmányok sorát Samu Botond Gergő, az Országos Széchényi Könyvtár Térképtára munkatársának írása nyitja meg, amely a könyvtár első világháborús gyűjteményében található, eddig nagyrészt feldolgozatlan szöveges falragaszok alapján mutatja be a franciaországi, megszállt Lille városának hétköznapjait.

Gereben Ferenc *A Nagy Háború egy polgárlány levelezésének tükrében* című publikációja egy családi hagyatékba enged bepillantást, amelynek középpontjában a szerző nagyanyja, az akkor 16 esztendős leány áll. Az írás egy levelezőlapokat tartalmazó albumon alapszik, amelyben azok a levelek őrződtek meg, amelyeket a fiatal leány a fronton lévő rokonoktól, barátoktól kapott.

L'Auné Judit írása Gereben Ferencéhez hasonló. Eger város első világháborús hétköznapjaiba nyújt bepillantást egy 17 éves önkéntes ápolónő háborús naplójából idézve és személyes hagyatékának bemutatása segítségével. A szerző nagyanyja a háború kitörésekor ápolónőnek jelentkezett és az ehhez szükséges képzést követően a nők lehetőségeihez képest messzemenőkig kivette részét a háborús erőfeszítésekből. Az utódoknál fennmaradt napló feljegyzéseinek köszönhetően részletesen kirajzolódik az ápolónők tevékenysége. Mindemellett a napló hasznos és érdekes ismereteket nyújt az orosz és román hadifoglyok egri mindennapjairól, a háborús jótékonykodásról, a jegyrendszer és az áruhiány által okozott nehézségekről, vagy éppen a háborús karácsonyokról.

Süttő Mihály játékgyűjtő a saját gyűjteményi darabjairól készült fényképekkel illusztrált írásában az első világháborúban a német és az osztrák–magyar haderők által használt fogatolt járművek játékváltozatait mutatja be.

Kincses Katalin Mária *Sebesült- és katonaélet a hátországban Házi Jenő visszaemlékezései alapján* című tanulmánya a soproni történész-levéltáros első világháborús sebesülése kapcsán a budapesti állandó és ideiglenes hadikórházakról, a sebesült katonák ellátásáról számol be. Az írásban – Házi Jenő példáján keresztül – három nagyon eltérő funkciójú, színvonalú, beállítottságú, szellemiségű hátországi intézmény, kórház szerepel.

A kötetben szereplő hatodik írástól már a 2018. évi negyedik konferencia anyaga kerül publikálásra. Elsőként Diószegi György Antal jótékonyság témakörével foglalkozó beszámolója. Ebben a szerző megállapítja a mintegy negyvenfős pesti görög egyházközség első világháborús tevékenységéről, hogy a tagok megállták a helyüket a csatatereken, de az itthon-maradottak is szervezetten vettek részt különböző jótékonysági mozgalmakban.

A jótékonyság témáját folytatva, Szoleczky Emese közleményében az Auguszta Gyorssegély-alap nagyon sikeres és népszerű budapesti akciójáról, az úgynevezett Auguszta-hajó városnézéssel egybekötött jótékonysági útjairól számol be: 1915-ben a fővárosiak nagy számban vásároltak jegyet a főhercegnőről elnevezett hajó divatba jött társadalmi programjaira. 1916 végéig heti három alkalommal lehetett részt venni a koncertekkel, süteményezéssel egybekötött sétahajózáson, előre megváltott jegyekkel. A programok bevételeit, a jegyárakból befolyt összegeket a sebesült és rokkant katonák ellátására fordították.

Závodi Szilvia írása szintén az Auguszta Alap egyik jótékonysági akciójával foglakozik. 1914. december 6. és 1915. január 8. között az Alap nagy sikerű babakiállítást rendezett mesedélutánokkal kiegészítve. A babakiállításon kölcsönbe vett játékokat állítottak ki, a délutánokon pedig neves közéleti személyiségek és színészek léptek fel. Az esemény bevételét végül a házasságon kívül született gyermeket támogatására ajánlotta fel a rendezőbizottság.

Fejér Ingrid, az egri Dobó István Vármúzeum munkatársa *Egy huszártiszt a hátországban* című írásában a noszvaji birtokos, Gallasy István huszártiszt családjának történetét, első világháborús „pályafutását" ismerteti, amelynek lényege, hogy maga az érintett, továbbá családjának és felesége családjának tagjai mindent elkövettek, hogy az amúgy valóban nem kifogástalan egészségi állapotú gazdatiszt elkerülje a frontszolgálatot. A rengeteg beadvány, amelyeket a különféle

hivataloknak, minisztériumoknak benyújtottak, végül eredményesek voltak, mert Gallasyt időről időre felmentették a szolgálat alól.

Prohászka László előadása nyomán megírt közleménye Bory Jenő építészmérnök, szobrászművész Szarajevóval kapcsolatos művészeti és építészeti tevékenységéről számol be. A Szarajevóban meggyilkolt trónörökös és felesége emlékére a gyilkosság helyszínén létesítendő emlékmű megtervezésére Bory Jenő kapott megbízást. A merénylet színterén, a Miljanka folyó hídjánál el is készült és 1917 júniusában fel is avatták a nagyon látványos, méltó emlékművet, amely az uralkodópár bronz szoborportréja volt, két darab, egyenként nyolc méteres, cseh gránitból faragott oszlop között, rajta címerükkel, valamint egy szép Pietàval. Azonban az emlékművet 1919-ben lebontották.

Kaba Eszter, a Politikatörténeti Intézet könyvtáros-levéltárosa a *Hadifogoly felesége voltam* című írásában azoknak a nőknek az életútját mutatja be, akik az első világháború folyamán a fronton lévő vagy eltűnt férjük helyett az általában Oroszországból érkezett hadifoglyok közül választottak új társat. De a tanulmány olyan nők helyzetével is foglalkozik, akiket a hazaérkező magyar katonák hoztak haza Oroszországból.

Szőts Zoltán sajtótörténeti közleménye a *Századok* és a *Hadtörténelmi Közlemények* első világháborús, 1945 előtt megjelent írásait vizsgálja.

A következő két publikáció szerzői a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum munkatársai, mindkét írás szorosan összefügg a Skanzen „A nagy háború hatása és emlékezete a vidéki kultúrára" című pályázatával. Kloska Tamás történész-muzeológus írásában összefoglalja a pályázati projekt alapjait és ismerteti az addig elért eredményeket, valamint a jövőbeli terveket. Tömöri Szilvia a Szabadtéri Néprajzi Múzeum gyűjteményeiben megtalálható első világháborús emlékek közül mutat be néhányat közleményében, illetve ismerteti a világégés múzeumi interpretációját, az Élő történelem-programot.

A Marcali Múzeum történésze, Huszár Mihály tanulmányában Csomós Gergely marcali építőmester első világháborús tevékenységét vázolja fel. Csomós Gergelyt 1914-be az aradi 33. gyalogezredhez sorozták be, de mivel farkasvakságban szenvedett, segédszolgálatra osztották be először a vasúthoz, majd a tábori konyhára, végül a barakképítésekhez. Fennmaradtak feleségéhez és sógorához, ifjabb Sztelek Ferenchez írt levelei.

Hasonlóan a mikrotörténet területén maradva, Török Róbert, a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum igazgatóhelyettese Kőrösi F. Péter nagykőrösi vaskereskedő első világháborús szerepéről készített publikációt, amelyben bemutatja a vaskereskedés történetét az 1865-ös alapítástól az első világháború utáni időszakig.

Németh Ildikó, a Soproni Múzeum munkatársa Dr. Manninger Vilmossal és a soproni „tüdővész ellen védekező egyesület" 1917-es történetével foglalkozik. Írásában felvázolja a tbc elleni küzdelem állomásait, majd bemutatja a soproni helyi kezdeményezést, amelynek segítségével létrehozták „Sopron vármegyének és Sopron sz. kir. Városának a tuberkulózis ellen védekező egyesületét", megnyílt a Tüdőgondozó Intézet, majd az erdei iskola, ahová elsősorban „Sopron városi vagy megyei családok gyermekei, akiknek családfenntartója a háborúban elesett,

megsérült vagy megbetegedett, és akik e különleges higiénes nevelésre rászorulnak" kerültek felvételre.

Suslik Ádám, a Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Soproni Levéltár levéltárosa közleményében Sopron vármegye példáján keresztül mutatja be a civil lakosság élelmiszerellátására tett hatósági intézkedéseket. Írását a levéltár gyűjteményében található nyomtatványokkal illusztrálja.

A harmadik kötet is – ugyanúgy, ahogy az előző kettő – a 2017. és a 2018. évi konferenciák programjának, valamint a szerzők adatainak közlésével zárul.

The 'Everyday Life in Wartime' Series of Study Volumes

Between 2015 and 2019, the Ministry of Defence's Military History Institute and Museum staged five conferences in partnership with the Hungarian Museum of Trade and Tourism. Their theme was everyday life in the First World War. Its broadness afforded opportunities to present characteristic and specific aspects of everyday life on the battlefield, in prisoner-of-war camps, and on the home front. The first four conferences were each published in study-volume form; the present work gives accounts of these publications.

Die Studienband-Reihe „Kriegsalltage"

Das Institut und Museum für Militärgeschichte und das Ungarische Museum für Handel und Gastgewerbe haben ihre Konferenz über die Alltage im Krieg zwischen 2015 und 2019 fünfmal organisiert. Die weitläufige Themenangabe ermöglichte, alle typischen und spezifischen Aspekte des Alltaglebens an der Front, in den Kriegsgefangenenlagern und im Hinterland vorzustellen. Die ersten vier Konferenzen erschienen auch als Studienbände, vorliegender Aufsatz rezensiert diese Publikationen.

A KÖTET SZERZŐI

Aranyossy-Péter Máté – történész, előadó, HM HIM Katonai Emlékezet és Hadisírgondozó Igazgatóság
Bálint Ferenc – történész-muzeológus, főmuzeológus, HM HIM Hadtörténeti Múzeum
Böhm Martin – történész-muzeológus
Forgács Márton – történész-muzeológus, segédmuzeológus, HM HIM Hadtörténeti Múzeum
Gál Attila – ügyész, nyugalmazott főosztályvezető,
Gondos László – történész-muzeológus, muzeológus, HM HIM Hadtörténeti Múzeum
Horváth Gergely – történész, tárlatvezető, HM HIM Hadtörténeti Múzeum
Huszár Mihály – történész-muzeológus, muzeológus, Marcali Múzeum
Jakusch Gabriella – történész, igazgatóhelyettes, HM HIM Hadtörténeti Múzeum
Káplár Zsolt – történész, főelőadó, HM HIM Parancsnokság
Makai Ágnes – történész-muzeológus, numizmatikus
Maróti Boglárka – kémikus, tudományos munkatárs, Energiatudományi Kutatóközpont, Nukleáris Analítikai és Radiográfiai Laboratórium
Pállné Gyulai Orsolya – textil tárgyrestaurátor művész, restaurátor, HM HIM Hadtörténeti Múzeum
Polgár Balázs – régész, muzeológus, HM HIM Hadtörténeti Múzeum
Prohászka László – művészeti író
Samu Gergő Botond – történész, kutató, HM HIM Hadtörténeti Térképtár
Szatmári András – gépészmérnök, muzeológus, HM HIM Hadtörténeti Múzeum
Szántó Nóra – történész-muzeológus, osztályvezető, HM HIM Hadtörténeti Múzeum
Szoleczky Emese – történész-muzeológus, főmuzeológus, HM HIM Hadtörténeti Múzeum
Závodi Szilvia – történész-muzeológus, tudományos titkár, HM HIM Hadtörténeti Múzeum

KÉPMELLÉKLET

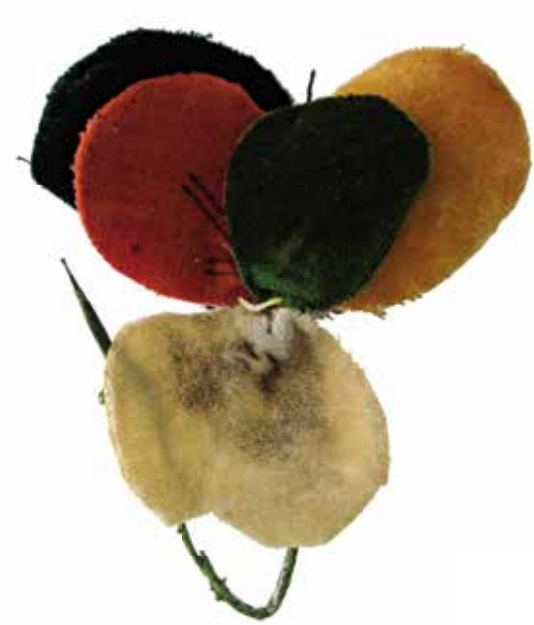

Az Auguszta-árvácska bársonyból

Az Auguszta-árvácska, zománcozott jelvény (HTM Numizmatikai Gyűjtemény 2048/É)

Egy csokor ibolya maradványa (HTM Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény 94.63.1/KE)

A magyar királyi 1. honvéd gyalogezred özvegy és árva segélyalapja 1917-es jótékonysági hangversenyének plakátja (tervező: Faragó Géza)

A magyar királyi 1. honvéd gyalogezred özvegy és árva segélyalapja 1917-es jótékonysági hangversenye érem hátlapja

A magyar királyi 1. honvéd gyalogezred özvegy és árva segélyalapja 1918-as jótékonysági hangversenye plakett hátlapja

A magyar királyi 1. honvéd gyalogezred özvegy és árva segélyalapja 1918-as jótékonysági hangversenyének plakátja (tervező: Faragó Géza)

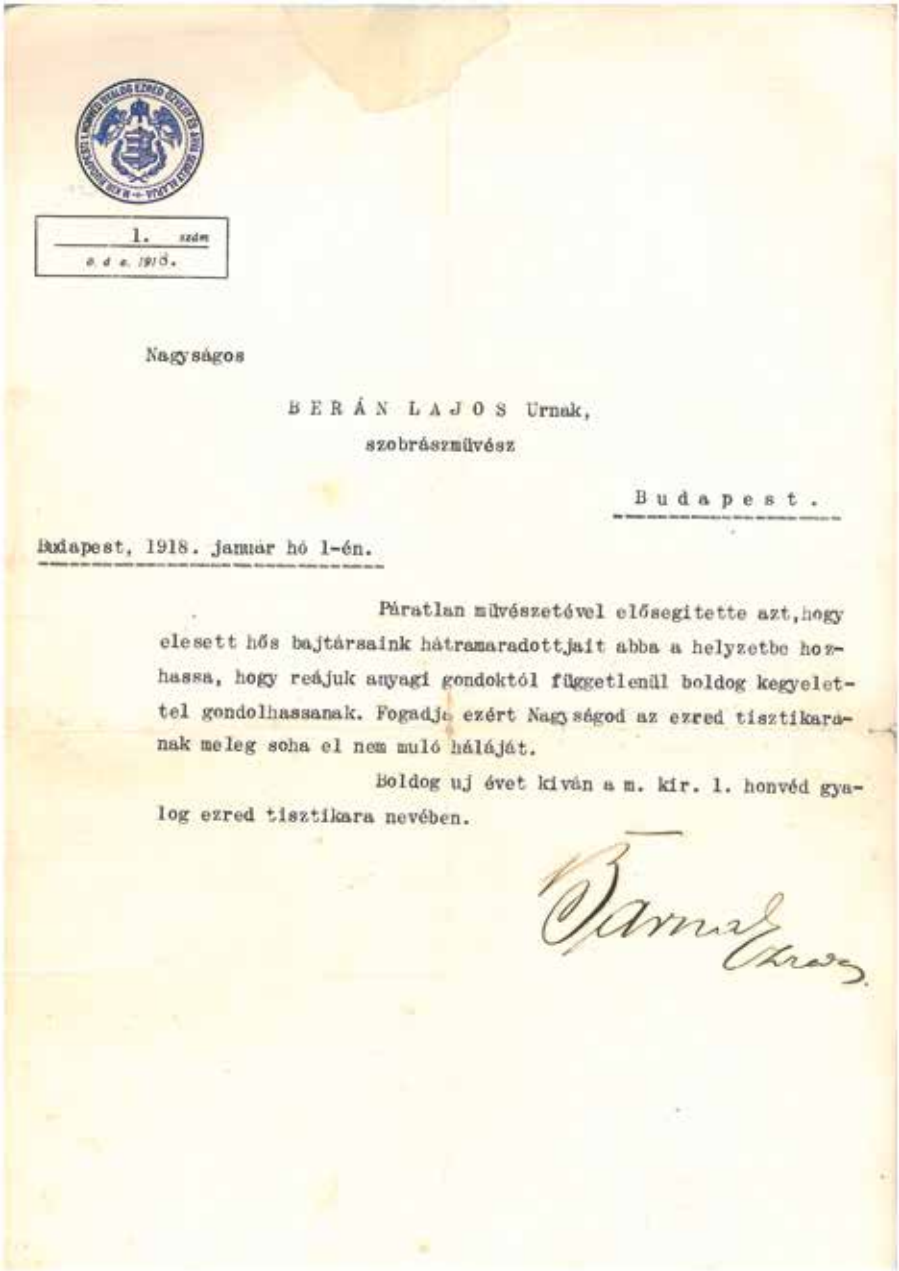

1. szám
a. d. e. 1918.

Nagyságos

BERÁN LAJOS Urnak,
szobrászművész

Budapest.

Budapest, 1918. január hó 1-én.

Páratlan művészetével elősegitette azt, hogy elesett hős bajtársaink hátramaradottjait abba a helyzetbe hozhassa, hogy reájuk anyagi gondoktól függetlenül boldog kegyelettel gondolhassanak. Fogadja ezért Nagyságod az ezred tisztikarának meleg soha el nem muló háláját.

Boldog uj évet kiván a m. kir. 1. honvéd gyalog ezred tisztikara nevében.

Az 1. honvéd gyalogezred özvegy és árva segélyalapjának Berán Lajosnak írt köszönőlevele

Basch Árpád Kárpátok védői című festménye középrészének meg nem valósult változata (HTM Képzőművészeti gyűjtemény, leltári szám: 2314/Kp)

Személyes tárgyak (öngyújtómaradvány, tükör és szemüveglencse töredéke) a barakktábor területéről (HM HIM, leltári szám: 2019.26.1/Hgy., 2019.19.1/Hgy., 2019.23.1/Hgy.)

Festett porcelánbögre (HM HIM, leltári szám: 2019.28.1/Hgy.)

Bronz lándzsahegy a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményéből
(Leltári szám: 2016.106.1/Hgy)

K. U. K. BAULEITUNG S. M. S. „Szent István" feliratú karszalag
Ferdinánd Lajos hagyatékából
(Leltári szám: 6343/Ru)

Suhay Arthúr 1891 M tiszti sapkája
(Leltári szám: 3203/Ru)

Hübner Ede 1907 M flottakabátja
(Leltári szám: 78.76.2)

Tintatartó
(Leltári szám: 2017.90.1/Hgy)

Emlékbögre oldal-, illetve peremtöredéke
(Leltári szám: 2017.175.1/Hgy)

A Magyar Érdemrend Szent Koronával ékesített nagykeresztje hadiszalagon, kardokkal, és csillaga
(HTM Numizmatikai Gyűjtemény, leltári szám: 74.94.1./É és 74.94.2./É)

Dobó István emlékzászlója
(RADETZKY 1910–1914) (Leltári szám: 16.197/Em.)

Az HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum kiadásában 2019-ben megjelent kötet egy olyan keveset emlegetett intézetnek állít emléket, amelyről az utóbbi évtizedekben nagyobb léptékű tudományos összefoglaló munka nem jelent meg. A kiadvány levéltári dokumentumok, illetve a volt növendékek elbeszélései, valamint a náluk fennmaradt iratok, fényképek, csekély mennyiségű tárgyi emlékek alapján rekonstruálja a leánynevelő történetét és mutatja be a mindennapi életét.

1916. december 30-án, a budavári Nagyboldogasszony-templomban került sor az utolsó magyar királykoronázásra, amelynek során IV. Károly a hagyományoknak megfelelően aranysarkantyús vitézeket is avatott. A HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum által kiadott kötetben a szerzőpáros bemutatja az avatás körülményeit, az avatandó vitézek kiválasztásának társadalomtörténeti megközelítésben is érdekes folyamatát, az 51 jelölt (és közülük végül felavatott 47) személy életrajzát, az aranysarkantyús vitézek jelvénye tervezésének és gyártásának történetét, valamint színes műtárgyfotókkal gazdagon illusztrálva a jelvény ismert példányait.

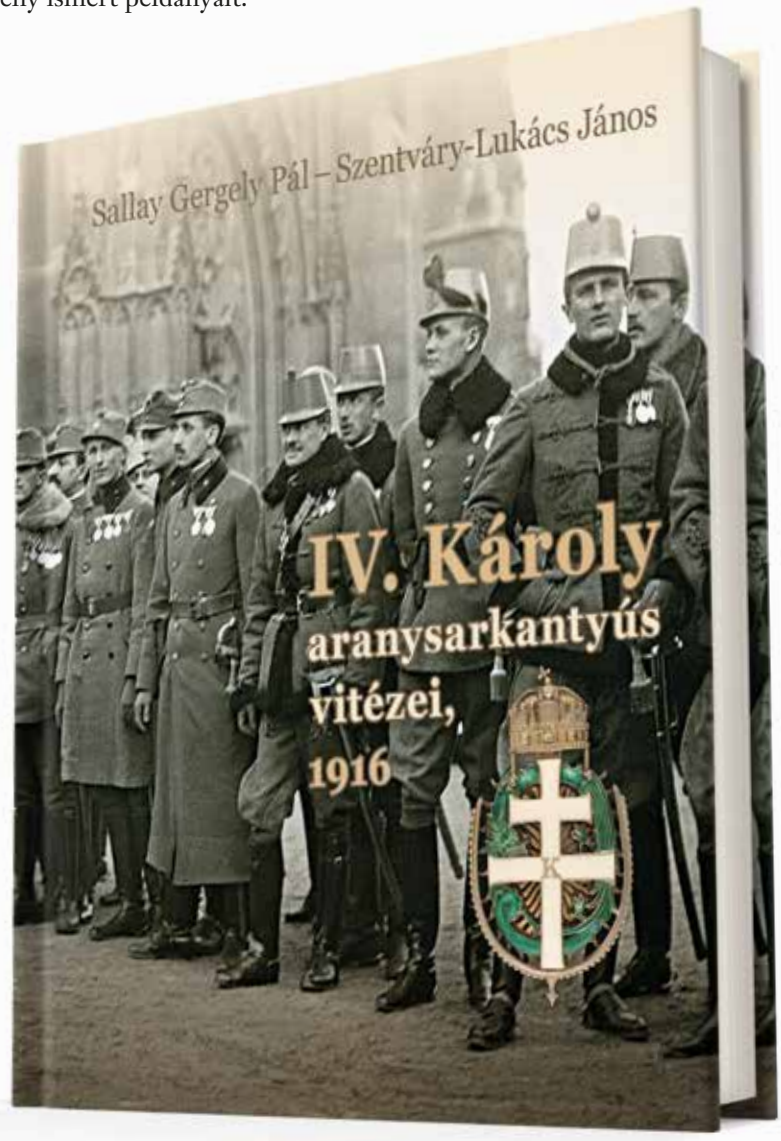

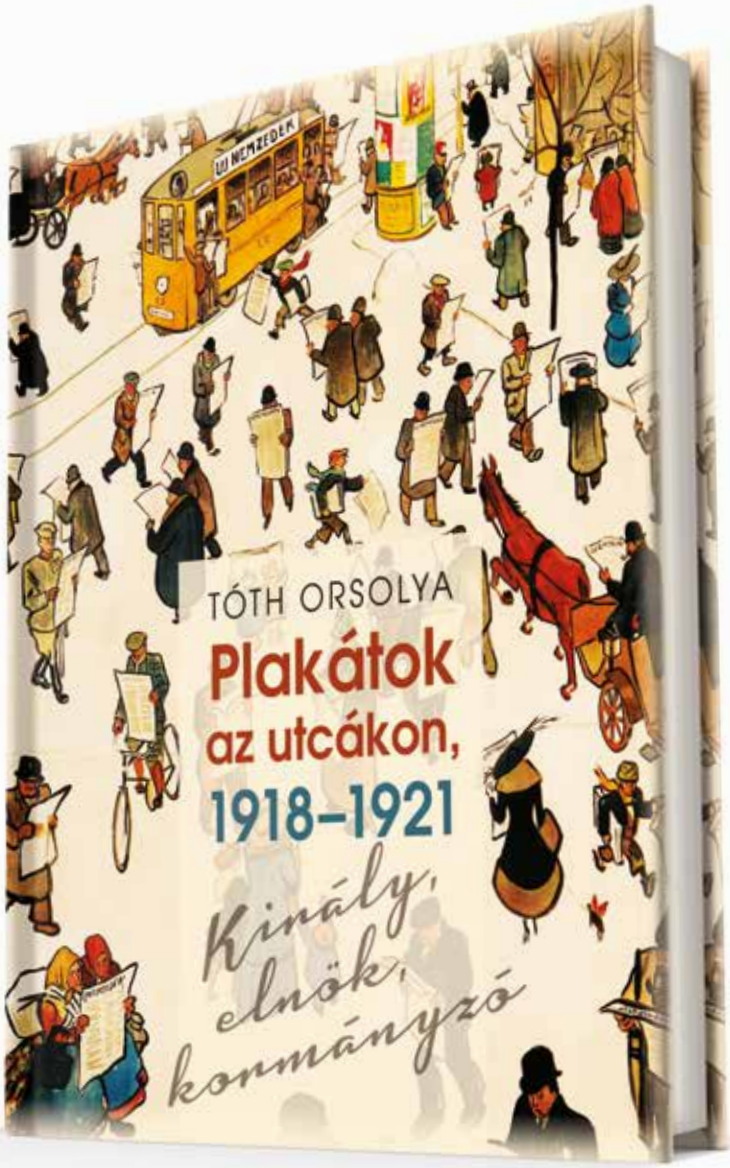

A HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum új gyűjteményi katalógusa az 1918. október és 1921. november között megjelent, a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében megtalálható szöveges falragaszokat és grafikai plakátokat mutatja be, amelyek felelevenítik a korabeli utcaképet, az emberek életét befolyásoló eseményeket és jellemzik az egyes időszakok politikai erőinek propagandáját. A változatos témájú és stílusú grafikai alkotások jól érzékeltetik a hazai plakátművészet sokszínűségét, az ismert vagy ismeretlen alkotók művészetét.